DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13750

Drui͡a Memorial Book

Sefer Druyah u-ḳehilot Miyor, Droisḳ, ṿe-Leʿonpol

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer Druyah u-ḳehilot Miyor, Droisḳ, ṿe-Le'onpol / [ha-'orekh, Mordekhai Naishṭaṭ].
IMPRINT	880-02 [Tel-Aviv?] : Be-hotsa'at Yots'e Druyah ṿeha-sevivah be-Yiśra'el, [1973]
DESCRIPT	255 p., [12] leaves of plates : ill. ; 23 cm.
SUBJECT	Jews -- Belarus -- Drui͡a. Drui͡a (Belarus) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Belarus -- Drui͡a.
ADD'L NAME	Neustadt, Mordechai.
ADD'L TITLE	Book of Druya and the communities of Miory, Druysk, and Leonpol.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

לְמַעַן יֵדְעוּ דּוֹר אַחֲרוֹן
בָּנִים יִוָּלֵדוּ יָקֻמוּ וִיסַפְּרוּ לִבְנֵיהֶם
(תהלים ע״ח, ו)

MARTYRS' FOREST

2475

חורשת 1000 עצים ב״יער קדושי פולין

על־שם

קדושי קהילת דרויה והסביבה

שנספו במשטר הדמים הנאצי

ניטעה ע״י

ארגון יוצאי דרויה והסביבה
בישראל

ספר דרויה

וקהילות מיור, דרויסק וליאונפול

ספר דרויה

וקהילות מיור, דרויסק וליאונפול

בהוצאת יוצאי דרויה והסביבה בישראל

THE BOOK OF DRUYA
and
the communities of Miory, Druysk and Leonpol

העורך: מרדכי ניישטט

חברי המערכת: ברכה ויטמן, שלום קופטש, ראובן בודובניץ, שרה פיקרצ׳יק

נדפס בישראל, 1973, תשל״ג
נסדר ונדפס ברמת גן בדפוס
Monopress ltd
מונופרס בע״מ

התוכן:

פתח דבר	**7**

קהילת דרויה

מתולדות קהילת דרויה — מ. ניישטט	11
מײנע לערערס און חדרים — אסתר ליוביטש	17
מעל גג בית הכנסת הגדול — אלתר דרויאנוב	25
דרויע ווי איך געדיינק — טילה דרויאנוב	35
בבית ובניכר — חנה ביילין־סוחצ׳בסקי	40
עיירתי — ירחמיאל רומיק	42
זכרונות ילדות ונעורים — בתיה איידלמן־כהן	45
העיירה ויהודיה — ברכה ויטמן	50
חלוצים בדרויה — חיים דויטש	55
בית הספר והספריה — חיה ולייב ליפשיץ	57
חומר ורוח בעיירה יהודית — שלום קופטש	59
החוברת ״דרויער פאָלקסשול״	66
איש דרויה — ספרא וסייפא	70

קהילת מיור

מהווי העיירה — אליהו נחמני	74
בית אבי במיור — ליובה יודין	76
קהילת מיור בצמיחתה — יוכבד נצחן־סבירסקי	79
עיירתי בימים ההם — יצחק ארון	82

קהילת דרויסק

פרקי דרויסק — יוסף סוסנוביק	85
ביה״ס ״חורב״ — טוביה ברקמן	88
ימי שלווה בטרם פורענות — ראובן בודובניץ	89

פרקי השואה

ניצולים מספרים

מכתב צוואה של פאניה ברבקוב 95
א טאָג־בוך נאָך דער שחיטה — יצחק ארון 101
ביזן געטא — פרומה איינהורן 117
חורבן ליאונפול — אידה פליסקין־שר 125
א געראטעוועטער פון גרוב — מנחם שיינער 127
יסורי־גיהנום של אם שכולה — פאניה מלישקביץ׳ 129
בגיטו וביער — יחזקאל ברקמן 134
ילד יהודי נאבק על חייו — זוסמן ברקמן 138
כיצד ניצלתי — ברוך בורנשטין 146
סיפורו של נער פרטיזן — אריה ווייף 149
בגיטאות ובפרטיזנקה — ראובן בודובניץ 152
פרקים אישיים מספר השואה — ליובה יודין 180
שנים של יסורים מול פני המוות — ליבה לוויטנוס־זיידלין 201
שישה ילדים היו לי — שושנה מילבסקי 213
גלגוליהם ואחריתם של יהודים מדרויסק — ראובן בודובניץ 215
פרטיזנים יהודים בסביבת מיור — גיטה ארון־סימקין 217
מסיפורי השואה — יצחק ארון 224
כוחו של ניגון כל־נדרי — י. בן משה 232
אייך צום געדיינקען — לזכרם של הקדושים — ברכה ויטמן 234

רשימת הקדושים 236

פתח דבר

ברטט של קדושה ובלב דואב ניגשנו למלא את החובה להציב יד ושם לקהילות **דרויה, דרויסק,** מיור וליאונפול, כדי שזכר הקהילות ויהודיהן לא יישכח וייחרת בספר הזכרונות למען הדורות הבאים.

העמים שנאנקו תחת עולו של הכיבוש הנאצי ואשר ניהלו נגדו קרבות עקובים מדם, נשמו לרווחה עם בוא בשורת הנצחון. דבר ידוע הוא, שעמנו לא זכה לשמחת נצחון בלב מלא, כיוון שבתום המלחמה נתגלתה לפניו השואה האיומה במלוא ממדיה. במבול הדמים נכחדו גם קהילות דרויה, דרויסק, מיור וליאונפול ונרצחו אלפי יהודים, ביניהם זקנים, נשים וטף.

הדור, שנפל בגורלו להיות הדור האחרון לשעבוד והראשון לגאולה, מוטלת עליו החובה לא רק לזכור את מה שעוללו לנו הנאצים, אלא גם להנציח את זכר הקדושים — הורינו, בנינו ובנותינו, אחינו ואחיותינו, קרובינו וידידינו — המון בית ישראל שמסרו את נפשם על קידוש השם.

באזכרה שנערכה בשנת 1952 לזכר קדושי הקהילות, הועלה הרעיון להוציא לאור ספר זכרון, שיהווה גלעד־בכתב ויספר כיצד יצרו ובנו היהודים את חייהם בעיירות וכיצד נכרתו הקהילות ומה עלה בגורלם של הניצולים. מטעם זה מורכב הספר משני חלקים: החלק הראשון מתאר את החיים בעבר הקרוב והרחוק יותר ובמיוחד בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. החלק השני מכיל תיאורים מפי עדי־ראייה על זוועות ההשמדה, על הסבל והמצוקה בגיטאות ועל גלגוליהם וטלטוליהם של המעטים שנשארו בחיים. פרשה בפני עצמה מהווים סיפוריהם של בני העיירות שלחמו כפרטיזנים באויב ועוזריו ונקמו במקצת את נקמת אחיהם שנרצחו.

יש לזכור, שדברי העדות ברובם המכריע סופרו או נכתבו עשרים שנה ויותר לאחר שהמאורעות התרחשו. יתכן, איפוא, שנפלו אי־דיוקים בהעלאת תאריכים וסדר המאורעות. מוטב, אם כן, שנתייחס אל סיפוריהם של בעלי־הדבר כאל תיאור פרשת סבל וגבורה א י ש י ת. אך אי־אפשר להגזים בערכן של העדויות האישיות, שההיסטוריונים בימינו ובעתיד יוכלו להפיק מהן תועלת מרובה בשביל מחקריהם.

תקופה ארוכה נמשכו ההכנות להוצאת ספר זכרון זה. המלאכה לא היתה קלה. נותרנו מתי־מעט, טרדות חיי היום־יום גרמו לדחיות מרובות באוסף החומר ובהשגת האמצעים הכספיים להוצאת הספר. למרבה הצער, לא כולם נענו לפניות החוזרות ונישנות. אלא שהודות לעקשנותם המבורכת של כמה חברים, בעזרתם של בעלי

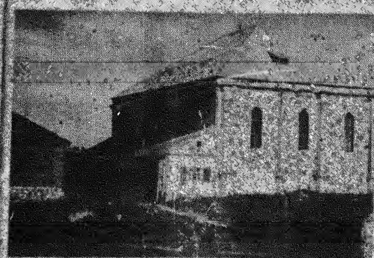
רצון טוב ונחושי־החלטה וכתוצאה מהמאמצים הבלתי־נילאים של כמה פעילים, זכינו לברך על המוגמר. הננו שמחים שהמלאכה הושלמה והספר יצא לאור.
מדור מיוחד בספר מוקדש להנצחת זכרם של כל אחד ואחד מיהודי עיירותינו שניספו. המערכת ראתה לנכון לתת רשימה א י ש י ת של כל יהודי דרויה, דרויסק, מיור וליאונפול שנרצחו בידי הנאצים ועוזריהם. לדאבון לבנו, אין הרשימה שלמה. משפחות רבות הושמדו עד איש אחד מבלי שנשאר בחיים קרוב־משפחה שייזכר בהם. יוצאי העיירות הכלולות בספר הזכרון עשו כל מה שביכולתם בכדי שרשימת הקדושים תהיה שלמה. נבטא מראש את צערנו ונבקש סליחה מאלה, שקרוביהם וידידיהם לא נכללו ברשימת הקדושים שלא באשמת המערכת.
אנו מקווים שלא רק יוצאי העיירות שלנו אלא גם הקוראים האחרים ימצאו בדפי הספר את תמצית ריקמת החיים של ארבעת הקהילות שאינן עוד. יהא נא הספר דמעה זכה של ציבור ששיכל את יקיריו בגיהנום הנאצי במזרח אירופה בשנות השואה.

חובה נעימה לנו להודות לכל אלה אשר נתנו יד להוצאת הספר.
לבעלי הרשימות וסיפורי העדות; ליוצאי העיירות בארץ ובחו״ל שנענו לקריאה ועזרו לנו בחומר, ברוח ובעצה טובה; לחברים שליוו את עבודת המערכת בהתענינות ודאגה.
בראש וראשונה תודה והוקרה לח׳ ברכה ויטמן היקרה, ששקדה על המשימה הקשה וטיפלה בהכנת הספר במסירות והתמדה במשך שנים רבות. ברכה הקדישה את מיטב זמנה לענין הכנת הספר עד כי ראתה בדבר את מפעל חייה!
לח׳ שלום קופטש תודה על הטיפול והענין במשך תקופת הכנת הספר לדפוס.
חן חן לח׳ ראובן בודובניץ שלא חסך טירחה מעצמו והקדיש זמן רב לכתיבה, לעידוד חברים אחרים לכתיבה ולישיבות הרבות של המערכת.
חברינו שרה פיקרצ׳יק, זוסיה ברקמן, חיים דויטש, אריה ווייף ואחרים עשו כל מה שביכולתם להצלחת העבודה הממושכת.
תודתנו נתונה לעורך הספר, הח׳ מרדכי ניישטט, שהקדיש זמן רב לחקירת מקורות, לאיסוף חומר ולהכנת הרשימות לדפוס, וזאת מתוך שאיפה שהספר יהיה מקיף ושלם ככל האפשר.
מר יעקב אנגלסמן, בעל הדפוס, ראוי להוקרה על טירחתו ומאמציו, מעבר לכל התחייבות, בעיצוב צורתו הנאה של הספר.
יבואו כולם על הברכה!

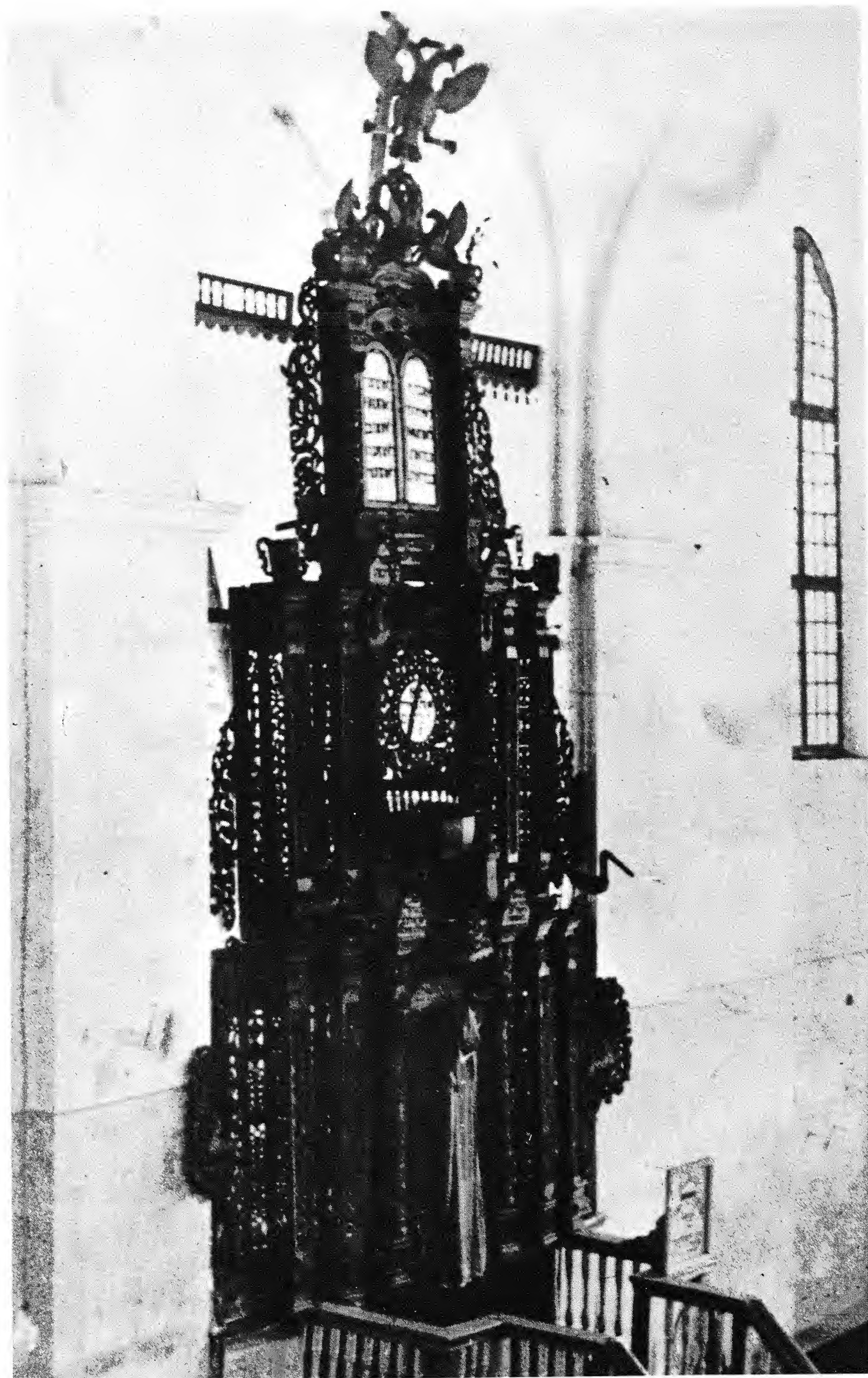
מערכת הספר

בית הכנסת דרויה

לזכר עולם
בהר ציון

לקדושי קהילות
דרויה הי"ד
והסביבה מיורי, לאונפול
ודרויסק (פלך וילנה)
שנספו בשנות השואה
זכרם הקדוש ישמר בלבנו עד עולם
יום הזכרון א' בתמוז תש"ב
ת'נ'צ'ב'ה'
מנציחים שרידי הפליטה והסביבה
בישראל ובתפוצות

ארון הקודש של בית הכנסת בדרויה

קהילת דרויה

מ. ניישטט

מתולדות קהילת דרויה

העיירה דרויה (שם קודם: דרוהא; שם מקורי — סאפיאז׳ין) שוכנת על הגדה השמאלית של הנהר דבינה המערבית, במקום הישפכו של הפלג דרויקה לתוכו.

דרויה נכללת בנפת דיסנה, עיר מרוחקת ממנה כ־40 ק״מ לצד דרום־מערב. נפת דיסנה היתה שייכת למחוז או פלך (וויאוודסטבו — בפולנית), וילנה. משמע, שמבחינה היסטורית־גיאוגרפית מהווה האזור חלק של ליטא, ולא של פולין, כפי החלוקה המדינית לאחר מלחמת העולם הראשונה. אך יש לציין, שמאז ומתמיד התגוררה באיזור אוכלוסיה מעורבת; פולנים, רוסים, בילו־רוסים, וכמובן גם יהודים. מספר הליטאים לא היה ניכר.

הדבינה שימשה עורק תחבורה ראשי, שהודות לו התפתח המסחר עם חבלי הים הבלטי ונמליו. תוצרת חקלאית (פשתה) וגזעי־עצים מיערות כרותים היו נשלחים מערבה לדבינסק ולריגה. מסילת הברזל ריגה—דבינסק—ויטבסק (מוסקבה), שנסללה באמצע המאה ה־19, חוצה את דרויה, בה הוקמה תחנת רכבת.

הישוב, שנוסד בראשית המאה ה־16, היה תחילה אחוזתה ורכושה של משפחת הנסיכים מאסאלסקי. לאחר מכן עבר האיזור לבעלותם של הנסיכים לבית סאפייהא, מכאן שמה המקורי של דרויה — סאפיאז׳ין. הנסיך לוו קאזשימירז׳ לבית סאפייהא הקים בדרויה בשנת 1646 שלוש כנסיות קטוליות, כנראה, בכדי להבליט ולהאדיר את הצביון הפולני־קטולי של עיירת נסיכותו, בה התגוררו, כאמור, גם לאומים אחרים. בדרויה היו קיימות מלפני כן גם כנסיות פראבוסלביות.

ראשית הקהילה

התנחלות היהודים בדרויה החלה ברבע השלישי של המאה ה־16. אם גם דרויה לא היתה מעולם לקהילה גדולה, היה גידולה היחסי ניכר. המספרים הראשונים, המצויים בידינו, הם משנת 1766, כלומר כמאה שנה לאחר היווסד הקהילה. אז מנתה דרויה 1305 יהודים.

ב״פנקס המדינה״ או ״פנקס ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא״ (ערוך ע״י שמעון דובנוב, בהוצאת ״עיינות״ ברלין, תרפ״ה) משנת 1752, ברשימת מס־הגלגולת, שהוטל על־ידי הוועד על הקהילות השונות שבתחום סמכותו, מצויה גם ״ק׳ דרויא אלף זהו׳ פו׳״ (זהובים פולנים). לפי מס הגולגולת נמצאנו למדים על משקלה של הקהילה ועל מעמדם הכלכלי של יהודיה.

בפרק זמן זה בקירוב הוקם בדרויה בית־כנסת גדול ומפואר, שנחשב בשעתו לאחד היפים בליטא ולאחר מכן בפולין רבתי. לפי המסורת המקובלת הוקם בית־הכנסת בפקודת מלך פולין, קאזשימירז׳ הגדול, ידיד היהודים. ואילו לפי סיפור מעשה, שהתהלך בין יהודי דרויה בדורות האחרונים, תרם להקמת בית־הכנסת אחד מנסיכי בית סאפייהא (ראה רשימתו של אלתר דרויאנוב ״מעל גג בית־הכנסת הגדול״). בית־הכנסת התפרסם הודות לפיתוחי־העץ, מלאכת מחשבת נפלאה, ששובצו מעבריו של ארון הקודש.

בשנת 1847 נמצאו בדרויה 2366 יהודים. דומה, שגידול הקהילה עד אמצע המאה ה־19 ולאחר מכן היה ברובו מתוך הריבוי הטבעי הפנימי, שכן כחמשים שנה מאוחר יותר, בשנת 1897, מנתה דרויה 3006 יהודים, שהיוו שני שלישים מכלל תושבי המקום.

בתקופת רוסיה הצארית היתה קהילת דרויה כלולה, מבחינת החלוקה הגיאוגרפית, במחוז הקהילתי של וויז׳ון והיתה כפופה לקהילה זו. אולם מצד הניהול הכספי־משקי היוותה דרויה יחידה קהילתית עצמאית, שאליה היו כפופות כמה קהילות קטנות יותר, מהן גם על הגדה הימנית של הדבינה. קהילת קרסלבקה היתה החשובה ביניהן.

קטעים מפנקס חברא קדישא

על מידת חיוניותה של קהילת דרויה ופעילות מוסדותיה בראשית המאה ה־19 אפשר ללמוד מפנקס ה״חברא קדישא״ של הקהילה שנשתמר עד הדורות האחרונים. ר׳ אלתר דרויאנוב, כעורך מאסף אתנוגרפי פירסם קטעים מפנקס זה (רשומות — מאסף לדברי זכרונות, אתנוגרפיה ולפולקלור בישראל, כרך א׳, הוצאת ״דביר״ ת״א תרפ״ה) ״כפי שנעתקו אות באות ע״י אליקום דרויאנוב״.

בפנקס כלולים כמה עמודים מ״תקנות החברא קדישא בדרויא פלך וילנא״ (סעיפים א—ח), לאחר מכן באים הסעיפים ט—כד המכונים ״הנהגות הושענא רבה״, וכן ״תקנות לאלופי חברא קדישא״.

נעתיק להלן כמה קטעים: —

״ט. יעשו אלופי גבאים ביניהם גורל מי יעלה לתורה. ובנדון הוצאת ספרי תורות מחוייבים הגבאים להתאסף קודם הושענא רבה לעשות רשימה כל אחד על מקומו...״

״יב. הגבאי אין רשאי להיות גבאי יותר מג׳ שנים רצופות...״

פרק נכבד הוא המכונה ״סכסוכים עם קהילות סמוכות בדבר קבורת־המתים״, ובו מדווחים על סכסוכים פנימיים בתוך הקהילה, שהתפשטו והיו לסכסוכים עם קהילות שכנות. הסכסוכים גרמו לכך, שבפרק זמן מסויים הובאו לקבורה כמה מיהודי דרויה בקרסלבקה המרוחקת!

נעתיק עוד קטע המספר על מעשיה הטובים של חברא קדישא דק"ק דרויה בשנת 1829.

"אחר שראה ראינו אנחנו החברא שנתהווה היוקר בעו"ה (בעוונותינו הרבים) ואנחנו בני ישראל דלין ומדולדלין ואין ידם משגת עד כמעט שצפד עורם מעל בשרם ונדבה רוחנו ליטול מאה כור דגן בסך שמונה מאות זה' ולחלקם לעניים ולהחיש שארית בארץ. ונתנו האנשים הנקובים בשמותם "אבליג" בח"י (שטר בחתימת ידם) על סך הנ"ל ה"ה (כאן באים חמשה שמות) ועלה במוסכם כל הח"ק (חברא קדישא) שהחוב הנ"ל חל על הח"ק ומחוייבים אנחנו הח"ק לשלם ה"אבליג" הנ"ל לזמן המבואר ב"אבליג" הנ"ל. היום יום ד' ר"ח מנחם אב תקט"ף פה דרויה ת"ו".

מעל טורי "המליץ"

כאמור, מנתה הקהילה בסוף המאה ה־19 מעל 3000 נפש. דרויה היתה אז עיירה יהודית טיפוסית בנוסח ליטא על דלותה החמרית וערנותה הרוחנית.

מקצת קורותיה ומאורעותיה של דרויה באותה תקופה נוכל ללמוד מכתבות שפורסמו בגליונות "המליץ" בשנות 1886—1896. אנשי־עט ויודעי שפת־עבר, בסגנון המליצי של הימים ההם, לא חסרו בה ואחדים מהם סיפקו לעתון העברי את כתבותיהם על חיי העיירה. לפי הנראה, היו כמה מתושביה קשורים בפעילות כלשהי לאגודות חובבי ציון. על כך נמצאנו למדים מ"רשימת המורשים לעריהם לחברת "תמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה", אשר הוועד באודיסה מילא ידיהם לאסוף כסף.

הרשימה, שפורסמה בגליון מס' 20 שנת 1892 של "המליץ", כוללת בין עשרות רבות של מורשים בקהילות חשובות ברחבי רוסיה הצארית גם את "דרויא (פלך ווילנא) דוד בן יעקב טויבמאן".

הכתבות הראשונות מספרות על מחלוקת קשה שפרצה בקהילה ואשר נמשכה, לפי הנראה, שנים אחדות ופגעה קשה בפעילות התקינה של הארגונים לעזרה סוציאלית שבעיירה.

כתבה, שהתפרסמה בגליון מס' 199 מיום ה־15 בספטמבר 1887 בחתימת א"מ פייקין, מדווחת כדלקמן: —

"זה כששה ירחים פרץ ריב בעירנו על נקלה, ולא שתו לב אוהבי שלום המתאמרים בכבוד עמם... ולהבה התלקחה עד כסא הרבנות. פרוד הדעות, אי־אחדות ומבוכה בקרב עירנו ומני אז רבה העזובה... יען כי הלך העם לשתי כתות וכל כת מקבלת לה רב וקצבים מיוחדים, גם מקוה שניה מיוחדת בנו. עתה רבה המריבה גם ע"ד השו"ב. בן לא יאכל על שלחן אביו ואב על שלחן בנו, איש פרש מאשתו יען כי במקוה הישנה טבלה... והמחלוקת הגיעה עד שרי עירנו ושרי פלך וחילול שם שמים הולך וגדל בין עם הארץ אשר

אנחנו יושבים בקרבו ודי בזיון וקצף... אתם אלופי עירנו וראשי המחלוקת... התאספו יחדיו, בחרו רבנים דיינים מדינאבורג או מוויטבסק אשר ישוו דבר הריב נגד עיניהם והמה ימצאו פשר דבר לשלום".

מכתבה שפורסמה כשנה וחצי לאחר מכן (ביום 17.3.1889) נמצאנו למדים, כי לא נרגעו הרוחות והמחלוקת לא יושבה. התוצאות העגומות משתקפות בדברים כדלקמן: —

"מדרויא מודיע ה' א"ם פייקין כי מצב העניים בעיר... נורא מאד ותקוותם על העשירים בעם כי יהיו להם לעזרה לכהפ"ח (לכל הפחות) לימי חג הפסח הקרובים גם היא אבדה. אין דואג בעבורם ואין חולה עליהם. לשוא צעקו באזני נגידי העיר על עמדם מרחוק מלאסוף מעות חיטין, ולא שמו לבם לזאת, כי איש לבצעו... גם פירוד הלבבות וחלוקי הדעות ע"ד הרבנות יועילו להוותם".

על תוצאותיה הקשות של המחלוקת הממושכת עוד נשמע, אבל לא כל אנשי הציבור ועסקניו היו שקועים בה, חלילה. גם מעשים חיוביים למופת נעשו בפרק הזמן שבין הכתבות הנ"ל. כתבה ארוכה ומפורטת (מיום ה־10.11.1888), שחתום עליה אהרון דוד דאווידסאן מספרת כיצד: —

"חגגו בעירנו חנוכת בי"ס לנערים ולנערות ב"י, בשתי מחלקות, שנוסד מטעם הממשלה, בי"ס עומד במקום טוב... גני חמד ועצים רעננים מסביב לו... הקומה התחתונה מיוחדת לתלמידים בעלי המדרגה הראשונה בשתי מחלקות, ובה מעון לשני המורים ולשומר הבית ולשכת הסופרים; ובקומה השניה לבעלי המדרגה השניה ג"כ שתי מחלקות. מספר התלמידים והתלמידות עולה ל־150 נפש. המורה־ראש, והוא גם המשגיח על הבית, ה' אברהם גאלדבערג, פאר את הבית בכלים נאים וספסלים מהודרים ושולחנות משוחים בשש"ר..." "נכבדי עירנו... נאספו ובאו... לחגיגה זו. גם שוטר המחלקה, שופט השלום, ראש בית מועצות העיר וכהן מביהת"פ לנוצרים מבני האמונה השלטת, הרב דמתא והרב מטעה"מ (מטעם הממשלה) כבדו את החג ויאספו בחדר הגדול... אח"כ נשא הח' גאלדבערג מדברותיו מעניני דיומא בשפ"ר (שפת רוסיה), בטוב טעם ודעת תאר את מצב עירנו עד כה אשר מעולם לא היה בה בית ספר ללמודי תורה ודעת..."

בנאומים, בשירת מקהלה ובטכס מרשים, שעל פרטיו דילגנו, נפתח, איפוא, בשנת הלימודים 1888/89 בי"ס יהודי ראשון בדרויה. שפת ההוראה היתה, לפי הנראה, רוסית. דבר זה מצביע על מציאותם של מורים, מחנכים ואישי צבור בעלי שאר רוח, שניגשו להתמודד בבעיות החינוך בעיירה. לעומת זאת, המשיכה המחלוקת שלא יושבה לגרום לתוצאות חמורות. תושב דרויה החותם בשם מושאל ("ברק בן אבינעם") פירסם בגליון מס' 39 משנת 1892 כתבה בזה הלשון: —

"היו ימים אשר צדקות ובתי־חסד שונים התנוססו לתפארה בעירנו כמו ביקור

חולים, ת"ת (תלמוד תורה), לחם אביונים, גמילות חסד, אשר בהם ישראל יתפאר, אך זה כחמש שנים פרצה המחלוקת הארורה בעירנו על דבר הרבנים, המחלוקת אשר זו כוחה להרוס ולאבד... היא הרסה עד היסוד את כל מוסדי הצדקות שהיו בעירנו וכמעט כולן כהיום הזה בטלין ומבוטלין כעפרא דארעא, ... ואין איש שם לב להביא סדרים בעניני העדה ובצרכי הציבור הנחוצים מאד".

כמעשה הקמת ביה"ס כן יש עדויות נוספות על פעילות רצויה מצד קבוצת עסקנים חרוצים. אם אמנם היו נכונים דברי הכתבה הנ"ל לגבי ביקור חולים — הרי בשנת 1895, אם לא עוד לפני כן, חזרה אגודה זו לפעילות תקינה. על כך נמצאנו למדים מדיו"ח מאלף של ביקור חולים, שפורסם ב"המליץ" בסוף אותה שנה. "ביום ז' תשרי חגגנו את חגה השנתי של חברת ביקור חולים דפה, וזה חשבון הוצאותיה והכנסותיה לשנה החולפת" — הדיו"ח הכספי הפותח במלים אלו מכיל פרטי הכנסה כדלקמן: תרומות חדשיות; פרוטה אחת לשבוע ("מלבד התרומות החדשיות מביאים כל בני עירנו, אחד העשיר ואחד העני, לקופת החברה פרוטה אחת לשבוע"); משמחות; מהלויות המתים; מנוצות עופות; פדיון מצות ("חמשה קא"פ מכל פוד").

כעבור שנה פורסם דיו"ח כספי לשנת תרנ"ו, הדומה בד"כ לקודמו אלא שמצויים בו כמה פרטים בעלי עניין. אחד מסעיפי ההכנסה הוא "רבית מקרן הקיימת של המנוח מארעצקי (נוצרי) —18 ר'". מסעיפי ההוצאות מסתבר, שהחברה היתה תומכת גם בכספי נסיעה אל רופאים מומחים בערים הגדולות.

הדיו"ח, שעליו חתומים גרשון פינקלשטין, הגזבר, ונחום ריבש, המזכיר, מסתיים בפיסקה זו: "רב תודה יאתה גם לאחינו ב"כ ד"ר ב. טובמאן אשר ירפא הרבה חולים עניים חנם אין כסף ובכל מה שאפשר יתאמץ להביא תועלת לחברתנו".

כך נודע לנו, שבדרויה היה כבר אז רופא יהודי, כנראה, בן לאחת ממשפחות העיירה, שחזר אליה לאחר שסיים חוק לימודיו ברפואה.

יש יסוד להניח, כי בשנת תרנ"ו (1896) כבר יושבה המחלוקת האומללה. אילמלא כן וודאי לא היה בא לשבת על כס הרבנות בדרויה הרב המכובד ר' משה בהר' אברהם שמואל העלמן. פרטים אחדים על הרב מצויים ב"ספר אהלי־שם" הכולל רשימת רבני רוסיה רבתי לקהילותיהם בשנות 11—1910 (ספר "אהלי־שם" נערך ונסדר ויצא לאור ע"י שמואל נח גאטליב מפינסק, 1912). להלן מה שכתוב בספר:

"נולד — תרכ"ג (1863) והוא נצר מגזע הגאון בעל רב ייבא, והגאון ר' שמואל הילמן אבד"ק מיץ זצ"ל. נסמך להוראה מהגאון ר' שלמה הכהן זצ"ל מווילנא, ויבדל לחיים טובים מהגאון ר' מרדכי שליט"א האבד"ק סלאנים ועוד מגדולי התורה. בשנת תרנ"ו נתקבל לרב בעיר דרויא הנ"ל. בנו הוא הרב ר' דובער נ"י אבד"ק יאנאוויטש פלך וויטעבסק, חתן הרה"ג המצוין ר' ברוך ברלין זצ"ל".

עיירה ליטאית בשלטון פולין

כתוצאה ממערכות מלחמת העולם הראשונה נטשו יהודים רבים את האזורים המערביים (ליטא, לטביה) והפכו לפליטים בפנים רוסיה. גורל חבל וילנה היה נתון על כפות המאזניים. בעקבות מלחמת פולין־רוסיה סופח האיזור על פולין בשנת 1920. המאבק המדיני והצבאי בין פולין וליטא על עתיד חבל וילנה והעיר עצמה הסתיים בנצחונה של פולין. כך מצאו את עצמם יהודי דרויה, כיהודי האיזור כולו, אזרחי פולין.

רוב הפליטים לא חזרו למקומותיהם. בשנת 1921 נשארו בדרויה 1011 יהודים, שהיוו — בניגוד לעבר — מיעוט באוכלוסיה הכללית (כ־40%). בשנים הבאות חזר חלק הפליטים, כך שמספר יהודי העיירה בשנת 1925 הגיע ל־1800 והם היוו שוב רוב. אבל מספר יהודי דרויה לא עלה למספרם לפני מלחמת העולם הראשונה.

אסתר ליוביטש

מיינע לערערס און חדרים[1]

(שטריכן און זכרונות)

נאָך תשעה־באב האָט מען אנגעהויבן גרייטן פּראָדוקטן אויף ווינטער. מ'האָט אויסגעקאָכט עטלעכע מינים ווארעניעס: מאַלינעס, קארשן, אגרעסן, געשניטענע סאקאן א.א.וו. ברוסניצעס האָט מען געקאָכט נאָך סוכות. דערנאָך האָט מען געשטעלט קרויט, געקליבן ארבעס אלס קינד בין איך געעסן לעבן מיין שוועסטער און געהאָלפן קלייבן ארבעס. אָנגענומען אין האנט עטלעכע ארבעס, געשאָטן פון האנט צו האנט. דערביי האָבן זיך די קינדער געוואָרפן מיט ארבעס.

ווען איך בין געוואָרן פינף יאר אלט האָט די מאמע געבראכט אן אלטע נידעריקע יידענע מיט א גרויסן קנופּ פון א טונקעלער טערקישער טוך אויפן קאָפּ און מיר געזאגט: "דאס איז גיטע די רביצין. זי וועט דיך לערנען אלף־בית, לייענען און דאווענען". גיטע האָט זיך צוגעזעצט מיט מירביים טיש, אוועקגעלייגט א גרויסן קארטאָן־טאָוול מיט אנגעמאָלטע בילדלעך און געזאָגט: "דאָס איז אן אלף־בית, הער און געדיינק, מיידעלע — ווייזט זי מיר מיטן פינגער — דאָס איז אן אלף, דאָס איז א בית א.א.וו." איך האָב זיך גוט איינגעקוקט און נאָכגעזאָגט. אין א פּאָר טעג ארום האָב איך שוין געוווּסט דעם גאנצן אלף־בית. אין פארלויף פון א יאָר האָב איך שוין געזאָגט עברי, געלייענט עברי־טייטש, געקענט אלע ברכות, מודה־אני, דאָס גאנצע בענטשן און אויך קריאת שמע. דערפאר האָט מיך די מאמע שבת מיטגענומען ווו‍הין זי איז געגאנגען.

דער זיידע איז געוועזן א הייכער מאָגערער איד, מיט א שלאנק פנים און שווארצע אויגן, מיט א קליינער שווארצער באָרד. ער איז געוועזן זייער א גוטער און א שטילער, אָבער א שוואכער אין געזונט. ער האָט געלערנט א סך און ווייניק גערוט. די גאנצע וואָך ברענגט מען דאָס עסן צו אים אין צימער. שבת האָט די גאנצע משפחה געגעסן מיטן זיידן אין זיין צימער, אָבער ער האָט שבת נישט גערעדט. "לכבוד שבת דארף מען רוען".

איין מאָל האָט מען דעם זיידן געבראכט פון דער שטאָט א לעמפּל אין וועלכן מען גיסט אָן קעראסין. אויבן איז א קעפּעלע מיט א קנויט און א גלעזל. מען צינדט אָן דאָס קנייטל און דאָס ברענט ליכטיקער און ריינער ווי א חלבן ליכט.

[1] מתוך ספר זכרונות "דרויע סוף פּאָריקן יאָרהונדערט" אשר בכתובים, באדיבותה של בית ההוצאה ע"ש י.ל. פרץ, ת"א.

אלע דרויער בעלי־בתים זענען געקומען זען דעם ווונדער און מיט גרויס כוונה געמאכט "שהחיינו".
בכלל איז דרויע געווען א שטעטל פון מסורת. וואָס מען האָט געגעסן היינט האָט די עלטער באבע דאָס געגעסן מיט הונדערט יאר צוריק.
נאָך פסח, ווען איך בין שוין געוואָרן זעקס יאָר, האָב איך אנגעהויבן צו לערנען ביי לאה מיינעס. זי האָט געקענט תנ"ך און לשון קודש און געהאט א שיינע האנטשריפט. ביי איר האָבן געלערנט נאָך מיידלעך. אין חדר, ווו מיר האָבן געלערט, איז געשטאנען א לאנגער טיש מיט בענק פון ביידע זייטן. אכט א זייגער האָט מען אנגעהויבן לערנען און געדארפט דאָרטן זיצן א גאנצן טאָג.
איך בין קראנק געווען און געלעגן אין בעט. ווען איך האָב ווידער געקענט גיין בין איך שוין מער צו לאה'ן נישט געגאנגען לערנען. בין איך אוועק צו נתן דוד אין דער באָד־גאס. ער איז מיר נישט געפעלן געוואָרן. נאָך סוכות בין איך ווידער אוועק צו לאה'ן. איך בין אזוי געלאָפן פון איין לערער צו אן אנדערן ביז פסח 1885 יאָר. דאן האָט דער טאטע געזאָגט אז מען דארף נעמען פאר מיר א לערער וואָס זאָל קומען צו אונדז אין שטוב. די מאמע האט איינגעלאדן איצקע הענדעס. זיין מאמע איז געווען א קרובה פון מיין מאמע.
דער לערער איצקע — א גרויסער בחור מיט א רונדן פנים, איין אויג האָט ארויס־געסטארטשעט און געווען פארדעקט מיט א ווייסער הויט — האָט אויסגעזען ווי א האלב איי. מיר איז שווער געווען א קוק צו טאָן אויף אים.
אונדזער קינדער־צימער איז נישט געווען קיין גרויסער אָבער אונדזער מעבל: בעטן, קאמאָד, אלמער, א טיש אין שטולן האָבן זיך ווי נישט איז ארייננגעשטעלט. אויף א קליינע עטאזשערקע מיט ספרים איז געשטאנען.
איצקע פלעגט קומען באלד אין דער פרי, צו גיין צו דער עטאזשערקע, נעמען דעם ספר ויקרא און געהייסן מיר זיך זעצן. ער אליין האָט זיך נישט געזעצט. מיטן אָפענעם חומש אין האנט פלעגט ער ארומלויפן און זאָגן: "אשה כי תזריע". יעדעס וואָרט האָט ער פארטייטשט און יעדן מאָל האָט ער אויסגעשנייצט זיין נאָז און געוואָרפן אויף דער ערד, מיט א קוק אויף מיר. איך פלעג זיצן א צוטומעלטע. לאכן אָדער וויינען — איך האָב נישט געוווסט וואָס צו טאָן.
ווי נאָך ער איז ארויס פון שטוב בין איך אוועק אין קראָם און געבעטן דער מאמען זי זאָל אָפּזאָגן איצקען. איך האָב נישט געוואָלט בא אים לערנען.
אזוי זענען אוועק מיינע בעסטע דריי יאָר אָן א תכלית. מיין שוועסטערל האָט שוין אָנגעהויבן לערנען. זי האָט דווקא געלערנט ביי דעם לערער אינטעליגאטאר אין ביי מנדל גרשון — רבקה'ס און מאיר זלמן'ס זון. מיר זענען ביידע לערער נישט געפעלן געוואָרן און איך האָב נישט געוואָלט בא זיי לערנען. איך וואָלט געקענט גיין צו יענקל ביינעש לערנען. ער האָט געגעבן פריוואטע אורהאָקן. ביי אים האָט געלערנט אפילו שיינע טאָוומאן. אָבער צום סוף בין איך נישט געגאנגען צו קיין

רבי'ן אין געבליבן זיצן אין דער היים, אליין ווי עס איז דורכגעקראָכן דעם תנ"ך און געשמירט מיט דער פעדער אויף פאפיר.

מיין שוועסטערל און מיך האָט מען אין שטוב דערצויגן זייער פרום. גלייך ווי מען איז אויפגעשטאנען האָט מען געדארפט אָפגיסן נעגעל־וואסער, אויסוואשן דאָס מויל מיט א בערשטעלע, זאָגן מודה־אני. און איידער מען טרינקט טיי מיט א מילכיק בולקעלע מאכט מען א ברכה בורא־מיני־מזונות. נאָך דעם קומט ברכת המזון. צום עסן האָט מען געמוזט זיך וואשן און נאָך דעם בענטשן. אין אוונט — קריאת שמע לייענען פארן שלאָף.

זייענדיק צען יאָר אלט האָב איך שוין געדאוונט דריי מאל א טאָג, געזאָגט תהלים, געבענטשט ליכט און שטרענג אָפגעהיט שבת. נאָך דעם פליישיקן עסן דארף מען זעקס שעה ווארטן, דאן ערשט קען מען עסן מילכיקס. איך האָב געוווּסט אלע דינים און מנהגים פון ראש־חדש, חנוכה, פורים, פסח, ספירה א.א.וו. אָבער פאסטן האָב איך אָנגעהויבן צו צוועלף יאר און נאָר יום־כפור. צוליב מיין פרומקייט האָב איך פרי פארלאָזן מיינע חברות.

מיין טאטע איז פון אלע מאָל געווען א בעל תנ"ך. ער האָט זייער ליב געהאט אונדזער אייגן לאנד ישראל און זייער א סך גערעדט מיט מיר וועגן דעם פון מיינע גאָר יונגע יאָרן אָן. מיין בעסטער חבר איז געווען מיין טאטע. ער האָט זיך קיין מאָל נישט געבייזערט אויף מיר. האָב איך וואָס עס איז נישט גוט געטאָן, האָט ער מיר שטילערהייט געגעבן צו פארשטיין אז איך בין נישט גערעכט און איך דארף זיך אנדערש פירן. זיין ליבע צו ישראל האָט ער מיר איבערגעגעבן. ער איז געווען א ציוני אליין נישט וויסנדיק דערפון.

א שבועות־נאכט. ווען דער טאטע איז געזעסן און געלערנט תיקון שבועות, האָב איך זיך אוועק געזעצט צו אים אויף די קני און גוט זיך איינגעהאָרכט צו די ווערטער, און געבעטן ער זאָל מיר זיי איבערזעצן. וואָס ער האָט איבערגעזעצט געדענק איך נישט. נאָר אין יענעם מאָמענט האָב איך געזאָגט דעם טאטן, אז איך וויל לערנען און פארשטיין די ווערטער אליין. יענע נאכט האָט מיין טאטע אָנגעהויבן לערנען מיט מיר בראשית.

איין מאָל איז צו אונדז געקומען פון דווינסק א מיידל פעסקע, 14 יאָר אלט. מיר האָבן זיך מיט איר באקאנט. זי האָט דערציילט אז זי איז א גימנאזיסטקע פון פערטן קלאס און זי וועט עפענען פאר אונדז א "גימנאזיע" אין די צווי מאָנאטן פון די קאניקולעס.

מיר האָבן גערופן אלע מיידלעך. אלע האָבן זיך דערפרייט און די זאך נישט אָפגעלייגט. א דירה פאר אונדזער "גימנאזיע" האָבן מיר געפונען בא אונדז. די לערערין פעסקע האָט געעפענט איר "גימנאזיע" פאר אכט מיידלעך. די לערערקע האָט אונדז אוועקגעזעצט אין איין שורה, געהייסן צוזאמען לייגן די הענט אויף די

קני, זיצן שטיל און רואיק א האלבע שעה. נאָך דעם האָט זי געקלאַפּט צוויי שטיינדלעך איינס אויפן צווייטן — דאָס איז געווען דאָס גלעקל: אָן איבעררייס אויף צען מינוט. דער צווייטער אוראָק איז געווען גימנאַסטיק. מיר זענען געלאָפן געשפּרונגען, געדרייט זיך ביז מיר זענען געפאַלן. אזוי האָבן מיר געלערנט א גאַנצן זומער.

ווינטער פון 1887 יאָר האָט מיין טאַטע מיך געלערנט תנ"ך און די רוסישע אַזבוקע. ער האָט קיין סך צייט נישט געהאַט פאַר מיר. א איד דאַרף גיין דריי מאָל א טאָג דאַוונען. די איבעריקע צייט שטיין אין קראָם. ביי נאַכט זיצן ביי דער גמרא. איז וויפיל צייט קען ער מיר ווידמען?

ווען איך בין געוואָרן צען יאָר אלט האָב איך פאַרשטאַנען אז איך קען גאָרנישט און איך דאַרף לערנען, אָבער איך האָב נישט ווו צו לערנען. אין שטעטל איז נישט געווען קיין לערער. וועלוול רייזעס איז עלטער פון מיר און האָט די זעלבע דאגה. איין מאָל האָט וועלוול מיר דערציילט, אז חאצקל עטינגאָף פון זאַדווינע האָט געבראַכט פון דווינסק א לערער פאַר זיינע קינדער. דער לערער מעג געבן נאָך אַן אוראָק. אזוי האָט ער איינגעשטימט צו געבן נאָך א שטונדע יעדן טאָג, אָבער ער וויל נאָך דריי תלמידים כדי צו באַקומען 20 רובל א חודש. גלייך בין איך געלאָפן צו מיינע עלטערן אין קראָם. דער טאַטע מיט דער מאַמען זענען ביידע געווען איינשטימיק אין מיר גלייך געגעבן פינף רובל.

עפּעלבוים, דער לערער, האָט מיך עקזאַמינירט און געזאָגט, אז איך קען נישט שרייבן קיין אידישן אות. איך דאַרף אָנהויבן פון אלף־בית. ער האָט מיך געהייסן ברענגען עטלעכע בייגן ווייס פּאַפּיר. ער האָט אנגעליניִרט שורות און אָנגעשריבן מיט א בליישטיפט אַן אלף־בית אויפן גאַנצן בויגן. דאַן האָט ער געהייסן מיר איבערציען די בוכשטאַבן מיט טינט. איך האָב זייער פּינקטליך איבערגעצויגן. צו מאָרגנס האָט עפּעלבוים צוגעגרייט פאַר מיר נאָך צוויי בויגן און איך האָב אויך די צוויי בויגן איבערגעצויגן. דאַן האָט מיך דער לערער געהייסן שרייבן אין א העפט מיט א פעדער קליינע בוכשטאַבן, איינציקע און דייטלעכע. איך האָב מיט א סך געדולד אָנגעשריבן דעם א—ב. איך האָב באַקומען דערפאַר א פינף. היינט שרייב איך נישט בעסער ווי דאַן.

דער לערער האָט געהאַט צייט צו לערנען אונדז נאָך איין חודש, ביז האלב אלול. ער האָט פאַרענדיקט זיינע שטונדען ביי עטינגאָף און פאַרלאָזן דרויע. איך און מיינע חברים זאָרגן ווידער וועגן א נייעם לערער.

ערב יום כיפור האָט מיר מיין מאַמע געגעבן איר מחזור און נאָך ספרים אוועקצוטראָגן אין שול ווו זי דאַוונט. אונטערוועגנס האָב איך באַגעגנט מיינע גוטע חברטעס. זיי זיינען געגאַנגען אין דער זעלבער שליחות. מיר זיינען געגעגנגען אין איינעם און איך האָב זיי דערציילט מיינע דאגות. האָבן זיי מיך געטרייסט, אז אין דרויע וועט זיך עפענען א אוטשילישטשע פאַר יידישע קינדער. אויף מאָרגן נאָך יום־כפור האָט מען אנגעהויבן פאַרשריבן תלמידים.

די עלטערן פון זלאטקע לעווין האָבן געהאַט א שיינק און אין גרויסן זאָל פלעגן ארײַנפאָרן צו זיי גאָר פיינע געסט. אזוי ווי האטעלן אָדער איינפאָרהייזער זענען נאָך נישט געווען אין דרויע — איז בא זיי איינגעשטאנען א לערער פון פעטערבורג. ער האָט זיי דערציילט, אז אין פעטערבורג איז דאָ א "חברה מפיצי השכלה ליהודי רוסיה". די "חברה" זאָרגט טאקע זייער פאר די יידישע קינדער פון די קליינע שטעטלעך, וואָס האָבן נישט ווו צו לערנען. די רייכע יידן גיבן אפילו שיך און קליידער פאר אָרעמע תלמידים.
דרויע איז ניט געווען קיין רייכע שטאָט. דאָך האָט די גרעסטע טייל אויסגעהאלטן זייערע קינדער. נאָר די לערער האָבן קיין שכר־לימוד בא קיינעם ניט גענומען. איך בין מיט גרויס שמחה געקומען אהיים. א גאנצן יום כיפור האָב איך גאָט געבעטן ער זאָל מיר העלפן איך זאָל ארײַנקומען אין דער אוטשילישטשע.
אף מאָרגן נאָך יום כיפור, זונטיק, איז די מאמע מיט מיר געגאנגען צום לערער גאלדבערג. ער האָט מיט מיר גערעדט רוסיש, געפרעגט מיין נאמען, מיין עלטער, געגעבן א ביכל צו לייענען. דאָס הויז איז געווען אויפן בארג ביים ברעג דווינע. פרעגט מיך גאלדבערג אין רוסיש וואָס איך זע דורכן פענצטער. איך ענטפער אז דאָס איז די דווינע. גאלדבערג פרעגט ווייטער, ביז ער האָט מיר געזאָגט, אז דאָס איז א טייך... גאלדבערג האָט מיך פארשריבן אין אָנפאנג קלאָס.
די שול האָט זיך געעפנט מיט צוויי קלאַסן. איינע פאר קינדער, וואָס קענען נאָך גארנישט, די צווייטע — פאר די וואָס לייענען און רעדן רוסיש.
די ערשטע צוויי תלמידות, וואָס דער לערער האָט פארשריבן זענען געווען זלאטקע און גיטקע לעווין. זייערע עלטערן און ברידער־שוועסטער האָבן אויך געקענט די רוסישע שפראַך. איך האָב זיי מקנא געווען און באשלאָסן אָנצושטרענגען אלע כוחות זיי צו דעריאָגן. גאלדבערג האָט אלע תלמידים איינגעלאדן חול המועד סוכות, כדי ער זאָל אונדז ווידער אויסהערן און אנטגילטיק באשטימען ווו יעדער תלמיד וועט לערנען. איך האָב געהאַט א גאנצע וואָך זיך צוגרייטן. קודם כל האָב איך אנגעהויבן שרייבן און לייענען. אין אָנפאנג איז רוסיש מיר געווען גרינגער ווי אידיש. ווען איך בין געקומען צו גאלדבערגן אין א וואָך ארום, האָט ער מיר געגעבן לייענען אויף רוסיש א צען שורות און דערציילן דעם אינהאלט. איך האָב אויסגעהאלטן דעם עקזאמען. ער האָט מיר פארשריבן אין "רוסישן" קלאַס צוזאמען מיט זלאטקען און גיטקען.

נאָך סוכות זענען אלע תלמידים געקומען לערנען. מיר זענען געווען בערך א 150 תלמידים און תלמידות. ערשטנס האָבן מיר זיך באקענט מיט די לערער. זיי זענען געווען צוויי — גאלדבערג, וואָס האט אונדז געלערנט רוסיש, היסטאריע, געאגראַפיע און זינגען, און דויד לעווינסאָן האָט אונדז געלערנט חשבון. זיי האָבן אונדז געזאָגט וועלכע לערן־ביכלעך און העפטן מיר זאָלן צוגרייטן און מיט וועלכע פעדערן צום שרייבן. טינט האָבן מיר באקומען אין שול.

אין צווי טעג ארום האָט מען געמאכט א דערעפענונג־צערעמאָניע. מען האָט אונדז אויסגעשטעלט אין שורות צו פיר קינדער און געפירט איבערן שטעטל. אלע זענען אונדז נאכגעלאָפן. בא דער צערעמאָניע האָבן מיר געזונגען Боже Царя храни און אנדערע רוסישע לידער.
אונדזער ערשטער קלאס איז געווען אין אונטערשטען שטאָק, זייער א גרויסער צימער. מיר די פיר יינגסטע זיצן אויף דער ערשטער באנק און די אנדערע צוואנציק עלטערע מיידלעך זיצן הינטער אונדז, צו פיר אויף א באנק. אין יעדן טישל איז איינגעבויט א טינטערל מיט טינט. די קינדער האָבן זיך זייער פיין געהאלטען.
די שול איז געווען אין א גרויס געמוירט הויז אין דער גויעשער געגנט. עס איז ווייט אין שווער צו גיין אהין, בפרט פאר אונדז קליינע קינדער, הויפטזעכלעך בעת א רעגן און א בלאָטע אָדער ווינטער אין שניי און פראָסט. חוץ דעם האָבן די ידישע קינדער מורא געהאט פאר די גוייִשע הינט. דאָך זענען מיר מיט שמחה און גבורה געלאָפן אין דער פרי אין שול אריין. מיר האָבן קיין מאָל נישט פארזאמט און נישט דורכגעלאָזן. אלע האָבן געלערנט מיט גרויס חשק. כמעט אלע תלמידים זענען געווען אנגעטאָן אין אן אוניפארם ווי דער דירעקטאָר פון דער שול, גאלדבערג, האָט געהייסן: ברוינע קליידער און שווארצע פאַרטיכער.
סוף לערניאר האָבן זיך אנגעהויבן די עקזאמענט אין שול. די שילער האָבן באקומען א פאָר פרייע טעג כדי איבערחזרן אלץ אין דער היים. נאָך די עקזאמענס האָט מען איינגעלאַדן די שילער און די לערער האָבן געמאָלדן ווער עס האָט גוט אויסגעהאלטן דעם עקזאמען און אריבער אין א העכערן קלאס. דערצו האָט מען אונדז געגעבן אטעסטאטן (סווידעטעלסטוועס, ד.ה. תעודות). מיר, די פיר שילערינס וואָס זענען געזעסן אויף דער ערשטער באנק, האָבן באקומען אויסצייכענונגען אלס די בעסטע שילער און א פאָר ביכלעך אלס מתנה. צום סוף האָט גאלדבערג געמאָלדן אז מיר באקומען צווי מאָנאט קאניקולעס און א טאָג שפעטער וועלן מיר אלע מאכן אן אויספלוג אויפן אינדזל.
דעם 15־טן אוגוסט האָבן זיך באנייט די לימודים און מיר האָבן זיך ווידער גענומען צום לערנען מיט גרויס חשק. ווידער זענען מיר, די פיר פון דער ערשטער באנק, געווען די בעסטע. דאָס צווייטע לערניאר איז אריבער מיט גרויס ערפאָלג. גאלדבערג האָט איינגעלאַדן נאָך די עקזאמענס אויך די דרויער נאטשאלסטווע צו דער פייערונג פון סוף־יאָר. פיר קליינע מיידלעך, און איך צווישן זיי, האָבן פארגעשטעלט קרילאָוו׳ס "קוואַרטעט". איך האָב מיט גרויס ערפאָלג געשפילט דעם אייזל. דאָס פובליקום האָט אונז פיין אויפגענומען און געפאטשט בראַוואָ. מיר, די פיר גוטע שילערינס, האָבן באקומען "פאכוואַלנע ליסטעס". דאס זיינען געווען פירקאנטיקע קארטאנען מיט גאלדענע גרויסע בוכשטאבן. אונדזערע נעמען זענען געווען אָפגעדרוקט. די לערער, דער דירעקטאָר און דער אינספעקטאָר האָבן אונטערגעשריבן.

דער דירעקטאָר גאָלדבערג האָט אונדז, פיר קליינע מיידלעך, גערופן צו זיך און געפרעגט אויב מיר האָבן א מעגליכקייט ווייטער צו לערנען. קיינער פון אונדזערע עלטערן האָט אזא מעגלעכקייט נישט געהאַט. דאַן האָט ער אונדז געגעבן אַן עצה אָנצוגעבן א ביטע די שול זאָל אונדז דערלויבן פּריוויילעך לערנען אין 2־טן קלאַס נאָך א מאָל. מיר האָבן מיט שמחה אָנגענומען די עצה. דער מאַמען איז אויך געפעלן מיין גוט לערנען און זי האָט באַשלאָסן מיך מיטנעמען קיין דווינסק צו גאַסט צו דער מומע מערע.

דעם 15־טן אויגוסט האָט מען אנגעהויבן לערנען אין שול. מיין יינגערע שוועסטער איז שוין אריין אין שול. דעם 14־טן אויגוסט אין אווענט זענען מיר ביידע געזעסן אין זיך געגרייט: איינגעפּאַקט די ביכער, העפטן און די פעדערן אין די סומקעס. צוגעגרייט אונזערע קליידער און געגאַנגען שפעט שלאָפן.

פלוצלונג האָב איך דערהערט א געשריי: "פּאַזשאַר! פּאַזשאַר!" איך האָב געעפנט די אויגן און געזען דעם טאַטען אריינלויפן פון גאַס. ער האָט געשריען: "קינדער כאַפּט פון בעט וואָס איר קענט און און לויפט ארויס פון שטוב. אונדזער שטוב ברענט!". די מאַמע האָט קוים ארויסגעכאַפּט איר צירונג און אביסל געלט. אַלץ איז פאַרברענט געוואָרן, אפילו די סחורה פון קראָם, די גאַנצע ווירטשאַפט, קליידער, וועש, ספרים און אפילו דעם טאַטענס טלית און תפילין. מיר זענען געבליבן נאַקעט און באָרוועס. א גרויסע טייל פון שטאָט האָט אָפּגעברענט.

ווינטער פון 1891/92 האָט מיך די מאַמע אנגעטאָן ווי אַן אמתע קרעמערקע. באַשטעלט פאַר מיר א פּאָר וואָליקעס פון ווייסע שאָפן־וואָל. שטיוועלעך האָט מיר געמאַכט דער בעסטער שוסטער אברהם איטשע. דערצו נאָך האַלבע וואָלענע הענטשקעס. איך בין א גאַנצן טאָג געשטאַנען אין קראָם. נאָר נאָך מיטאָג בין איך געבליבן א פּאָר שעה אין דערהיים לערנען תנ״ךביים קלויזניק. די קראָמען האָט מען פאַרשלאָסן ווי נאָר עס איז געוואָרן פינצטער. דאַן בין איך געלאָפן צו זלאַטקען און גיטקען לערנען און לייענען רוסיש.

אין 1893 יאָר איז זומערצייט געווען כמעט אין גאַנץ רוסלאַנד אַן עפּידעמיע פון כאָלערע. סוף זומער איז עס אנגעקומען קיי דרויע און געהאַלטן פון אלול ביז נאָך סוכות. א סך זענען געשטאָרבן. פון דעם האָבן מער פון אלע געליטן די אָרעמע.

דאַן האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן עטלעכע יונגעלייט. די ערשטע זענען געווען אלתר דרויאַנוב, גרשון פינקלשטיין, בן ציון גיטעס לעוויאַן און כתריאל שם־טוב. זיי האָבן באַשלאָסן איינאָרדנען א ביקור־חולים. זיי האָבן פאַנאַנדערגעקלעפּט אַן אויפרוף אין אלע מנינים און גערופן אלע בעלי־בתים פון שטאָט צונויפקלייבן זיך אין דער גרויסער שול צו זוכן א מיטל קעגן דער כאָלערע. אין דער באַשטימטער שעה איז די גאַנצע שטאָט געקומען אין שול. אלתר האָט געהאַלטן א רעדע וועגן אומגליק: "מען מוז גלייך געבן הילף די אָרעמע, גלייך ברענגען א דאָקטאָר. אלע מוזן געבן געלט וויפיל יעדער קען. מען וועט גרינדן א ביקור־חולים, מ׳וועט

באזאָרגן א דאָקטאָר, א פעלדשער און רפואות אומזיסט פאר די אומפארמעגלעכע״.
קיינער האָט זיך נישט אנטזאגט. אלע האָבן זיך פארשריבן.

אין שול האָט מען געעפנט א ביורא מיט א טישל און א בענקל. אין צוויי טעג ארום האָט מען געוווסט אין גאנץ דרויע אז עס איז דאָ א ביקור־חולים ביי גרשון פינקעלשטיין אין שטוב.

נאָך סוכות איז די כאָלערע אריבער. צו דער שמחה האָט גרשון געמאכט ביי זיך אן אָפיציעלע דערעפענונג פון ביקור־חולים. אלע חברים האָבן געארבעט פרייוויליק. נאָר א שליח איינצומאָנען דאס חודש־געלט האָט מען געדונגען. דער איינמאָנער איז געווען א נארישער אָבער אן ערלעכער בחור.

אלתר דרויאנוב

מעל גג בית־הכנסת הגדול [1]

עשרים ותשע שנים עברו עלי בעיירת־מולדתי, וכל אותן השנים לא זזתי ממנה אלא לזמנים מועטים, כגון שנות־גולה למקום תורה וכדומה; ידעתי כל פינה ופינה, כל עץ ואבן בה, ידעתי ארחם ורבעם של כל תושביה, זקניה ונעוריה, יהודיה וגוייה, ידעתי שיחת כל חיותיה ועופותיה, פרותיה ועיזיה, תרנגוליה ותרנגולותיה; ידעתי כל שפעי־יפייה וכל מעמקי־כעוריה — ראה ראיתיה רק פעם אחת בימי־חיי.

מעל גג בית הכנסת ראיתיה פעם אחת, ואותה ראיה שמורה לי בלבי עד עתה.

לא מן הזקנים המופלגים הוא בית הכנסת של עיירתי, אף כי היא גופה בזקנות מופלגת תתחשב, ולפי המסורת כבר היה בה במאה החמש־עשרה גם ישוב של ישראל. ברם, אם לא זקן מופלג הוא בית־כנסתה, שיבה כבר זרקה בו; בן מאה וששים ושמונה הוא היום. וגם יחסן הוא: הדוכס סאפייהא בנה אותו — מתנה לישראל. זכר לברכה שבירך אותו ואת הדוכסית חסיד אחד מישראל ונתקיימה בהם.

ומעשה שהיה כך היה:

ארבעה ילדה יאדביגה, אשתו האהובה של סאפייהא, וארבעתם קברה תיכף ללידתם. הראשון חי יום אחד ומת, השני חי שני ימים ומת, וכשנולד השלישי לא זזו מעריסתו יומם ולילה רופאים מובהקים — וכל חכמתם נסרחה; הילד חי שלשה ימים ומת. ושוב נתעברה ועלו שניהם, הדוכס והדוכסית, לרומא ונשאו ברכה מאת האפיפיור בכבודו ובעצמו, וגם ברכה זו לא הועילה ויצא לבטלה; ארבעה ימים חי הרך הנולד הרביעי ומת. וכשנתעברה בחמישית שח לעפר ראשה ותשאל את נפשה למות, כי טוב לה מותה מחייה. ואף הדוכס עצמו התהלך קודר כל היום; לצוד ציד לא יצא, לתיאטראות ולקרקסאות לא הלך ובמושב שרים ושרות לא ישב, כי עגמה נפשו מאד.

ושם בחצרו של הדוכס, זקן אחד מאוכלי־לחמו, והוא שם לילות כימים, לומד כתב ולשון של כל האומות ועוסק בכל שבע החכמות. לפני כמה שנים, לאחר שלמד כתב ולשון שלנו, ביקש ללמוד גם תורתם של ישראל... כשראה בצערו הגדול של סאפייהא לבש אומץ ואמר לו:

[1] מתוך סיפור זכרונותיו של א. דרויאנוב על עיירתו. מובא בקיצורים מתוך כרך ב׳ של כתביו הנבחרים בהוצאת "ברית ראשונים" ת"א, תש"ה.

— אדוני הדוכס, שמעני ואיעצך. בקצה האיפרכיה שלך יש עיירה קטנה ושמה דרויה. רובה יהודים, ורבם, רבי מיכלי, איש אלהים קדוש הוא, ודבר אחד מדבריו אחור לא ישוב ריקם. עלה אליו, אדוני הדוכס, וברכתו תאסוף אותך מאסונך.
ולמחר השכים לחבוש את סוסו והלך לדרויה. וכשבא לשם ונכנס לבית־המדרש ומצא לרבי מיכלי יושב בקרן זוית ועוסק בתורה ושתי עיניו כגחלי־אש וכל פניו מבהיקים משמשה של תורה — הרכין מאליו ראשו, ולא יכל להוציא מפיו אלא תחינה קצרה: —
פאַן רבין, ברכני נא...
מיד הניח לו רבי מיכלי ידיו על ראשו וברכו ואמר:
— אלהים יתן את שאלתך, וישמח האב ביוצא־חלציו ותגל אמו בפרי־בטנה...
ובמלאת שנה לבנו־יחידו, אשר ילדה לו יאדביגה אשתו האהובה, הביא סאפייהא מתנה לרבי מיכלי — סאה שלמה דינרי־זהב. לקח רבי מיכלי דינר אחד, שלא לבייש את הדוכס, ומן השאר סילק ידו:
— כתוב בתורתנו: "והכסף והזהב — נדבה לה'".
בו ביום נתן סאפייהא צו לבנות בדרויה, העיירה הקטנה שבקצה האיפרכיה שלו, בית־כנסת ליהודים, אשר יגדל וירום וינשא מעל בתי־כנסיות שבערים הגדולות של האיפרכיה. אף ציווה להביא את רבי שמעיה ברבי ישראל הכהן מק"ק קאמיי שבמדינת ליטא לעשות ארון־קודש, שאין דוגמתו ליופי ולנוי בכל בתי־הכנסיות של האיפרכיה. ולמה דווקא רבי שמעיה ברבי ישראל הכהן מק"ק קאמיי שבמדינת־ליטא? משום שרבי מיכלי נתן עיניו בו והעיד עליו, שיש בו ניצוץ מנשמתו של בצלאל בן־אורי בן־חור. ושתי שנים ומחצה לא הניח ר' שמעיה את האיזמיל מידו עד אשר כילה מלאכתו לעשות את ארון הקודש מן העץ, שהובא לשם כך ממדינת־הים. והמלאכה מלאכת־מחשבת: ארג־חורי, ובתוך הארג כמה מיני דיוקנין — של חיות ועופות, ולא, חלילה, של אדם וגם בנשיאת־הכפים שלמעלה מן הפרוכת אין דמות־אדם, רק אצבעות מפושקות לחמשה אורים, כמנהג ברכת־הכהנים. והארון כולו מוצב על שני אריות פעורי־פה וחורצי־לשון, וראשו מגיע עד התקרה. וממעל — נשר פורש כנפיים ועל ראשו — כתר תורה.
וכשלמה כל המלאכה עשה הדוכס משתה לכל יהודי העיירה. והשתיה כדת — אין שותה אלא שיכר־שעורים ותמד של דבש. וכטוב לב המסובים בשיכר ובתמד הגיש הדוכס לרבי מיכלי מתנה — כתב־שחרור כתוב בכתב־ידו וחתום בגושפנקה שלו לשחרר את בית־הכנסת מכל מיני מסים וארנוניות עד עולם. חזרו רבי מיכלי וכל חשובי־העדה והגישו מתנה לדוכס — גביעי־הכסף והזהב של קידוש והבדלה. והנשים שיגרו דורון לדוכסית — את הרעלות של שבת ויום־טוב.
ורבה וגדולה השמחה בדרויה — אלמלא לא ערבה השמחה, לקיים מה שנאמר: אל תשמח ישראל וכו'. שבת ראשונה ירד לפני התיבה רבי מיכלי עצמו, וכשהגיע לסוף שיר־הכבוד הרים ידיו וקרא בכל כוחו: "יערב נא שיחי עליך, כי נפשי

תערוג עליך" — ופרחה נשמתו. קראו עליו: צמאה לך נפשי כמה לך, בשרי" — והתירו כהנים לעסוק בקבורתו.

וכשהגיעה השמועה לדוכסית על מותו של רבי מיכלי נהגה עליו אבלות י"ב חודש, ומכאן ואילך היתה שולחת כל שנה ושנה ביום מותו דינר־זהב, דינר־זהב לכל שופר של צדקה, שהיה בבית הכנסת שבדרויה. —

אלה תולדות בית־הכנסת הגדול של עיירת־מולדתי, כפי שקיבלתי בימי־ילדותי מפי זקנים וישישים.

*

ואני ילד כבן־שמונה ונפשי יודעת מאד קדושתו של בית־הכנסת הגדול בעיירתי. ילד כי יוולד, והביאוהו לבית־הכנסת ליהדו. פה בית־היוצר לנשמתו של אדם מישראל: לכאן הוא נכנס גוי, מכאן הוא יוצא ישראל. — בחור ובחורה כי ינשאו זה לזו, ופרשו עליהם חופת־קדושיהם בחצר בית־הכנסת הגדול. פה קושר אדם מישראל את קשריו: לכאן הוא נכנס מותר לכל, מכאן הוא יוצא אסור לכל. — אדם כי ימות, והעמידו מטתו "על הגבול", אל מול פני בית־הכנסת הגדול, והודיעוהו כי במתים חפשי הוא. פה מתיר אדם מישראל את קשריו: כאן נעשה חייב בכל, כאן נעשה פטור מכל.

ספר־תורה כי ייכתב, והביאוהו תחילה לארון־הקודש של בית הכנסת הגדול; כאן ישהה יום־יומים, ומכאן ייצא אל בית־התפילה אשר לשם יעדוהו, פה יכניסוהו ראשונה אֶחיו הזקנים לאַדרה רבה של קדושה ויקדש גם הוא. — חולה מסוכן כי יהיה בעיירה, ובאו קרוביו לבית־הכנסת הגדול לבקש רחמים; כאן יפתחו את ארון־הקודש ואת כל תחינת־לבם ישפכו לפני אלהי־הרחמים. פה בית־אלהים וזה שער־השמים. — אדם כי יחטא וכבד עליו משא־נפשו ובא אל בית־הכנסת הגדול להתיחד עם אלהיו; כאן יעמוד נדכה ושחוח בקרן־זוית ויבקש סליחה ומחילה. פה ימלא אדם מישראל פגימת־נפשו ויטהר מחטאתו.

ומה גדול הבית הזה! עכשיו, שנתמעטו הלבבות והפרצות מרובות, אין חוששים להתפלל בימים נוראים אפילו ב"מנינים" הקטנים. לשעבר, כשהיתה יראת־אלהים בלבבות, לא היו מתפללים בימים נוראים אלא בבית־הכנסת הגדול. לקיים: "ברוב־עם הדרת־מלך". וגם מן הישובים הסמוכים היו הכל באים העירה להתפלל ימים נוראים בבית־הכנסת הגדול. וכשהיו הכהנים עולים לדוכן, לא היתה הרחבה שלפני ההיכל מספיקה לכולם. ועם כל הציבור הרב הזה לא היה בית־הכנסת מתמלא אלא מן בימה ולמעלה, עד לכותל מזרח, ואילו מן הבימה ולמטה, עד לכותל מערב, היה כולו ריק.

ומה נורא הבית הגדול הזה! יומם מתפללים בו החיים, ולילה מתפללים בו המתים. אין הם באים להתפלל בתוך בית־תפילה אחר שבעיר, אלא בתוך בית־הכנסת הגדול

בלבד. ומנהג נהגו המתים: כלו לו ימיו של מי־שהוא מבני־העיר, הם מקדימים לילה אחד וקוראים אותו לעלות לתורה: "יעמוד רבי פלוני ברבי פלוני" — וזוהי חתימת גזר דינו. וחוק לו לאַיזיק שמש הזקן: בלילה־בלילה, לאחר שהוא נועל את בית־כנסת, אין הוא מסתלק עד שיקיש תחילה שלש פעמים בטבעת־הנחושת הגדולה והכבדה, התלויה בדלתו של בית־הכנסת — סימן למתים, שנתפנה הבית והגיעה שעתם לבוא לתפילה. ובבוקר־בבוקר, כשאַיזיק בא לפתוח את בית־הכנסת, אין הוא פותח ואת הוא נכנס עד שיקיש שוב שלש הקשות תחילה — סימן למתים שכבר נגמרה שעתם והם צריכים להסתלק. כך עושה איזיק יום־יום, זה יותר מחמשים שנה. בוקר אחד ניגש אל הדלת, ועד שהקיש עליה שמע קול יוצא מבפנים: "יעמוד רבי יצחק־איזיק ברבי מאיר־שמעון לוי!" — ומיד הבין מה פירושה של קריאה זו. פתח את בית־הכנסת, התפלל על הציבור, השלים פרקי־תהלים עד סוף ספר, כמנהגו בכל־יום, שב לביתו ועלה על מטתו, הזמין מנין־עשרה, שיאמרו עמו ודוי, לבש כתונת נקיה ונטל ידיו — ונחה נפשו.

ומה קדוש הבית הגדול והנורא הזה! אלהים בכבודו ובעצמו מגן לו. כמעט כל קיץ וקיץ נופלת דליקה בעיר, היו גם דליקות, שהחריבו רובה של העיר, — בבית־הכנסת ובארון־הקודש העשוי עץ לא שלטה האש אפילו פעם אחת. ואי־אפשר כלל שיישרף ארון־הקודש, משום שהוא ובית־הכנסת עתידים שייקבעו בארץ־ישראל, בירושלים עיר הקודש. וכיצד ייקבעו שם? כשיבוא משיח יתכנסו כל ישראל שבדרויה לתוך בית־הכנסת הגדול, כולם יחדיו יקראו פה אחד ולב אחד: "שמע ישראל!", ותיכף ייעקר הבית מכאן ובשתי טיסות יבוא לשם, טיסה ראשונה — מדרויה עד הים הגדול, וטיסה שניה — מן הים הגדול עד ירושלים עיר־הקודש. ישראל שבפנים יפתחו פיהם ויאמרו הלל הגדול, והגויים שבחוץ יורידו לארץ ראשם וידמו כאבן.

ולמה מחילה יוצאת מתחת בית־הכנסת גדול ועוברת תחת נהר־דרויקה ותחת הים הגדול ומגיעה עד להר־הבית בירושלים עיר־הקודש? — אין איש יודע. אילו לשם גלגול־מחילות, היתה מגיעה עד להר הזיתים ולא עד להר־הבית. סוד־המחילה סוד־סודות הוא, ועכשיו אין איש יודע אותו. רבי מיכלי חסיד הספיק לגלותו לתלמידו וממלא־מקומו, לרבי חיים־אברהם הגבוה, ורבי חיים־אברהם חזר וגילה אותו קודם מותו לתלמידו וממלא־מקומו שלו, לרבי מאיר שמואלקס, אבל רבי מאיר לא גילה אותו לרבי יעקב־מנדיל, תלמידו וממלא־מקומו הוא. ומפני־מה עלה לו כך לרבי יעקב מנדיל, שהסוד לא נתגלה לו? — משום שרבי חיים־אברהם לא זזה ידו מתוך ידו של רבי־חיים מיכלי, ורבי מאיר שמואלקס לא זזה ידו מתוך ידו של רבי חיים־אברהם, וכך קיבלו הם את הסוד איש מפי איש. ואילו רבי יעקב־מנדיל פרש שתים־עשרה שנה מכל העולם כולו וגם מרבי מאיר רבו, וכל אותן השנים ישב בעיר אחרת, בעיירה של אשתו, ועסק בתורה יומם ולילה, ולא יצא מן הבית שבנה לו חותנו, עד שבאו שני שליחים מדרויה והחזירוהו לשם כמעט בעל־

כרחו, כדי למלא את מקום רבו שמת וציווה קודם מותו שעל כסאו לא ישב זר, אלא תלמידו זה. ועם רבי מאיר מת הסוד.
עכשיו, בימי ילדותי, חי עדיין רבי יעקב־מנדיל. זקן מופלג הוא. אומרים עליו, שהוא בן שמונים ויותר. ואני וחברי, בני שמונה־תשע כמוני, מביטים אחריו ובאימה ופחד אנו דנים אותו לכף־חובה מפה לאוזן:
— אי לך, זקן! עד שישבת סגור ומסוגר בביתך ושנים על שנים לא ראית פני אדם, מוטב שהיית יושב עם רבי מאיר רבך ומקבל ממנו סוד־המחילה.
אשרינו, שהזקן אינו שומע ואינו יודע מה שבפינו ובלבנו עליו. אילו שמע וידע, היה... אבל מה שהיה עושה זקן תקיף־רוח זה — אינו ענין לכאן.

*

על גדולת בית־כנסתם גאוותם של בני־עיירתי, ובני העיירות הסמוכות מתקנאים בהם. כשאדם אומר לחברו, והלה אינו מאמינו, הרי הוא חוזר ואומר בלשון תמיהה:
— שמא רצונך, שאביא לך דוקא את בית־הכנסת של דרויה להשבע בו? —
מתגאים בני־עיירתי בבית־כנסתם, אבל גם מצטערים עליו: הזמן תקע שניו בו והן אוכלות אותו. כתליו השחירו, חלונותיו נשברו, גגו התמוטט ונעשה חלולים־חלולים; הגשמים יורדים לתוך הבית בימות־הקיץ, והרוחות מתהוללות בתוכו בימות־החורף, ולפני קרתן מי יעמוד, ויש אשר אפילו בשבת באים להתפלל רק שנים־שלשה "מנינים" — מזקני־ההמון, שאינם טועמים טעם־תפילה אלא בבית־הכנסת הגדול.
ויותר שבני־עיירתי דואגים: מאַין יימצא להם הממון הרב לתיקון בדקי הבית, הם דואגים: מי ישלח ידו בקודש — ואפילו לתיקונו — וישלם? מגירסא דינקותא הם זוכרים אותו מעשה של פרץ־עוזה, ויראה גדולה הם יראים לנפשם. וכבר יש ראייה לדבר, שאין רצונו של בית־הכנסת, כי תגע בו יד ידם. לפני שנתים, כשהתחילו גשמים שוטפים דרך החלונות, התנדב השיל הצבע־הזגג לתקן אותם על דעת עצמו לכל־הפחות תיקון כל־שהוא, ועלה בסולם אליהם, ומיד נענש: נשמט הסולם מתחתיו וחודשיים התהפך על משכבו שבור־יד ונקוע־רגל.
היו ישיבות של הגבאים, היו אסיפות של הקהל. לסוף נמצא מי שלבש עוז ואמר:
— אין מביאים ראיה מהשיל. הוא עשה על דעת עצמו, ואנו נעשה על דעת המקום ועל דעת הציבור, וזכותו של רבי מיכלי חסיד תגן עלינו.
— אמן ואמן! — נענה הקהל אחריו, ובו במעמד נכתבה ונחתמה החלטה להתחיל בשעה טובה ומוצלחת בתיקון בדקי בית־הכנסת הגדול.
העתקה מן ההחלטה נשלחה לכל הישובים הסמוכים, להשמיע את תושביהם על הנדבות, שכן גם הם באים להתפלל בבית־כנסת בימים נוראים. אל העשירים שבהם נסעו שליחים מיוחדים מבין חשובי־הקהילה. נמצא מי שיעץ עצה טובה — לשלוח מכתב למארצקי. בשעתו היה נער את נערי ישראל בדרויה, אף־על־פי שגוי הוא,

ול״כל־נדרי״ היה בא גם הוא לבית־הכנסת הגדול; עכשיו הוא ממופלגי־העשירים במוסקבה. ומארצקי, — זכרה לו אלהינו לטובה! — לא שכח ימי־נעוריו ושלח נדבה בעין יפה. ברם, רוב כסף, שהיה בו צורך, הכניסו בני־עיירתי עצמם, — ביחוד אנשי־ההמון, שבית־הכנסת הגדול מקדש הוא להם. אפילו אורי העני — כך שמו בעיירתי, שכמעט רובה עניים — הביא את נדבתו.

— רבי, — שאל אורי את הרב: — זה כמה מצרף אני פרוטה לפרוטה, וכבר יֵש בידי רובל שלם לתכריכים. מותר להפריש מחציתו לתקון בית־הכנסת?

צמרמר הרב — והתיר.

תחילה אמרו להביא בנאים מומחים מן הכרך. אולי מווילנה עצמה. עיכבו משה־דוד ובניו הבנאים. אף הם, ברוך־השם, לא קטלי קני באגמא, ובשום פנים לא יוותרו על מצוה גדולה זו, לתקן בדקי בית־הכנסת הגדול. תם הפחד, בטלה האימה ופרחה המצוה. ובפרט כשיש מתן שכר בצדה.

והעבודה החלה. תיכף אחרי שבועות החלה, כדי שיהא סיפק לגמרה עד ימים נוראים.

איני יודע עוד, מה היה היום ההוא לזקני הדור בעיירתנו; לי ולחברי, ילדי הדור, היה יום גדול, כשהתחילו משה־דוד ובניו מקיפים את בית־הכנסת פיגומים. פטורים היינו אותו יום מכל המצוות; חוששני, אפילו ממצות־תפילה. מי פטר אותנו — איני יודע, אבל פטורים היינו. אין רבי ואין ״חדר״, — הכל בטל ומבוטל. רק כאן ליד בית־הכנסת, על כף נהר־דרויקה — עולם מלא... ולא היום ההוא בלבד היה יום גדול; היו לנו, לי ולחברי, עוד ימים גדולים. וביחוד, אותו היום הגדול, כשבאה במימי־הדרויקה ספינה טעונה כולה רעפים, ועשרות מתנדבים עמדו בשורה, הללו על הקרקע והללו על הפיגומים. זה למעלה מזה וזה למעלה מזה, עד לגג בית־הכנסת, ויד ליד זורקת את הרעפים ואחד אחד הם עולים עד למעלה עליונה. וליב הבלן הוא המנצח על כל השורה הארוכה. ואני — המאושר! — במעלה העליונה, ליד משה־דוד ובניו, אחרונים לקבל את הרעפים ולהניחם שורות־שורות; וליזר, בנו בכורו ויד־ימינו של משה־דוד, כועס עלי וגוער בי קשות, כי נועזתי לעלות עד לכאן, ומיד הוא — הטוב והמטיב! — חזר ומתפייס ומתפיס לי מקום להסתכל בכל ולראות הכל.

זאת הפעם, הראשונה והיחידה, ראיתי את עיירתי, ואת כולה בבת־אחת ראיתי.

*

הנה עיירתי, הנה היא נגדי, כאילו על כפיים חקותיה.

מימינה ערוגת־זהב רחבה, אין תחילה לה ואין סוף לה, ומשמאלה ערוגת־בדולח צרה, תחילה אין גם לה, וסופה נעוץ בערוגת־הזהב. לשתיהן יקראו בני־עיירתי בשמות: לערוגת־הזהב יקראו דבינה, ולערוגת־הבדולח — דרויקה. ועל שמה של זו נקראת גם העיר כולה — דרויה.

לא אחת אָוותה נפשי לדעת, מפני־מה הדבינה אין לה לא תחילה ולא סוף, והדרויקה תחילה אין לה, וסוף יש לה? שאלתי את בני ביתי, והם לגלגו עלי. תשובה לא היתה בפיהם. משום שתשובה לא היתה בפיהם לגלגו עלי. לסוף שאלתי את רפאל־גרשון. והוא, שחקר הכל וידע הכל ותשובה היתה בפיו, לא לגלג עלי וגילה לי רז זה:

— פעם אחת, בליל־קיץ, הקיצה הדרויקה משנתה, כי נגע בה הירח, אשר ירד לרחוץ את פניו במימיה הבדולח. ובראותה את האורח, אשר בא בגבולה, נתמלאה שמחה ותגדל בעיניה מאד ומיד עיבטה ארחה ותקרב אל הדבינה, אחותה הגדולה, לספר לה על הכבוד, אשר עשה לה הירח, כי בחר בה ובבדולח־מימיה. ותקנא בה הדבינה קנאה גדולה ותחזק בה לבלוע אותה, ומאז לא חרפה עוד...

עתה ידעתי סודה של הדרויקה, ובלבי סלחתי לעוונה, כי אהבתיה. מה בכך, שהתיהרה פעם אחת? הכל מתיהרים. אפילו רבי אברהם הכהן, שאין כמותו חשוב בעיירתנו, ומתלחשים עליו, שיש לו מגילת־יוחסין עד אהרן הכהן, ותמיד מפנים לו כל הכהנים דרך לעלות ראשון לדוכן, — אפילו הוא מתיהר, רבות פעמים מתיהר. ולמה לא נענש הוא? —

עכשיו אני, ברוך־השם, בחור כמעט בן־תשע. אבל עוד בהיותי ילד כבר הייתי מצוי אצל הדרויקה, כי שם בית רבי אברהם־יעקב רבי, שלמדני אלף־בית, ויודע אני בה, שחוץ מחטא יחיד זה, אשר שמעתי מפי רפאל־גרשון, אין לה חטא. לא כאחותה הדבינה, שחטאיה ופשעיה עצמו מִספר, וגם השנה טיבעה ילד מילדי ישראל, ולא נתנה אפילו להביאו לקבר־ישראל, כי קברה אותו במצולותיה, וככל הקבורים במצולות־ימים ונהרות נשמתו תועה גם היא כל הלילה, ומנוחה אין לה. לא כדבינה הדרויקה, כי טובה וישרה היא, ומאיתה לא תצא רעה.

בעלי הנפש היפה שבעיירתי שותים מי־הדבינה, ואין הם חוששים לתוספת שאינה זהב, הנמצאת לפרקים במימי זהבה. איסטניסים שותים מי־הדרויקה, שבדולח טהור הם. וחיים־יוסיל, שואב־המים, כשהוא בא לבית־המדרש לקבלת־שבת, ותופס לו את מקומו ליד הדלת, עיניו הקטנות, המופלגות הרבה מחטמו הגדול כאילו הן מתכוונות לברוח מפניו, מביטות מאליהן אחרי "בעלי־הבתים" שלו, הנכנסים והיוצאים ועוברים עליו, ושפתיו המרופטות דובבות ומעידות עליהן מאליהן:

— "דבינה... דרויקה... דבינה, דבינה... דרויקה"...

"מים שלנו" למצה של פסח הם דווקא במי־הדרויקה. היא כשרה ומימיה כשרים. ואוהב אני להסתכל ברב הזקן, כשהוא עוסק במצוה זו. פניו חמורות מכובד־זקנה ורגליו ממהרות אל הנהר. כל הזקנים שבעיירתי, כשהם הולכים לעשות מצוה, רגליהם ממהרות. ואחרי הזקן — מנחם־מאיר שמשו, המלווה אותו תמיד כצל המלווה את האדם. ואחרי מנחם־מאיר נוסעת החבית החדשה, רחבת־בטן וצנופה בד נקי וטהור. סתם כלים של פסח יש להם שמירה משנה לשנה בשידה, תיבה ומגדל; החבית רחבת־הבטן אין לה שמירה, וכל שנה ושנה בפרוס הפסח מסתלק מנחם־מאיר

מלפני הרב לשעה קלה ויוצא עם הרבנית הזקנה לקנות חבית חדשה. — אחרון אחרון באורחה, ההולכת לדרויקה — אני. איככה אוכל שלא לראות את הרב הזקן כשהוא נעשה אחת בשנה שואב־מים, כביכול חיים־יוסיל? וכשאני קרב אל החבית, מיד גוער בי מנחם־מאיר ומרחיקני ממנה: אין אני נאמן עליו. שידי וכיסי כשרים לפסח. וכיון שהאורחה מגיעה לשם מפשיל הזקן את שרווליו, דולה מן הדרויקה ומערה לתוך צניפת־החבית, דולה ומערה. ידיו הזקנות מרתתות, וכשמנחם־מאיר מבקש לסייעו הוא זועף. ודאי הוא רוצה, שתהא המצוה כולה שלו. ואני תמה: מנחם־מאיר אינו זז ממנו כל ימיו ומהלך אחריו כצל; מה איכפת לו לזקן, אם מנחם־מאיר לא יזוז ממנו ויהלך אחריו כצל גם בגן־עדן? — לסוף הוא דולה ומערה לתוך החבית מחץ אחרון, והחבית זזה ממקומה. עכשיו היא נוסעת ראשונה: ריקם באה ומלאה קודש היא שבה. והזקן את מקומו לא ינח. אנה פנה, אנה הלך חומר־פניו? רוך בין־ערבים, מתק־שקיעה נח עליו. ועיניו הזקנות נטויות אל הדרויקה ונושאות ברכה לה. מי מאתנו, ילדי העיירה, לא ידע פרשת חייו של הרב הזקן? כאן, על שפת הדרויקה, נולד, כאן עברו עליו רוב ימיו, כאן קיים את התורה והמצוה, אשר למדוהו רבותיו, ומכאן גם ברכתו לה, לדרויקה. ודמעה מטפסת ויורדת לו על קלף־פניו ונבלעת בשיבת־זקנו, — דמעת־תודה לשעבר ודמעת־תפילה להבא... רגע אחד — והוא עוקר רגליו והולך לו. פסיעה־פסיעה, עקב בצד אגודל. ומנחם־מאיר מהלך אחריו. ושוב אני אחרון־אחרון לאורחה הקטנה, ולבי טוב עלי. מחר מצה ראשונה, — ״תנור ראשון״ של הרב, — ולי ולחברי מתחילים ימים טובים.

*

לא הרב בלבד, — כל ישראל כרוכים אחרי הדרויקה, וכל ראש־השנה וראש־השנה הם עושים אותה שליח לטהרם מכל חטאתם ולהטיל שלום בינם לבין אביהם שבשמים. רפאל־גרשון הוא היחידי, שאינו הולך לתשליך. ״עבירות, — הוא אומר, אינן מאכל־דגים״. ואני איני יודע, אם בתום־לב הוא אומר כך, או שכוונתו ללגלג. כיצד אפשר ללגלג על מה שכתוב? ואילו בסידור אורח־חיים שלי כתוב בפירוש: ״הולכים לנהר שיש בו דגים, ואומרים סדר־תשליך״. מפי משה־חיים השמש של מנין רבי זליג, שכל ימיו הוא מתיירא מפני חיבוט־הקבר, שמעתי לא אחת, שרפאל־גרשון, אף־על־פי שתלמיד חכם הוא, לא יינקה מחיבוט־הקבר בשביל שאינו הולך לתשליך, ואלמלי לא יראתי להקניטו, הייתי משדלו שיחזור בתשובה. חוץ ממנו הולכים כל ישראל לתשליך. ולא לדבינה. לא משום שבדבינה אין דגים. אדרבא, הדבינה יש לה דגים הרבה יותר מהדרויקה, וגם גדולים הרבה יותר מאלו של הדרויקה: לאותה סעודה, שעשה סאפייהא לאחר גמר בנינו של בית־הכנסת, נצוד בדבינה דג גדול — מעין דגו של יונה, וכשפלחו את בטנו מצאו בה פעמון־זהב וטס־זהב שחקוקות בו עשרת־הדברות, ושניהם תלויים עד היום בעץ־החיים של ספר־התורה, שמוציאים אותו מן ההיכל בבית־הכנסת הגדול רק פעם אחת בשנה —

במנחה ליום־כפורים כשמפטירים ביונה. אלא שהדבינה היא דבינה, נהר ככל הנהרות שבעולם, ואילו הדרויקה עוברת על פתחם של ארבעה בתי־כנסיות ובתי־מדרשות: בית הכנסת הגדול ו"הקלויז" ובית־המדרש הגדול והמנין של רבי זליג. לא לחנם זכתה לכך. ודאי חשובה היא לפני המקום. וכל ראש־השנה וראש־השנה היא עושה את שליחותם של ישראל: מקבלת את חטאתם ומשליכה אותם "במקום אשר לא ייזכרו ולא ייפקדו ולא יעלו על לב לעולם", כמו שכתוב בסדר־תשליך, והם שבים לבתיהם בשלום, מנוערים מכל חטאיהם ופשעיהם וראויים לכתיבה וחתימה טובה. — — —

שלשה המה החברים הטובים המחכים לי: אהרן־פרץ, בנו של אברהם־מאיר שכננו, זלמן־וולוול, בנה של זלדה חוה׳ס שכנתנו, והשלישי — ז׳וק. ז׳וק אין לו לא יחוס־אב ולא יחוס־אֵם. שהרי כלב הוא, כלב שחור. ושלשתנו — אני ואהרן, פרץ וזלמן־וולוול — שותפים בו. איש־איש מאתנו חייב במזונותיו שבוע, משבת לשבת, וכל אותו שבוע מי שמפרנסו הוא בעליו. פירוש: כל אותו שבוע הוא המטייל עם ז׳וק יום־יום לפנות ערב, לאחר "החדר". מובן, שאין הוא מטייל עמו לא בשוק שבטבור העיירה ולא ברחוב הגדול. לטייל בשוק וברחוב הגדול עם כלב — כך נאה וכך יאה לוולאדקה סומוביץ׳, ולא לבחור מישראל, שכבר הגיע לכלל גמרא. אבל מטייל המפרנס בשבוע שלו עם ז׳וק בסמטות רחוקות ואינו חושש. ופיקח מופלג הוא ז׳וק, וכל שבוע הוא מכיר את מפרנסו: כיון שרואה אותו מיד נכרך אחריו. זלמן־וולוול, שלשונו חריפה, אינו מתיירא גם להתלוצץ ולאמר, שז׳וק בקי בסדר־הפרשיות ובפירוש הותנה: טיול — כל אחד ואחד לחוד; רחיצה בדרויקה — כל שלשת השותפים יחדיו וז׳וק עמהם. לפי גילנו עדיין לא הגענו לכלל היתר רחיצה בדבינה הזדונה, אף היה מעשה והתרתי לי בחשאי לטעום טעם רחיצה בדבינה, ואלמלא עמדה לי זכותי, שבן־זקונים אני, הייתי נענש יותר משנענשתי. הרחיצה בדרויקה הכשרה הותרה לנו, ואפילו שומר אין מעמידים לנו: נאמנת הדרויקה, שלא תעשה רעה עמנו. ואם שומר אין לנו, אין שואל ואין תמה, מה לז׳וק בינינו. אנו שטים והוא שט. אנו שטים לפניו והוא אחרינו. אנו זורקים לפניו כפיסי־עץ, והוא מדביקם ומביאם לנו בפיו. פיקח הוא ז׳וק. וטוב לנו ויפה לנו בעולמנו. ואין בכך כלום, שבשעה שאנו רוחצים ושטים ומתהוללים יחד עם ז׳וק בדרויקה מכניס גרישקה הרועה גם את עדרו לרחיצה. אדרבה, פנים חדשות אלו מוסיפות הנאה. גרישקה חציו גוי וחציו ישראל, ואלמלא ערל הוא היה כולו ישראל. הוא אוהב חלה של ישראל, וכשנותנים לו פרוסה יפה, מברך "המוציא". ואני אוהב לשמוע את הברכה יוצאת מפיו של גוי: כל מלה — בול־עץ. והעדר — עדרם של ישראל. הנה גם פרתנו שלנו. כמעט עמי יחדיו גדלה בביתנו. "טפרושקה, טפרושקה" — ומיד היא מפנה את ראשה אלי, מעלה גרה ועיניה הגדולות, השחורות, שואלות: "מה אתה שואל מעמי? את חלבי? עדיין לא הגיעה השעה". וגרישקה יודע את

נפשי ואת פרוסת־החלה, אשר יקח מאתי בשבת, והוא זורה לי מלח על כף־ידי הפרושה אליו, וטפרושקה בולעת בבת־אחת את כל הגרה אשר בפיה, וחוזרת ומלקקת את ידי. ולשונה מגרדת את אצבעותי ומלקטת כל גרגיר־מלח שדבק בהן. וטוב לי ויפה לי בעולמי, וכל מה שטרח בעל־הבית לברוא את הדרויקה ואת אהרן־פרץ ואת זלמן־וולוול חברי ואת ז׳וק ואת טפרושקה ואת גרישקה — לא טרח אלא בשבילי. ברוך הוא וברוך שמו.

ועדיין אני עומד על גג בית־הכנסת הגדול ועיני מלטפות את ערוגת־הבדולח, אשר משמאל לעיירתי — את הדרויקה שלי...

טילה דרויאנוב

דרויע ווי איך געדיינק

אמאָל — אזוי האָט מען דערציילט — איז דרויע געווען א שטאָט מיט א גרויסער יידישער באפעלקערונג, מיט גרויסע פארצווייגטע משפחות רייך אין יחוס, געלט, תורה און צדקה. אידן האָבן געהאנדעלט, געבראכט סחורות פון דערוויטענס אין איבערגעפארקויפט עס צו די קרעמער פון די קלענערע ארומיקע שטעטלעך. אידן האָבן געגעבן געלט אויף פראָצענט זיך "געריבן" ארום די איבערגעבליבענע פוילישע שליאכטע, געהאלטן גיטער אויף ארנדע און געהאט פרנסה פאר זיך און זייערע קינדער "אויף קעסט", וועמען זיי האָבן, געוויינלעך איבערגעלאזן, זייערע עסקים נאָך הונדערט און צוואנציק יאָר. ס'זיינען געווען פיל בעלי־מלאכה פון אלערליי סאָרטן — מייסטערס און סתם "לאטוטניקעס". ס'זיינען אויך געווען אידן דאָרף־גייער. מיט דעם שווערן פאק סחורות אויף דעם רוקן פלעגן זיי גיין פון דאָרף צו דאָרף, פארקויפנדיק און אויסטוישנדיק זייערע ארטיקלען אויף א בינטל חזיר־האָר, א'נאייגען געוועבט שטיקל לייוונט אָדער א שנירל געטריקענטע שוועמלעך.

אלערליי מלמדים זיינען געווען אין דרויע און פון פיל "חדרים" האָבן זיך געהערט קינדערשע שטימן נאָכפאָלגענדיק דעם רבי'ס קול. דרויע איז געווען א "מתנגדים" שטעטל. די גרויסע שפאלטונג צווישן חסידים און מתנגדים איז אריבער אין דרויע אָן א גרויסן קריזיס. אָבער צווישן די פיל שולן, אָדער "מנינים" ווי זיי האָבן געהייסן, איז אויך געווען א חסידישע שול.

דרויע האָט געהאט פארמאָגט די גרויסע שיינע געמויערטע שול מיט איר פראכטפולן האנט־געשניצטן ארון קודש — איינע אין אונזער גאנצער געגנט. צוגעבויט צו איר איז געווען די קלויז, און געגענאיבער — דער גרויסער הילצערנער בית מדרש. דער שטח צווישן קלויז אין בית המדרש איז געווען דער שויל־הויף — דער אָרט פאר חופות פון די יונגע פאָרלעך און דער אָרט פאר הספדים נאָך פארשטאָרבענע.

די שול, דער בית מדרש זיינען געווען די פלעצער צו דאווענען, איירנקוקן אין א ספר, לערנען א בלאט גמרא, הערן א דורכפאָרנדן מגיד און דערוויסן זיך נייעס פון דער גרויסער וועלט — ווו האלט עס מיט די מלחמות, וואָס האָט בדעה די גרויסע ענגלאנד צו טאן אין געוויסע פאלן. וואָס שרייבן די "גאזעטען". וואָס איז די יידישע לאגע אין פארשידענע לענדער און ווי נאענט איז דער ענד פון יידישן גלות.

דעם רב׳ס אויטאריטעט איז געווען הויך. שאלות האָט מען אים געפרעגט לרוב. ס׳איז געווען א היבש בינטל ארעמע לייט, און צו זייער הילף איז געקומען דער ביקור חולים, גמילות חסדים, מעות חטים, הכנסת כלה און א גאנצע ארמיי פון ווייבער — ״וואַכער־קלייבער״ — צו העלפן אידן אריינברייינגען דעם שבת. מען זאל, חלילה, נישט פארשעמט ווערן.

צווישן דעם יונגערן דור זיינען געווען נייע מענטשען, מיט גרויסע פעאיגקייטן, מיט נייע שטרעבונגען, אנגעשטעקט מיט נייע געדאנקען פון חיבת ציון, פון פארלאנגען ארויסצוגיין פון דער קליינער שטעטל אין דער גרויסער און, ווי עס האט זיך געדוכט, פרייער וועלט, פארדינען ברויט פון אנדערע פרנסות. נאָר צוויי זאכן זיינען געשטאנען אין וועג: די אלטע יידישע טראדיציע, אז נאר די תורה און אירע מצוות האלטן דעם יידישן פאלק צוזאמען, און צווייטנס, עס איז ניט געווען וווּהין צו גיין. זייער ווייניק האָבן געהאט מיטלען צו פאָרן קיין אויסלאנד, און די גרויסע אנטיסעמיטישע רוסלאנד האט געהאלטן אירע טויערן פעסט געשלאָסן פאר דעם אידן פון תחום המושב.

דרויע ווי אויבן באשריבן איז אריבער עטלעכע גלגולים, וועלכע האָבן איר צו דעם יעצטיגן צושטאנד געבראכט. ס׳איז געווען א לאנגזאמער פּראָצעס און עס האט אנגערירט נישט בלויז דרויע, נאר אלע אידן פון תחום המושב.

די ענדע פון פאָריגן יארהונדערט און דער אנפאנג פון אונזער יארהונדערט האט געבראכט גרויסע ענדערונגען. דער תחום המושב איז געווען געדיכט באזעצט, די קאָנקורענץ אין האנדל איז געווען גרויס, די עקאָנאמישע לאגע פארשארפט און פארערגערט. דער יונגער דור האט ניט געהאט ביי וואס צו בלייבן אנדערע זיינען געפאָרן אין די גרויסע ישיבות צו ווערן מיט דער צייט רבנים דיינים, שוחטים אין אנדערע יידישע קהלות. אנדערע האָבן זיך געריסן צו לערנען, צו קריגן ״מאטורא״ אוף א עקסטערנעם אופן. זיי האָבן ״געגעסן טעג״, אָבגעקומען מיט גאָרנישט און זייער זעלטן דערגרייכט זייער ציל. פארמעגליכערע זיינען געפאָרן קיין אויסלאנד און אויך דאָרטן ניט ווייניק אָבגעקומען. אויך אויסצולערנען זיך א פאך איז ניט געווען פון די לייכטע ענינים.

יונגע מענטשען האָבן זיך אנגעשלאָסן אָן אלערליי אָרגאניזאציעס פון דער סאציאליסטישער באוועגונג — פון ציוניסטישע ביז דעם ראדיקאלן ״בונד״. אין דרויע זיינען נישט געווען קיין אינדוסטריעלע איינריכטונגען מיט אָרגאניזירטע ארבייטער. דעריבער איז דעם ״בונד״ס״ טעטיקייט געווען באגרעניצט און האָט זיך אויסגעדריקט אין אויפהויבן די רויטע פאָן דעם ערשטן מאי און רופן לערן־יינגלעך צו א שטרייק. נאָר אָנהייגער האָט דער ״בונד״ געהאט אפילו אין דרויע. די טעכטער פון די בכבודיגע משפחות מיט די ארבייטער, אזעלכע ווי עס זיינען געווען, פלעגן מאכן געהיימע פארזאמלונגען, הערן א שבת נאָכמיטאָג א ניי־געקומענעם רעדנער אין דעם דערבייאיגן וועלדל און דיסקוטירן די שריפטן פון

די גרויסע טעאַרעטיקער פון דער באַוועגונג. מען פלעגט אויך אָפט פאָרן אין פאַרשידענע געהיימע שליחות און טאַטע־מאַמע האָבן געבוג געזאָרגט מען זאָל חלילה, ניט איינפאַלן אין דעם זשאַנדאַרם׳ס הענט.

נאָך דער דורכגעפאַלענער רעוואָלוציע פון 1905 האָבן פיל יידישע פאַמיליעס פאַרלאָזן די שטעטל. פיל יונגעלייט, אויסגעבאַהאַלטענע פון דער מאַכט כדי ניט צו גיין אין דער אַרמיי און אויף מלחמה, זיינען געפאָרן קיין חאַרבין און פון דאָרטן קיין אַמעריקע, אָדער געשוואַרצט דעם מערב׳דיגען גרעניץ זוכענדיק עטוואָס בעסערס אין מערב אייראָפּע.

די ווייטערע ענדערונגען זיינען געקומען אין דער ערשטער וועלט מלחמה אין די רעוואָלוציעס פון 1917—18. דער פּראָגט איז געקומען נאָענט צו דרויע; פיל משפחות זיינען אַרויסגעפאָרן און אומגעקערט זיך צוריק אָבער פיל זיינען מער קיינמאָל קיין דרויע ניט געקומען. די וועג צו רוסלאַנד איז געווען אָפּן און מען איז געפאָרן מיט שאַלאַנען וואָכן־לאַנג ביז מען האָט דערגרייכט די וואָלגע. דאָן, אין דעם פרילינג פון דער רעוואָלוציע, האָט זיך געדוכט, אַז די ישועה איז נאָענט, אַז עס לוינט זיך אַפילו אַביסל צו ליידן כדי צו באַקומען די גלייכבאַרעכטיקונג, צו זיין פרייע בירגער, לערנען און שאַפן נייע וועלטן.

אין דרויע האָט דער רעוואָליוציאָנער פרילינג לאַנג נישט געדויערט. דער יידישער דרויער אַמאָליקער בעל־בית, דער קרעמער, אָדער דער הענדלער האָט פאַרלוירן די קוואַלן פון זיין פּרנסה, זיין סחורה האָט מען פאַרקויפט לויט ״פעסטע״ פרייזן און קיין אַנדער סחורה איז ניט געווען ווו צו קריגן. ווער ס׳האָט געהאַט געלט אין באַנק האָט עס פאַרלאָרן — דער איד איז געוואָרן דעקלאַסירט, ווי דאָס האָט געהייסן. אָבער אין די אויגן פון די וואָס זיינען דאָן געשטאַנען ביי דער מאַכט איז דער איד געבליבן, מ׳שטיינס געזאָגט דער בורזשוי, דער שונא און פּאָטענציאַלער געגנער פון נייען רעזשים.

אמת טאַקע, אין דרויע זיינען נישט געווען קיין אַרעסטן, מען האָט קיינעם ניט געשאָסן, נאָר די מורא איז געווען גרויס. ביז סוף 1920 האָט מען געליטן קעלט, נויט און מורא. נאָר דאָן האָט זיך באַוויזן דער נייער טיפּ — דער יידישער קאָמיסאַר אין לעדערנעם זשאַקעט מיט דעם רעוואָלווער ביים זייט, פאַר וועלכן אַלעס איז געווען טריף; עס האָבן זיך אויך באַוויזן ספּעקוליאַנטן, וועלכע האָבן געוואַגט, אַמאָל אַליין, אַמאָל צוזאַמען מיט דעם קאָמיסאַר, און געמאַכט פיינע געלט. ס׳זיינען געווען שווערע יאָרן, אָן ברויט, אָן האָלץ, אָן שיך, נאָר באַזאָרגט מיט רעדעס וועגן די נייע גליקן וואָס די רעוואָליוציע וועט — ברייינגען אַלע מענטשען וועלכע ווילן אַרבייטן.

אין 1920, נאָך דער פּויליש־רוסישער מלחמה, איז דרויע אַריין אין אַ נייען גלגול: איבערנאַכט איז מען געוואָרן פּוילישע בירגער. דרויע איז געוואָרן אַ גרענעץ־שטעטל — אויפן רעכטן ברעג דווינע איז געווען לאַטוויע, 12 וויאָרסט פון דרויע —

דער רוסישער גרענעץ. דרויע איז געווען אַן׳אויסגעשעפּטע שטעטל — פון דעם פלעק־טיפוס, וואָס האָט אומגעבראַכט פיל שלעכט־דערנערטע מענטשען; פון דער שריפה, וואָס האָט געבראַכט גרויס היזק; פון דעם ערשטן צוזאַמענטרעפן מיט די פוילישע ״באַפרייער״ וועלכע זיינען אליין געווען הונגעריק און געוווסט אז יידישע בערד איז א מצוה אָפּצורייסן און אז אידיש בלוט איז א ביליגער אַרטיקל.

נאָך די צופיל־געפּרובטע אידן האָבן ווידער געמאַכט אַן׳אָנשטריינגונג. אַנדערע האָבן געהאַנדלט מיטן ״גרענעץ״, אַנדערע האָבן אויפגעשטעלט געשעפטן. דרויע איז געוואָרן א צענטער אויפצוקויפן און רייניגן פלאַקס, זוימען און געטריידע פאַר אויסלאַנד. אידן האָבן זיך ווידער גענומען צו דער אַרבייט, הגם אין שווערע באַדינגונגען. אָבער פּוילן איז געווען יונג מיט גרויסע אַמביציעס און געהאַט נויטיק פיל געלט, און דאָס קען מען נעמען נאָר ביי דעם אידן — דעם קרעמער, דעם הענדלער. גראַבסקי׳ס עגלה איז געווען באַקאַנט. ער האָט צורואינירט דאָס גרעסטע טייל אידן. די עצה ״פאַרט קיין פּאַלעסטינע״ האָט מען געהערט אפילו אין דרויע.

די יוגענט האָט ניט זען, ווי אַלעמאָל, קיין וועג פאַר זיך. א טייל איז געפאָרן אויף הכשרה, אַבצוקומען א פּאָר יאָר אין אַן׳אַנדער קליינער שטעטל, אַרבייטן שווער אין ניט עסן צו־זאַט — אפשר ווען ניט איז וועט מען זוכה זיין צו קריגן א סערטיפיקאַט. אַנדערע ווידער זיינען געגאַנגען דעם צווייטן וועג — געוואָרן קאָמוניסטן. ווער עס האָט געקענט איז אַריבער די גרענעץ קיין רוסלאַנד. די פוילישע מאַכט האָט פאַרפאָלגט די קאָמוניסטן אָדער וועמען זי האָט גערעכנט פאַר אַזעלכע און זיי געשיקט אין טורמע אָדער אין לאַגערן.

די מלחמה פון 1939 האָט געבראַכט די לעצטע לייזונג פאַר דרויער אידן. די קורצע צייט פון רוסישער הערשאַפט איז געווען נישט לייכט. דאַן איז געקומען די דייטשע מאַכט און בשותפות מיט אונזערע שכנים געבראַכט די דרויער קהלה צו דעם אכזריות׳דיגען טויט.

דאָס איז בקיצור די געשיכטע פון דער דרויער קהלה. ס׳איז געווען א געוויינלעכע שטעטל. אין איר אוסזען האָט זי זיך מיט קיין זאַך נישט אויסגעצייכנט. די גאַסן, עטלעכע פון זיי גאַנץ לאַנגע, זיינען געווען ברוקירט מיט גרויסע שטיינער. פאַר די פוילישע צייטן זיינען טראַטואַרן ערטערווייז געמאַכט געוואָרן. נאָך דער ערשטער מלחמה האָט דרויע געהאַט עלעקטרישע באַלייכטונג, אָבער וואַסער האָט צוגעשטעלט דער וואַסער טרעגער שייל׳ים. פריער איז געווען א וואַסער־פירער.

שיין איז געווען די דווינע ווען דער אייז פלעגט זיק רירן פרילינג און די וואַסערן פלעגן אַרויס פון די ברעגן. מענטשען פלעגן שטיין און נאָכפאָלגען דעם אייז־גאַנג. עטוואָס פון א סוד איז געווען אין דעם אינזל אויפן מיטן דווינע, געגענאיבער דעם קאַטוילישן קלויסטער. אַמאָל ווען עס איז ערלויבט געווען די באַוועגונג אויפן דווינע, פלעגט מען צופאָרן צום אינזל מיט א שיפל.

די דרויער מענטשען זיינען געווען א געוויינלעכע עדה אידן, אַנדערע פאַראַרעמט

און אנדערע רייכער געוואָרן ווי פריער. דאָך אלע האָבן געלעבט מיט דער יידישער האָפנונג אויף בעסערע צייטן.

קיין גרויסע לערנער האָט דרויע ניט פארמאָגט אין די צייטן, נאָר דאָך זיינען געווען א פאָר אידן, וועלכע האָבן געקענט לערנען א בלאט גמרא אין א מנין אידן וועלכע האָבן עס פארשטאנען. די גרעסטע טייל האט געלייענט א צייטונג, בשותפות, און מען איז געווען בקי אין וועלט־פאָליטיק. נאָך נייעס איז מען געווען זייער להוט. יעדע נייס פלעגט זיך פארשפרייטן ווי א פלאם. ראדיא אפאראטן האָבן זיך אויך געפונען אין עטלעכע דרויער הייזער.

ס'זיינען געווען מענטשען, וואס מען האט זיי גערופן "טשודאקעס". א צאָל משוגעים זיינען אלעמאָל געווען אין דרויע. אין זומער האָבן באַרוועסע קינדער געהאט די בעסטע צייט נאָכלויפנדיק א משוגענעם און טשעפען זיך מיט אים. אמאָל פלעגט קומען א קונצן־מאכער אין מיטן מארק־פלאץ, אָדער א איד מיט א "קאטערינקע" וואָס פלעגט שפילן, אָדער עקזאָטישע ציגיינער מיט זייערע פערד אין קארטן־ווארפערינס, וועלכע פלעגן פאָראויסזאגן די צוקונפט.

מיר געדיינקען דרויע, מיר דערמאָנען איר און געדיינקען איר ווייל דאָס איז געווען אונזער היים. דאָרטן זיינען מיר געבוירן געוואָרן. מיר האָבן נישט געהאט דעם לוקסוס וועלכע קינדער האָבן אין די צייטן. אָבער אונזערע פשוטע שפילצייג, אונזער איינציקער ביכל, אונזער ווערפל חנוכה־צייט, אונזער משלוח־מנות, דאָס ניס־שפילן אין פסח, אונזער פאָרן מיטן שליטל פון הויכן שניי־בארג אזש ביז מיטן דווינע — דאָס אלץ איז געווען ניט ווייניקער באצויבערענד אין ניט מיט ווייניקער איבערגעבענהייט געמאכט געוואָרן ווי אין די היינטיקע צייטן.

צום אָנדיינקען פון דער גאנצער קהלה, וואָס איז טרויעריק אונטערגעגאנגען, צום אָנדיינקען פון די אלע, וועלכע האָבן זייער לעבן פארלאָרן נאר דערפאר וויל זיי זיינען געווען אידן, ברייננג איך מיינע באשיידענע ווערטער מיט טיפן צער און כבוד.

חנהביילין — סוחצ׳בסקי

בבית ובנכר

חורף, בחוץ שורר קור עז. בבית, ליד החלון, יושבת אני ומסתכלת החוצה. כמה נעים לשבת, סתם ככה, ולהסתכל בכוכבים הלבנים, כוכבי השלג הנופלים מעל. לאט לאט מתכסה האדמה בשכבת שלג עבה, כאילו התעטפה בשמיכת צמר־גפן לבנה. חיוך משתפך על שפתי. הלא מחר יקפא השלג ויהיה לקרח. אז אקרא לאחותי הקטנה מראשקה ונרוץ יחד לגלוש במזחלת, שאבא קנה עבורנו מאיכר זקן. זוכרת אני היטב כיצד היינו מתיישבות שתינו במזחלת וגולשות מהגבעה אשר ליד בית־הכנסת, בקרבת הפלג דרויקה.
לאחר החורף בא אביב. אז היו היערות והשדות מתעטפים ב״מפה״ ירוקה. בחבורת נערות יצאנו לשדה לקטוף פרחי־אביב צבעוניים בכדי להביא את ריח השדה הביתה.
בעקבות האביב צועד הקיץ — עונת השנה הטובה ביותר. אין תענוג כרחיצה בדבינה. לא חלף יום קיץ מבלי רחיצה. אבל לא רק רחיצה ושחיה, אלא גם ציד דגים בחכה. כן, אני, הנערה, הייתי מצליחה בציד דגים יותר מאשר הנערים. אורי חברי הוא אשר לימדני את המלאכה. הוא היה בורח מביתו ומסתתר מפני אמו, שקראה לו ללכת ל״חדר״. נוסף על הדיג הייתי משחקת עם הנערים במשחק־כדור הנקרא ״לאפטון״, וכך, רחיצה ומשחקים ביום, ואילו בערבים — ערבי קיץ שקטים וריחניים — הייתי נגררת אחרי אחותי רבקה הבכירה בטיוליה ברחוב הראשי. עייפה הייתי מההתרוצצויות במשך היום, אך על טיול לא רציתי לוותר.
כשהייתי חוזרת הביתה בצהריים עייפה, לא הייתי מסרבת לאכול חמיצת־סלק אדומה, תבשיל שבדרך כלל הייתי מסרבת לנגוע בו. אך לרוב הייתי שוכחת כלל לחזור הביתה לארוחת צהריים.
בשבתות היה בילוי אחר. בחבורה קולנית היינו יוצאות נערות רבות אל היער הסמוך. לא רק פרחים היינו מביאות משם. ביערות דרויה העבותים גדלו בשפע גרגירי־בר טעימים, אדומים ושחורים.
כך חלפה עלי ילדות מאושרת בחיק המשפחה ובחיק הטבע. הכל היה טוב. העתיד היה נראה חסר־דאגה.
עד אשר פרצה המלחמה. יום אחד נכנסו הסובייטים. היינו נאלצים להסתגל למשטר החדש. התחלתי ללמוד רוסית והצטיינתי בידיעת השפה ובשאר המקצועות הנלמדים בבית הספר. אך בטרם שהספקנו להתאקלם באווירה הרוסית, פלש הצבא הנאצי.

לפנות בוקר של יום קיץ העירו חיילים רוסים את בני המשפחה והציעו לנו לקום ולברוח לרוסיה, כי הגרמנים קרבים ובאים. במיוחד הם המליצו לברוח לשתי אחיותי הבכירות, רבקה ושרה, שהצטרפו לפני כן לקומסומול. לא היססנו הרבה, ארזנו כמה חפצים ויצאנו לדרך כל המשפחה.

אמא ואחותי הקטנה לא יכלו לצעוד עוד ועוד והחליטו לחזור לדרויה. לבסוף היה גורלן כגורל כל יהודי הגיטו. אחיותי הבכירות הציעו גם לי לחזור, אך אני עמדתי על דעתי להמשיך בדרך ויהי מה. לא רציתי לחזור לדרויה. כך צעדנו שלושתנו יחד.

הלכנו ימים ולילות. הרגלים התנפחו ולא היה בכוחנו לצעוד בקצב. איכרים, שפגשנו בדרך, היה מקניטים אותנו, ולעתים אף מסרבים להגיש כוס מים. ובינתיים ממשיכים הגרמנים להפציץ את השיירות.

כעבור ימים מספר הגענו לפלוצק. שם הופרדתי מאחיותי ונלקחתי למוסד ילדים. יחסית היו חיי לא רעים. המשכתי בלימודים ולא סבלתי חרפת רעב, כאחרים. אבל בבוא היום ויתרתי על ה"טובות" של הרוסים. אינני רוצה להיזכר בהם. טוב לי עכשיו כאן, בביתי, — במדינת ישראל.

ירחמיאל רומיק

ע י י ר ת י

"בלויז נאָר די ווינטן דערציילן די גרוילן
און ברייגגן פון שטעט און פון שטעטלעך דעם יאָמער.
געלעבט האָט א פאָלק אין דעם קעניגרייך פוילן,
געלעבט און נישטאָ מער".

ד. ספארד

בתקופה שבין מלחמות העולם מנתה האוכלוסיה של דרויה מעל 3000 נפש יהודים, פולנים ובילו־רוסים. היהודים, שהיוו כ־70% מכלל התושבים, קיימו בדרך כלל יחסי ידידות עם התושבים האחרים.

כאן גדלתי, למדתי בחדר ובבית־ספר יהודי, כאן עשיתי את צעדי הראשונים בחיים. זוכר אני את עיירתי עוד מימי מלחמת העולם הראשונה, כאשר חייליו של הצאר הרוסי עברו ברחובותיה בדרכם לעבר החזית עם גרמניה. עוד זוכר אני את חיילי גרמניה נכנסים לעיירה ב־1916 ונוטשים אותה ב־1917. כן אזכורה את עיירתי בזמן נפילת כס־מלכותו של הצאר ניקולאי בפברואר 1918. אחר כך התרחשה מהפכת הבולשביקים ובאו ימי הרעב. ואני ילד קטן עם ילדי ישראל צועד ברחובות ושמח למתנות שקיבלנו לקראת השנה החדשה.

לאחר שדרויה באה תחת שלטון פולין ב־1920 התמלאה העיירה רוח חיים. היהודים סחרו עפ"ר בפשתן ובזרעי פשתה. יהודים אמידים, היתה להם חנות בשוק ליד ה"ברום". השאר היו "עמך", בעלי מלאכה וסתם דלת־העם. דרויה נמצאת לחוף הנהר דבינה המערבית, ששימש כאן גבול טבעי בין פולין ללטביה. דבר זה איפשר מעבר סחורות מפולין דרך דרויה ללטביה וכן בכיוון ההפוך, וליהודים היתה פרנסה.

עזרה ניכרת קיבלו סוחרים וחנוונים מאת הבנק העממי־יהודי, שהיה מקבל הקצבות מה"ג'וינט". ייסדו ועמד בראשו העסקן הנודע משה טאובמן. לאחר מותו בא במקומו יוסף פינקלשטיין. לעזרת האוכלוסיה העניה היתה קיימת, בניהולו של ליזר ינקלסון, קופת גמילות־חסד, שהיתה מלווה סכומים קטנים בלא רבית. בראשית השלטון הפולני נוסד ועד־עזרה ליתומים יהודים, בהנהלתו של חיים שמושקוביץ. האמצעים ניתנו בידי המוסד "יעקופו" בווילנה.

חיי התרבות בעיירה התנהלו מסביב לבית־ספר היהודי החילוני, שלידו היו קיימים חוגים לספרות יהודית, לעברית ופולנית למבוגרים, לכלכלה מדינית וכן חוג דרמטי של חובבים. החוג הדרמטי היה מציג מחזות יהודים בפני צופים שמילאו את האולם מפה אל פה. ההכנסה היתה מיועדת לתמיכה בבית־הספר, שלא היה מקבל הקצבות

מאת ממשלת פולין. ביה"ס התנהל ע"י אברהם בוזק ויעקב אמדור, ואילו החוג הדרמטי היה בהנהלתו של אפרים קגן, שהוחלף לאחר נסיעתו לארגנטינה ע"י דוד ברמן ואבא ברון.
הספריה היהודית מנתה מעל אלף כרכים ממיטב ספרות אידיש. הספרים נרכשו בכספי קהל הקוראים, שהיה מורכב מצעירים וקשישים, תלמידי ביה"ס וסתם חובבי הספר היהודי. ניהלו את הספריה הודה ברמן ויעקב לייב שפירו (האחרון — מנהל־חשבונות בבנק העממי, מפעילי החוג הדרמטי).
מאורע חשוב בחיי הקהילה היה רכישת כלי־נגינה והקמת תזמורת כלי נשיפה ליד ביה"ס בשנת 1927. תחילה היו המנגנים מבני הנוער. אך מאוחר יותר עמדה התזמורת ברשות גדוד מכבי־האש, שהיה מורכב מפולנים בילו־רוסים ויהודים. בניצוחו של איש ווילנה היתה התזמורת מנגנת בחגיגות ממשלתיות, נשפים וחתונות של יהודים. מחבר השורות הללו היה בין נגניה.
במרוצת השנים צצו בדרויה מפלגות ותנועות נוער ציוניות. בראש בית"ר עמדו שלמה לוין, בנימין סורקין ולייב ליפשיץ, ואילו ארגון ה"ציונים" היה בהנהגתם של שמעון מרדזינסקי והירש ווינשטיין. ליד ביה"ס האידישאי התרכז חוג פועלי־ציון שמאל בהנהגתם של יעקב אמדור והמורה אלכסנדר גורדון. חברי "החלוץ" ובית"ר החלו לשלוח חבריהם להכשרה בערים שונות בפולין. בשנות השלושים נתפס לקומוניזם חלק מהנוער העובד. באותו פרק זמן עלו ארצה ראשוני החלוצים מעיירתנו.
כאשר גרמניה ובריה"מ חילקו ביניהן את פולין לאחר פרוץ מלחמת העולם השניה, סופח האיזור לבילו־רוסיה הסובייטית. המשטר הסובייטי השתלט בכל. היהודים החלו להסתגל לתנאים החדשים. רבים הסתדרו במישרות ממשלתיות, חלק מהסוחרים והחנוונים הועסק ברשת המסחר הקואופרטיבי־ממשלתי, אחרים השיגו מישרות במפעלים ממשלתיים. צעירים יהודים נעשו אישי ציבור ופעילי תרבות ב"בית־התרבות הסוציאליסטי". רק כמה יהודים נאסרו מטעמים שונים ע"י השלטונות וגורשו, הם ומשפחותהם, לברית־המועצות. רובם נשארו בחיים וחזרו ב־1946 לפולין. אחרי כן עלו לארץ או היגרו לאמריקה.
מעטים מאד מיהודי דרויה ניצלו מהרצח הנאצי. בשנת 1942 הוצאו להורג כל יהודי הגיטו, פרט למתי־מעט שהצליחו להימלט מה"אקציות" והצטרפו לפרטיזנים הבילו־רוסים או התגייסו לצבא האדום.
הגעתי לדרויה עיירתי בשנת 1946, לאחר שהזרתי מהפינוי בבריה"מ. מצאתי את כל מרכז שכונת היהודים לאורך הרחוב הגדול עד "אוסציה" שרוף וחרב. כן עלה באש בית־הכנסת הגדול ובתוכו ארון־הקודש הנפלא, מעשה ידי אמן. קומץ יהודים ניצולים התקבץ בעיירה. בקושי הגיע מספרם למניין, בכדי לומר קדיש על קברות הקדושים שניספו. הבאנו לקבר ישראל בבית־העלמין היהודי את עצמותיו של הפרטיזן היהודי המהולל ש ל מ ה מ ו ס י ן, שנקבר ארעית ליד גשר הרכבת.

המצבות שבבית־העלמין נעקרו בידי הנאצים ולא נמצאו. גם האילנות של בית־העלמין נכרתו ואינם. ליד הגדר נתגלו שלושה קברי־אחים של יהודי דרויה שנרצחו ב־1942. שם טמונות עצמותיהם של בני משפחתי — אמא, אח, שתי אחיות נשואות עם בעליהם וילדיהם.

כיום חיים בדרויה יהודים בודדים. קומץ הניצולים מפוזר על פני התבל כולה: בברית־המועצות, ארה״ב, והרוב — במדינת ישראל. היה היתה בפולין קהילה יהודית פעילה ותוססת — היתה ואיננה עוד.

בתיה איידלמן־כהן

זכרונות ילדות ונעורים

בית־הכנסת הגדול

מיום שעמדתי על דעתי זוכרת אני את בית־הכנסת הגדול (די גרויסע שול) מול ביתנו. בנה אותו האציל הפולני ליאון ספיהא במאה ה־17, זמן קצר לאחר ייסוד העיירה. היה זה בית־אבן גדול ממדים ומפואר מבחוץ. בפנים לא היה הבניין מושלם כל צרכו. מספרים, שהאציל הפולני, הטוב והמיטיב עם היהודים, התכוון להשלים את שיפוץ הבנין מבפנים, אלא שלא הספיק בחייו. יורשיו לא התעניינו במפעלו של המייסד. כך נשאר בית־הכנסת בדרויה טעון שיפוצים במשך כ־300 שנה — עד שנחרב במלחמה.

בכל זאת יצאו לו לבית־הכנסת שם לתהילה למרחוק בזכות ארון הקודש שבתוכו. ארון הקודש הגבוה היה מלאכת מחשבת, כולו גילופי־עץ נהדרים בדמויות ציפורים וחיות.

תייר (ולאו דווקא יהודי) כי יזדמן העירה, ראשית דרכו לבית־הכנסת. שם היה נעמד מול ארון הקודש בהתפעלות ממלאכת המחשבת המפוארת של האומן האלמוני.

בימי חג ומועד היה בית־הכנסת מתמלא מתפללים. בעתות צרה חיפשו יהודי דרויה מחסה בין קירות האבן העבים של הבניין. כך זוכרת אני שלאחר השריפה הגדולה מצאו בו מקלט זמני עשרות משפחות מהנשרפים (גם משפחתנו ביניהן).

עוד אזכור את האסיפה הציונית הראשונה בעיירה, שנערכה בתקופה מאוחרת יותר בבית־הכנסת. אז שמענו לראשונה, בעודנו נערות ונערים צעירים, את שמותיהם של ד״ר חיים ווייצמן ונחום סוקולוב ואת בשורת שיבת ציון.

רק פעם אחת, זו הפעם האחרונה, לא עמד בו כוחו של בית־הכנסת הגדול להגן על נאמניו, הפעם לא הועילו קירות האבן העבים. העם ניספה בשואה ובית־הכנסת הגדול בדרויה נחרב ואיננו.

לנשמת חברתי היקרה גולדה פיפקביץ ז״ל, ששנות ילדותה עברו עליה בדרויה. נרצחה בידי הטמאים בלטביה.

הדבר קרה באחד מימי החגים הלאומיים של פולין ואני אז ילדה כבת תשע. למדתי בבי״ס עממי פולני שבעיירה. תלמידי ביה״ס, וילדי היהודים בתוכם לקחו חלק בכל טקסי החג. הטקס המרכזי נערך על מגרש רחב ידיים שלפני ביה״ס בהשתתפות פלוגת חיילים, נציגי מוסדות, אישי ציבור וקהל רב, יהודים כנוצרים, שהצטופף מסביב.

לאחר הטקס נע ההמון לכנסיה, שם נערכה תפילת הודייה. זוגות זוגות צעדנו. אותנו, ילדי היהודים, העמידו בנפרד, מאחורי חברינו הנוצרים. הכוונה היתה, שנלווה את התהלוכה עד לכנסיה ולפני הפתח נוכל להסתלק מבלי להפריע לסדר.

גולדה ואני היינו הזוג הראשון אחרי ילדי הנוצרים. אחרינו צעדו אחותי רבקה וילדה שניה. כשהגענו לפתח הכנסיה קרה הדבר הבלתי־צפוי: שלושתנו נכנסנו פנימה בעקבות הקהל. לא התכוונו לכך ולא רצינו בזה. עד היום אינני יודעת להסביר מה קרה לי. צפיתי, כנראה, שיותן אות להסתלק. ברגע שעמדתי על המשגה הנורא — נבהלתי וניסיתי לחזור. אבל כבר לא היתה דרך חזרה. מאחורינו צעדו טורים ארוכים שחסמו את הדרך.

במועקה גדולה בלב המשכנו באין ברירה להתקדם. ראיתי נוצריות כורעות ברך ומשתחוות לפני הפסלים ותמונות הקדושים. לתלמידי ביה״ס הוקצו המקומות הקדמיים ליד במת־המזבח. בינתיים נתמלאה הכנסיה עד אפס מקום, ובתוך הקהל הצפוף עמדו במרכז הכנסיה שלוש ילדות יהודיות... באותם הרגעים הקשים האשמתי אך את עצמי. היה עלי להתמצא במצב בעוד זמן. אני למדתי כבר השנה השניה בבי״ס זה, בעוד שגולדה היתה תלמידה חדשה, ואילו אחותי רבקה היתה קטנה ממני בשנתיים. אמנם דווקא היא השגיחה כיצד מסתלקים בזה אחר זה התלמידים היהודים שצעדו אחרינו, אך כיוון שאני נכנסתי — צעדה בעקבותי.

כשעתיים ״בילינו״ בכנסיה. הייתי המומה ומזועזעת. כל פרט ופרט מהמאורע נשארו חרותים בזכרוני. כאשר כרע ההמון ברך והתפילה החלה — נשארנו אנו, שלוש ילדות, עומדות על רגלינו. אז הבחינו בנו כל באי הכנסיה. גם הכומר, שניהל את טקס התפילה, הרגיש בנו. דומה, שמסתכלים בנו לא בעין רעה. אדרבא, ילדי ישראל שבאו מרצונם הטוב לכנסיה — רצויים. למה לא? הכומר בירך את הקהל והתיז את המים הקדושים לכל עבר. טיפות נפלו גם עלינו. שמענו את שירת המקהלה, את נגינת העוגב וכן את דרשת הכומר.

נורא היה לעמוד כך באפס מעשה ולהרהר במבטי הבוז והלעג שנתקבל בהם, בצאתנו מהכנסיה, ע״י חברינו היהודים. גם לגולדה היו טענות צודקות כנגדי. בביתי לא קיבלתי חינוך דתי קנאי, אבל לשאת פולחן דתי זר ובזוי עלינו, היהודים, היה רב מדי עבור ילדה רכה.
כאשר יצאנו סוף סוף מהכנסיה, לא החלפנו בינינו אפילו מלה אחת. דמעות חנקו את גרוננו. ימים רבים נתייסרתי ביסורי מצפון. ראיתי עצמי כעוכרת ישראל, שעברה עבירה חמורה.
גולדה, חברתי הטובה, הסיקה את המסקנה, עזבה את ביה״ס הפולני ועברה ללמוד ל״יידישע פאלקס־שול״.

ר׳ גדליהו מינקה׳ס בעל השאריות

גדליה מינקה׳ס היה מכונה בפי כל, על שם אשתו מינקה. אינני יודעת על שום מה הגיע לו, לר׳ גדליהו, שייקרא על שם אשתו, אשה חולנית וכחושה, שלא הצטיינה בתכונות מיוחדות. אולי משום שיהודי דרויה לא היו מרבים לכנות איש את רעהו בשמות המשפחה. לרוב העדיפו כל מיני כינויים.
ר׳ גדליה היה יהודי בעל זקן ופנים מאירות כבת צחוק טובה. פרנסתו היתה על חנות בדים במרכז העיר. על פי רוב היה נוהג למכור שאריות בד בזיל־הזול. מספרים עליו, שהיה חותך יריעות בד שלמות ומוכרן כשאריות. ״אם הקהל רוצה בשאריות דוקא — הרי לו שאריות״ — היה אומר.
את סחורתו היה רוכש בוורשה וגם ללודז׳ הרחוקה, עיר הטקסטיל, היה מגיע. כשהיה חוזר ממסע קניות ומביא אתו שאריות לרוב, היתה חנותו מתמלאת קונים עד אפס מקום. השאריות היו נערמות בלי סדר על השולחן והאצטבאות ואפילו על הרצפה. הנשים הקונות היו מתייעצות זו עם זו, בודקות שעה ארוכה, מודדות, מתחרטות ומחליפות עד שהחליטו מה לקנות. דומה, שהיה זה הדגם הישן של חנות לפי ״שרות עצמי״.
כיצד אפשר לנהל עסק בצורה כזו? כיצד יכלו, גדליה ואשתו, לעמוד שעות ארוכות במהומה כזו? ומה עוד ביום שוק כאשר גם הכפריים היו ממלאים את החנות והיה חשש לגניבות? ״הרי הם יכולים להתרושש, חלילה״ — אמרו היהודים. אבל כשהייתי מסתכלת בר׳ גדליה, לא היה ניכר כלל בפניו, שהוא מודאג או מעוצבן. היה עונה לכל בסבר פנים, משבח את סחורתו, מודד וגוזר, מחשב את המחיר, מקבל כסף או רושם בפנקסו את הקניות בהקפה. וכך במשך ימים אחדים עד שאזלו השאריות ולחץ הקונים היה מרפה. אז היה מתכנן מסע קניות חדש.
למרות שניהל את חנותו כפי שניהל היו אומרים עליו, שיהודי אמיד הוא, דבר שלא היה ניכר ברמת חייו. הוא התגורר בדירה שכורה בת חדר אחד, שמדרגות רעועות

הובילו אליה. בדירה זו הצטופפו האיש ואשתו, בנם יחידם זלמן יענקל, חותנתו הזקנה וגיסתו הגרושה. אם כן מניין לנו שאיש אמיד היה? מפני שיהודי שמח בחלקו היה, מרבה בצדקה וגמילות חסדים.
איש אוהב שיחה היה ר׳ גדליהו, ומנהג מוזר היה נוהג: לבקר בבתי שכניו דווקא בשבת השכם בבוקר. זכורני, דמדומי שחר חורפי. כל בני המשפחה עדיין שרועים במיטותיהם. אני מתעוררת ושומעת את ר׳ גדלה מספר חדשות כשהוא מתהלך בחדר הגדול: מה כותבים העתונים על דברים שברומו של עולם, ולהבדיל, חדשות מחיי העיירה: מי נולד למי, מי השתדך למי ומי, חלילה, נפטר והלך לעולמו. ר׳ גדליהו לבדו מתהלך בחדר הגדול, כי הורי עדיין שוכבים במיטות, רק דלת חדרם פתוחה מעט. מזמן לזמן הם עונים לו פה מלה, שם מלה כדי שיידע כי מקשיבים לו. עם תום סיפור החדשות היה ר׳ גדליה נפרד בשבת שלום וממהר לביתם של שכנים אחרים בכדי שיספיק לחזור על סיפורו שם בטרם שיצא לתפילת השחרית בבית הכנסת.
יהודי אדוק במצוות היה ר׳ גדליהו, מאמין גדול, רחוק מקנאות, אך את הנוער החלוצי לא הבין. ״מה פתאום לנסוע לארץ רחוקה? גאולה, אתם אומרים, בנין הארץ? האם לא מוטב לצפות למשיח צדקנו?״ — כך היה טוען לעומתם.
את בנו חינך למצוות ולמעשים טובים. הנער היה בחור ישיבה ביישן מאין כמוהו. וכשהגיע לפרקו התקשה ר׳ גדליה למצוא כלה לבנו. הדבר הטריד את האב, שהיה מוכן ומזומן לדון עם כל אחד ואחד על עניני המשפחה, לא כל שכן על שידוך לבנו.
היום תוהה אני ומהרהרת: בני העיירה היוו מעין שבט קדום, חברה פרימיטיבית, שאין בה מחיצות בין איש לרעהו. ויתכן גם אחרת: חיינו בעיירה שלנו בתור זהב מבחינת יחסי אנוש ואנחנו לא ידענו...

חברי שלמה מוסין

דמעה חמה נופלת על הנייר בשבתי לכתוב עליך, שלמה מוסין. מראות משחר ילדותנו באים ומתייצבים מול עיני.
בני גיל אחד היינו וגרנו בשכנות קרובה. אנו אולי בני שלוש ואני רואה את עצמי נמלטת מפניך ובוכה בקול. אתה רודף אחרי עם מקל ביד בצעקות פרא. בלי רחם אתה מכה על שוקי. כואב לי נורא.
אמי הולכת להתלונן עליך בפני אביך. ר׳ אליהו מוסין מקשיב בשקט לדברי התלונה, מרים אותך, שלמה׳לה הקטן, בנחת בזרועותיו ומנשק באהבה. כזו תגובתו. בלי אומר ודברים חוזרת אמי הביתה. הורי דנים בתגובתו המוזרה של אביך ומצווים עלי שלא לשחק יותר אתך. אבל למחרת היום היינו שוב בחוץ, ליד בתינו הסמוכים. באין ברירה הסתגלתי למכות... אכן, ״פרא״ קטן היית, שלמה׳לה!

אמך, דובה מוסין, סיפרה לנו פעם כיצד מצאה אותך עומד לפני הראי ו"שופך" פודרה על פניך מתוך הפודריה שלה. אמא "איימה" עליך, שתתפור לך שמלה ותהיה לילדה. "לא רוצה להיות ילדה!" — פרצת בבכי מר... אכן, עתיד אתה להיות לגבר, שלמה מוסין!

פרט לתקופה קצרה גרנו תמיד בשכנות. ביתנו עלה באש בשריפה הגדולה בשנת 1920. ביתכם על שני אגפיו נשאר שלם. באנו לראות את תלי האפר, פליטת רכושנו. לפתע אתה ניגש אלי שואל: "נחשי מה ילדה אמי — אח או אחות? אני מהרהרת רגע. "אחות" — אני אומרת. "ניחשת נכון" — שמח שלמה. כבת 14 היית, חסיה היקרה, כשעליתי ארצה. זוכרת אני את פניך העדינים והיפים, את קולך הערב. גם אותך פקד הגורל המר של בני עמנו בשואה.

תלאות רבות מצאונו אחרי השריפה. המלחמה בין רוסיה לפולין פגעה בעיירה, שעמדה בקו החזית. כשנה היינו פליטים בעיירה דרויסק הסמוכה. חלינו, רעבנו. כשחזרנו לדרויה גרנו תחילה בדירה שכורה. אז חליתי גם אני בטיפוס. יום אחד, כאשר הוטב לי — והנה הפתעה! שני האחים מוסין בלווית אביהם באו לבקרנו. זוכרת אני אתכם נכנסים לחדרי בשובבות ובעליצות חבושים כובעי־פרווה מוזרים. הכל חזר לקדמותו.

בנינו את ביתנו מחדש. חלפו שנים, גדלנו, שוב איננו ילדים. למדנו בבי"ס תיכון והתווכחנו על תנועות נוער חלוציות. בן בית היית אצלנו, שלמה, נכנס ויוצא כאוות־נפשך פעמים אחדות ביום. כאח היית לי! המנדולינה תמיד היתה מזומנת לך בפינת הספה והיית פורט עליה לפרקים. יום אחד ביקשתני, שאלמדך לרקוד ואלס. אני טענתי, כי אינני מטיבה לרקוד. לשוא! בזרועותיך סובבת אותי בקצב הריקוד. לימים היית עלם חמודות ורקדן מצטיין.

לפני עלייתי ארצה הבאת לי למזכרת גלויה צבעונית — תצלום המושבה רחובות על גגותיה האדומים. אכן, מפליא הדבר! זה כעשרים וחמש שנה הנני תושבת רחובות...

דרכינו נפרדו. מעט מאוד נודע ממה שעבר עליך בימי השואה. רק זאת נדע: היית פרטיזן יהודי גאה, אמיץ לב ועשוי ללא חת. נקמת את נקמת דם אחיך הבכור, יעקב מוסין, שעונה למוות. הגרמנים פחדו מפניך והכריזו על מתן פרס כספי גדול עבור ראשך.

לבי בוכה, שלא זכית לחיות כמונו במולדת. חייך נפסקו בעצם ליבלובם. גאה אני בחברי מילדות. גבור יהודי היית, שלמה מוסין!

העיירה ויהודיה

מעין חצי אי היוותה העיירה השרויה ליד שפך הנחל דרויקה אל הנהר הגדול דבינה. מרחוק, בימי הקיץ היתה העיירה דרויה על שדותיה וגינותיה נראית ככתם ירוק. הנוסע המתקרב אל העיירה היה מבחין מרחוק בקמרוני הכנסיות ובגגו של בית הכנסת הגדול. גם על הגדה האחרת של הדרויקה התפשטה העיירה. לחלק זה קראו בשם זאדרויקה.

שתי מסילות ברזל עברו בקרבת דרויה. בימי מלחמת העולם הראשונה, כשהעיירה היתה קרובה לחזית, נסללה בפקודת הצבא הרוסי מסילת־ברזל צרה, שחיברה את מסילת־הברזל ריגה—אוריול עם דוקשט. לצורך סלילת המסילה ניבנו שני גשרים — האחד על הדבינה, השני על הדרויקה. כשהצבא האדום נסוג מהאזור בשנת 1920, פיצץ את הגשר הגדול, שלא שוקם עוד. שרד איפוא רק הגשר על הדרויקה בקרבת ככר השוק, שחיבר את שני חלקי העיירה.

הרחוב הארוך ביותר בדרויה היה הרחוב "הגדול", אשר היה נקרא רחוב סאפייהא, על שם האציל הפולני, שהקים את העיירה. היה זה באמת רחוב ארוך. מקובלת היתה בינינו המימרה: "אנא, לך במקומי את כברת הדרך מאורי זלמן עד יוסף בארטוק". אורי זלמן היה אביו של "גביר" העיירה חיים הירש שרמן, שביתו עמד בקצהו האחד של הרחוב, ואילו בקצה האחר התגורר בחורבה ישנה יוסף בארטוק הסנדלר הדל, הוא ובני משפחתו הרבים. מספרים, שהסנדלר היה יהודי משכיל וחייכן, אשר היה מרבה בקריאת ספרים. לאחר המהפכה עזב את דרויה ולא חזר אליה עוד, אך זכרו נשתמר במימרה שהתהלכה בין יהודי העיירה.

הצועד מביתו של שרמן במורד לאורך הרחוב הגדול היה יכול להיעצר ליד המקומות הראויים לציון. תחילה היית עובר על פני ה"ארמון". היה זה בית בן שתי קומות, ישן ומוזנח, שבו התגוררו האצילים הפולנים, בעלי הקרקעות של דרויה. קצת הלאה מזה, ליד חוף הדבינה, עמדה הכנסיה הקטולית־ברנארדינית, אשר לכמריה היתה השפעה עצומה על איכרי סביבה. בנין שעמד בחצר הכנסיה שימש לגימנסיה פולנית ע"ש סטיפן באטורי, בה למדו גם תלמידים יהודים.

הלאה מזה, קרוב יותר למרכז העיירה, עמדה בעבר כנסיה של המיסדר הדומיניקני. לאחר המרד בשנת 1863 הוחרמה הכנסיה ע"י שלטונות רוסיה, שציוו במועד מאוחר יותר להרוס את בניין הכנסיה לחלוטין. שמועות ואגדות הילכו באוכלוסיה הנוצרית בקשר למאורע זה.

קרוב לקצהו האחר של הרחוב הגדול עמד בניין האבן של בית הכנסת ולידו בית המדרש הגדול. על החלקות שבין הבניינים שנזכרו לעיל עמדו בתיה של העיירה — קטנים וגדולים יותר, ישנים וחדשים יותר, עם או בלי חלקה לגידול ירקות מאחורי הבית.

פרט לרחוב הגדול היה עוד הרחוב "החדש", ששימש "טיילת". בני נוער ואפילו מבוגרים וקשישים היו יוצאים לרחוב זה או על הגשר בשבת לפנות ערב, לאחר הסעודה השלישית, על מנת לשאוף אויר צח ולהתבשם מריחם של גני הפרי וגני הירק. עוד היו רחוב בית המרחץ, רחוב הדואר ורחובו של בית הכנסת הקטן. כמו כן היו בנמצא כמה וכמה רחובות קטנים, שלא נקראו בשם רשמי. יש אשר היו מכנים סמטה זו או אחרת על פי שמם של יהודים שהתגוררו בהם. כך, למשל, הסמטה של איסר זיידלין, הסמטה של גדליה הנפח וכיוצא בזה. האוכלוסיה היהודית התגוררה בד"כ קרוב יותר למרכז העיירה, סמוך לכבר השוק, ואילו הנוצרים היו גרים בעיבורה של דרויה, בצמידות למטעיהם וגינותיהם.

שני ימי שוק בשבוע היו בדרויה. איכרי הסביבה היו מגיעים בעגלותיהם (בחורף במזחלות) ומציגים את תוצרתם למכירה. הקונים היו, כמובן, היהודים. הם שהיו גם המתווכים בין האיכרים לבין הסוחרים הסיטונאים. כמנהגו של עולם, היו עומדים על המקח, תוקעים כף לאות סיום העיסקה, לאחר מכן היה אחד הצדדים חוזר בו, ולבסוף היו מסכימים ביניהם סופית. הרווח לא היה גדול, אך היהודים היו איכשהו מוציאים פרנסתם. האיכרים היו סרים לחנויות היהודים לרכוש מיצרכים, כגון בגדים, עורות וכלי עבודה ולאחר מכן פונים לבית המרזח לשתות כוסית ועוד כוסית של יי"ש.

האוכלוסיה היהודית היתה מורכבת מכמה יהודים יחסנים בעיניהם ו"גבירים" שעלו לגדולה, מאנשי המעמד הבינוני ומקצת בעלי מלאכה. גם מספר קטן של עובדי אדמה ומגדלי ירקות היו בעיירה. פרט לכל אלה היו בנמצא כמה משפחות עניות, שהיו נזקקות לסיוע של יהודי הקהילה או של קרוביהם באמריקה.

כל יהודי העיירה הכירו איש את רעהו. כל ידיעה או מאורע שנתרחש — מיד היה הדבר מתפשט במהירות הבזק על פני העיירה כולה. כל איש ידע מה מתבשל בקדירת שכנו.

כאמור, היו בדרויה בתי כנסת ובתי מדרש. במיוחד זוכרת אני את בית הכנסת הגדול בבנין של אבן, אשר לא רק בעינינו היתה תפארתו רבה. אורחים ממקומות אחרים היו משתאים למראהו. יש להודות, שבשנים האחרונות היה בית הכנסת מוזנח במקצת. לא היו אמצעים כספיים להוצאות שיפוץ. אגדות הילכו בעיירה על האומנים אשר עשו מלאכת מחשבת וגילפו מעץ דמויות של אריות משני עברי ארון הקודש. מעליהם היו דמויות ציפורים פורשות כנפיים. האריות פעורי־הפה עמדו כביכול הכן על משמרתם להגן על הקהילה. הציפורים פרשו כנפים לעוף, כביכול, אל כסא הכבוד להביא ישועה למבקשיה.

בתקופה האחרונה היה בית הכנסת הגדול נפתח למתפללים רק בימי שבת ומועד. מקומות התפילה ("די שטעט" — באידיש) נמכרו לבעליהם בדורות קודמים והם היו עוברים בירושה מאב לבנו. יהודים שעקרו מדרויה מכרו את מקומם בבית הכנסת, אך לא נמצאו קופצים רבים ל"סחורה" זו. כל מי שבא לבית הכנסת היה מוצא מקום פנוי לתפילה.

המתפללות בעזרת הנשים היו קוראות מן ה"סידור", אלא שלא כולן ידעו אלו תפילות יש לומר. אשה "למדנית" שהתמצאה בסידור התפילות, היתה קוראת בקול, כששאר הנשים חוזרות אחריה מלה במלה וממררות בבכי. מעולם לא חסרו אצל נשים בישראל סיבות להזלת דמעות: דאגות פרנסה, צער גידול בנים, מחלות של ילד או של ראש משפחה וכיוצא בזה. כך היו הנשים שופכות תחינתן בלב שבור וחוזרות לבתיהן בהרגשה של הקלה.

אספר על ענייני החינוך. בבית הספר העממי באידיש מיסודו של ציש"א (ר"ת: צענטראלע יידישע שול אָרגאניזאציע) היה צוות של מורים טובים ומסורים, אבל היה מחסור חמור באמצעים להחזקתו. לא כל שכן שלא היו אמצעים להקמת כתות המשך. המורים השקיעו מאמצים מרובים להקנות לתלמידיהם ידע בסיסי, אידיאלים הומניים ואהבה לעמם. היה בעיירה גם בית ספר עממי פולני, ששפת ההוראה בו היתה, כמובן, פולנית. מספר ילדים יהודים למדו בגימנסיה הפולנית שבעיירה, כי, כאמור, לא היתה גימנסיה באידיש.

שנים רבות פעל בעיירה חוג דרמטי. חברי החוג לא סרבו מעולם להקדיש הצגה מיוחדת לטובת קופת בית הספר או הספריה המקומית. תוך כך היה הנוער זוכה לבלות ערב תרבותי נוסף. לימים עבר החוג הדרמטי לרשותה של תנועת בית"ר.

בשנים האחרונות לפני פרוץ המלחמה התרופפה אדיקותם של היהודים במצוות ולא היו מקפידים כ"כ בקיומן. הרב גלמן היה נאלץ לצאת בערב שבת אל רחוב השוק ולזרז את היהודים שינעלו את החנויות בעוד מועד לפני הדלקת הנרות. אמנם כמה בעלי חנויות היו משתהים קצת מאוחר מדי בעסקיהם, אך מעולם לא איחר יהודי את מועד הדלקת נרות השבת. לא כל שכן שלא נמצא מחלל שבת בפרהסיה. אוירת השבת השתוררה בעיירה. דאגות הפרנסה נידחו. מן הבתים החלו מהבהבים אורות השבת ונשים וילדים היו יושבים על מפתני בתיהם ומשוחחים בנחת.

נוער יהודי טוב גדל בעיירה. רבים מבני הנוער היו בעלי כשרונות, ששאפו לשפר את מעמדם ע"י לימודים. רק מעטים ביניהם היה בהישג ידם לנסוע ללמוד במקום כלשהו מחוץ לדרויה. לא רבים היו בעלי הסיכויים להסתדר בערים הגדולות. ההתעניינות בנושאים פוליטיים היתה רבה. רבים היו קוראים יום־יום את העתונים "היינט" או "מאמענט" ומפרשים את המאורעות לפי הבנתם. היה די והותר פנאי לכך. במשך השנים התארגנו סניפי תנועות הנוער בעיירה ובני הנוער נתפרדו: מי שהצטרף להחלוץ ומי שנעשה חבר בתנועת בית"ר. מעטים נמשכו אחר הזרם השמאלי הקיצוני.

הגיעו שנות השלושים. אחדים מחברי סניף החלוץ נסעו להכשרה בערים שונות והחלו מצפים בכליון עיניים לסרטיפיקט המיוחל בכדי שיוכלו לעלות ארצה. אני הצטרפתי לתנועת בית"ר, שמנתה בדרויה כ־80—90 חבר. גם בית"רים החלו לנסוע להכשרה. ראשוני תנועה זו בדרויה שעלו ארצה היו צילה חאנין וצבי פינקלשטיין. המופת האישי שלהם השפיע על חברי הסניף ולא רק עליהם. רוב בני הנוער בדרויה החלו מחפשים דרכים להגיע אל העולם הרחב ובמיוחד לארץ ישראל.
אבל מספר הסרטיפיקטים היה זעום ביותר. לאחר ששהיתי שנתיים בהכשרה והסיכויים לזכות בסרטיפיקט נשארו מעטים כמקודם — הגיע אלי לעיירה בחור מארץ ישראל בכדי לשאת אותי לאשה באורח פיקטיווי. אחותי, אסתר, שהיתה כבר בארץ, דאגה לעתידי וסידרה את העניין. הדבר עלה לנו ב־45 לירות שטרלינג. בואו של הבחור עורר סנסציה בעיירה. הצעירים חברי החלוץ וחברי בית"ר שידעו לדבר עברית, לא הירפו מהבחור וביקשו לשמוע מפיו מה נשמע בארץ. הם בלעו בצמא כל מלה מפיו.
מסיבת פרידה לכבודי נערכה בחצר שליד מועדון בית"ר, שקושטה בפרחים ואורות. כל הנואמים הביעו בדברי פרידה את התקווה להיפגש איתי בקרוב בארצנו. נרגשת במיוחד היתה הפרידה מחברי החוג הדרמטי, שהשתתפתי בו. העליתי זכרונות מימי הנעורים בחוג הדרמטי ובסניף בית"ר. קשה היתה עלי הפרידה מחברי הקרובים לליבי. אבל כולנו היינו מלאי תקווה שניפגש בקרוב...
קשה מאוד היתה הפרידה מבני הבית. אמא היתה חולה מאוד וימיה היו ספורים. אבי הטוב עזר לאמא להתיישב במיטה, בכדי שאקבל את הרושם שמצבה משתפר והולך. בהיכנסי לחדרה של אמא להיפרד ממנה נפגש מבטי בעיניה העמומות כמעט. אמא ליטפה את פני ובקול חלוש אמרה: "בתי, את באמת נוסעת". אבי הוציאני מן החדר בטרם שפרצתי בבכי מר. שעות חלפו עד שעלה בידי אבא להרגיעני. אחר כך יצאתי בדרכי ארצה.

מיין האפנונג

ווען כ'בין נאָך יונג געווען געמאָלט הימלען בלויע
האָב איך מיין היים פארלאָזט כדי מיין לעבן בויען.
מיין טרוים און געדאנק און מיין שטארקער ווילן
צו זען דאָ מיינע פריינט און מיין בייגקשאפט שטילן.

מיין משפחה פריינט און סתם באקאנטע
אלע טייער מיר יונגע און סיי אלטע
זיי ווען קומען אין לאנד, האָב איך געמאָלט אין פארבן,
נישט געטראכט חלילה פון זייער אומקום — זייער שטארבן.

זיי ווילן זען דאָס פאַטערלאַנד, פאַרזינגטן און פאַרביינקטן,
עס וועט אַלעס פאַרווירקלעכט ווערן, ווי משיח׳ס צייטן.
אַן אייגן לאַנד, אַ היים פאַר אַלע אידן
אין אַן אייגענער מדינה ווו זיי ווילן לעבן אין פרידן.

נאָך דאָ האָב איך קיין שטיל לעבן נישט געטראָפן.
אין שטענדיקע אומרוען זיינען די יונגע יאָרן פאַרלאָפן,
אין וואַרטן אויף בריוו מיט האָפנונג און לוסט.
נור דער אינהאַלט פון בריוו איז שוין טרויעריק און פוסט.

עס קומען אָן קלאַנגען געמישטע מיט בלוט,
פאַרטונקלט ווערט מיין געדאַנק, נישטאָ מער קיין מוט,
נישטאָ מער קיין היימאַט, פאַרברענט ווי די שפענער
האָבן די רוצחים עמלק, די היטלערס ברענער.

צוטראָטן פאַרשעמט איז מיין ווילן וואָס כ׳האָב געשפּונען
ווי אַ שאָטן פאַרגאַנגען און אַלעס צערונען.
נישטאָ מער קיין זכר וואָס כ׳האָב געהאָפט און געגלויבט
די מערדער זיי האָבן מיין האָפנונג געראַובט.

חיים דויטש (גבת)

חלוצים בדרויה — חלוצים בארץ

עשרים ושתים שנה עברו עלי בעיירה דרויה, בה נולדתי ובה ראיתי שנות ילדותי ונעורי.

איך אוכל לשכוח את חוויות הילדות ? בזכרונותי הראשונים מוצא אני את עצמי בתוך חבורת ילדים שובבים ומשתובבים, אשר היו מבצעים מעשי־קונדס תוך כדי ״פולחן״ הרחיצה בנהרות בימי הקיץ החמים. הרי לא נהר אחד אלא שניים היו בתחום דרויה — הדבינה הגדולה והפלג הנשפך לתוכה — דרויקה.

סקרנות רבה היתה בילדים למראה גזעי האילנות העצומים, שנכרתו ונגררו לנהר, שם היו נקשרים לדוברות ארוכות שעמדו לשוט בזרם הנהר לעיר הנמל ריגה. מה רבות היו האפשרויות שנתגלו בפני הילדים הזריזים בהגיע האביב — עונת משלוחי העצים. שעות היינו עומדים ליד החוף ומסתכלים במלאכת קשירת הגזעים והרכבת הדוברות. בזריזות היינו מדלגים מגזע לגזע. השעשועים היו מסתיימים בשחיה במי הנהר הצוננים.

וזכרון עז אחר — הבילוי הממושך ביערות העבותים. היער הקרוב לעיירה, שהיה נקרא ״קאַנדזורשצ׳ינה״, שימש כמקום בילוי לבני הנעורים, במיוחד בימי שבת ומועד. לא היה שביל ביער בו לא דרכה רגלנו. כחידה היה בראשונה היער בעיני, אך במרוצת הזמן נתגלו לי מלוא יופיו וכל מחבואיו.

חלפו השנים, הילדים התבגרו והיו לנערים. הנוער המתבגר התחיל לחפש דרך לחיים בעלי־תוכן. האפשרויות בעיירה היו מוגבלות מאד. לא ניתן היה לרכוש בה מקצוע פרט לחייטות וסנדלרות. לפי רוח הזמן, התעורר בקרב הנוער המתבגר רצון להגיע לרמה תרבותית כלשהי ולהשיג מטרה בחיים. אבל המקורות שעמדו לרשותו בדרויה היו דלים.

בראשית שנות השלושים הגיעו תנועות הנוער לעיירה. נמניתי על החבורה שייסדה את סניף ״החלוץ״ בשנת 1932. לדאבון הלב, מלבדי איש מהחבורה לא נשאר בחיים. מספר חברי הסניף לא עלה על 40 והמועדון שהקמנו היה דל ובלתי־מושך. סניף בית״ר היה חזק בהרבה, כי תנועה זו לא דרשה מחבריה הגשמה חלוצית בפועל. כל הנוער ה״נוצץ״ והמשכיל הצטרף לתנועה זו. לא נשאר לנו אלא לגייס חברים מבין הנערים העובדים ודלת העם. השתדלנו להקנות לנוער זה תודעה חלוצית וכבוד עצמי. לקראת הבחירות לקונגרס הציוני בשנת 1933 הגיעו לסניף שליחים מהמרכז. היחסים עם בית״ר היו מתוחים.

״החלוץ״ תבע מחבריו המבוגרים לא רק ביקור במועדון לבילוי חברתי אלא גם יציאה להכשרה חלוצית ודבר זה היה קשה כקריעת ים סוף. תחילה גם אני התכוונתי רק לבילוי חברתי — שירה וריקודים — במועדון ורק במרוצת הזמן תפסתי את התוכן הרציני של התנועה.

אז החלטתי לצאת להכשרה וקוויתי שבעקבותי יבואו חברי, כי הדוגמא האישית היא דרך ההשפעה הטובה ביותר. ואמנם נמצא בדרויה קומץ של כחצי תריסר צעירים, שהיו מוכנים לנסות את הדרך החלוצית של הכשרה ועליה. הם יצאו לקיבוצי־הכשרה. אבל בגלל התנאים הקשים בהכשרה והסיכויים המעטים לעליה עזבו כולם וחזרו לעיירה. עובדה זו גרמה לפירוק הסניף.

הורי התנגדו לדרך בה בחרתי. כאשר הודעתי להם על החלטתי לצאת להכשרה, היתה תגובתם קשה ורגשנית. אבי ואמי ז״ל שאפו שאהיה ״אן אַנשטענדיקער בעל־הבית׳ישער בחור״ בדרויה ולא ״א חלוץ א שלעפער״, כפי שכינו אז את החלוצים. אבל החלטתי היתה איתנה. הלכתי בדרכי, שלא היתה סוגה בשושנים. ארבע וחצי שנים בליתי בקיבוץ־הכשרה עד שזכיתי לעלות לארץ ישראל.

ככלות הכל מכיר אני טובה לאבי ר׳ יצחק דויטש ולאמי שרה ז״ל, אשר בסופו של דבר נתנו את הסכמתם וברכוני בצאתי לדרך. כך ניצלתי מהשואה ולקחתי חלק במאמץ החלוצי בארץ ובבניינו של קיבוץ.

זו דרך חיי מן העיירה דרויה לקיבוץ בארץ. לפי מיטב ידיעתי, נמצאים בקיבוצים עוד חבר וחברה, חניכי בית״ר לשעבר בדרויה. גאה אני על כך, שגם עיירתנו מיוצגת בתנועה הקיבוצית.

חיה ולייב ליפשיץ

בית הספר והספריה

קהילה קטנה ודלה היתה דרויה בשנות העשרים המוקדמות. קשה היה לדרוש, שהיהודים המעטים יוכלו להחזיק בית־ספר עממי משלהם. אבל נמצאו כמה מורים ועסקנים שהקדישו להקמת בית הספר באידיש את כל מרצם ונפשם. המייסד הראשון היה משה טיומקין, אשר התגבר על כל המכשולים.

עיקר הקושי היה, כמובן, בהשגת אמצעים. הועד המרכזי של ציש"א (צענטראלע יידישע שול אָרגאניזאציע) תמך בסכום לא גדול, כך שאת רוב האמצעים היו צריכים להשיג אנשי המקום. שכר־לימוד היה צריך להיות מקור ההכנסה הראשי, אבל ההכנסות ממקור זה לא הספיקו לתשלום משכורתם של המורים.

בשנים הראשונות היו כמה עסקנים מסורים מגישים להנהלת ביה"ס את עזרתם. היו אלה לייב פוקין, יהושע־לייב ביילין, משה אהרן קופטש ויעקב אמדור. המורים היו אז הודה ברמן, חנה שרמן, טילה דרויאנוב, דוד מורינו וגלמן, בנו של רב העיירה. בשנת 1923 הצטרפו לביה"ס המורים קאווה וגורדון. אותה שנה עבר ביה"ס לדירה מרווחת יותר. רמת ההוראה עלתה, אבל המשבר הכספי לא חלף. המורים היו מקבלים את משכורתם בפיגור של כמה חדשים.

בחדשי החורף היה המצב קשה יותר בגלל בעית ההסקה, שמעולם לא מצאה פתרון מסודר. פשוט, לא היו אמצעים לקנות עצים להסקה. לא פעם היינו עדים לעובדה, שאחד מפעילי הועד הציבורי סובב מבית לבית במזחלת רתומה לסוס כשהוא מקבץ אצל היהודים האמידים יותר כמה גזרי־עץ להסקה. ועפ"ר חסרו עצים להסקה. הילדים הקטנים היו יושבים בכיתות־הלימוד כשהם רועדים מקור ומשפשפים את ידיהם הקפואות.

במצב זה אפשר להבין שלא כל ההורים עמדו בפני הפיתוי לשלוח את ילדיהם לבית־הספר הפולני שלרשותו עמד בניין גדול מואר ומוסק. אכן, היו מקרים שהורים מעוטי־יכולת העבירו את ילדיהם לביה"ס הפולני. אבל אלה היו מקרים יוצאי־דופן.

למרות כל הקשיים החזיק ביה"ס היהודי מעמד והתגבר על המשברים שפקדו אותו. כל זאת הודות למסירותם ועקשנותם של המורים והעסקנים וכן הודות לרצונם העז של רוב ההורים לתת לילדיהם חינוך יהודי. לעומת הקור ששרר לא פעם בכיתות, שררה בהן אווירה חמה של סיפוק בלימודים. המורים המסורים אהבו את תלמידיהם. הם שאפו לגדל בעיירה דור צעיר של יהודים משכילים ונאמנים לעמם.

על כן לא נרתעו מפני תנאי עבודתם הקשים. המטרה הקדושה של חינוך יהודי עמדה מול עיניהם תמיד.
באמצעים שונים ניסו חברי הועד הציבורי לעזור להחזקתו של בית הספר. כך הקימו חוג דרמטי ליד ביה״ס, אירגנו ״ימי פרח״ וביצעו התרמות בדרכים שונות. כל פרוטה היתה מוקדשת למטרה החשובה.
יש לציין, שביה״ס היהודי, ששפת הלימוד בו היתה אידיש, לא היה רצוי בעיני חלק מתושבי דרויה. באחד הימים נוסד חדר דתי, מעין בי״ס דתי בשפה העברית. העסקנים שעמדו מאחורי יוזמה זו החלו ללחוץ על הורים, שיעבירו את ילדיהם מביה״ס האידישאי לחדר הדתי. כך נוצרה סיבה למריבות וחיכוכים בעיירה. הקהילה מתפלגת לשני מחנות. התוצאות היו מעטות. הילדים אהבו את בית־ספרם, שגם בו לימדו קצת עברית, ולא רצו לעבור לחדר הדתי. ואכן בית־הספר החדש לא החזיק מעמד יותר מחודשים ספורים.
מאחר וביה״ס העממי בדרויה הלך והתבסס, נתבקש שתוקם בתוכו ספריה, בכדי שהתלמידים יוכלו לרכוש דעת ולהרחיב את האופק. ארבעה־עשר מתושבי העיירה, ובעל הטורים האלה בתוכם, נימנו וגמרו ביניהם ואספו 12 זהובים למטרה זו. בסכום זה רכשנו את הספרים הראשונים. ארבעה מבין הארבעה־עשר הלכו יחדיו במצב רוח מרומם לקבל את חבילת הספרים. ביניהם היה זאב (וולוול) קגן, שהיה מזמר ומקפץ משמחה.
לאחר זמן קיבלנו הלוואה ורכשנו ספרים נוספים. ניהלו את הספריה המורות הודה ברמן ז״ל וטילה דרויאנוב תבלח״א. אך אנשי החבורה היוזמת לא הירפו והמשיכו לגייס כספים לרכישת ספרים חדשים. היינו מארגנים מופעים שונים, כגון ״יום הפרח״ וכדומה — הכל לטובת הספריה. מטרה זו היתה אחד הגורמים להקמת תזמורת מיתרים בניצוחו של יאבלוקוב.
לבסוף זכינו והספריה מנתה כ־2000 כרכים, ששימשו מקור השכלה ותרבות לנוער היהודי בדרויה. ולא רק הנוער היו לקוחות הספריה. מי בימים ההם היה נמנע מקריאת ספר יהודי טוב ?

שלום קופטש

חומר ורוח בעיירה יהודית

ברצוני לספר על קהילה יהודית קטנה במקום נידח על גבול פולין־רוסיה־לטביה. אנסה לספר זכרונות בעיני מבוגר. כל כמה שאני נזכר יותר, נראים לי הדברים מופלאים ללא־יאומן.

היו אלה יהודים שחיפשו כל ימות השנה פרנסה ולחמו להשיג פת־לחם לילדיהם. כמעט כל משפחה היתה ברוכת ילדים. לא היה קל לראש המשפחה לדאוג ולהשיג מזון, לבוש ושכר־לימוד עבור 6—4 ילדים. על כן לא בחלו היהודים בשום מלאכה: הם היו שואבי ומחלקי מים בבתים, חייטים ההולכים לכפרים לתפור פרוות מעורות כבשים, וכל מיני בעלי־מלאכה אחרים שהיו הולכים לכפרים מי ברגל ומי בסוס ועגלה. לשבת היו חוזרים הביתה כששק "קניות" על גבם או כמה שקי תפוחי־אדמה וכמה תרנגולות בעגלה. אחרים היו סנדלרים "לאפעטוטניקעס" שידעו רק להטליא טלאי או לתקן סוליה. עוד היו סוחרים זעירים בשערות חזיר, עורות, גרעיני־פשתן וכל הבא ליד. חנוונים בצריפי־עץ ברחוב השוק, שכל מרכולתם חבית דגים־מלוחים, היו יושבים בקור של 20—30 מעלות, מחממים עצמם ליד "פייער־טאפ" (סיר גחלים לוחשות) ומצפים לקונה.

בעיירה היו גם יהודים חקלאים שהיו מוכרים תוצרתם בשוק, כפי שעשו ה"גויים". כן היו חוכרי מטעי תפוחים. אחרים היו מוסיפים להכנסתם הזעומה משתלה של ירקות. בחדשי האביב היו מוכרים שתילים לאיכרים. כן נמצאו יהודים שהיו מנצלים את קירבת הגבול להברחות: ללטביה — וודקה, ובחזרה לפולין — סוכר וצימוקים.

בימים ההם אפשר היה למצוא בדרויה גם קומץ סיטונאים, שעד לכרכים וילנה וורשה הגיעו. אבל בסך הכל היתה זו קהילה של יהודים עניים, שלולא היו מחזיקים פרה ברפת, שמתוצרתה היה קיום למחצה — היה מצבם גרוע מאוד. העניים יותר היו מחזיקים כמה עזים לחלב ורע ומר לאלה שלא היתה להם גינה או פרה בחצר.

הקהילה הקטנה והתוססת הקימה מוסדות עזרה. לדלת־העם היה קיים "וואָכער", כלומר מתן פרוטות לעניים. נשים צדקניות היו אוספות פרוטות על מנת לחלק בין הנזקקים. הצטיינו במסירותן הנשים הנכבדות שמושקוביץ ודרויאנוב, שדאגו שלא ישאר רעב ללחם. כל זה ע"י מתן בסתר.

עסקני ציבור הקימו "הקדש", כלומר קורת גג למחוסרי כל, שבתיהם נשרפו או נהרסו בשטפון והם נשארו רק עם בגדיהם על עורם. כל כמה שנים היה הנהר דרויקה

עובר על גדותיו, מציף והורס בקתות רעועות, וזאת מחוץ לשטפון־הגדול בשנת 1931, שהציף חצי עיירה.
באין מים זורמים בבתים, הקימו בית־מרחץ צבורי. על מנת למלא את החביות העצומות היו שואבים את המים מהדרויקה במשאבה פרימיטיבית, מופעלת ע״י סוס מסתובב. את החום והאדים היו משיגים ע״י שפיכת מים על האבנים המחוממות. על פתיחת בית המרחץ היה מודיע איש מיוחד, שהיה עובר ברחובות העיירה עם ״גריגר״ ביד. אבל לא חסרו מעולם מבקרים. גם בימי החורף היו מגיעות לבית המרחץ משפחות שלמות. למבוגרים שימש בית־המרחץ כמקור לאינפורמציה ורכילות, ולאדוקים גם כמקום טבילה ב״מקוה״ קרה.
היה גם בנק קטן בעיירה למתן הלוואות קטנות ולהון־חוזר. הא״א שמושקוביץ ושפיער ז״ל לא חסכו עמל לשכנע, שכדאי לקנות ״פאי״ (מניה) בבנק. בנוסף לזה היתה גם קופת גמילות־חסד בהנהלת לייזר ינקלסון. כמזכיר הקופה עבד נחום־שמעון לנגבורד.
היו, כמובן, גם ועד קהילה וראש הקהילה שהיו נבחרים. אסיפות כלליות היו מתקיימות בבית־הכנסת, בהן היו דנים על פי רוב בשאלות דחופות ובוערות. זכורני אסיפה כזאת שדנו בה בענין ה״פאנסקע בלאָטעס״, הביצות הגדולות שהיו משמשות למרעה לפרות של יהודי העיירה. האיכרים ניסו להתנכל לזכויות היהודים וסגרו את הדרך אל שדות המרעה. ראש הקהילה אז היה חיים שמושקוביץ ז״ל, אדם פעלתן ותלמיד חכם. הוא נאם ושיכנע את הציבור לקבל את עמדתו בענין. הדבר היה חשוב, כפי שהסברתי, כי פרה במשפחה היתה חצי פרנסה. ופרה זקוקה למרעה.
עתונים יומיים היו מגיעים מהכרך הגדול לחנות הספרים של פייקין. לא היו הרבה מנויים, כי החדשות יכולת לשמוע חינם אין כסף בבית־הכנסת.
בשבתות אחה״צ היו מופיעים בביה״כ דרשנים שונים שהיו מחפשים דרש מפרשת־השבוע, בונים עליו פילפול חריף, וכל זאת בשביל להוכיח שהדרשן זקוק למעות־כלה לבנותיו או שהוא סתם נצרך... כנראה שהיו מקבלים תרומות נדיבות, כי לא חסרו דרשנים כל ימות השנה.
בבתי־הכנסת היו גם מנהלים מלחמת בחירות לסיים הפולני. רבה היתה ההשפעה של אלה שקראו יום יום עתון, כי הם ידעו להסביר ״נאמנה״ עבור מי להצביע... בבית־הכנסת הקטן ברחוב הדואר, בו התפלל אבי ר׳ יוסף־בר ז״ל, היה ראש המדברים פייקין ז״ל, שהיה מביא קטעי עתונות באידיש להוכיח, כי כך כתוב ״שחור על גבי לבן״.
כשהשפעת הציונות הגיעה לעיירה היו מתקיימים בביה״כ ויכוחים נוקבים בין הציונים לבין אלה שהשתייכו ל״בונד״. נחרתה בזכרוני התנגשות דברים כזאת בין אמדור, איש ה״בונד״, ובין מורדזינסקי הציוני, עד שהאחרון דרש לא לתת דריסת־רגל בבית הכנסת למי שאינו ציוני.
בתי הכנסת, כמובן, שימשו מקום־לימוד ל״חדרים״ למיניהם, מן מלמדי הדרדקי

כמו ר׳ לייזר או ר׳ שלמה, שהיו מלמדים בשיטות הישנות של קמץ א — אָ, המחזיקים ביד אחת את ה״טיטל״ (מין עפרון מחודד) וביד השניה ה״קנציק״ (חגורה מיוחדת להעניש בה את הרשלנים או השובבים), ועד ל״מלמד״ כמו ר׳ גיצל, שאליו התקבלו תלמידים מבוגרים מגיל 7—8 ואילך ללמוד חומש ורש״י.

גם ״ישיבה״ היתה בדרויה. המייסד וראש הישיבה היה ר׳ אלתר פינקלשטיין ז״ל. לא חסרו בה ספרי קודש למיניהם. מדפי הקירות בבית המדרש היו עמוסים ספרי גמרא ומשניות. ר׳ אלתר היה גם מלמד תנ״ך, וידע להסביר ולפרש כל דבר. שמה של הישיבה התפרסם בכל הסביבה, כולל הכפרים בהם התגוררו משפחות יהודיות מעטות. ההורים עשו מאמצים לשלוח את בניהם ללמוד, כי כבוד גדול היה להתקבל לישיבה. בישיבה למדו רק בשעות אחה״צ, כי לפני הצהרים היו התלמידים לומדים בבית הספר. אחרי גמר הלימודים בביה״ס היו ממהרים התלמידים אל הישיבה, שם היו לומדים עד אחרי תפילת מעריב. כשפנס־רוח בידם היו חוזרים בחשכה לבתיהם ואז מתחילים להכין את השיעורים לבית־הספר.

החצר בין בית המדרש ובית הכנסת שימשה לעריכת הספדים לנפטרים. שם גם נערכו טקסי החופה והקידושין. האחראי לעריכת החופות היה ר׳ משה ״דער שמש״ — משה השמש. הוא היה גם ראש ההברה קדישא.

דמותו הנפלאה של ר׳ משה לא תמוש מזכרוני. עיקר פרנסתו כשמש בבית־הכנסת הגדול, אבל היות ובחדשי החורף היה בית־הכנסת סגור בגלל חוסר יכולת להסיקו, שימש ר׳ משה בתור שמש של ה״קלויז״. שם היה נהנה לאסוף את תלמידי החדר ולספר להם סיפורים ואגדות.

הוא היה בעל חוש הומור ודמיון עשיר. הילדים היו נמשכים לשמוע מפיו סיפורי־מעשיות מקפיאי־דם על מנהרה המובילה מבית־הכנסת עד לבית־הקברות, מרחק של 2—3 ק״מ, והעוברת מתחת לנהר; על שדים ורוחות שבית־הכנסת מלא מהם. כשגדלנו מעט והעזנו לשאול שאלות מה מראם של השדים, היה ר׳ משה פותח את הדלת הגדולה של בית הכנסת ומראה סימנים של השדים על הרצפה. היות והרצפה היתה מכוסה בשכבת אבק ולא רק חלון אחד היה פרוץ, היו צפורים וסנאים משאירים עקבותיהם על הרצפה. המתים, כמובן, היו ״שולטים״ בבית הקברות רק בשעות הלילה... ומעשה שסיפר באחד מאנשי חברה קדישא, שהתערב לעשות טיול לבית הקברות בלילה ונענש קשות ע״י המתים והשדים, כי מצאו אותו למחרת היום מתעלף. סיפור זה היה, דרך אגב, נכון. אלא שהיתה סיבה מעשית לבהלתו: בדופקו יתד בקרקע, כסימן שביקר במקום, על מנת לזכות בהתערבות, נגררה כנף־בגדו עם היתד, וכך היה נדמה לו שהשדים סוחבים אותו...

למרות סיפורי הבלהות נמשכנו לשמוע סיפוריו. לפי דבריו של ר׳ משה, הטעם לכך שהוא משמש כראש חברה קדישא היה, כי קיבל על עצמו למלא את כל בית הקברות, על כן מקומו שלו לאחר ״מאה ועשרים״ ליד פתח הכניסה של בית הקברות, כלומר הוא יהיה אחרון המתים...

הבא אחריו בחברה קדישא היה ר׳ אהרן־אליהו, שהיה מתפרנס מתפירת תכריכים. ב״ימים הנוראים״ שימש בבית הכנסת כ״בעל־שחרית״ והיה מתפלל בדבקות, זועק ומבקש פרנסה טובה. לכל בית ישראל.

המופלא בזכרונותי קשור בבית הספר שבעיירה (״פאלקס־שול״). מחוז רוסיה־הלבנה היה מיושב ברובו המכריע איכרים רוסיים והיווה חלק של רוסיה הגדולה. אחרי מלחמת העולם הראשונה, עם קום מדינת פולין, נספח המחוז לפולין. חוץ מאנשי הממשל כמעט שלא היו פולנים בין התושבים. מתוך פחד מפני לאומנות רוסית עשו שלטונות פולין הכל בכדי לטפח את התרבות והשפה הפולנית, ולא הירשו לפתוח בתי ספר רוסיים או להוציא לאור עתון בשפה הרוסית.
לשם כך פתחו בי״ס יסודי פולני מטופח: מיבנים יפים מוסקים בחורף, מגרשי משחקים וגם מורים טובים. כל זאת ללא כל תשלום. למרות זאת אמרו היהודים ״מוחל־טובות״ והחליטו להקים ולהחזיק בית ספר בשפת אידיש. ללא כל עזרה ממשלתית קיבלו על עצמם ממש בצפרנים לשאת בעול התקציב.
שלושת סעיפי ההוצאה העיקריים היו: תשלום שכר דירה, הסקה, ושכר־מורים. לשם כך חייבו את הורי התלמידים בשכר לימוד. המורים היו ממונים על הגביה. בגלל פיגור בתשלום שכר־לימוד היו המורים נאלצים לשלח תלמידים מבית הספר.
למשפחות העניות, שהיו מטופלות בילדים, שעמלו וטרחו קשות לפרנסתן, היה שכר־הלימוד מהווה סעיף נכבד בתקציבן. אך למרות הפיתוי החזק והאפשרות ללמד את ילדיהן חינם אין כסף בבית הספר הממשלתי, לא נרתעו מהמעמסה הכבדה, חסכו מפיתם ממש על מנת שילדיהן יקבלו חינוך יהודי.
בית הספר היה בן שבע כיתות והוציא מחזור אחר מחזור. אני זכיתי לסיים את חוק לימודי במחזור השני. המורים המסורים עשו הכל על מנת ליצור בית־ספר של ממש. לאחר שעות העבודה היו דואגים להשיג אמצעי־הוראה וליצור יש מאַין. כך הקימו ספריה בת מאות כרכים. בעזרתם של מתנדבים רכשו בעמל רב ספרים, שהיו לעזר לתלמידים והועמדו גם לרשותם של תושבי העיירה כולם. כמו כן הקימו מעבדות בזעיר אנפין לחימיה ולפיזיקה. העמל נשא פרי. מסיימי המחזור היו תלמידים מצטיינים. הם יכלו להתקבל בנקל לבית הספר התיכון המקומי או לבית הספר המקצועי של ״אורט״ בווילנה. העסקנים היו גאים על הישגי התלמידים ועל רמת בית־הספר. בחגיגת סיום המחזור ראיתי דמעות אושר והתרגשות בעיניהם.
לשיא גדולתו הגיע ביה״ס לאחר שעבר לבית ה״גדול״ של וויינשטיין. היה זה אחד הבניינים המעטים בדרויה שניבנה מלבנים. בקומת הקרקע נמצאו חנויות, ואילו ביה״ס תפס את כל השטח מעל קומת הקרקע. אז יצא שמו של ביה״ס לתהילה. גם יהודים שהיו מתגוררים בעיירות ובכפרים השכנים היו שולחים את ילדיהם ללמוד בבית הספר בדרויה.

בראש ביה״ס עמד והרוח החיה שלו היה האיש הנפלא והמסור אברהם בוזאק. כל חייו היו קודש לבית הספר. הוא האיש שדירבן, דאג, אירגן וביצע את הכל. מסירותו היתה שם דבר בעיירה, שכל תושביה רחשו לו הערכה רבה. בשנות השלושים לימדו המורים קוטנר, קאווה, אלכסנדר גורדון, ברסון נמליך, פישר, גליאט, אוליצקי, גולדפינגר ואחרים. כולם עמלו להקנות תורה ודעת לתלמידיהם. רמת הלימודים הוסיפה לעלות. מסירות המורים ודאגתם לתלמידיהם היו למופת, וזאת למרות שנאלצו לחיות, כאמור, חיי דוחק, כי מעולם לא קיבלו את מלוא משכורתם.

יש לציין, שהסניף המחוזי של ציש״א בווילנה הגיש תמיכה מסוימת לביה״ס, שהיה תחת פיקוחו. ספרי לימוד והדרכה פדגוגית היו מתקבלים מווילנה. באופן כזה קיבלו יהודי דרויה סיוע במאמציהם לתת חינוך יהודי לילדיהם.

עוד חשוב להדגיש, שדוקא כמה יהודים אמידים, שנטו להתבולל, היו שולחים את ילדיהם לבית־הספר הממשלתי הפולני, ואילו הרוב המכריע של יהודי העיירה שמר אמונים לבית הספר היהודי.

מסביב לבית הספר היו מרוכזים חיי התרבות של העיירה. המפעלים התרבותיים הוקמו בכדי להשיג אמצעים לעזרת ביה״ס. בראש וראשונה היה החוג הדרמטי. קבוצה ניכרת מבני הנוער המתבגר התארגנה והקימה את החוג הדרמטי, שהציג מחזות ידועים. הצגות התיאטרון הפכו במשך הזמן לתוכן המרכזי של חיי התרבות.

לא חסרו בעלי כשרונות, שהעלו הצגות טובות בהחלט. מיותר לציין, שהכל נעשה בהתנדבות. ודאי שלא קל היה למשתתפי החוג לקיים חזרות לאחר יום עבודה ארוך. הבימוי נעשה תחילה ע״י דוד ברמן. אחר כך נתגלו כשרונות חדשים. השחקנים היו מקימים את התפארות במו ידיהם. הם גם שדאגו לחמרי איפור. לא היה הכרח ללמוד את כל הטקסט בעל־פה. ה״שופלור״, כלומר הלחשן, היה קורא בלחש את התפקידים. בין משתתפי החוג הדרמטי היו לייב בר פוקין, שרה אסתר ינטין, אפרים כוגן, יהושע־לייב ביילין, משה אהרן קופטש, זלמן יצחק ונחום שמושקוביץ׳, לוליק ליפשיץ ואחרים.

בערב ההצגות היתה נערכת הגרלה. ימים אחדים לפני ההצגה היו זוגות צעירים מבקרים בבתים ובחנויות ומבקשים לתרום חפצים להגרלה. אך כל זה לא הספיק למלא כל צרכיו של ביה״ס.

על כן ניסו לגלות עוד מקורות הכנסה. כך היו עורכים מדי פעם בפעם ״יום פרח״. התלמידים היו מכינים מנייר צבעוני מעין פרח ובתוכו היו נועצים סיכה. זוגות מתנדבים היו מבקרים בבתי העיירה להתרים את התושבים לטובת ביה״ס. כמעט ולא היו סרבנים. שכן בושה היתה שלא לענוד באותו יום את פרח הנייר על דש הבגד.

בחיפוש אחר מקורות הכנסה נוספים, אירגנו כתריאל בני ויעקב אמדור, בעזרתם של אחרים, תזמורת של כלי נשיפה. את כלי־הנגינה השיגו באשראי. בניצוחו של מנצח מקצועי התקדמה התזמורת יפה תוך זמן קצר. התזמורת היתה מנגנת בחתונות

ונשפים וכן, כמובן, בהצגות התיאטרון. לא פעם הוזמנה לנגן בעיירות הסמוכות, כך ששימשה מקור שמחה ובילוי לנוער לא רק בדרויה.
יש עוד להזכיר את ה״משפטים הציבוריים״ שהיו נערכים ליד ביה״ס. המורים והעסקנים היו מרכיבים חבר שופטים, קטיגור וסניגור. אלה היו דנים בכובד ראש בנושא שעמד ל״משפט״, ה״משפטים הציבוריים״ משכו בד״כ קהל רב.
רוב עסקני בית הספר היו אוהדי ה״בונד״ או מושפעים ממנו. הם התיחסו, כמובן, בשלילה לתנועות הנוער הציוניות שהחלו להתארגן בדרויה. תחילה התארגן אצלנו קן של השומר הצעיר. לאחר זמן קצר חזר לדרויה מלימודיו בווילנה הצעיר שלמה לוין. הוא שיכנע את חברי הקן להצטרף לבית״ר. כך קם סניף בית״ר, שסביבו התרכזו רוב תלמידי ביה״ס האידישיסטי.

עם תום הלימודים בבית הספר לא מצא הנוער המתבגר את עתידו בדרויה. המשך הלימודים בבית ספר תיכון או מקצועי היה קשור בנטל כספי גדול, שלא כל משפחה יכלה לעמוד בו. בכ״ז היוו התלמידים היהודים רוב בבית הספר התיכון הממשלתי. מי שמזלו שיחק לו וקיבל תעודת בגרות — היה נחשב לבעל ״יחוס״ גדול. לגבי בת היה הדבר שווה כחצי נדוניה... ללימודים בבית ספר גבוה הגיעו רק מתי־מעט.
בכדי לרכוש מקצוע החייטות או הסנדלרות היה הצעיר צריך לבזבז כמה שנים טובות ולשמש תחילה כשוליה ואפילו כ״מטפלת״ בילדים הרכים של ה״אומן״. מקצועות אחרים כמעט שלא היו בנמצא. לכן פנו כמה צעירים ללימודים ב״ישיבות״. דבר זה לא היווה מעמסה על תקציב המשפחה. בחור ישיבה לא תושב דרויה, שלמד בישיבה בעיירה, היה ״אוכל ימים״, כלומר מקבל ארוחות אצל משפחות יום קבוע בשבוע. גם מקום לינה נמצא לבחורי הישיבה בבתיהם של יהודים. באין ברירה היו לנים על הספסלים בבית הכנסת.
יהודים טובים ומסורים, שראו בקיום ישיבה בעירם כבוד ומצווה גדולה, היו טורחים ומקבצים קצת כסף לתשלום שכר בדוחק לראש הישיבה ועוזריו. כמה נשים צדקניות טרחו והקימו ״מטבח״, בו קיבלו ארוחותיהם בחורי הישיבה המבוגרים יותר. וכך ישבו מאות בחורי ישיבה ולמדו תורה ימים ולילות. בלימוד תורה אין סיום. ״והגית בו — משמע כל ימי חייך״ — כך כתוב.
אבל גם סיכוייהם של לומדי התורה היו מעטים. מישרות פנויות של רבנים ושוחטים היו מעטות. נשאר הסיכוי שיבוא יום אחד יהודי אמיד לבחור לו חתן לבתו... ואז היה היהודי מבטיח ״קעסט״, כלומר הוצאות אחזקת המשפחה, על מנת שהחתן יוכל להמשיך בלימוד תורה.
הורי ז״ל שאפו שאגיע ברבות הימים להיות רב או לפחות שוחט. על כן שלחוני ללמוד תחילה בישיבת ברסלאב ואחר כך בישיבת דבינסק שבלטביה. למזלי, למדתי בישיבה מיסודה של נובוגרודק, שהדגש בה היה על מוסר וענווה. רק פעמיים

בשנה, ערב פסח וערב ראש השנה, היו בחורי הישיבה מקבלים חופשה לביקור אצל משפחותיהם.

על מנת להגיע לדרגות גבוהות הייתי "מתבודד" בלילות. ומעשה בראש־הישיבה שהזמינני ל"התבודד". לאחר תפילת־מעריב צעדנו בשלג הקפוא ובנעלים קרועות מרחק של כמה קילומטרים לכפר סמוך. נעצרנו ע"י בית־עץ מכוסה שלג. הרבי דפק בדלת. יצא לקראתנו יהודי ששימש שמש בבית־הכנסת הכפרי, והתחיל לגעור ברבי: "אמרתי לך לא לבוא יותר, אין לי מספיק עצים לחמם את בית־הכנסת בשבת ואיפה אקח עבורכם עצים?" הרבי הצביע עלי שעמדתי קפוא ורועד מקור ושאל: "אולי בזכות התלמיד הצעיר?" ריחם השמש, פתח את בית־הכנסת, וזרק כמה גזרי־עץ לתנור. למדנו בהתמדה ובקול רם עד מאוחר בלילה. פתאום נפתחת הדלת והשמש הביא מגש עם "כל טוב", כגון דג מלוח ותפוחי־אדמה. הרבי חיבקני ובדמעות שמחה הודיעני שהגעתי כבר בערב הראשון לדרגה גבוהה של בטחון...

כאמור, הלימוד בישיבה היה פתרון למעטים. הנוער בעיירה חיפש דרכים להגר. אחדים ניסו מזלם להגר לכל ארץ שאפשר להגיע אליה. כך נמצאים יוצאי העיירה באפריקה הדרומית, ארגנטינה, ארה"ב וקנדה.

אחדים נתפסו לקומוניזם וניסו לטעום מה"גן־עדן" הרוסי, מהם שהצליחו להבריח את הגבול לרוסיה. רובם נתפסו ונענשו קשות או שנאסרו ברוסיה כמרגלים.

באין מוצא וברירה, המשיכו לפתח חיים יהודיים תוססים בעיירה. הנוער הלומד והמשכיל הוסיף לטפח את מוסדותיה ביתר מסירות נפש. עד שבא המשחית הנורא.

החוברת "דרויער פאלקסשול"

בשנת 1936, במלאת עשרים שנה לביה"ס היהודי בדרויה, יצאה לאור ע"י הנהלת ביה"ס חוברת קטנה באידיש (26 עמודים) בשם "דרויער פאָלקסשול — א בלעטל געשיכטע פון א יידיש-וועלטלעכער שול אויף דער פראָווינץ". החוברת הדקה היא בעלת ענין רב, שכן בשבעת מאמריה משתקפים תולדות ביה"ס והמשברים שעברו עליו בתקופת קיומו. מסתבר, שקיומו של בי"ס אידישאי בהשפעה בונדיסטית או שמאלנית עוררה גורמים שונים בעיירה למאבק נגדו. יש טעם, איפוא, למסור את תמצית תוכנה של החוברת בכדי לקבל תמונה שלמה יותר מחייה הציבוריים של דרויה.

המאמר "געזייט מיט האָפנונג" מאת ד"ר ישראל רובין מספר בתחילתו על מאמציה של חבורת צעירים לבנות חיים חדשים בשנים הקשות של מלחמת העולם הראשונה. ב"חזית" התרבות של העסקנים היהודים היתה אז סיסמה להקים בית ספר יהודי חילוני ("יידיש-וועלטלעך" בשפת אידיש). המטרה היתה ש"ילדים יהודים חייבים להתחנך לעבודה יוצרת, לגאווה לאומית ולצדק סוציאלי". וכך "זרענו בדמעה" — כתב ד"ר רובין — אבל סו"ס הוקם בדרויה בי"ס "בידי אלמנטים פרוגרסיביים וסוציאליסטיים של העיירה והם הנושאים אותו על כתפיהם". ובסיכום כותב המחבר: "מחנה שלם של יהודים כבני-אדם טיפח וגידל ביה"ס בעשרים שנות קיומו".

מתוך מאמרו של א. קליאָנסקי בשם "20 יאָר מסירות-נפש און דערהויבנקייט" ראוי להעתיק את הקטעים כדלקמן: "לפתע לא מצאו המורים חן בעיני שלטונות ביה"ס ("שול-מאכט") והם סולקו. הח' היקר בוזאק נסע לווילנה לטפל... ביה"ס נפתח מחדש, אבל אין כסף לשכר דירה... בית הספר שלנו ניקדש בקרבנות".

מאמרו של א. בוזאק "לתולדות ביה"ס בדרויה" הוא המקיף והחשוב ביותר. בהתאם לכותרת הוא מכיל סקירה מפורטת של כל שלב ושלב בתולדותיו, החל משנת 1917. מסתבר שביה"ס נוסד ע"י ד"ר ישראל רובין, שהיה נציג של החברה "מפיצי השכלה" בפטרבורג, שפעל בשטח החינוך בווילנה וסביבתה.

"תחילה נרשמו 65 ילד ונפתחו שלוש כיתות. לא היו די מורים. ד"ר רובין הציע למצוא צעירים שיש להם יחס חיובי לאידיש. נמצאו כאלה: חנה שרמן והודה ברמן. הגיע גם מורה מפלוצק... המורה שרמן עמדה אח"כ ליד עריסת המפעל "יידיש-וועלטלעכן שול-וועזן" בלטביה. היא היתה מורה וסגן-מנהל של ביה"ס העממי הראשון באידיש בדבינסק".

לאחר שהמחבר מתאר את הצרות והאסונות של שנות המלחמה ומלחמת האזרחים (1918—20), הוא מספר על חידוש הלימודים בשנת 1922. "בשנת הלימודים 1924/25 החל הגידול. מדי שנה נוספו כיתות. בשנת 1927 סיים המחזור הראשון של ביה"ס בן שש הכיתות... "עם המחזור הראשון חגגו את שנת העשור לביה"ס. החגיגה הפכה לחג עממי. באו אורחים מבחוץ, ביניהם תזמורת מהעיירה קרסלבקה שבלטביה. נערכה הצגה... למחרת נערך בנקט" — —

ההתנגדות הפעילה לביה"ס החלה בשנים שלאחר כך. כותב א. בוזאק: "כל כמה שביה"ס גדל — היה קיומו לצנינים בעיני ה"פינצטערע כוחות" השולטים עד היום בסביבה היהודית ובמיוחד בעיירה קטנה. — — היתה התנגדות מצד "כלי הקודש". — — אז קמו וניסו להקים בי"ס דתי, ששפת לימודיו עברית. — — הם התכוונו להיבנות על חורבותיו של ביה"ס שלנו. — — נערך "מצור" כלכלי — הורים בעלי־יכולת חדלו לתמוך. — — אז באה הלשנה לשלטונות ("גמינע"), שביה"ס נמצא בהשפעת ה"שכן". — — הסובסידיה של 800 זהובים בוטלה. — — ביה"ס סבל אבל לא נכנע. — — מספר התלמידים ירד ל־70 ונשארו רק 4 כיתות". — —

ועדיין לא תמו המיכשולים בדרך, לפי מה שכתב מנהל ביה"ס אברהם בוזאק: "פעילי החינוך העברי־דתי ניהלו תעמולה לשלוח את הילדים לביה"ס הפולני, אבל ההורים ראו שלא טוב הדבר. החלה נסיגה במאבק נגד ביה"ס. אז באה צרה חדשה: השלטונות ביטלו את זכות ההוראה של שני מורים. אם כי היו מורים אהודים. ביה"ס נאלץ להיסגר באמצע שנת הלימודים. לאחר השתדלויות בווילנה נפתח שוב ביה"ס אבל נשארו בו רק 22 תלמיד, רק שתי כיתות ורק ילדי עוני" — — —

להלן כותב המחבר על הדרך החינוכית: "הקו החינוכי שלנו איננו מפלגתי. אנחנו מלמדים עברית והיסטוריה יהודית".

מהמאמר מסתבר, שבשנים 1927—30 קיבל ביה"ס הקצבה לא גדולה מהמועצה המקומית, שגם שני יהודים היו חברים בה (ל. פוקין ושמושקוביץ'). בשנת 1930 התארגנה הקהילה בדרויה ונבחר ועד קהילה. הועד הקציב סכום קטן לבי"ס, אבל "ראשי הקהילה לא רצו לבצע את תשלום ההקצבה. כאשר ג. שרמן וכותב הטורים דרשו בכל תוקף שההקצבה תשולם, הלשינו עלינו, שהעלבנו, כביכול, את קדשי ישראל. על סמך ההלשנה נאסרנו והועמדנו למשפט. יצאנו זכאים בדין, אבל ההקצבה מעולם לא ניתנה" — אלה דברי א. בוזאק. והוא מסיים: "נמשיך להיאבק תוך הכרת צדקת דרכנו. נקווה, שסו"ס יותן לנו תקציב ממשלתי".

דין וחשבון מפורט על שנת הלימודים 1934/35 כלול במאמרו של ח. רייזקין. אותה שנה למדו בביה"ס 75 תלמיד ב־4 כיתות. "רוב התלמידים מדלת העם. בשנתיים האחרונות לא עזב אף תלמיד בכדי לעבור לביה"ס הפולני" — מציין המחבר, המסיים בהבעת תודה לחוג הדרמטי של ברסלאב, הנענה תמיד להציג הצגות לטובת בית הספר.

בסוף החוברת מופיעה רשימת המורים וחברי הנהלת ביה״ס וכן דף זכרון למורה הודה ברמן, שנפטרה בשנת 1935.
בשנת 1939 יצאה לאור חוברת במתכונת דומה בשם ״22 יאָר יידישע פאָלקסשול אין דרויע״. בחוברת, שהופיעה לרגל סיום המחזור הרביעי, נדפסה, בין השאר, רשימה של י.ג. בשם ״די שול און סביבה״. להלן הרשימה כלשונה.

די שול און איר סביבה

עקשנות, אויסדויער און סבלנות — דאָס זיינען די מידות, וואָס כאַראַקטעריזירן די איבערגעגעבנסטע שולטוער אין די שטעט און שטעטלעך פון אונדזער מדינה. ווען ניט דאָס — ווי וואָלט אונדזער שול געקאָנט אויסהאַלטן די נגישות און רדיפות אין משך פון די העכער צוואַנציק יאָר פון איר עקסיסטענץ? — ווי וואָלט זי געקאָנט דעם גרויסן ווונדער באַווייזן און פון די אלע פאַרפאַלגונגען ארויסגיין פאַרשטאַרקט און געווינען וואָס ווייטער אלץ א גרעסערן אָנזען ביי אונדזערע פאַרביסנסטע שונאים? — נאָר א דאנק דער פעסטער מויער, וואָס עס האָבן ארום דער שול געשאַפן די איבערגעגעבענע שולטוער, עלטערן און לערער, וועלכע זיינען גרייט ממש מיט די אייגענע קערפּערס אָפּצושלאָגן יעדן אָנגריף, און־אויף יעדער רדיפה צו ענטפערן מיט פאַרשטאַרקטער, אינטענסיווער ארבעט.
האָט זיך טאַקע יעדעס שטעטל א וואַרעמע סביבה ארום דער שול — איבערגעגעבענע פריינד, וועלכע היטן אָט דעם פּרעכטיקן וואָרטן פון דער מאָדערנער יידישער קולטור, פלעגן אים און שיצן קעגן בייזע ווינטן, וואָס לויערן אָן אויפהער. און די ארבעט איז א שווערע, די אחריות — א גרויסע, ווייל שונאים קריצן מיט די ציין, וואַרפן שטיינער אינם גאָרטן. און עס טרעפן שווערע מינוטן אין שוללעבן, ס׳לאָזן זיך טיילמאָל די הענט אראָפּ, יאוש הייבט זיך אָן פאַרגנבנען אין די הערצער פון די שולטוער, — דאַן מוטיקט איינער דעם צווייטן, וועקט און רופט צו אויסדויער.
געבענטשט איז די שול, וואָס פאַרמאָגט אזא שוצמויער פון שולפריינד — א מזל ברכה איז עס פאַר דער ארבעט. און וועלכעס שטעטל פאַרמאָגט עס ניט? — וועגן דרויע אָבער קאָן מען עס, ליידער, ניט זאָגן. די שול געפינט זיך דאָ ווי אָן אָאַזיס אין א מדבר. זי איז ארומגערינגלט מיט שונאים, וואָס ווילן זען אלדאָס בייז אויף איר. און טראָץ דעם האָט די שול דעם גרויסן ווונדער באוויזן, און האָט אין דער אומגינסטיקער פאַר איר סביבה זיך צעוואַקסן אין דער ברייט און אין דער טיף, ביז זי האָט דערגרייכט איר איצטיקע מדרגה: — 6 קלאַסן, 120 תלמידים, א געהעריקע פּעדאַגאָגישע הייך און גרויס אָנזען ביי דער שולמאַכט.
מיט וואָס קאָן מען עס דערקלערן? צי זיינען וווּנדער געשען, ניסים? — ניין, קיין שום ניסים זיינען דאָ ניט געווען. דאָ איז אונדז בייגעשטאַנען דער נאַטירלעכער

לעבנס־כוח, וואָס עס פאַרמאָגט אין זיך די יידיש־וועלטלעכע שול, דאָ האָט אַרויסגעהאָלפן דער כוח, וואָס שטעקט אין דער מאָדערנער יידישער קולטור, וואָס די שול איז איינער פון אירע צווייגן.

ווען מיר ציען אונטער סך־הכלען און מעסטן די דערגרייכונגען פון אונדזער שול, מוזן מיר זיך אָפּשטעלן אויף דער ראָלע, וואָס עס האָט געשפּילט אין איר אַנטוויקלונג דער איינציקער איבערגעגעבענער שולטוער ביי אונדז אין שטעטל — דער ח׳ א. בוזאַק. מיט א גוואַלדיקער עקשנות און אויסדויער האָט ער געטראָגן אויף זיך דעם יאָך פון אויסהאַלטן א יידישע שול אין אַזא שטעטל ווי דרויע. אַליין א געוועזענער לערער פון אונדזערע שולן, פול מיט ליבע צו דער מאָדערנער יידישער קולטור, האָט ח׳ בוזאַק זיין גאַנצע מי און ענערגיע אָפּגעגעבן דער שולאַרבעט. אין משך פון די פופצן יאָר, וואָס ער שטייט בראש פון דער שול אין דרויע, האָט ער אויף קיין איין מינוט ניט אַרויסגעלאָזן דעם רודער פון דער האַנט, און ווי א געוויסנהאַפטער קאַפּיטאַן געפירט די שיף דורך אַלע שטורעמס. און אין די שווערסטע צייטן, ווען עס האָט זיך געדוכט, אַז עס דערנענטערט זיך אומפאַרמיידלעך א קאַטאַסטראָפע פאַר דער שול, פלעגט ער אויף קיין איין מינוט זיך ניט מיאש זיין און מיט זיין שטענדיקן אָפּטימיזם זאָגן: „מיר וועלן אויסהאַלטן, מיר וועלן אַלע מניעות ביייקומען!" און מען איז טאַקע בייגעקומען אַלע מניעות, אויסגעהאַלטן די שווערסטע צייטן און דערפירט די שול צו דער מדרגה, אויף וועלכער זי געפינט זיך היינט צו טאָג.

דער היינטיקער יום־טוב איז אין גרעסטן טייל א רעזולטאַט פון ח׳ בוזאַקס לאַנגיאָריקער צילבאַוווסטער אָנגעשטרענגטער שולאַרבעט. ס׳איז א ברכה פאַר א שול צו האָבן אַזא שולטוער ווי ס׳איז דער ח׳ בוזאַק.

איצט, אין די טעג פון אונדזער יום־טוב, מעגן זיך דער ח׳ בוזאַק מיט די לערער און איבערהויפּט די ח׳ ע. קאַזוואַן גרויסן מיט זייערע דערגרייכונגען. די שול פון איר זייט איז שטאָלץ מיט איר האַרציקן, איבערגעגעבענעם פריינד.

י. ג.

איש דרויה — ספרא וסייפא

תולדות חייו ודמותו של אלתר דרויאנוב

זכתה קהילת דרויה ואחד מבניה, שנולד וגדל בחיק משפחה מושרשת בעיירה, העפיל והגיע לצמרת והתפרסם כאישיות רבת־אנפין בתולדות הספרות העברית, בתולדות התנועה הציונית והישוב בארץ. זכרו ודמותו חזרו והועלו בעתונות הישראלית בשנת 1970, לרגל מלאת מאה שנה להולדתו.

אלתר (אשר אברהם אבא) דרויאנוב נולד בשנת תר״ל (1870) בדרויה לאביו הרב ר׳ אליקום פסח דרויאנוב. בעודו ילד ניכר בו ניצוץ של עילוי. לאחר שלמד כאחד הנערים ב״חדר״ שלחו אביו לישיבת וולוז׳ין.

בישיבה הנודעת ספג העלם לתוכו את אוצרות היהדות ושחה בים התלמוד כאחד חריף ובקי. אולם רוח של חתירה לעצמיות היתה בו בעלם מנערותו. את התורה ואת תלמודו לא זנח ולא הקל ראש בהם, אך רוחו דחפה אותו לצאת למרחקים ולהפליג לעולם הגדול. הווי אומר, גם הוא, כרבים אחרים, הציץ ונפגע בהלכי־הרוח של ההשכלה, שקנו להם שביתה בין כתלי ישיבת וולוז׳ין.

וכך הפליג אלתר דרויאנוב והגיע לעיר ברסלאו שבגרמניה (חבל שלזיה, עתה וורוצלאב בתחום פולין), עיר שהיתה מפורסמת באוניברסיטה שלה ובבית־המדרש לרבנים גם יחד. בעיר זו התוודע א.ד. אל הסופר והוגה הדעות הנודע מיכה יוסף ברדיצ׳בסקי. כאן רכש השכלה כללית רחבה בהקדישו תשומת־לב מיוחדת לתורת הפסיכולוגיה המודרנית ואסכולותיה. ברית ידידות ואחווה נקשרה בין השנים לאורך חייהם.

זמן לא רב שהה א.ד. בברסלאו. בודאי שלא שאף להשתקע במערב. בשנת 1890 חזר לרוסיה והשתקע באודיסה. את השכלתו שרכש לא ביקש לעשות קרדום לפרנסתו, כשם שלא שאף להתפרנס על הרבנות. תחילה מצא את פרנסתו בפקידות ובמסחר. אבל את תורתו והשכלתו לא שכח. אדרבא, אז חש בקרבו צורך פנימי לאחוז בעט סופרים. אותה שנה — והוא רק בן עשרים — פירסם ב״המליץ״ את רשימתו הראשונה (בשם מושאל א.ב.ג.ד.). בכך מתחילה פעילות פובליציסטית בעתונות העברית שהיתה לימים לפעילות ספרותית מגוונת.

אודיסה של הימים ההם היתה מרכז רוחני עברי, עיר בה התרכזה חבורה מפוארת של סופרים עברים. לא ייפלא, איפוא, שדרויאנוב מצא בה שדה־פעולה נרחב. בשנת

1900 נתמנה לתפקיד מזכיר "הוועד ליישוב ארץ ישראל" שבאודיסה. בתפקיד ציבורי זה שימש חמש שנים. באותו פרק זמן פירסם מפרי־עטו בכתבי עת עבריים ושמו נודע ברבים. בכתב העת "מזרח ומערב" שבעריכת הסופר ראובן בריינין פירסם מונוגרפיה על טולסטוי. במאסף "תלפיות" בעריכת לייווק פירסם א.ד. מאמר מקיף על הרבנות בישראל. ב"השילוח" ראה אור מאמר של בקורת ספרותית על "אדם הכהן בתור משורר" וכן מאמרים אחרים, שעל אחדים מהם חתם בשם "אבג"ד האדרואי". כן פירסם ב"העולם" — השבועון של ההסתדרות הציונית העולמית — סידרת מונוגרפיות על הפסיכולוגיה של העם היהודי.

בשנת 1906, בתקופת העליה השניה, עלה דרויאנוב ארצה וניסה להתאקלם ולהיקלט בה. הדבר לא עלה בידו והוא חזר בשנת 1909 לרוסיה. אז נמסר לידו התפקיד האחראי לשמש עורך "העולם", שיצא לאור בוילנה. דרויאנוב מילא תפקיד זה במשך חמש שנים, עד פרוץ מלחמת העולם. עד 1912 התגורר בוילנה, ואילו, עם העברת השבועון לאודסה, חזר דרויאנוב לעיר זו. בעריכתו עלתה רמתו של השבועון במידה ניכרת.

בפרק הזמן ששימש עורך "העולם", עוררו פירסומיו גם את תשומת לבו של אחד־העם. אחד־העם התענין בו, קרבו אליו ולימים נעשה א.ד. ידיד נפשו. דרויאנוב התיימר והתמודד לכתוב פירוש משלו על "פרשת דרכים" בסידרת הרשימות שהחל לפרסם ב"העולם". אבל בפרוץ מלחמת העולם אסרה הצנזורה על הופעת השבועון ועבודתו של דרויאנוב לא הושלמה.

עריכת השבועון של ההסתדרות הציונית ופעילותו בשדה הפובליציסטיקה והספרות העלתה את א.ד. לדרגת אישיות בעלת מוניטין בציבור היהודי ברוסיה. גם בתנאים הקשים שנוצרו בעקבות המלחמה והמהפכות המשיך דרויאנוב בפעילותו הספרותית. באותו פרק זמן התרחבה עשייתו לשטחים נוספים. בשיתוף עם ביאליק ורבניצקי עסק בעריכת ארבעת הכרכים של "רשומות" — קבצים לפולקלור ואתנוגרפיה — מפעל מדעי־ספרותי שראשיתו ברוסיה והמשכו בא"י, בעיר ת"א. בשנים אלו נעשה א.ד. מקורב לביאליק. כן פירסם באותו פרק זמן ב"משואות" שבעריכתו של גליקסון את מסתו על מנדלי מו"ס, בה הוכיח את עצמו כמבקר השוקל לפי שיקול משלו ומערער, אם נחוץ, על דעות המקובלות על הכל. מאוחר יותר הרהיב עוז לבטא דעה בקורתית משלו על יצירתו של הארי שבחבורה — ח.נ. ביאליק.

כמעט לא יאומן, כי באותה תקופה חמורה של מלחמת האזרחים ברוסיה השקיע דרויאנוב את עצמו במפעל גדול, שהיה לימים למפעל־חייו: אוסף הבדיחה והחידוד במתכונתו הראשונה. המהדורה הראשונה יצאה לאור בשנת 1922 בהוצאת "אמנות" בפרנקפורט. גם זוועות המלחמה וחזותה באו לידי ביטוי בסידרת מאמרים משכנעים "על המלחמה", שפורסמה ב"משואות" (אודסה 1919).

בשנת 1921 חזר ועלה ארצה עם בני משפחתו — אשה, שני בנים ושתי בנות. המשפחה השתקעה בת"א. מבלי לצמצם את יצירתו במחקר ובספרות השקיע

דרויאנוב מכאן ואילך חלק ניכר מהגותו ומרצו בפעילות ציבורית. בעין פקוחה ראה את נגעיה ופגעיה של העסקנות הציונית ולא היסס מלהיות איש ריב ומדון עם אישי הפמליה. בעטו השנון קרא תגר על מנהיגים ציונים, שלא הקפידו עם עצמם בכדי שיוכלו לשמש מופת חיובי. הוא מתח ביקורת על מוסדות ציבור שלא מילאו, לדעתו, תפקידם בנאמנות. רבים נטרו לו איבה על כך, לא פעם דחו עתונים את מאמריו ופרנסתו קופחה. אבל לא איש כדרויאנוב יסוג אחור וידום.

לית מן דפליג, שאת עולמו קנה דרויאנוב ביצירתו שבכתב רבת־השליחות: עתונאי ואיש־פובליציסטיקה, עורך בחסד, מסאי ומבקר ספרות, חוקר פולקלור והיסטוריון של תנועת חיבת ציון.

ועדיין לא מנינו את כל מפעלותיו.

א.ד. היה עורכו של הירחון "מימים ראשונים", בו ראה אור חומר היסטורי חשוב לתולדות הישוב בארץ. (הופיעו 14 חוברות). בעריכתו יצא לאור הספר "תל־אביב", בו כינס חומר רב לתולדותיה של העיר העברית הראשונה. פרקים אחדים של הספר נכתבו בידי דרויאנוב עצמו. מראשית הופעתו של העתון "הבוקר" היה דרויאנוב עורכו הראשי, תפקיד שמילא שנים אחדות. בשנות העשרים כתב ערכים על נושא הספרות העברית החדשה בשביל אנציקלופדיה "אשכול" שיצאה לאור בברלין.

יש לייחד את הדיבור על שני עמודי התווך של יצירתו, אשר בזכותם הציב לו יד זכרון כהיסטוריון וחוקר. מפעלו הגדול כהיסטוריון הוא הספר גדול־הממדים "כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ־ישראל", שהופיע בשלושה כרכים. שנים רבות טרח א.ד. בחיטוט בארכיונים, באגירת תעודות ומיסמכים היסטוריים, עריכתם והתקנתם למאסף מקיף ויסודי. המעיין במיסמכים שהובאו בספר לא יוכל להתמצא בהם בלי ההערות והמבואות מאירות־העיניים של העורך הבקי. בדרך זו מילא דרויאנוב משימה נכבדה כהיסטוריון של תנועת חיבת ציון. בשלושת הכרכים מצורפת מונוגרפיה גדולה, פרי־עטו של העורך על "פינסקר ודורו". המונוגרפיה פורסמה בחלקה בהמשכים בכרכים של "התקופה".

ואחרון אחרון — יצירתו הגדולה, פרי שקידה ועיון במשך עשרות בשנים, "ספר הבדיחה והחידוד" בשלושה כרכים, ספר שיצא במהדורות רבות ונחשב לספר עממי וקלאסי כאחד. דרויאנוב ליקט וכינס למעלה מ־3000 בדיחות יהודיות וחידודי לשון ותוך כדי כך חקר ובדק גירסאותיה המרובות של כל בדיחה והתחקה אחר מקבילותיה בפולקלור של עמים שונים. החומר הרב מויין וחולק ל־25 פרקים לפי נושאים. במחקר זה שאין לו אח ודוגמה בתולדות חקר הפולקלור היהודי, שיקע דרויאנוב את אהבתו ליהודי הפשוט ולדמויות הססגוניות שפגש ברחובותיה של העיר והעיירה היהודית. דומה, שבאמצעות חקר הבדיחה וחידודי־הלשון ביקש לרדת לעומקה של הנשמה היהודית ולהבין את ה"פסיכולוגיה היהודית" — נושא שהיה קרוב לליבו. כמבוא ל"ספר הבדיחה והחידוד" משמשת מסתו "על המגוחך והבדיחה" — מסה שהיא מחקר ראשון בספרות העברית על נושא זה.

אלתר דרויאנוב נפטר בשנת תרצ"ח (1938) והובא לקבורות בת"א עירו. תכניות רבות היו לו, שלא הספיק להוציאן לפועל. כן לא הספיק לכנס את מאות מאמריו ורשימותיו, שנדפסו בכתבי־עת בחו"ל ובעתונים בא"י. חומר זה הוא מקור לא אכזב לתולדות יהדות רוסיה בסוף תקופת הצאר. חלק מהמאמרים הופיע לאחר מותו בשני כרכים, והשאר עדיין מצפה למלקט ולמהדיר כל מורשתו הרוחנית של אלתר איש־דרויה.

קהילת מיור

אליהו נחמני (ניחמצין)

מהווי העיירה

עיירה עליזה היתה מיור, מקום הולדתי. לא היה חסר בה כל דבר. היה אגם מלא דגים ואפשר היה לצוד דגים לשבת. גם רב ושוחטים היו בעיירה. גם לא חסרנו "צדדים" מעורבים במחלוקת. הצדדים היו מתווכחים ומתנגחים ובסוף מגיעים לעמק השווה.

מדי שני בשבת היה שוק. יהודים סחרו והפרנסה היתה מצויה. אבל גם קבצנים ודלפנים היה היו אצלנו. זוכרני את החייט בנימין. כינויו היה בנימין־ארנבת. למה ארנבת? מפני שבכל מקום, שלא הוזמן אליו, היה קופץ ומופיע. אמרתי שהיה חייט. לא סתם חייט אלא חייט כפרי. ששה ימים בשבוע היה עובד קשה, אבל פרוטה לקנות חלה לשבת לא היתה מצויה בכיסו. ואומר אני לכם שהוא היה תמיד עליז ושמח.

אם מדברים אודות חייט פשוט יש לדבר גם על ה"גביר" שבעיירה. שמו היה ר' אברהם טייטלבאום וכינויו היה אברהם "דער בעקער" — האופה. למה אופה? פשוט מאד, היתה לו מאפיה, רכוש שלו. הוא לא היה חסר חלה לשבת, גם לא משהו כתוספת לחלה.

אם כתבתי על אחרים — הבה ואכתוב משהו על עצמי. שני בנים היינו להורינו ז"ל. "גביר" אדיר לא היה אבינו, אבל הפרנסה היתה מצויה. גדלתי ונעשיתי זגג. פרנסתי היתה על האיכרים השיכורים, שהיו מנפצים את הזגוגיות בבתי היהודים. הם מנפצים ואני מתקן. אם כך, טוב? לא כל כך. מדוע? מפני שהיה לי מתחרה.

לר' זלמן דריזין ולאשתו שפרה, מנוחתם עדן, היו רק בנות. מה רע בכך? אחת הבנות, חנה שמה, למדה אף היא את מלאכת הזגגות. היא היתה המתחרה. שנינו היינו מתרוצצים בעיירה בכדי לחטוף תעסוקה זה מזה. לבסוף היינו מגיעים לעמק שווה. עבדנו יחד — והפרנסה היתה מצויה. כך חיינו בעליזות ובשלווה עד שנת 1939.

פרצה המלחמה. למלחמה דרושים חיילים — אני הייתי ביניהם. נשלחתי לחזית. בפלוגה שלי היו אתי כמה צעירים יהודים ממיורי ו"שקצים" מהכפרים הסמוכים. אנחנו היהודים לא זזנו איש מרעהו. קווינו לנצח מהר במלחמה ולחזור הביתה בריאים ושלמים, כשכל יהודי העיירה מקבלים את פנינו בשמחה וצהלה, כדרכם. אבל מה נעשה והדברים מסתדרים לא כפי רצונו של אדם.

לאחר 17 יום הקיפו אותנו חברינו הטובים — הם הרוסים... שמחנו מאד. הלא

הצבא האדום בא להציל את פולין ואנחנו ידידים. יחד ננצח במלחמה. עורבא פרח! הרוסים פרקו את נשקנו. נלקחנו בשבי הרוסי, שם עשינו שנתיים ימים. מה שעבר עלינו בפרק זמן זה — זהו פרק בפני עצמו. סבלנו קור ורעב, אבל חיינו לא היו בסכנה.

כאשר נוסד צבאו של הגנרל הפולני אנדרוס — הייתי שוב לאיש צבא. כך הגעתי לארצנו הקדושה. זה קיצור תולדות חייו של יהודי מיהודי העיירה העליזה מיורי, שאיננה עוד.

ליובה ידין

בית אבי במיור

ארבעה ילדים — שני בנים ושתי בנות — היינו להורינו אטל ומשה אהרון ידין, זכרונם לברכה, שהתגוררו בעיירה מיור בה נולדתי. את ימי נעוריו עשה אבי בישיבות ליטא ופולין. כל מיודעיו הוקירוהו כתלמיד־חכם.

ההורים קיבלו בירושה 36 הקטאר אדמה בכפר וילנובה שליד מיור. כך היו, למעשה, לבעלי אחוזה קטנה — שדות מרעה, חלקת יער, גנים של עצי־פרי ועוד אדמה ראויה לעיבוד, שנחל קטן חוצה אותן. בחצר המשק נמצאו עשרות ראשים של בעלי־חי, פרות חולבות, סוסי־עבודה, כבשים, אווזים ותרנגולות.

לשכנים, שהיו בילורוסים ופולנים, לא היו אלא חלקות זעירות, שנים־שלושה הקטאר, שלא הספיקו כדי פרנסת משפחותיהם בנות 6—7 נפשות. בין הכפריים היו גם מחוסרי כל חלקה משלהם. רובם ככולם היו עניים מרודים, שחיו חיי סבל ומחסור. כפריים חסרי־כל היו משכירים את ילדיהם הקטנים, מגיל 7—8 ואילך, לאיכרים בעלי־יכולת או לבעלי־אחוזה, שהעסיקום תמורת תשלום שנתי זעום תחילה ברעיית אווזים ולאחר מכן ברעיית צאנם ובקרם. זה היה כל ה"חינוך" שקיבלו. ברור, איפוא, שהכפריים היו רובם ככולם אנלפבתים.

גם הכפריים עצמם, כולל אלה שהיו ברשותם חלקות זעירות, היו משכירים את עצמם אצל בעלי־האחוזה במשכורת שנתית או תמורת כמות מסוימת של חיטה. בעלי־האחוזה רדו באיכרים ככל שהיה עולה על רוחם וניצלום קשה על־מנת שהם עצמם יוכלו להתמכר לחיי בזבוז והוללות.

בתיהם של הכפריים לא היו אלא בקתות־עץ קטנות ונמוכות, אותן היו מקימים במו ידיהם מחמרי־בנין שקיבלו מאת בעלי האחוזה. הגג היה של קש, הרצפה — בליל של חימר וטיט. בפינה האחת של החדר האחד הוקם תנור, בפינה האחרת — מדף ומקום למיטה רחבה — המיטה האחת למשפחה כולה. באמצע עמד שולחן, שמשני עבריו ספסלי עץ גסי צורה. בפינה השלישית עמד כישור לתווית חוטי־פשתה בלילות חורף. החלונות היו זעירים, הפתח — נמוך.

ברמה זו היו גם מלבושיהם של הכפריים. הכל היה חתום בחותם הדלות המרה. זוג נעליים, אם היה בכלל, שימש רק להליכה לכנסיה בימי ראשון בשבוע. לשימוש יום־יומי היה כל איכר קולע לעצמו זוג סנדלים מקליפות אילנות. אם היתה לו לכפרי העלוב פרוטה בכיסו היה ממהר ביום ראשון אל בית המרזח ושותה לשכרה.

בשובו הביתה שיכור היה שופך את זעמו על אשתו במכות־רצח ושוכב לישון על מנת לקום השכם בבוקר לשבוע חדש של עבודה מפרכת.

אמנם היתה גם שכבה אחרת של פולנים הקרויים "שליאכטה". אלה היו אמידים יותר, משכילים יותר — סוחרים או פקידים שהתגוררו בערים. אין לומר, שאהבת ישראל היתה מקננת בלבם...

בעיירות כמו מיור עיירתנו ובישובים גדולים יותר בסביבה היוו היהודים את רוב התושבים. בכל אחת מעיירות אלה התנהלו חיי קהילה תוססים. היו "חדרים" ו"תלמוד־תורה", "ביקור חולים" ו"הכנסת כלה", מוסדות לגמילות־חסדים וגם ארגונים ציוניים. הכל היה בנמצא במיור — רק חסידים לא היו בעיירה. כולם היו "מתנגדים", אבל "עמך ישראל" היו יהודים נאמנים ואדוקים במצוות, המוכנים לעזור איש לרעהו וללכת באש ובמים לקדש שם ישראל. חתונה או שמחת־מצווה אם היתה בעיירה — כל תושבי הקהילה היו מוזמנים. ואם חס־וחלילה נפטר יהודי והלך לעולמו — כל תושבי הקהילה היו שרויים באבל.

בתי־חרושת או אפילו בתי־מלאכה גדולים לא היו בנמצא בעיירה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. יהודים ברובם עסקו במסחר ומיעוטם במלאכות זעירות כגון חייטות, סנדלרות ונגרות. עיקר המסחר היה בפשתן ובגרעיני פשתה, כי בכל נפת וילנה היה נפוץ גידול הפשתן. הסוחרים הזעירים, והם הרוב, היו קונים כמויות קטנות של פשתן אצל הכפריים, ואילו הסוחרים הגדולים היו שולחים חבילות גדולות לבתי־חרושת שבלודז'. אחרים היו סוחרים בסוסים, עגלים, עופות וכל תוצרת הכפר.

אבל היו גם יהודים שהתפרנסו על החקלאות, ביניהם היו כמה בעלי־משק משלהם, כמו הורי, או אחרים שהיו חוכרים אחוזות, אדמות ויערות. לא מעטים התפרנסו על מסחר היערות והעצים. אדמת האיזור היתה פוריה מאד. אגמים רבים היו בסביבה, ובהם שפע של דגים מדגים שונים. דגים לא נמכרו אצלנו במשקל אלא בכלי־קיבול. הבשר היה בזיל־הזול מחוסר קונים, והיערות הניבו פטריות וגרגירים בשפע.

ילדי ישראל, שגדלו ברוח המסורת והדת, התחנכו להיות יהודים נאמנים שבנאמנים. אווירת העיירה היהודית חינכה לכך. בליל חמישי היה עולה מבתי העיירה ריחם הנעים של חלות טריות, עוגות חלב, דגים ממולאים וה"טשולנט" המסורתי לסעודת הצהרים בשבת.

ביום ששי לפנות ערב היו כל יהודי העיירה נוהרים לבית־המרחץ לשטוף באדים חמים את גוום בכדי להתפשט מהחולין ולהתכונן במלבושי־שבת נאים לקבל פני שבת המלכה. בבית היו האמהות נחפזות לחפוף ראשיהם של ילדיהן הרכים ולהלבישם בבגדי חג על־מנת שיתלוו להוריהם לבית־הכנסת לתפילת קבלת־שבת. לאחר מכן היתה עקרת הבית עורכת את השולחן ומשליטה את קדושת השבת בכל פינות הבית המצוחצח, לפי מיטב המסורת היהודית לפרטי פרטיה. השבת היתה יום המנוחה של העיירה כולה.

אמי־הורתי היתה טרודה לא רק כעקרת הבית וכאם מסורה לילדיה. עליה הוה מוטל גם הפיקוח על ה״גויים״, העובדים שכירים, בחצר ובגן־הירק. ארבעת הילדים התחנכו אמנם ברוח יהודית־מסורתית, אך ההורים שאפו שילדיהם יקבלו גם השכלה כללית.

כאשר הגיע זמנם של אחי הגדולים להתחיל בלימודים, שכר אבא מלמד, שהתגורר בביתנו ולימדם אלף־בית וחומש. וכשהגעתי אני לגיל ארבע נתבקש המלמד ר׳ חצקל ללמדני אלף־בית. לאחר שלמדתי תוך ימים ספורים את כל האותיות, אמר הרבי: בשבילך מספיק. פרצתי בבכי וטענתי למה לא נותנים לי להמשיך בלימודים, כמו לאחי. אמא הרגיעתני ואמרה, שעדיין קטנה אני. אבל כאשר הגיע זמני ללמוד, נשלחתי לבי״ס עממי פולני בכפר בוסיני, במרחק 2 ק״מ מווילנובה.

יוכבד נצחן — סבירסקי

קהילת מיור בצמיחתה

שלווה ונחמדה היתה העיירה מיור, ששכנה על שפת אגם, במקום שנחל בשם מיוריצה או מיורקי נשפך אליו. מכאן שם העיירה.

תולדותיה של קהילת מיור קצרות — כימי שנים־שלושה דורות ולא יותר. בין ראשוני המתנחלים ומניחי היסוד לקהילה היהודית במיור היה סבי מצד אמי, ר׳ אברהם פסח קפלן. הוא שהקים יחד עם ר׳ וולוול אסתרוב את בנין העץ של בית הכנסת הראשון, שנקרא די אלטע שול. במרוצת השנים ניבנה בית כנסת שני. הדבר היה בראשית המאה. שנים אחדות לאחר מכן נקלע לעיירה אבי ר׳ יואל סבירסקי.

זכרונות הילדות של ילדי מיור כרוכים באגם היפה. היה זה אגם רגוע ושקוף. לעתים רחוקות היתה מתחוללת בו סערה פתאומית. בימות הקיץ היינו מפליגים בו בסירה קטנה ומגיעים אל האי הקטן שבקצהו הרחוק. האי שימש מקום בילוי לילדים ולבני הנוער.

כך בקיץ, ואילו בחורף היינו יוצאים בחבורות להחליק במחלקיים על פני שכבת הקרח הנוצצת של האגם הקפוא. בערב פסח היו נוהרות אל האגם עקרות־הבית ובנותיהן בכדי למרק במימיו את כלי הנחושת לכבוד החג הממשמש ובא. הילדות היו מתחרות ביניהן, כלי הנחושת של מי מבריקים יותר. לאווירה של ערב פסח בעיירה שייכת גם מלאכת גלגול הבצק למצות דקיקות במאפיית המַצות. מלאכה זו היתה נעשית בצוותא גדולה וקולנית כשכל משפחה מתגייסת לעזרתה של רעותה לפי התור.

מקום אחר המעורר זכרונות — היער. בימי שבת וחג היו יוצאים צעירים וקשישים לטייל ביער ולבלות בחיק הטבע. ידענו להפיק תועלת של ממש מהיער. למשל, היינו עוקרים גושי־דשא ירוקים ומגדרים בהם את ערוגת הפרחים שליד הבית. כן היינו כורתים ענפים דקים וקולעים מהם גדרות מסביב לערוגות.

עד לתקופת מלחמת העולם הראשונה לא היה בית־ספר במיור. מי שביקש לתת לילדיו השכלה כללית היה שולחם לפולוצק. לעומת זאת היו גם בנות לומדות ב״חדר״. הרבי שלי ר׳ זלמן היה מקבל חלק ממשכורתו בסעודות שהיה סועד, לפי התור, על שולחנם של הורי תלמידיו, כדרך שבחורי־ישיבה נצרכים היו ״אוכלים ימים״ אצל משפחות בעיירה.

לאחר שהאיזור סופח בשנת 1920 לפולין הוקם בעיירה בי״ס עממי ממלכתי משותף לכל בני הלאומים. גם ילדי ישראל למדו בו. מקצת ילדים המשיכו ללמוד ב״חדר״

או למדו עברית ותולדות עם ישראל אצל מורים פרטיים במקביל ללימודיהם בבית־הספר הפלני. מי שביקש להמשיך לימודיו בגמנסיה היה נוסע לדרויה או לעיר אחרת. שלטונות פולין דאגו להפיץ את תרבותם באוכלוסיה רבת־הלאומים. לשם כך דאגה לשגר מורים מתאימים. רובם ככולם היו נגועים באנטישמיות. ה״שקצים״ הפולנים הלכו בעקבותיהם. זכורני שבאחד השעורים לגיאוגרפיה הפליט ״שגץ״ תלמיד הכתה: ״הלא יש לכם, ליהודים, פלסטינה — למה לא תסעו לשם ?״

ואכן, הגיעו הזמנים כאשר הוחל לדבר על עליה לארץ־ישראל. בעיירה קם סניף חזק של בית״ר. כמו כן התארגן סניף של ״החלוץ״. באחד הימים הופיעה בעיירה קבוצת הכשרה של בית״ר. הבחורים היו עובדים בנסירת עצי הסקה בחצרות היהודים. אבל אשר לעליה ממש, מעטים מאד, לצערנו, הפכו את הרעיון למעשה. חלק נרתע מפני עזיבת הבית החם על־מנת לצאת לארץ רחוקה. אבל לו האפשרויות לעליה היו רבות יותר היו בלי ספק עולים יותר צעירים.

מכל צעירי מיור זכיתי אני להיות העולה הראשונה. הנסיעה לא״י היתה לא רק ענין אישי־משפחתי, אלא הפך ל״מאורע״ אצל כל יהודי העיירה. רבים נסעו בעגלות ללוותני עד תחנת הרכבת, שעמדה במרחק ניכר ממיור. כיוון שהייתי צריכה לנסוע ברכבת ביום שישי לפנות ערב — התפללו המלווים תפילת מעריב בתחנה, בכדי שלא לחלל את השבת. וכאשר חזרו ברגל לבתיהם כבר היבהבו נרות השבת הדולקים בכל בתי היהודים.

בבואי להעלות כמה דמויות ומאורעות בחיי עיירתי אינני רשאית להעלים את חלקו של אבי ז״ל בקידומה של הקהילה מראשית ימיה. כלומר, בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה. בעוד מספר היהודים במיור גדל והולך נתן את דעתו על כך, שקהילה בישראל צריכה רב. החל אבא מטפל וטורח עד שהשיג בשנת 1908 את הסכמתו של הרב ר׳ דובער פיאנקו מביאליסטוק לשבת על כס הרבנות בקהילתנו. הרב פיאנקו נשאר נאמן לעדתו וישב בתוכה ל״ג שנים עד שנרצחו, הוא ואשתו הרבנית, ע״י הטמאים.

בספר אהלי־שם מאת שמואל נח גאטליב, שיצא לאור בפינסק בשנת 1912 *, כתוב לאמר:

> ״מיאר (פלך ווילנא) הרב ר׳ דובער בר׳ זיסקינד פיאנקע — נולד תרל״ז (1877), למד בישיבת סלאבאדקא ובוואלאזין ובכולל קאוונא, נסמך להוראה מהגאון ר׳ רפאל שפירא שליט״א מוואלאזין, ומהגאון ר׳ משה דאנושעווסקי זצ״ל מסלאבאדקא, ומהגאון ר׳ מרדכי ווייצעל שליט״א האב״דק סלאנים. בשנת תרס״ח נתמנה לרב בעיר מיאר הנ״ל״.

---

* ראה הרשימה ״פרשיות״.

כמעט כל עיירה מעיירות היהודים בימים ההם יודעת בקורותיה את ה"שריפה הגדולה". דליקות קטלניות היו פוגעות במוקדם או במאוחר בכל עיירה. בתי העץ הצפופים זה לזה היו נידונים למאכולת אש ברגע שפרצה דליקה באחד מהם. וכדבר הזה אירע גם במיור כבר בשנותיה הראשונות. אז החליט אבי שיש להקים "גדוד מכבי־אש". אמר ועשה ודאג לרכישת המכשירים הדרושים. כך שימש כ"ראש" מכבי האש המתנדבים במשך 25 שנה. עבור שרות ציבורי זה הוענקה לו מדליית־כסף ע"י מושל נפת ברסלאב. מפתחות המוסך של מכבי־האש והחצוצרה, שהיו תוקעים בה לאות אזעקה, היו שמורים בביתנו בידי אבא. לכשהיתה פורצת דליקה היה מישהו מגיע בריצה אל אבא ותקיעת החצוצרה היתה ליד הבית.

גם לבית מרחץ זקוקים יהודים כשרים. תחילה נאלצים היו לכתת רגליהם פעם בשבוע לבית־מרחץ שבאחד הכפרים הסמוכים. חברת "ג'וינט" נענתה לבקשה והקציבה לקהילה מענק כספי להפעלת מוסדות סיוע ושרותים ציבוריים. אז הוקמו בית־מרחץ ומקווה. כך הוקמה גם אגודת גמילות־חסד, שבראשה עמדו ר' רפאל סגל, יהודי פעלתן, ור' חנן קושניר. מחוסרי פרנסה ומעוטי־יכולת היו מקבלים הלוואות מאגודה זו. אבי, בתור בעל מחסן תרופות, היה משתף פעולה עם ביקור־חולים ע"י הספקת תרופות חינם למחוסרי אמצעים. עד שהוקמה מרפאה עירונית ועד שרופא התגורר דרך קבע במיור היה אבא דואג לכך, שרופא מבחוץ יגיע לפחות פעם בשבוע לעיירה. בראשית שנות השלושים התגורר פרק זמן לא ארוך רופא יהודי במיור.

ברצוני להזכיר מפעל תרבותי שצמח בעיירה. המדובר בלהקה דרמטית חובבנית ביזמתו ובהדרכתו של שמשון קריינר ז"ל. לאחר שהיגר לארגנטינה באה במקומו אחותו שרה. זוכרת אני שבין המחזות שהציגו היה גם המחזה "המלך ליר". הלהקה לא האריכה ימים.

ככל שחלפו השנים באו זמנים קשים יותר. גדל מספר הצעירים המחפשים דרכים לעזוב את מיור ולמצוא אחיזה בערי פולין הגדולות או להגר מעבר לים. אך הדרכים ברובן היו חסומות. רק מעטים זכו לעלות לא"י, בסך הכל רק כעשרה חלוצים הגיעו לארץ עד פרוץ מלחמת העולם. בודדים מהם נמצאים בקיבוצים. כעשר משפחות מניצולי השואה השתרשו במדינת ישראל.

התחלתי את סיפורי בזכרונות הנעורים על יערות וחורשות. מאידך גיסא, כשאני נזכרת בחורשת קרוקובקה שליד העיירה עוברת בי צמרמורת. בחורשה זו נרצחו ונטבחו בני משפחתי יחד עם חלק הארי של קהילת מיור. אבא נפטר לפני פרוץ המלחמה. בתקופת הגיטאות וההשמדה היו רבים מבין היהודים מקנאים בכל יהודי שזכה למות בשיבה טובה בביתו ולהיקבר עם אבותיו בבית העלמין.

יצחק ארון

עיירתי בימים ההם

העיירה מיור, כמו איזור וילנה כולו, סופחה על פולין רק לאחר מלחמת העולם הראשונה. כעשרים וחמישה ק״מ מפרידים בינה לבין העיירה דרויה ואילו עד לעיירה גלובוק המרחק הוא כ־60 ק״מ. בבדיחות הדעת היו אומרים על עיירתנו שהיא מחוברת במישרין אל הים הבלטי. כיצד?

חלקה הדרומי של העיירה שוכן לאורך גדת אגם. הנחל היוצא מן האגם וזורם בפיתוליו הרבים, דרך שדות ויערות, משתפך אל הדבינה. וכיוון שהדבינה זורמת אל הים הבלטי — הרי לכם שהעיירה קשורה אל העולם הגדול.

הנכנס לעיירה מצד מזרח, בדרך המגיעה מהעיירה דיסנה, היה עובר על פני בית הקברות הנוצרי, לא הרחק מביתו של הכומר. ביתו של הכומר היה מוקף גדר־אבנים גבוהה, שסגרה בהמשכה על הכנסיה שהוקמה על גבעה החולשת על הסביבה. דרך זו שמצד מזרח של העיירה הובילה על פני גשרון שחצה את הנחל בקירבת המקום, בו הפליג הנחל מן האגם. מעבר לגשר, מצד ימין, עמדו בתיהם הראשונים של היהודים. הבית השלישי מקצה שורת הבתים היה ביתם של הורי, ר׳ משה ארון וצירל לבית ניישטאט. ביתנו, שהיה מגדולי הבתים בעיירה, כלל חנות גדולה וכמה חדרים ששימשו מעין בית־מלון קטן.

מכאן והלאה נמשכו בשורה ארוכה בתי היהודים, שהיוו את ה״רחוב הגדול״ של העיירה. מן הרחוב הראשי נמשכו לכאן ולכאן כמה סימטאות. גם בהן התגוררו יהודים. באמצע הרחוב הראשי נמצאה כיכר השוק, שהיתה מוקפת חנויות — גם הן של יהודים. מכיכר השוק הוליכה סימטה אל שוק הסוסים. ימי שני וחמישי בשבוע היו ימי השוק, כאשר איכרי הסביבה היו מגיעים עם עגלותיהם וסחורותיהם.

השוק של מיור היה מושך סוחרים יהודים מכל העיירות הסמוכות, כגון גלובוק, ברסלאב, דרויה, דיסנה ופוהוסט. בפינת השוק הותקנו ע״י השלטונות המקומיים מאזניים גדולים לשימושם של הסוחרים והאיכרים. כאן היו שוקלים את צרורות הפישתה או את שקי החיטה, שהיו מובלים אחרי כן בעגלות רתומות לסוסים אל תחנת הרכבת, במרחק שני ק״מ מהעיירה. ״בעלי העגלה״ ברובם היו יהודים מתושבי העיירה. היו אלה עפ״ר יהודים רחבי־כתפים ובריאי־גוף, שנועדו למלאכה זו מטבע ברייתם. העגלונים היו משמשים להעברת חבילות וסכומי כסף מעיירה לעיירה. הם היו זריזים ונאמנים יותר מהדואר המקומי. מעולם לא אבדה חבילה או משלוח כלשהו שנמסר לידיהן החרוצות של עגלונים יהודים.

בעיירתנו יצאו מוניטין לעגלונים האחים שהיו מכונים בשם ״די ציליעווצער״. כולם היו גבוהי־קומה ובריאי־גוף, שהטילו לא פעם פחד על האיכרים. אוי לו לאיכר שיכור משתולל, שהיה נקלע לתנופת ידו של אחד העגלונים, לכשהיה מנופף, בשעת תיגרה רצינית, בעיצולי עגלתו.
בימי שני בשבוע היה נערך במיור שוק למכירת בעלי־חיים, במיוחד סוסים. האיכרים היו מביאים את פרותיהם וסוסיהם למכירה והסוחרים־הקונים היו שוב היהודים, שהיו מגיעים מעיירות רחוקות למדי. מבין סוחרי־הבהמות זכור לכולם אחד בשם סולובייצ׳יק מדיסנה. בכל האיזור הכירו כולם את הסוחר היהודי, שהיה נוסע מעיירה לעיירה, כשלהקה של סוסים למכירה היו קשורים מאחורי עגלתו. היו מספרים עליו, כי לאחר שהיה תוקע בכף ידו על כפו של איכר לאות גמר עיסקה, היה האיכר ״הנפגע״ מרגיש שעה ארוכה את תקיעת כפו של היהודי הגברתן. סולובייצ׳יק זה היה חביבם של איכרי הסביבה. בטוב ליבו היה מחלץ איכרים ממצוקותיהם במוכרו להם סוס או פרה בהקפה ובתשלומים לשעורין.
פרט לעגלונים נמצאו בין יהודי העיירה כמה בעלי מלאכה כגון סנדלרים, חייטים, נגרים וזגגים. בתי המלאכה שלהם היו בד״כ בתוך דירותיהם או בצריפים צמודים לדירה. כן היו גם חנויותיהם של היהודים צמודות לדירותיהם או בתוכן ממש. החנויות ברובן היו קטנות ובעליהן התפרנסו בדוחק. רק מעטים היו סוחרים עשירים, בעלי בתי־מסחר גדולים סמוכים לכיכר השוק. אלה היו בד״כ גם בעלי קרקעות ונכסים אחרים. בין גדולי הסוחרים במיור יש להזכיר את ר׳ אייזיק אנגל ז״ל, שהיה בעל תחנת קמח וגני פרי.
ימים של שיגשוג כלכלי והתעוררות ציבורית הגיעו לעיירה לאחר שנסללה בקרבתה בשנת 1932 מסילת־ברזל. מאז שהוקמה תחנת הרכבת (במרחק־מה מחוץ לעיירה) נעשתה מיור מחוברת אל וילנה, בירת האיזור, ולערים אחרות. מותר לומר, איפוא, שבשנת 1932 התחברנו אל העולם הגדול.
אז החלו להגיע אלינו משולחים של ישיבות, ״מגידים״ המטיפים בבית הכנסת ועל כולם — שליחיהם של אירגונים ציוניים. בית״ר היתה תנועת הנוער הראשונה שנוסדה במיור. וכיוון שהיתה ראשונה, הקיפה חלק ניכר של בני הנוער. סניף בית״ר, שמפקדו הראשון היה ראובן קוצר, הצטיין בפעילותו מאז היווסדו. בפרק זמן מסויים התרכזה סביב הסניף כל הפעילות התרבותית שבעיירה. היינו עורכים שעורי עברית וחוגים שונים. כמה מחברי בית״ר יצאו להכשרה ואחר כך עלו ארצה כחלוצים. פעמים אחדות נערכו במיור כנסים של סניפי בית״ר בסביבה.
במועד מאוחר יותר, הוקם בעיירה גם סניף של ״החלוץ״. תנועה זו אירגנה את בני הנוער שלא רצו להצטרף לבית״ר. במשך הזמן גדל סניף ״החלוץ״, שבראשו עמדו זלמן צירלין והאחים ציפין. חברי ״החלוץ״ פיתחו אף הם פעילות תרבותית וחינכו את חבריהם להכשרה ולעליה. מדי פעם היו נערכים בעיירה ויכוחים פומביים בהשתתפות חברי בית״ר מזה וחברי ״החלוץ״ מזה. המאבק הרעיוני והציבורי בין

המפלגות הציוניות בפולין הגיע בימים ההם לשיאו ולא פעם הפכו הויכוחים גם אצלנו להתנגחויות חריפות בין הצדדים היריבים. מאידך גיסא, מצביע הדבר על הרוח החדשה שאחזה בצעירי העיירה בשנים האחרונות לפני פרוץ המלחמה. הנוער הציוני המאורגן על פלגיו התסיס את העיירה לערנות פוליטית ולתודעה ציונית.

רצוני לייחד את הדיבור על החוג הדרמטי שקם בעיירה. השתייכו לחוג לא רק בני־נוער אלא גם מבוגרים בעלי משפחה. יוזמי החוג הדרמטי ופעיליו היו הגב׳ גליק־אסתרוב, ילידת העיירה ליאונפול, ראובן שיינר, ל. ריץ, שמואל דריזין, גיטה ארון ואחרים. זוכרני, שהחוג הציג את המחזות ״מירה׳לה אפרת״, ״שני קוני־למל״ ו״על קידוש השם״. ההצגות נערכו ב״דוֹם ליודוֹבי״, האולם הציבורי של העיריה.

החזרות המרובות לקראת כל הצגה והתכונה לקראתה נמשכו חדשים רבים. השחקנים החובבים התכוננו להצגות כאל מאורע חגיגי בעל משמעות מיוחדת. ואכן היתה כל הצגה בבחינת מאורע גדול, שאליו היו מוזמנים ומבקרים ברצון גם תושבי העיירות השכנות. לאחר ההצגות היו הצעירים ממשיכים בריקודים לקול צלילי תזמורת קטנה מורכבת מצעירי מיור.

בימים ההם היינו בטוחים, כי התסיסה הרוחנית והפעילות התרבותית יביאו אותנו להישגים ולהתקדמות. יום האחד בספטמבר 1939 שם קץ לכל.

קהילת דרויסק

יוסף טוסנוביק

פרקי דרויסק

על ראשיתה של דרויסק ידעו הזקנים לספר דברים כדלקמן:

עד אמצע המאה ה־19 היו רק יערות קדומים ואגמי־מים בכל האזור הנרחב שבין דרויה לברסלאב ולא נמצא בו אפילו ישוב אחד. באחד הימים הרחוקים ההם נקלע ברכבו הוד מעלתו הצאר הרוסי לסביבה זו. הצאר התבונן מסביבו והנה הקרקע פוריה מאוד, אך האזור ריק מתושבים. אז ציווה לברא את היער ולעקור את שרשי האילנות על מנת להכין את הקרקע לעבודת המחרשה. כך הוקמו בסביבה כמה כפרים, כגון צ׳רנובה ע״י פולנים, בארנאטיזנה ע״י בילורוסים וקרילינה ע״י רוסים.

לא ארכו הימים ומספר הכפרים הגיע לעשרים. חלק מהאדמה הפוריה הוענקה ע״י הצאר לאצילים פולנים, שהקימו עליה את אחוזותיהם. האזור נתמלא שפע רב של תוצרת חקלאית מגוונת.

שליטי פטרבורג הבירה ידעו, שלשם קידומו של האזור רצוי ליישב בו גם יהודים, שיהיו צרכני התוצרת החקלאית ויפתחו את המסחר ואת המלאכה. היהודים, שנאחזו על שתי גדותיו של הנחל דרויקה, קראו לישוב שהקימו בשם דרויסק, הנמצאת מזרחית לדרויה ומערבית לברסלאב. מקצת היהודים קיבלו אדמות והיו לעובדי אדמה. בטרם סיימו את הקמת בתיהם נתנו את דעתם להקמת בית־כנסת ושאר מוסדות הדרושים לקהילה יהודית, כגון בית־מרחץ, מקווה וכדומה.

לא היה מחסור בחמרי בניין. ברשותם של בעלי האחוזה כרתו היהודים במו ידיהם עצי אורן מובחרים ביערות הסביבה והובילום בעגלותיהם לעיירה. בהתרוממות־רוח נעשתה המלאכה שלא על מנת לקבל שכר. היו ימים שהעבודה נמשכה עד לאחר חצות. בין חלוצי המתנחלים, שטרחו בהובלת הגזעים מן היער, היה גם סבי ר׳ מיכאל מאיר וכן ישעיהו דייץ, לייב צבי בעל־הקורא ויהודים עמלי כפיים אחרים.

מה גדולה היתה שמחתם של יהודי דרויסק בשעה שחנכו את הבניין המפואר של בית־המדרש, שהיה בעיניהם מעין מקדש־מעט! גם יציע לעזרת־נשים הוקם בתוכו, ואילו המרתף נועד לשמש בית־טהרה. לאחר השלמת בניין בית־המדרש הוחל בהקמת בית ה״מניין״ של החסידים. לא ארכו הימים והוקם גם בית־מרחץ ליד שפת הנחל. לאט לאט גדל מספר היהודים שהתפרנסו, כאמור, חלקם על עבודת האדמה וחלקם על שיווק התוצרת החקלאית והיו גם משפחות שעסקו בשני משלוחי־

היד. האזור החקלאי המבורך היה מספק קרונות של תפוחים ופשתה לעריה הגדולות של פולין.

אפשר לומר שכל יהודי היה כרוך במקצת בחקלאות. למי מיהודי דרויסק לא היתה פרה משלו? אפילו למנדל רסקה׳ס המלמד ולמנדל שמש בית־המדרש, שלא לציין את רב העיירה. הגבינה המשובחת של המחלבה הקואופרטיבית היהודית היתה מבוקשת ע״י יהודים המקפידים ומהדרים בכשרות בכל קצוות פולין. זכור אזכור את המראה של עדר־בקר גדול, החוזר בין הערביים של יום קיץ משדות המרעה אל הרפתות. מעל גשר העץ שעל הדרויקה היו הנערים עומדים ומסתכלים בפרות הטובלות בנחל, כשמסביב משתרעים גינות תפ״א בפריחתם, שדות של קמה זהובה וכרי־דשא ירוקים — הכל של יהודים המעבדים אדמתם במו ידיהם. האוויר היה צח ובריא. לא לחינם היו יהודי העיירה משתבחים באריכות ימים.

גם בעלי מלאכה נמצאו בין אחינו בני ישראל. ראוי להזכיר את דמותו של ר׳ מיכאל טוביה החייט, יהודי ירא־שמים וספוג תורה, שפניו היו מביעים רוחניות. הוא היה נוהג לקרוא דף גמרא לפני הקהל ולהתפלל כשליח ציבור לפני התיבה. יהודי יקיר זה היה דואג גם לצרכי הכלל. במיוחד היה מתנדב לעזור לנצרכים. אומרים עליו, שביקש לפני מותו לשים את המגהץ ואת המספריים בקברו, בכדי שיעידו עליו בפני רבש״ע שהרויח ביושר את פת לחמו.

הדוד יקותיאל הנפח, לעומת זאת, היה יהודי עממי פשוט, שלא התמצא באותיות הקטנות, פרט לקצת ״עברי״. הנפחיה שלו עמדה ליד הדרויקה. גבוה, רחב־כתפיים ובעל זקן־מידות — כזה היה יקותיאל, ששמו הלך לפניו כיהודי בעל כח־שרירים מאין כמוהו *. כל איכרי הסביבה היו באים אליו לפרזל את פרסות סוסיהם.

יהודי דרויסק, כולם כאיש אחד, היו אדוקים בדתם ומקפידים לקיים תרי״ג מצוות. אמונתם בתורת משה ונאמנותם לעם ישראל היו טבועות בשורש נשמתם. לא נמצא יהודי שיתחיל את עבודת יומו או יסעד את לבו בטרם התפלל לבורא עולם.

בראש האשמורת השלישית של הלילה היה מנדל השמש קם ומדליק את ארבע מנורות־הנפט שבבית־המדרש. בשלוש לפנות בוקר היו ראשוני המשכימים לעבודת הבורא מגיעים לבית־המדרש כשפנסים בידיהם מאירים לפניהם את הדרך. אחד פותח את ספר הגמרא, רעהו מעיין בדף משניות ואילו האחרים אומרים פרקי תהילים. כך היו שוקעים בתלמודם עד עלות השחר. משהאיר היום התמלא בית־המדרש יהודים, שהזדרזו לסיים תפילת שחרית ב״מניין״ הראשון. מי שאינו נחפז לעבודתו מתפלל מאוחר יותר, כך שלחש התפילה אינו פוסק במשך שעות אחדות.

---

* הטמאים חשבוהו לרב העיירה. הם עינוהו עינויי תופת במורטם את שער זקנו עד שהוציא את נשמתו בטהרה.

בשעה אחת אחרי חצי היום פותחים המקדימים בתפילת מנחה. ראשונים היו מגיעים מהשדות יהודים עובדי אדמה במגפיהם הכבדים, שגושי אדמה כהה דבוקים בהם. אלה מגיעים בעגלה רתומה לסוס ואלה ברכיבה על סוסיהם, והצד השווה שבהם שהם קושרים את הסוסים לגדר של בית המדרש ונחפזים לחזור לשדה.

לאחר תפילת מנחה היו הזקנים מתיישבים מסביב לשולחנות לתלמוד תורה. ר' מיכאל טוביה זצ"ל היה מסב עם חבורתו ליד השולחן הדרומי ומלמד דף מ"ערבי נחל". הרב שמואל זרזבסקי, תלמיד חכם צעיר, היה קורא לפני קהל שומעיו פרק משניות או "עין יעקב". ואילו ר' שבתאי רימשיניאט, רב העיירה, היה מלמד דף גמרא לחבורה אחרת. לאחר מכן היו הכל מתפללים תפילת מעריב בציבור.

אומר כאן מקצת דברים לזכרו של ר' שבתאי. כשלמדתי ב"ישיבה קטנה" של ברסלאב, והייתי חוזר מדי פעם לביתי בדרויסק, הייתי הולך לבקר את הרב בביתו. הוא היה מקבלני בחמימות ובחיוך של מאור־פנים ולוחץ בחזקה את ידי. פניו היו זוהרים מקורת־רוח לקראת ביקורו של בחור ישיבה בן העיירה. כל צעיר מבני העיירה, שהיה גולה למקום תורה, זוכה היה בשובו לדרויסק לחיבתו של הרב וליחס כבוד מצד הקהילה כולה.

גם בית ה"מניין" של החסידים לא היה חסר תלמידי חכמים ויראי־שמים, כגון ר' ישראל זוסיא, ר' שמרל דייץ ואחרים. אלה כן אלה היו יהודים יקרים וחביבים, תפארת אדם, שהשכינה, כביכול, היתה מרחפת על פניהם.

בשבתות היה סדר היום שונה, כמובן. לימוד הדף היה מתחיל לפני תפילת מנחה, לאחר הקימה משינה של אחר־הצהריים. לאחר תפילת מנחה היו מתפזרים לבתיהם. יהודי ליטא היו נוהגים לערוך את הסעודה השלישית איש איש בביתו ולא בבית־המדרש, כמנהג החסידים. לאחר הסעודה היו חוזרים לבית־המדרש. קהל רב היה יושב בצוותא וקורא פרקי תהילים לשם ליווי שבת המלכה. דומה, שפסוקי התהילים הערבים היו חודרים דרך שבעה רקיעים ומגיעים אל כסא הכבוד.

בעניין אחד היו יהודי עיירתנו חלוקים בדעתם. מקצתם האמינו שהגאולה לא תבוא אלא ע"י משיח צדקנו, ואילו רובם טענו שהציפיה בלבד לא תעזור. לכן היו מהרהרים בינם לבין עצמם באפשרות למכור את אדמתם ורכושם ולצאת בעגלה רתומה לסוסים בדרך לא"י...

אבוי!! רק מעטים זכו לכך, שבניהם, אם לא הם עצמם, יעלו לארץ אבות ויבנו בה את חייהם בטרם עלה הכורת על העיירה ויהודיה המאמינים והנאמנים.

טוביה ברקמן (הופמן)

ביה"ס "חורב"

בית הספר העברי "חורב" נוסד בעיירתנו בשנת 1931 ע"י חבורת פעילים: שמואל ארון, יעקב עצין, שמואל זרזבסקי, חנוך בסין ולייב־מאיר ציפוק. שניים היו מקורות המימון לאחזקת ביה"ס וציודו: שכר לימוד, ששילמו ההורים, ותמיכה קבועה, שהיתה מתקבלת מדי שנה מיהודים יוצאי העיירה בארה"ב, באמצעות זלמן־לייב בסין (אחיו של חנוך בסין).

בניין משלו לא היה לביה"ס, לכן התמקם ב"עזרת הנשים" של בית הכנסת. מחיצת קרשים חילקה את העזרה לשני חדרים. בכל חדר למדו שתי כיתות בעת ובעונה אחת. מספר התלמידים הגיע ל־50—60, כתריסר ילדים בכל אחת מארבע כיתות היסוד.

כותב הטורים הללו החל ללמד בביה"ס בשנת הלימודים 1931/32. סדרי ההוראה הותאמו לתנאי הצפיפות. המורים היו מכינים מראש עבודה בכתב, כי בשעה שהם היו מלמדים ומסבירים שעור לכתה האחת — היתה הכתה האחרת מכינה עבודה בכתב. יש לציין שהמשמעת לא נפגעה במהלך הלימודים וכמעט שלא היו הפרעות מצד התלמידים, שהתייחסו ללימודים ברצינות והצטיינו בחריצותם.

שיטת הלימודים נתנה תוצאות משביעות רצון. אף כי שפת הדיבור בבית היתה אידיש, למדו הילדים לדבר עברית, ידעו להתבטא יפה בכתב ובכתה ד' ידעו לכתוב בלי שגיאות. לא רק רמת ההישגים בלימודים היתה מספקת — גם הרמה החינוכית כך.

אחת לשנה היה נערך יום־מיבחנים ע"י רב העיירה ר' שבתי ראמשיניאט ז"ל בנוכחות ההורים. הרב היה בוחן את ידיעות התלמידים בלשון, תנ"ך ומשנה. כן היה מבקר מדי שנה מפקח מטעם משרד החינוך הפולני. זה היה בוחן את הישגי התלמידים בשפת המדינה, בחשבון וגיאוגרפיה.

בחגי ישראל, כגון חנוכה, פורים, פסח, ל"ג בעומר, וכן בסיום שנת הלימודים היו מתקיימות הצגות תלמידים. המסיבות בעלות הרמה היו נערכות לא רק בפני ההורים אלא בפני כל תושבי העיירה.

מבין מסיימי חוק הלימודים בביה"ס יש שהיו ממשיכים לימודיהם בביה"ס העברי "יבנה" בברסלאב, ואילו אחרים היו מבקרים בביה"ס הממשלתי־פולני בכפר הסמוך צ'רניובו. מעטים מבין הבנים היו עוזבים את העיירה על מנת ללמוד בישיבה במקום אחר.

ראובן בודוביניץ

ימי שלווה בטרם פורענות

עד למלחמת העולם הראשונה היתה דרויסק שייכת לרוסיה, ואילו בתקופה שבין שתי המלחמות נכללה בתחום מדינת פולין. העיירה כולה לא היתה אלא רחוב אחד, כשני ק"מ אורכו, ושלוש סימטאות־רוחב. כל תושביה, כאלף נפש, פרט למשפחות בודדות, היו יהודים. מנהל תחנת־הרכבת והממונה על סניף הדואר היו פולנים. גם משפחת טאטארים התגלגלה לעיירה.

דרויסק נבנתה לאורך שתי גדות הדרויקה — נהר מיובלי הדבינה. גשר עץ חיבר את שני חלקי העיירה, שמרכזה המוניציפלי היה בעיירה סלובודקה, כ־8 ק"מ ממנה. בעיירה עצמה לא היו כל מוסדות שלטון. המרכז הנפתי היה בברסלאב, כ־18 ק"מ מעיירה. האיזור היה נמנה על מחוז וילנה, שהיתה במרחק כ־200 ק"מ.

לאמיתו של דבר לא היתה דרויסק אלא כפר יהודי. כל התושבים התפרנסו על החקלאות. ברשותה של כל משפחה היו כעשרים הקטאר אדמת־מרעה (א פוטער — באידיש). מלבד זה היו להן גני־ירק, גנים של עצי פרי למיניהם. שיחים של גרגירי־שדה היו גדלים בקרבת הבתים. האדמה הפוריה הניבה יבולי ברכה של תפ"א, שעורה, שבלת־שועל, חיטה וכיוצא באלה. בחצרו של כל "בעל־בית" היו מצויות תרנגולות, אווזים לפיטום, פרות חולבות וסוס־עבודה. האווזים והברווזים היו שוחים במימי הנחל ליד ביתו של כל יהודי בעל־בעמיו.

המחלבה היהודית בדרויסק היתה מייצרת גבינות משובחות מכל המינים. המומחה לייצור גבינות קשות היה יעקב בקר. סוחר תוצרת החלב היה אבי המנוח, ר' יוסף בודוביניץ ז"ל. מאפיה לא היתה במקום. כל עקרת־בית היתה אופה במו־ידיה את לחם ביתה. המהנדס החקלאי מנדלבוים והאגרונום רייכמן היו משרתים שרות נאמן את החקלאים היהודים. רופא בהמות לא היה בנמצא. בכלל, לא היה כל רופא בדרויסק. חובש מדופלם, פולני (א פעלדשער — באידיש), היה מחלק כדורי "פלגין" כנגד כל חולי. כולם היו בריאים ושלמים. איש לא מת בצעירותו.

ילדי ישראל למדו ברובם בבית־הספר הדתי "חורב", שהיה מוכר ע"י השלטונות. את ה"חדר" ניהל ר' אבא לוין, יהודי נשוא־פנים, בעל זקן לבן, שידע לדבר פולנית, רוסית וגרמנית. צעירים ששאפו להמשיך בלימוד תורה היו נוסעים לישיבה בעיירה הסמוכה ברסלאב, אחרים היו נוסעים לווילנה.

לפנים היה רב בדרויסק, הוא הרב משה אהרן לנדאו ע"ה, גאון גדול בתורה ספוג יראת־שמים, שחיבר כמה ספרים. הרב מת בגיל צעיר בהשאירו אחריו אשה, שתי

בנות ובן. האחרון, ר׳ ליפא לנדאו, חזר בשנת 1935 מצרפת, שם סיים פקולטה לפילוסופיה. מפיו למדנו תנ״ך וגמרא. הטמאים רצחוהו בגיטו גלובוק.

הנוער היה תוסס ואוהב־חיים. בדרך כלל שררו יחסי חברות ואחווה בעיירה. ניגודים בין אבות לבנים היו מעטים. הבנים שמעו בדרך כלל בקול הוריהם. בני־המשפחה היו מלוכדים ומסורים זה לזה. בשובם מלימודיהם מביה״ס היו הבנים יוצאים אחה״צ לשדות לעזור לאב בכל אשר נדרש. בין הערביים של יום קיץ חמים היו נערים מחזירים את הפרות משדות המרעה לרפתות. נושמים עמוק אוויר צח ומפזמים פזמונותיהם היו צועדים הנערים לאורך שדרת העצים, שמשני עבריה השתרעו שדותיהם של חקלאים יהודים. לאחר שהכניסו את הפרות לרפת, היו קופצים על גבו של הסוס ורוכבים לאחו, שם היו משאירים את הסוסים לרעיית־לילה. בשעה שהיו צועדים חזרה לבתיהם ברגליים יחפות כבר היתה אפלולית הלילה פרושה מסביב.

בערבי־קיץ ארוכים היו הצעירים יוצאים לשחות במימיה הזכים של הדרויקה. מקום הרחצה המקובל היה ליד בית־המרחץ הציבורי. השחיינים היו מתחרים בשחיה, ואילו אחרים היו זורקים חכה למים ושולים דגים, שהנחל היה משופע בהם. לאורך הגדה גדלו שיחי גרגירים. בין טבילה לטבילה או בין חכה לחכה היית מושיט ידך וקוטף מהגרגירים הטעימים. בחדשי החורף היה הספורט המקובל החלקה על הקרח במחלקיים או במזחלת.

בקיץ 1933 הגיעו לדרויסק שני בחורים, שאירגנו את בני הנוער בהסתדרות בית״ר. בעת ובעונה אחת נוסד גם סניף ״החלוץ״. כך התפלג הנוער לשני מחנות וויכוחים קולניים החלו להישמע בעיירה. היהודים הקשישים היו מזמן מפולגים לשתי כיתות: בבית המדרש הגדול התפללו ה״מתנגדים״, ואילו ה״מניין״ שימש בית־תפילה לחסידים. לכל ״בעל־בית״, קרי ראש משפחה, היה שמור מקומו הקבוע בבית הכנסת.

בערב שבת היו הכל נוהרים לבתי־הכנסת מצוחצחים במלבושי שבת. הקשישים חובשי מגבעות שחורות בעלות מצחיות מבריקות ונועלי מגפיים ספוגי שמן. הצעירים — בחליפות נאות לפי הגיזרה החדשה, בנעליים משובחות או במגפי־עור מבריקים. יש מהם חובשים מגבעות ״קפליוש״. הילדים הרכים בבגדיהם הנאים היו מצטופפים בשעת התפילה ליד הוריהם. הקהל ברובו היה מבין את פירוש מילות התפילה.

החזן הראשי היה ר׳ יצחק ביאַליאק ע״ה, שהיה מכונה איצ׳ה הנגר. קולו היה ערב וחזק. אך היו עוד בעלי־תפילה בעלי קולות טובים, שהיו משמשים כשליחי־ציבור לסירוגין, כגון ר׳ זלמן פרץ גאמרוב, מאנס החייט, ישראל סוסנוביק.

בשנים ההן היה רב הקהילה ר׳ שבתאי רימשיניאט, יהודי פיקח ולמדן מופלג, שהצטיין בכשרונותיו כדרשן. אזכורה את דרשותיו בקולו הערב בערב יום־הכיפורים לפני תפילת כל־נדרי. בית הכנסת היה מלא מפה אל פה. גם עזרת הנשים

היתה מלאה עד אפס מקום. איש לא נשאר בבית. עשרות נרות גדולים היו דולקים. ריח־שדה טרי היה עולה מענפים ירקרקים וצמחי שדה המפוזרים על פני הרצפה. אותה שעה היו הרחובות שוממים. בלילה זה היתה חרדה תוקפת אף את הנוצרים בכפרים הסמוכים, שהיו מפחדים מפני מלאך־המוות, המהלך ברחובות, כפי שהאמינו.

אותה שעה היה מתייצב הרב ר׳ שבתאי ליד ארון הקודש הפתוח ודורש לפני הקהל. וכאשר היה דורש בתלאותיהם של יהודי גרמניה (לאחר עלות היטלר לשלטון) ובמצוקותיהם של יהודי רוסיה ובסבלותיהם של יהודים באשר הם — היה הקהל גועה בבכי מר.

שוחט העיירה היה ר׳ רפאל ברמן, אף הוא יהודי תלמיד־חכם, שהיה לומד פרק משניות בפני הציבור בין מנחה למעריב. מי שהיה מבקש לשחוט תרנגולת חייב היה ללכת תחילה לאשת הרב ולקנות אצלה תלוש ב־10 גרושים פולנים. גם נרות שבת ושמרים לאפייה היו הכל חייבים לקנות אצל ה״רביצין״. מיצרכים אלה לא היו מצויים בחנויות, בהתאם לתקנות. מדי שנה בערב ראש השנה היה כל בעל־בית מכניס לביתו של הרבי מיצרכים שונים כגון קמח, תפ״א, גריסים וכדומה.

שמש בית־המדרש היה באותן השנים ר׳ מגדל בעל הזקן הלבן, יהודי שקט ועניו, שעשה מלאכתו באמונה. הגבאי היה אחד מעשירי דרויסק, ר׳ יעקב עצין, יהודי נבון, אוהב אדם, המזדרז לסייע לנצרכים בגמילת־חסד. בנו משה׳קה היה בעל־קורא בתורה וכן היה קורא בציבור מגילת רות או מגילת איכה, לפי המועד.

נציגה של הקהילה בפני השלטונות היה ר׳ ראובן בער ציפיק. על לא עוול בכפו נאסר ע״י הרוסים בשנת 1940 ונידון ל־8 שנות מאסר בסיביר ושם מת. גם בני משפחתו גורשו לסיביר. בנו יחידו מוטקה, חברי הטוב מילדות, נפל בשנת 1945 בקרב במבואות וורשא, בהיותו סגן בצבא הפולני.

כאמור, היו הכל כרוכים ודבוקים זה בזה. לא היו סודות בדרויסק. כל אחד ידע בדיוק מה מתרחש בבית השכן. עזרה ליהודי בצרתו היה לחם־חוקם של יהודי המקום. מת סוסו של עגלון — עורכים מגבית לאחר תפילת מעריב ולמחרת מביאים לעגלון כסף לרכישת סוס. אם הורעו עסקיו של יהודי — באים שכניו ותומכים בו מי בעצה טובה ומי בגמילת־חסד, קבצנים פושטי־יד לא היו בכלל בדרויסק.

ר׳ שמואל ארון היה בעל קופת־מלווה והיה נותן הלוואות בריבית נמוכה.

כמובן, שהיהודים עסקו גם במסחר. העיירה שכנה בקרבת הגבול הלטבי. משם היו מבריחים סוכר, מלח וחבלים. רבים סחרו בעצים ויערות. הגזעים הכרותים היו נקשרים זה לזה לדוברות, שהיו מושטות לאורך הדרויקה והדבינה אל ערי לטביה.

בעיירה התאכסנה יחידה של משמר הגבול הפולני. הקצינים ומשפחותיהם התגוררו בדירות ששכרו ונעשו לקוחות בחנויותיהם של יהודים. כל התוצרת החקלאית של איכרי הסביבה היתה עוברת לסוחרים יהודים, מהם סוחרים בהיקף גדול מהם סוחרים זעירים. והפרנסה היתה מצויה.

בימי שבת וראשון היו יושבים בבית. יום שני בשבת היה יום השוק במיורי, כ־30 ק"מ מדרויסק; ביום שלישי — בדרויה; ביום רביעי בברסלאב, ואילו ביום חמישי היו נוסעים לשוק בליאונפול הסמוכה. וביום ששי — שוב ום שוק בדרויה. כך היו סובבים־נוסעים איש איש בעגלה רתומה לסוס ומובילים סחורות מכאן לכאן.

דומה, שעד 1938 לא הרגשנו בשנאת יהודים. תושבי הסביבה היו בילורוסים ופולנים. הקשרים איתם היו הדוקים והיחסים הוגנים למדי. בימי ראשון היו הכל מטיילים על גשר העץ שעל הדרויקה ונכנסים ללגום יי"ש בבית־המרזח של יוסף קלוט. האיכרים היו משתכרים ומעוררים קטטות. אז היה בעל המרזח זורק אותם, במחילה, החוצה.

מתיחות מסויימת היתה משתוררת בעיירה ערב התייצבותם של חייבי גיוס לשרות הצבאי, כאשר אלה היו, כדרכם, משתוללים ונטפלים לעוברים ושבים. לרוב היה הדבר מסתיים בניפוץ זגוגיות בבתי היהודים. אבל יהודי דרויסק לא היו נשארים חייבים לפוגעיהם.

נזכר אני בליל שישי אחד, כשהיינו מסובים כל בני המשפחה מסביב לשולחן. לפתע הוטחה מכה חזקה בתריסי החלון. אבי קפץ מהשולחן, תפס את מגרף התנור ורץ החוצה. חלף זמן מה והוא לא חזר. אז שלחה אמא את אחי ואותי לחפש את אבא ולראות מה קרה. באחת הסימטאות מצאנו ארבעה "שקצים" מוכים וזבי־דם מוטלים על הקרקע ומתחננים בפני אבא שיעזבם לנפשם... אצלנו היו מקרים מעטים של התגרות ביהודים. הנוצרים ידעו כי היהודים הם עזי־נפש וישיבו למכיהם בכל התגרות.

חלפו השנים. הילדים היו לנערים, והנערים — לאנשים, בני נוער תוססים היינו — עתודת הקהילה בדרויסק. גם ממעשי קונדס לא היינו מושכים את ידינו. בשנים האחרונות רבו ההתנגחויות בין תנועות הנוער היריבות.

באחד הימים נודע, שמרצה מטעם "החלוץ" עומד להגיע לעיירה וירצה בערב במועדון. מה עשו חברי בית"ר? לפנות ערב זרקו לתוך המועדון ביצים סרוחות. ריח הסרחון הבריח את הקהל ואת המרצה גם יחד. אלא שאוהדי "החלוץ" לא טמנו ידם בצלחת. אך החל המרצה מטעם בית"ר לשאת את דברו — החלה חבורת צעירים לקרוא פרקי תהילים בקול רם. קמה מהומה שנסתיימה בתגרה.

בשנות 1938—39 גברו הוויכוחים הרעיוניים. שתי תנועות הנוער התייצבו זו מול זו וניהלו ויכוחים חריפים על הציונות בפולין, דרכי בניית הארץ וכדומה. הבית"רים מדרויה היו מגיעים לדרויסק עם תזמורתם ומארגנים נשפי ריקודים. ההכנסה היתה מיועדת לקרן תל־חי. רבים התכוננו לעלות לארץ בעתיד הקרוב. למעשה עלו בשנים ההן משפחות אחדות בלבד.

בחופשת הקיץ בשנת 1939 נערכה ביער ליד דרויסק מושבת־קיץ ראשונה מטעם בית"ר בהשתתפות נערים ונערות מדרויה, סלובודקה, ברסלאב ודרויסק. במושבה

עסקנו בספורט, רקדנו הורה, שרנו משירי הארץ, למדנו עברית ושמענו הרצאות על הציונות. לאחר המושבה התפזרנו לבתינו שמחים ושבעי־רצון. בלבנו התקווה, שבקיץ הבא נארגן שוב מושבה. לכך לא זכינו. השתלשלות הענינים היתה אחרת לחלוטין.

תקופת ביניים קצרה
(22.6.41—17.9.39)

ימים ספורים לפני התחלת שנת הלימודים פרצה המלחמה, שבעקבותיה חולקה פולין בין גרמניה לבריה"מ. ביום ה־17 בספטמבר 1939 נכנסו לדרויסק הטנקים הראשונים של הצבא האדום.

בא הקץ על הארגונים הציוניים. כולנו הפכנו ל"בלתי מפלגתיים". היריבות קצרת הימים בינינו נעלמה. שוב היינו כולנו לחברים בלב ונפש. איש לא הלשין, חלילה, על רעהו מהמפלגה הציונית לשעבר. יחד התחלנו לבלות במועדון החדש.

המסחר הפרטי חוסל. במקום חנויות היהודים הוקם בית־מסחר ממשלתי. מיד הופיע סימן ההיכר הבולט של המשטר הסובייטי — תורים! העמידה בתור למיצרכי מזון החלה לפעמים מבעוד ערב לקראת פתיחת החנות למחרת בבוקר. נוצרים ויהודים, קשישים וצעירים נדחקו ודחקו זה את זה בתורים הארוכים.

חיסול המסחר גרם לכך, שהיהודים החלו מעבדים את שדותיהם יותר במו ידיהם במקום להעסיק שכירים נוצרים. אותה שנה היו היבולים טובים. המחלבה, שנמסרה לניהולו של בחור יהודי מדרויה, הוסיפה להוציא תוצרתה. חמאה וגבינות משובחות עדיין היו בנמצא.

לאט לאט חלו תמורות בדרויסק. בביתו של שמואל ארון, מי שהיה סוציאליסט שמאלני, הוקם מועדון קומוניסטי. בני הנוער, יהודים ונוצרים כאחד, היו מבלים בו בשירה וריקודים. רעש והמולה בקעו מתוכו מדי ערב. קציני הצבא האדום, ממפקדת היחידה שהתמקמה בדרויסק, היו משמיעים הרצאות. האחראי על המועדון היה אברהם ביאַליאַק.

בדרויסק הוקמה "מועצה כפרית", סאֶל־סובייט ברוסית. אחד משני הנוצרים היה "גוי־השבת" של העיירה. פולנים ורוסים היו מרבים להסתובב בדרויסק, ששוב לא היתה עיירה יהודית במידה שהיתה קודם. ביה"ס העברי נסגר ובמקומו הוקם בי"ס ממשלתי משותף לילדי כל הלאומים — יהודים, פולנים, בילורוסים. תפקיד ההנהלה נמסר לפולני.

כך הסתגלנו למשטר החדש. כמעט כל היהודים הסתדרו בעבודות או במישרות. התלמידים המשיכו ללמוד, הצעירים עסקו בספורט, ובד"כ שררה הרגשה של שביעות רצון. היהודים הרגישו את עצמם חפשיים יותר ובטוחים יותר.

בוקר אחד יצאנו — אבי, אחי אליהו ואני — לשדה לזרוע כוסמת. יום בהיר וחמים עמד בשדות הירוקים. רינת צפרים עלתה באזנינו. חלפה שעת הצהריים, השמש החלה לנטות מערבה. לפתע — רעש מחריש אזניים! מה קרה?! ראינו כמה מטוסים מבריקים בקרני השמש מסתלקים במהירות לכיוון לטביה. אנו מציינים בסיפוק ואומרים איש לרעהו: איזה מטוסים נאים ישנם לרוסים. עודנו מדברים וקול התפוצצויות עלה באזנינו. אבא קובע, שההתפוצצויות היו, כנראה, בדבינסק.

כאשר חזרנו לפנות ערב הביתה — היתה העיירה כמרקחה. נציגי השלטונות הודיעו ברבים, כי גרמניה הנאצית התקיפה את ברית המועצות.

אותו יום היה ה־22 ביוני 1941.

פרקי השואה

ניצולים מספרים

מכתב־צוואה של פאניה ברבקוב

"ניצולים מספרים" — כך נקראת כותרת המישנה של חלקו השני של הספר. כל כותבי הפרקים הם מניצולי השואה, שזכו ויכלו לספר את סיפורם האישי שנים רבות לאחר שהגיעו לחוף מבטחים. כולם — פרט לאחת. פאניה ברבקוב לא זכתה להיות בין הניצולים. פאניה נספתה עם בני משפחתה בדרויה ביום ה־16 ביוני 1942. יממות או שעות ספורות לפני מותה כתבה פאניה מכתב צוואה ופרידה. מכתב זה מהווה, בלי ספק, תעודה אנושית רבת משמעות. זוהי אחת התעודות המרטיטות מתקופת השואה.

פאניה נולדה בשנת 1923 בדרויה להוריה זאב (וולוול) וזיסלה ברבקוב. היתה זו אחת המשפחות המכובדות בדרויה, שביתה הגדול היה תמיד פתוח לרווחה בשביל קרובי משפחה, ידידים רבים וסתם יהודים מדרויה והעיירות הסמוכות. האב היה בעל טחנת קמח ופרנסתו היתה מצויה. לבני הזוג נולדו שני בנים — חיים ומאנוס — וחמש בנות: סוניה, בליומה, חיה, פאניה וסימה.

מספרת חיה ברבקוב (כיום קגן, מקרית אתא), היחידה מבין האחיות שנשארה בחיים:

"חמישה בנים ובנות נולדו להורי לפני פאניה, שהיתה, איפוא, הילד השישי במשפחה, אבל לא בת הזקונים. עד פרוץ המלחמה למדה פאניה בבתי ספר פולניים. בשנת הלימודים 1940/41, בימי השלטון הסובייטי, היא עמדה לסיים את הגמנסיה הרוסית. מגיל צעיר הצטיינה אחותי פאניה באומץ לב בלתי רגיל ובתודעה של גאווה יהודית".

הגיעו ימי הרעה ויהודי דרויה נכלאו בגיטו. שואת יהודי העיירה קרבה ובאה. בן אחותה של פאניה, זוסיה ברקמן, מספר על התנהגותה בגיטו דרויה:

"גם בגיטו היתה פאניה מתהלכת בראש מורם מתוך הרגשה של בטחון פנימי. היא היתה מעודדת את בני המשפחה ואת חבריה בני גילה. פאניה תיהה טוענת, שיש להפגין עמידה יהודית גאה מול הגרמנים. פאניה היתה מרבה לשיר פזמון ברוסית שביטא התנגדות לגרמנים".

בחצר הבית של משפחת ברבקוב היה מרתף ששימש לאחסנת קרח בקיץ. בתוך המרתף הזה נחפר בונקר, שבו הסתתרו בני המשפחה ביום שהגרמנים החלו במיבצע חיסול יהודי הגיטו. המחבוא נתגלה וכל בני המשפחה הובלו למוות.

פאניה החלה, כנראה, לכתוב את מכתב הצוואה ימים אחדים לפני מותה. המכתב

נכתב ברוסית על גבי שבעה דפים בפנקס־כיס קטן. קרוב לוודאי, שהתוספת למכתב (דפים 5—6—7) השלימה פאניה שעות מעטות לפני שנתגלה מהבואם ע״י המרצחים.

הנסיבות המדויקות של מותה אינן ברורות. לפי גירסה אחת נורו פאניה ואחותה סימה בתוך בית הכנסת (די שול), מקום בו רוכזו היהודים, שנתגלו בבונקרים, לפני שהובלו אל בור המוות.

פנקס הכיס הגיע לידיו של ידיד המשפחה, הנוצרי מירון וואסיליאב, שקיבל, כנראה, הודעה מוקדמת מפאניה על הסתרת הפנקס בתוך הבונקר. לאחר שהפנקס כבר לא היה בהישג־ידה — כנראה, בשעה האחרונה ממש לפני המוות — כתבה פאניה כמה שורות נוספות באידיש על גבי טופס רשמי של שלטונות הכיבוש. אחרי המלחמה מסר מ. וואסיליאב את הפנקס לזוסיה ברקמן (הפנקס שמור בבית לוחמי הגיטאות ע״ש יצחק קצנלסון), ואילו את המכתב באידיש ותצלומי משפחה קיבל זוסיה מידיו של איכר אחר.

גבורת־הרוח של הצעירה פאניה ברבקוב מדרויה, כפי שבאה לידי ביטוי בשורות שכתבה לפני המוות, מעוררת יראת־כבוד והשתאות. התעודה שהשאירה אחריה שייכת לתולדות השואה.

להלן תרגום המכתב מרוסית:

Предсмертный привет
для всех, от Фани
и от всех родных.
Дорогие мои родные!!
Пишу это письмо
перед смертью и не знаю
точно день когда я
и мои все родные
погибнем только
за это что мы
„Иврим".
Все наши братья

ברכת פרידה לפני המוות לכל מפאניה ומכל בני המשפחה. יקירי!! הנני כותבת מכתב זה לפני מותי, אבל אין אני יודעת בדיוק את היום בו אני וכל קרובי ניהרג רק בגלל היותנו יהודים. כל אחינו

и сестры. Евреи погибли
ханьбической смертью
от руки бандитов.
Я сама не знаю
кто с нашей семьи
останится и кто
будет иметь
честь прочитать
моё письмо и про-
читать гордый
предсмертный привет
для всех моих
любимых и дорогих от

ואחיותינו היהודים נרצחו ומתו מות בזוי
מידיהם של הרוצחים... אין אני יודעת מי
ממשפחתנו ישאר בחיים ולמי יהיה הכבוד
לקרוא את מכתבי זה ואת ברכתי הגאה
לפני המוות לכל אהובי ויקירי

страдающих от руки
бандитов.
Дорогая
Хаячка!
дорогой Монуська!!
Быть может вы
останитесь жить,
живите богато и
счастливо.
Мы все идем к
к смерти гордо
Тико. наша
судьба

המעונים בידי הרוצחים. חיה'לה היקרה!
מונוסקה היקר!! יתכן ואתם תישארו
בחיים. חיו בעושר ובאושר. אנחנו כולנו
צועדים בגאווה לקראת המוות. כי זהו
גורלנו.

Как нам известно
Галюма с семьей
уже погибли больше
не могу писать
все родные плачуть
и себя оплакивають
письмо оставляю у на
шего лучшего друга
который нам много
хорошего делал до сих
пор Ваша Финя
и все родные.

כפי שידוע לנו, בליומה עם כל בני משפחתה ניספו כבר. אין אני יכולה להמשיך בכתיבה. כל הקרובים בוכים ומבכים את עצמם. את המכתב הנני משאירה אצל הטוב שבידידינו, שעשה לנו הרבה טובה עד עתה.

שלכם פאניה וכל בני המשפחה.

Мы все лежим в
одной яме.
Я больши как уверена
что вы все будите
знать где нашая
магила.
Мама и папа очень
плохо держатся
Рука мая очень
тресотся не могу
даже коньчить писать.
Я горда так что я
Иврейка

כולנו שוכבים בבור אחד. הנני בטוחה בהחלט, כי תדעו כולכם את מקום קבורתנו. אמא ואבא בקושי מחזיקים מעמד. ידי רועדת וקשה לי לגמור את הכתיבה.

אני גאה כי יהודיה אנוכי.

И пошбаю за маю
начию. Я никаму не
говорью чо пишу перед
нашим оконьчанем
жизни письмо
Ах!.... как хочеться
жить и дожит нимного
лучшего. Всё уже
пропало........
Прощайте ваша родин
Фаня в имено всех;
папа. мама Сима, Соня
Зуся Рася Хаца
и маленькая ничего не
понимающая Зелдожка
Друя
Концетрационый лаер
при разстреле
в схроне
вторник 4 часа
утро 16 VI-1942г.
Дасвидание прощайте
ваша Фаня

אני מתה למען עמי. לאיש לא גיליתי,
כי הנני כותבת מכתב לפני מותנו. אך !...
כמה מתחשק לחיות ולהגיע לקצת טובה
בחיים. אולם הכל כבר אבוד... היו שלום.
קרובתכם פאניה בשם כולם: אבא, אמא,
סימה, סוניה, זוסיה, ראסיה חאצה

ובשם זלדה'לה הפעוטה, שאיננה
מבינה עדיין דבר.

דרויה,

במחנה ריכוז,

לפני הירצחנו בירייה,

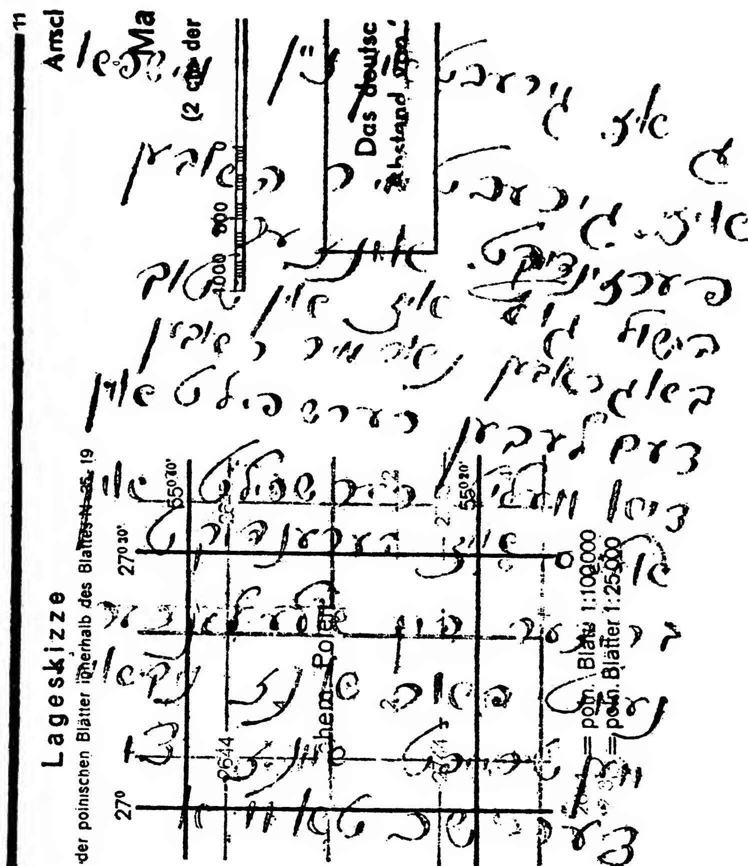
במחבוא.

יום ג', בשעה 4 לפנות בוקר

16.6.1942

שלום לכל,

שלכם פאניה

תוכן השורות האחרונות באידיש:

ג׳ איז גערעכט און זיין משפט איז גערעכט. מיר האָבן פאַרזינדיקט. אונזערע ביסל גוטס איז אין שטוב באַגראָבן. נאָר מיר האָבן דאָס לעבן פאַרשפּילט און אַלעס איז פאַרענדיקט. ברידער פון אַלע לענדער, נעמט פאַר אונז נקמה. מען טרייבט אונז צו דער שחיטה ווי שעפּסן.

פאַניע

בתירגום לעברית:

״ה׳ אמת ומשפטו אמת. אנחנו חטאנו. רכושנו הדל הוטמן בבית. אבל את חיינו הפסדנו. הכל גמור. אחים מכל הארצות, ניקמו את נקמתנו. מובילים אותנו כצאן לשחיטה״.

פאניה

א טאג־בוך נאך דער שחיטה

יצחק ארון, כמוהו כמעטים אחרים מיהודי מיור, נשאר בחיים הודות לעוז הרוח לקום ולברוח מכיכר השוק המוקפת שוטרים מזוינים, מקום בו רוכזו יהודי העיירה שעות ספורות לפני שהובלו אל בור המוות, ביום ה־2 ביוני 1942. השתאות ופליאה מעוררת העובדה, שיצחק ארון, למרות ההלם שאין לתארו במלים, היה מסוגל להתחיל בו ביום לרשום יומן אישי. היומן שניהל כמעט יום־יום במשך שלושה חדשים ויותר נשתמר. כן נשתמרה ה״צוואה הקטנה״ שכתב יצחק (המתגורר בניו־יורק) על גבי פיסת נייר, כתובה בעפרון משני צדדיה. היומן, שנכתב באידיש, מובא בזה בקיצורים מסוימים ובתיקונים קלים. הדברים מדברים בעד עצמם.

המערכת

דינסטיק 2.6.42.

א שרעקלעכע שחיטה! ווי שעפסן אויסגעשאָכטן די גאנצע שטעטל. געראטעוועט האָבן זיך ווייניק. איך בין אנטלאָפן מיט נאך חברה׳ פון מארק פלאץ. מען האָט געשאָסן איבער אונז. א סאך זיינען געפאלן לויפענדיק און געציילטע האָבן זיך געראטעוועט. ביז נאכט בין איך געלעגן אין יצחק קצב׳ס שטיבל און ביינאכט ארויס פון שטעטל. געקומען צו א באקאנטן פויער בארא׳ק אין דארף פאציצקי און געלעגן ביי אים אין די קוסטעס.

איך האָב וועגן גאָרניט געקלערט, נאָר וועגן דעם, אז איך האָב פארלוירן אויף אייביק מיינע טייערע עלטערן, דריי שוועסטער (איינע פון זיי, פרידע, א פאר־הייראטע מיט א פינף חדשים׳דיק קינד שניאור׳ל), איר מאן, מיין שוואָגער משה, מיין פעטער מענדל, מיין שוועסטער־קינד עלטשיק פון דרויסק. איך האָב פארלוירן מיינע בעסטע פריינט, אייזיק׳ס משפחה, לאה׳ס משפחה, איך האָב אלעמן פארלוירן און בין געבליבן אליין אין די קוסטעס. איך האָב זיך געשטעלט ביינאכט זאָגן נאָך זיי קדיש.

מיטוואָך, 3.6.42.

ווידער געלעגן אָן באוווסטזיין אין די קוסטעס, געהערט ווי מען שיסט מיינע ברידער־אידן. ביינאכט געטראָפן א לעבעדיקע מיין שוועסטער גיטע. אין דער פינצטערער נאכט האָבן מיר זיך ביידע געלאָזט גיין זוכן א מקום־מקלט.

דאָנערשטיק 4.6.42.
די קריסטן, ווו עס באהאלט זיך ט.ב., טרייסט אונז אין אונזערע צרות און דערציילט איינצלהייטן פון דער שחיטה.

שבת 6.6.42.
דער ערשטער שבת נאָך דער שחיטה. געהאט דעם ריכטיקן עונג שבת... דערמאָנט זיך אָן די שבתים פארבראכטע אין דער אייגענער היים, צווישן די אייגענע און די נאָענטסטע. און היינט... היינט ביינאכט, ד.ה. מוצאי שבת, האָט אונז דער גוטער פויער בארוק אוועקגעפירט צו זיין שוואָגער און באהאלטן אויפן בוידעם.

זונטיק 7.6.42.
דער נייער בעל רחמים איז א גרויסער שיכור. אלע שכנים קלייבן זיך צו אים טרינקען. עס איז א מורא צו ליגן אויפן בוידעם ביי אים אין שטוב. ער האָט באשלאָסן אריבערפירן אונדז אין א בעסערן אָרט, אין שטאל אויף די ברעטער. אונטערגעשפרייט שטרוי און מיר זיינע דאָרט ארויפגעקראָכן און געלעגן.

דינסטיק 9.6.42.
ביינאכט געגאנגען זוכן א אידן. עס בענקט זיך אזוי נאָך א איד. עס ווילט זיך ויסן ווער איז געבליבן לעבן. כ'האָב קיינעם ניט געטראָפן.

דאָנערשטיק 11.6.42.
דער פויער האָט מיר דערציילט, אז היינט האָט א פויער געטראָפן אין וואלד זעקס אידן. איך האָב געשיקט מיין קריסט זיי געפינען. האָט ער מורא די אידן זאָלן אים ניט הארגענען. איך האָב אים געגעבן א צעטעלע, אז אויב ער וועט באגעגענען אידן, זאָלן זיי אים ניט שלאָגן. ער האָט זיי געזוכט — ניט געפונען.

פרייטיק 12.6.42.
ערפילט געוואָרן מיין פארלאנג. א פויערטע האט געטראָפן זיבן אידן אין וואלד. איך האָב ארויסגעשיקט בארוק, ער האָט זיי געפונען און גערעדט מיט זיי. איך האָב גלייך ארויסגעשיקט מיט אים א בריוו און זיך דערוווּסט, אז דאָס זיינען: קלמן, שמעון, חנה, שלמה דער ווילנאָווער. פארנאכט זיינען זיי געגאנגען בעטלען איבערן דאָרף. איך האָב געקוקט דורכן שטאל. די הארץ האָט ווי געטאָן. ביינאכט זיך געטראָפן מיט זיי אין וועלדל. זיך געקושט, געוויינט, גערעדט... איך האָב זיי צוגעזאָגט אויסבאקן א פוד ברויט, זיי זאָלן קומען דינסטיק.

שבת: 13.6.
באקומען ווייטער א גוטע בשורה. באראקס זון האט געבראכט א צעטעלע פון רייזלען, אז זי לעבט. כ׳האב אויף א ווײַלע פארגעסן אן די צרות און געווען א מינוט גליקלעך. מיט איר געפינט זיך משקע ק. זיי געפינען זיך ביי מאן אויפן בוידעם. ביינאכט בין איך אוועק צו זיי און זיך מיט זיי געטראפן.

זונטיק 14.6.
א גאנצן טאג מיט זיי אפגעלעגן אויפן בוידעם: רייזל האט מיר געוויזן מיין שוועסטער׳ס עסינקע׳ס פאטאגראף. איך האב געוויינט. מיטקע מיט טאטיאנא האבן געבראכט אונדז עסן, דערציילט אונדז, אז אין גיכן וועט קומען די גאולה. ביינאכט האב איך זיי געבראכט צו זיך אין שטאל.

מיטוואך 17.6.
ביינאכט זיך געטראפן מיט די חברה. צונויפגעפירט קלמנען מיט מאשקע׳ן. קלמן האט מיר א קוש געטאן ווען איך האב אים דערציילט אז מאשקע לעבט. כ׳האב זיי אפגעגעבן די ברויט וואס איך האב פאר זיי באשטעלט. איך, קלמן, מאיר און חאצע זיינען געגאנגען אפנעמען מאיר׳ס קאסטיום ביים פויער ליאסאוויטש. ער האט אים ניט געקראגן. א גאנצע נאכט געבעטעלט.

דאנערשטיק 18.6
חאצע האט אונז געפירט דורך די בלאטעס צו די חברה אויפן מאך. נאך מיטאג זיינען מיר געקומען צו זיי. געטראפן מולינקען אייזיקס, מענדלען, חייצקלען, לוי־יצחקן. זיך צוגעקוקט צו זייער פינצטערן לעבן, פארזוכט פון זייערע פארציעס. ס׳כאפט א גרויל!

זונטיק 21.6.
עס איז געקומען צו אונדז באראק און דערציילט, אז מ׳נעמט אים אויף ארבעט. איך האב אים געראטן, ער זאל זיך באמיען ארויסצודרייען פון פארן. איך האב אים צוגעזאגט צו העלפן קריגן פאר אים וואס צו געבן, כדי צו פארשמירן. א שאדן, א גוטער קריסט, ער העלפט אלעמען. מיט דעם צוועק צו קריגן פאר אים זאכן און באזארגן ברויט פאר די חברה בין איך מיט אים אוועק אין דארף פאציצקי. ביי אים אין שטוב זיך געטראפן מיט זיסקען און דוד׳ן. זיך גוט מיט זיי צעקושט און צעוויינט זיך.

מאנטיק 22.6.
א גאנצן טאג געלעגן מיט דוד׳ן און זיסקען ביי פאמא אין טאק (פריער אין די

קוסטעס). יעדערער האָט געגומען זיך דערמאָנען אָן זיינע צרות און ווונדן. טרערן, בלוט האָט זיך געגאָסן, ווען מען האָט גענומען דערמאָנען אָן דאָס פארגאָסענע בלוט, וועגן די געפאלענע טייערסטע. אויף דער טעמע האָבן מיר פארבראכט א גאנצן טאָג. ביינאכט בין איך אוועק צוריק.

דאָנערשטיק 25.6.
א גאנצן טאג געלעגן אין די קוסטעס. נאָך מיטאָג א דרעמל געטאָן. די מאמע איז געקומען, געבראכט איר אייניקל שניאורלען, מיר אים איבערגעגעבן און געזאָגט: דו ווייסט דאָך, אז פרידא איז ניטא, נעם שניאורלען און האָדעווע אים. איך האָב אים צוגעדריקט צו זיך, לאנג געקושט און געדריקט. איך האָב זיך אויפגעכאפט — און א לאנגע צייט געוויינט נאָכדעם. ביינאכט זיינען מיר געגאנגען נאָך מיינע זאכן. דער פויער פאמא האָט מיר זייער גוט אויפגענומען. געגעבן א ביסל זאכן, ברויט, אייער, פוטער. פארטאָג צוריקגעקומען אין די קוסטעס.

זונטיק 28.6
איך בין היינט פארטאָג געקומען אין מיין היים (אין שטאל), געזשעברעוועט א גאנצע נאכט. אָנגעבעטלט ביי 20 קילאָ ברויט, 1 ליטער מילך, קארטאָפל, זאלץ. געגאנגען בין איך מיט מאנעסן, קלמנען, שמעון־חנן, מאשקען. איך האָב קיין חלק ניט גענומען פון די אנגעבעטלטע, אלץ זיי אָפגעגעבן. זיי זיינען מערער און זיי איז שווערער דורכצוקולעבן. כ׳בין א סך געשלאָפן, געחלומט האָט זיך דער טאטע. ער האָט מיר דערציילט ווי ער האָט זיך געראטעוועט... הלואי וואָלט עס אמת געווען. טאטיאנא האָט אונדז געבראכט ברויט. ביינאכט בין איך געגאנגען מיט מולינקען בעטלען. מען האָט אונדז אין שטוב ניט אריינגעלאָזן, דורכן פענצטער האָט מען אונז ארויסגעווארפן א שטיקל ברויט, ווי פאר א הונט. עס איז מיר געוואָרן ביטער. א לאנגע צייט האָב איך ניט געקענט אנטשלאָפן ווערן. איך האָב געווארט אויף די חברה פון מאָך, זיי זיינען נאָך די ברויט ניט געקומען.

מאָנטיק 29.6.
היינט האָב איך באשלאָסן צו פאסטן. גיטע האָט היינט געפאסט. א גאנצן טאָג געלעגן אויף די שטרוי, געטראכט, געחלומט, עס האָט מיר וויי געטאָן דאָס הארץ. ביינאכט זיינען געקומען די חברה. איך האָב זיי אָפגעגעבן די ברויט, וואס טאטיאנא האָט פאר זיי אויסגעבאקן. שמעון, מענדל מיט קלמנען זיינען אוועק זוכן חנה׳ן אָדער בוסקען. מען זאָגט, אז זיי לעבן. זיי האָבן מיטגעבראכט זיסקעס שוועסטער, מיט א יינגעלע. איך האָב געבעטן זי זאָל איבערנעכטיקן ביי מיר. נאָר זי האָט מיר פראָסט די האנט געקושט, איך זאָל איר אָפפירן צו זיסקען. ס׳איז געגאנגען א גרויסער רעגן, מיר האָבן זיך אויסגענעצט. ס׳איז געווען א רחמנות צו קוקן ווי

דער יינגעלע איז א צעריסענער, א נאסער. זי איז געבליבן נעכטיקן ביי פאמא׳ן אין טאָק.

דאָנערשטיק 2.7.42.
מולע מיט גיטעו האָבן אויסגערעכנט, אז היינט איז שבעה עשר בתמוז. איך האָב זיי געגלויבט און געפאסט ביז נאָך האלבן טאָג. ביינאכט בין איך מיט רייזלען און מולען געגאנגען אין דאָרף נאָך שיך פאר רייזלען. מיר זיינען געקומען בשלום, אויפגעוועקט דעם פויער ביינאכט. ער האָט אונז אוועקגעפירט אין באָד און מיר זיינען געלעגן אויפן בוידעם. ליגנדיק אזוי הערן מיר ווי מען עפנט די טיר פון באָד און מען רעדט צווישן זיך. מיר האָבן שוין גערעכנט, אז מען האָט אונז געפאקט, נאָר עס האט ארויסגעוויזן, אז דאָס זיינען געווען אונזערע אידעלעך: מאנעס, ארקע, חיים הערש און מאיר, ווער מ׳שטיינס געזאָגט גייט עס ארום ביינאכט אין נעץ און אין קעלט בעטלען א שטיקל ברויט, אויב ניט אידעלעך ?.. מיר האָבן זיך מיט זיי אביסל פאנאנדערגערעדט.

שבת 4.7.
געלעגן א גאנצן טאָג. בין השמשות צייט, ווען אלע זיינען געלעגן אויסגעשפרייט אויף די שטרוי, האָב איך א נעם געטאָן די שטרוי פון וואנט און דורך דעם שפאלט האָט א שפאר געטאָן דער שיין פון דער לבנה און האָט באלויכטן די ליגנדיקע ״קאטאָרזשניקעס״ אין שטאל. ווען מ׳קען דעם בילד פאראייביקן... ביינאכט האָבן מיר געהאט א באָד. קומענדיק פון באָד האָט אונז דער פויער מכבד געווען מיט בראנפן. מיר האָבן אָפגעזעסן ביז טאָג און געשמועסט. ער האָט דערמאנט מיין טייערן פאָטער, אים געלויבט און געזאָגט, אז ער וואָלט וועלן אים נאָך אמאל זען. און איך — איך האָב זיך צעוויינט.

מיטוואָך 8.7.
פארנאכט האָב איך מיט ארציקן זיך צו עפעס דערוואָרט. מיר האָבן אָפגעקויפט ביי ליאסאוויטש׳ן אן אווטאָמאט פארן קאָסטיום און טופליעס. מיר דארפן אים גיין אָפנעמען. עפעס א נייער געפיל האָט מיר באהערשט. כ׳האָב זיך גענומען פילן אלס מענטש.
ביינאכט האט אונז ליאסאָוויטש מיט זיין פאָטער איינגעלאדן אויף וועטשערע. לאנג געזעסן ביים טיש, ווי מענטשן זיצן און עסן. מיר האָבן זיך אָפגעוויינט אינגאנצן פון א נאָרמאלן לעבן. שוין פארגעסן ווי מען זיצט און ווי מען עסט ביי א טיש אונטער א דאך. נאָכן עסן זיינען מיר געגאנגען שלאָפן אין די קוסטעס.

דאָנערשטיק 9.7.

מיר זיינען ווייטער זאלבע פינפט אָפּגעלעגן אין די קוסטעס א גאנצן טאָג. איך האָב מיט ארציקן געהערט, וועגן פארשיידענע זאכן, ארויסגערעדט זיך וועגן נקמה. איך האָב ארויסגענומען מיין עטינקעס פאָטאָגראפיע און געשוואָרן נקמה צו נעמען. אָבער ווי אזוי? צי וועל איך דערלעבן נקמה צו נעמען? און ווי אזוי וועט זי אויסזען אט די נקמה פאר אזוי פיל פארגאָסן בלוט?..

פרייטיק 10.7.

די חברה אין נאָך ניט געקומען. מיר זיינען שוין אומרויק, צי האָט מען זיי חלילה ניט געכאפט, ס׳פעלט אונדז אויס, מיר זיינען ״א סך״ פארבליבן. איך האָב צונויפגעשטעלט א שיר וועגן נקמה.

שבת 11.7.

מיט מזל די חברה זיינען געקומען. כ׳האָב זיי געפונען ביי מיק. אויפן שטאל, זיי זיינען געווען אויסגענעצטע. זיי האָבן געפונען זאלקע ניאָמקינען, דוד לייזער פריידקין און מיט זיי בערל קיידאנאָווס יינגעלע ניומקע. מוצאי שבת זיינען מיר אוועק אין ג. נאכן אווטאמאט. מיר זיינען די גאנצע וועג געלאָפן. אויסגעשוויצטע זיינען מיר דערגאנגען ביז ג. דאָרטן אין א באָד האָט אויף אונדז געווארט ליאסאָוויטש. ער האָט אונדז געוויזן דעם אווטאָמאט, געדונגען זיך אויפן פרייז און מיט מזל אים אָפּגעקויפט. ער האָט אונדז אריינגעפירט אין א טאָק, צוגעדעקט מיט שטרוי און מיר זיינען שטיל געלעגן.

זונטיק 12.7.

א גאנצן טאג געלעגן אין די שטרוי. ליאסאָוויטש מיטן ברודער האָבן זיך אָנגעשכורט, יעדע רגע קומען צו אונדז און פלאפלען. וו.ל. האָט פלוצלונג מיר גענומען זידלען און דערמאָנט דעם אמאָליקן סכסוך וואס איך האָב געהאט מיט זיין ברודער. מיר האָבן זייער מורא געהאט, זיי זאָלן אונדז ניט ארויסגעבן. ברויט האָבן זיי אונדז געגעבן ווייניק. מיר האָבן כמעט א טאָג געהונגערט. פארנאכט האָב איך זיך גענומען דינגען וועגן דעם ביקס וואָס זיי האָבן אָפּגעקויפט אוין מיר אים געבראכט. ביינאכט האָבן מיר געבעטלט אין ג., מען האָט אונדז זייער ווייניק געגעבן. מיר זיינען געלאָפן צוריק אהיים. צוריקגייענדיק האָט מיר געשטאָכן אין פוס. האָב איך ניט געקענט נאָכלויפן. ביז רינ... בין איך נאָכגעגאנגען נאָך די חברה. דאָרטן האָבן זיי שוין מיט מיר ניט געוואָלט גיין. זיי זאָגן, אז איך בלייב אָפּ, און ניט געוואָלטווארטן. האָב איך זיי געזאָגט, אויב איר ווילט ניט ווארטן, טאָ גייט. ווי זיי האָבן דאָס דערהערט, זיינען זיי אלע אוועקגעלאָפן און מיר איבערגעלאָזן אליין מיט אן אָנגעווייטיקטע פוס. איך האָב זיך געשלעפט ארום שטעטל און איך האָב זיך א קער

געטאָן אויף קרוקווּוקע צום גרוב. אריינגייענדיק אין וועלדל האָט מיר א קוועטש געטאָן ביים הארצן, אז איך האָב זיך ניט געקענט רירן. ניט קיין ווּנדער, דאָ ליגן דערמאָרדעט אויפן שרעקלעכסטן אופן מיין פאָטער, מוטער, די שוועסטער עטינקע, די שוועסטער פרידא מיט שניאורקן, מיין שוואָגער משה, מיין פעטער מנחם מענדל, אלע מיינע פריינט. דאָ ליגט דערמאָרדעט אַן עדה אידן. איך האָב ניט געקאָנט קלערן מער און איינשטיין אויפן אָרט. עס האָט מיר געשווינדלט פאר די אויגן. איך בין אנטלאָפן פון שרעקלעכן אָרט, וואָס איז אָנגעזאפט מיט אזוי פיל אידישע בלוט און קוים מיט צרות זיך דערשלעפט איז שטעטל. די חברה האָבן שוין גערעדט אויפן בוידעס און די מיידלעך זיינען געלעגן אין שטאל, נאָענט ביי די חזירים. קומענדיק פון אזא וועג האָט מיר פשוט מחיה נפש געווען אָט אזא בילדל. דעם גאנצן כעס האָב איך אויסגעגאָסן אויף די חברה, וואָס זיי האָבן מיר אוועקגעוואָרפן.

פרייטיק 17.7

קיין ברויט איז גיט געווען. ביינאכט בין איך אוועק מיט מולינקען בעטלען אין דארף ב. פאמא איז ניט געווען אינדערהיים. בין איך אונטערגעגאנגען צו או. אונטערן פענצטער. האָבן זיי, מיינע "יחסנים", אפילו ניט געענטפערט און מיין "גוטער פריינט" וו. האָט פשוט מיך געהייסן זיך אָפּרוקן פון דאנען. עס האָט מיר א דריק געטאָן ביים הארצן... דאן בין איך צוגעגאנגען צו פאמא. ער האָט געעפנט דעם פענצטער און ארויסגעטראָגן א שטיקל ברויט. אָבער ער האָט גערעדט מיט מיר א לאנגע צייט. געקומען בין איך כמעט אָן ברויט.

שבת 18.7.

געלעגן און געקלערט וועגן אונדזער פינצטערן גורל. ביינאכט האָט באראָק אונדז אריינגעבעטן אין שטוב. עס האָט זיך דערהערט אַן עראָפּלאַן, וועלכער האָט מיטן פּראָזשעקטאָר באלייכט דעם גאנצן געגנט. א פונק פון האָפענונג האָט זיך אָנגעצונדן. אפשר וועט ווען קומען די גאולה און אונדז אויסלייזן פון די צרות. שוין ניטאָ קיין כח אריבערצוטראָגן דאָס אלץ. וועט ווען נעמען א ברעג?

זונטיק 19.7

ווידער געלעגן א טאָג. די גאולה איז נאך ניטאָ. נאָך מיטאָג זיך דערמאָנט אָן פלימעניקל, דעם פיינעם שניאורל — אָן זיין ליכטיק פנימל. עס כאפט א גרויל ווען איך דערמאָן זיך אָן זיינע לעצטע מינוטן פון זיין קורצן לעבן. איך קען זיך קיינמאָל ניט מוחל זיין פארוואָס איך האָב אים ניט צוגענומען פון פרידאן. כ'וואָלט צוזאמען מיט אים געלאָפן, זיך צוזאמען געראטעוועט. כ'וואָלט אים אָפּגעגעבן א באקאנטע קריסטן זי זאָל אים האָדעווען, כ'וואָלט איר גוט באצאָלט, כ'וואָלט אָנגעשלעפּט פון אלעס גוטעס, ער זאָל זיך נאָר האָדעווען. ס'וואָלט געווען פאר

מיר א שטיקל טרייסט אין מיין פינצטערן לעבן, אן אַנדענקונג נאָך מיין שוועסטער און שוואָגער (א קליין צווייגעלע פון אונדזער משפחה). כ'וואָלט פשוט אָפּגעגעבן א העלפט פון מיינע טעג, ווען איך קען אים היינט באקומען. אָבער וואָס העלפט דאָס פאנטאזירן? די גרוילעכע ווירקלעכקייט ווייזט אנדערש. דאָס ליבע קינד איז דערמאָרדעט געוואָרן מיט זיין מוטער דורך ווילדע בעסטיעס, מיט זיי נאָך הונדערטער אזעלכע אומשולדיקע. און ס'איז ניטאָ קיין נקמה. קיינער פאָדערט ניט קיין חשבון פאר זייער פארגאָסן בלוט. און אזוי וועט שוין בלייבן?..

מיטוואָך 22.7.

ווידער א צרה! מען האָט צוגענומען אויף ארבעט אונדזער טייערן פאמא באראָק. טאטיאנא וויינט, עס איז פשוט צער צוצוקוקן. א שאָד, דער איינציקער גוטער פריינט אונדזערער איז אויך ניטאָ. ער האָט זיך מיט אונדז צעקושט און אוועק. טרערן האָב זיך אָנגעגאָסן פון די אויגן. א שאָד זיך צו שיידן אָט אין אזא צייט מיט א מענטשן, מיט וועלכן מ'האָט געקענט ריידן אָפן, א מענטש וועלכער האָט מיטגעליטן מיט אונדז, מיט א מענטשן צו וועלכן איך האָב זיך צוערשטן געווענדעט נאָך הילף גלייך פון גרוב.

ביינאכט בין איך געגאנגען מיט מולינקען צו וואי. קוים זיך דערשלעפּט צום הויף, אָנגעקלאפּט. פריער האָט ער זיך אָפּגעענטפערט, נאָך דעם ארויסגעוואָרפן ווי א הונט און געבעטן מערער זיך ניט ווייזן אין הויף, אויס מורא כלומרשט.

פון אים זיינען מיר אוועק צו ש. דאָ האָבן מיר שוין געהאט אן אנדער קבלת פנים, שוין פשוט א ווארעמע און ברידערלעכע אויפנאמע. מען האָט אונדז אפילו פאָרגעלייגט זיך לייגן אין בעט. מיר האָבן א צייט געשמועסט מיט די גוטע מענטשן און נאָכדעם ארויפגעקראָכן שלאָפן אין שטאל. ס'איז נאָך ניט געווען אָפּגעקילט דער אָרט פון זיסקען, יצחק מענדלען, שלום און איינער פון די קריוויצקיס. זיי זיינען דאָ אָפּגעווען א מעת־לעת און אָקאָרשט אוועקגעגאנגען. די גויע האָט אונדז געגעבן א קישן און מיר זיינען גיך איינגעשלאָפן.

דאָנערשטיק 23.7.

די חברה האָבן א גאנצן טאָג געפאסט צוליב דעם וואָס זיי האָבן קיין ברויט ניט געהאט אין צוליב דעם וואָס עס איז היינט געווען תשעה באב. רייכטיקער חורבן פון אונדזער לעבן! ביינאכט האָב איך מיט מולינקען געבעטלט. נאָך עטלעכע האָבן געגעבן שטיקלעך ברויט. מיר האָבן זיך קוים דערשלעפּט פארמאטערטע צוריק אין שטאל.

זונטיק 26.7.

א טאָג געלעגן אין שרעק. אן ערלטע איז געגאנגען זוכן דעם פערד און געזען מיר אריינגייענדיק אין שטאל. אָבער ס'איז אריבער דער טאָג, ביינאכט זיינען מיר

אריין אין שטוב צו באראַקן. מיר האָבן געדאַרפט זוכן אַן אָרט. מיר זיינען אוועק צו אַלגאַ. זי איז אריין אין שטוב און מיר האָבן געדאַרפט אריין אין שטאַל. מיר האָבן זיך זאַלבעפירט אוועקגעזעצט אַרום שטאַל, ווער אויף אַ שטיין, ווער אויף אַ קלאָץ. געזעסן און גאָרניט גערעדט. יעדער האָט געקלערט וועגן דער פאַרשאָל־טענער לאַגע אונדזערער. ערגער פון אַ חזיר, ערגער פון אַ הונט. מען וואַלגערט זיך אָן אויפהער מיט די טאַרבעס פון איין אָרט אויף דעם אַנדערן. און ווען וועט עס נעמען אַ ברעג? מיר זיינען אַזוי שווייגנדיק אַ צייט געזעסן ביי די פעקלעך מיט אַראָפּגעבויגענע קעפּ. אַרום איז שטיל. אַלע שלאָפן, רוען און מיר זיינען פאַרשאָלטענע, פאַר אונדז איז קיין רו ניטאָ, מיר דאַרפן וואַנדערן... שפּעט זיינען מיר אריין צו די חזירים אין שטאַל און זיך געלייגט אויף די האַרטע שטאַנגען.

מאָנטיק 27.7.

לויפנדיק צוריק האָב איך די חברה אוועקגעשלעפּט אויף קרוקוועקע און צוגעפירט צום גרוב ווו אונזערע טאַטעס, מאַמעס, ברידער און נאָענטסטע זיינען אויפן שווידערלעכסטן אופן אריינגעשליידערט געוואָרן צעריסענע פון די קוילן פון די היטלעריסטישע בעסטיעס. איך בין געפאַלן צום גרוב, אַרומגענומען די ערד, וואָס האָט באַשאָטן די רעשטלעך פון מיינע טייערע. איך האָב געקושט די ערד, איך האָב געוויינט, גערעדט (איך געדענק ניט וואָס), איך האָב געמאָנט: פאַרוואָס?!

פאַרוואָס קומט עס אונדז אידן אַזאַ שרעקליכן אומגליק? קיינער האָט מיר ניט געענטפערט, די סאָסנעס מיט די יאַלקעס האָבן נאָר געראַוישט און גאָרנישט דערציילט. זיי האָבן דאָך אַזויפיל וואָס צו דערציילן, די שטומע עדות פון יענע בלוטיקע טעג. איך בין געלעגן אויפן ברודער־קבר פון אַ שטעטל אידן איינס אַזייגער ביינאַכט און ניט געוואָלט זיך אויפהייבן פון אָרט. חיים־הירש האָט מיר אַ רוף געטאָן, ער איז אַליין מיט זיין גרויסן משונה׳דיקן גוף צוגעפאַלן צום בערגל און געקושט די ערד. לוי־יצחק איז געשטאַנען פון דערווייטנס און מורא געהאַט צוצוגיין. איך האָב אויף אים אָנגעשריען: וואָס שרעקסטו זיך פאַר דער גרוב, ווו עס ליגט דיין טאַטע מיט דיינע טייערסטע, דו שרעקסט זיך פאַר דיין טאַטן? ער האָט מיר געפאָלגט און געפאַלן אויפן גרוב און אויך געקושט די ערד. מיר זיינען אַלע דריי אַ ווײַלע אַזוי געלעגן אויסגעצויגן אויפן גרוב און געקושט די ערד... ווען עמיצער וואָלט אַ קוק געטאָן אויף דעם בילד ווי דריי בחורים מיט טאַרבעס ליגן אויסגעצויגן ביינאַכט אויף דעם שרעקלעכסטן אָרט אויף דער וועלט און וויינען. שטיינער האָבן געדאַרפט צוגיין... קוים לעבעדיק האָבן מיר זיך דערשלעפּט צום שטאַל.

דינשטיק 28.7.

אויף מאָרגן ווי מיר דריי זיינען געלעגן אויפן גרוב, האָט מען אין שטעטל גערעדט, אַז מיר האָט מען געכאַפּט אַ פאַרחלש׳ט לעבן גרוב און, פאַרשטייט זיך, דערשאָסן.

אין צוזאמענהאנג מיט דעם איז ליאסאָוויטש געקומען צולויפן אָפּנעמען די פּאדעשוועס פארן ביקס, וואָס ער האָט מיר פארקויפט... מיר האָבן וועגן דעם פאל א סאך גערעדט און ניט געקאָנט פארשטיין פון וואנען האָט זיך געגומען די ידיעה, אז מיר האָט מען געפונען ביים גרוב: מעגלעך אז ווער ניט איז האָט אונז באמערקט ליגנדיק ?

שבת 1.8.
היינט, ליגנדיק אויפן אויוון איז געקומען צו מיר טאטיאנא און מיט אן אויפגערעגטן טאָן מיר אָנגעזאָגט א מאָדנע בשורה, אז מיר האָבן שוין ניט וואָס מורא צו האָבן. מיר קענען שוין ארויס אויף דער פריי. מ׳וועט אונדז גארניט טאָן. א מאָדנער געפיל האָט מיר באהערשט, הייסט עס אז מיר האָבן זיך דערוואַרט די פרייהייט ? איז טאקע געקומען די גאולה ? איך קען שוין ארויס נקמה נעמען ? עס האָט גענומען קלאפן דאָס הארץ. מען רופט אונדז צוזאמען אין גלובאָק און מיר האָבן דאָס רעכט אָפּן צונויפזאמלען זיך אין גלובאָק. עס איז געקומען ספּעציעל א שליח פון גלובאָק און רופט צוזאמען אלע אידן. אלע אידן קלייבן זיך אין פ.ל. און פון דאָרטן גייען אלע אין גלובאָק. איך האָב קוים דערוואַרט פארנאכט. געגאנגען מיט חיים הערשן און מולינקען א ביסל בעטלען. אָפּגענומען דעם פעלצל ביי וואנ... געוועזן ביי נר..., ביי מאנ... זי האָט אונדז געגעבן 8 אייער און מיר זיינען דערגאנגען אין פ.ל. צו דאג... דאָרטן האָבן מיר געטראָפן אידן: גאלדינס, שבתין, יוסף לולינסקי און נאָך.

זונטיק 2.8.
איך האָב זיך גענומען אינפאָרמירן וועגן דער בשורה, וואָס פאר א פרייהייט האָט מען אונדז געגעבן. יוסף לולינסקי האָט מיר דערציילט וועגן אלעס: לעדערמאן האָט געפּועלט ביים געביטסקאָמיסאר צונויפצוקלייבן אלע אידן פון די וועלדער, זיי מעגן גיין בייטאָג, קיינער טאָר זיי ניט פארהאלטן. אין גלובאָק מעגן די אלע פּליטים ווינען צוזאמען מיט די פארבליבענע גלובאָקער. איך האָב פארשטאנען, און מיט מיר די איבעריקע חברה, אז מען רופט אונדז צו דער שחיטה אין גלובאָק. איך האָב געזען דעם פאָרשטייער, טריבאכאָוו׳ס א ברודער. ער האָט מיר געראָטן צו טאָן ווי איך פארשטיי אליין. איך בין געגאנגען צו סטעפּקא זיך געזעגענען מיט טריבאכאָוו׳ס פאמיליע. די סצענע וועט מיר אויף שטענדיק פארבלייבן אין זכרון. איך האָב געטראָפן ארייַנגייענדיק אין שטוב אָט אזא בילד: אין מיטן שטוב איז געשטאנען הירשל טריבאכאָוו׳ס, אן אָפּגעריסענער, אן אויסגעדאַרטער, א פארחושכטער און האָט אויפן קול געוויינט. ארום אים זיינען געשטאנען קריסטן און קריסטנס (ארומיקע שכנים) און האָבן מיטגעוויינט. נאכער איז טריבאכאָוו צוגעגאנגען צו יעדן פון די פויערים און האָט זיך מיט יעדערן געקושט. ס׳איז געוואָרן אזוי קאַלעמוטנע אויפן הארצן, ווי הירשל נעמט ארום יעדן פויער קושט אים, דאנקט אים פאר די הילף,

קלאָגט. עס וויינען אַלע וועלכע האָבן זיך דאָרט געפונען. הירשל האָט געגומען שרייען, אַז ער וויל דאָ פאַרבלייבן, לעבן אַן אָרים לעבן צוזאַמען מיט די פויערים, ער וויל ניט פאָרן אין גלובאָק אויפן טויט מיט די קליינע עופעלעך... נאָכער איז געווען אַ סדרה ווי ליפשע האָט זיך געזעגנט מיט אַלעמען. איך האָב ניט געקענט אַריבערטראָגן. שטיינער האָבן געדאַרפט צוגיין. די ביידע יינגעלעך האָבן בשום אופן ניט געוואָלט זעצן זיך אין וואָגן צו פאָרן. זיי זיינען אַנטלאָפן אין די קאָרן. מען האָט זיי געכאַפּט. איך האָב געהאָלפן זיי כאַפּן... זיי טענהן, זיי ווילן אין גלובאָק ניט פאָרן, זיי האָבן מורא... אָך, איר יונגע נפשלעך ? סאַראַ פאַרגעפיל איר האָט ! איר ווילט ניט פאָרן אַהין... איר ווילט לעבן... איך האָב אַ גאַנצן טאָג ניט געקענט עסן, עס האָט מיר וויי געטאָן דאָס האַרץ.

3.8. מאַנטיק

איך בין געפאָרן מיט פאַמאַ באַראַק אין מיכ... ס'איז מיר אויסגעקומען מאָדנע ווען איך בין געזעסן אין וואָגן אין געפאָרן אין מיטן העלן טאָג. איך האָב געקוקט אויף דער וועלט ווי היינט געבאָרן געוואָרן. זיך אָפּגעוויינט פון דער ליכטיקער וועלט. דער פויער האָט מיר גוט אויפגענומען, געגעבן אַ גוטן פרישטיק, ער האָט אַ צייט געלייענט די "ביבליע", אָנגעוויזן אויף דער שלעכטער צייט, געגעבן אַ פּוד מעל און מיר זיינען אָפּגעפאָרן. פאַרבייפאָרנדיק האָב איך געבעטלט ברויט. לעבן סיעליאַד בין איך אַראָפּגעקראָכן און געגאַנגען מיטן פעלד. עס איז מיר געוואָרן זייער שלעכט. איך בין געפאַלן. אַ קריסטן פון אַ דערבייקן כוטער האָט מיר באַמערקט, געבראַכט צו זיך און מיר געגעבן מילך, וואַסער, ברויט. איך בין געלעגן ביי זיי אַ פּאָר שעה און אַוועק אין סאָל... דאָרטן בין איך געלעגן אויפן גאַניק. ס'האָט מיר געשווינדלט אין קאָפּ. מ'האָט מיר געגעבן אַ ביסל פּוטער, קעז, עטלעכע אייער. איך האָב קוים זיך דערשלעפּט ביז אַ קוסט, אַ פאַל געטאָן און געלעגן כמעט אָן באַוווּסטזיין. כ'האָב ניט געקענט אויפהויבן דעם קאָפּ. אַזוי בין איך געלעגן ביז פאַרנאַכט. דערנאָך צוגעגאַנגען צו אַ כוטער. דאָרטן געטראָפן דעם דאָקטאָר באָטשאַנסקי. מיט אים אַ צייט גערעדט. ער האָט געראָטן צו פאָרן אין גלובאָק, דאָרטן וועט מען ניט שיסן. אַזאַ יאָר אויף אים מיט זיין עצה, דער שונא ישראל, ער האָט אפילו ניט געהאַט קיין ביסל יושר פאַרלייגן עטלעכע רובל צו העלפן.

6.8. דאָנערשטיק

זיך צוגעקוקט ווי עס לעבן 12 אידן פאַרוואָרפענע אויפן מאָך. אַ גרויסע בויד, מען ליגט ווי ציגיינער אָן אַ היים, אָן רעכט און אָן אַ צוקונפט. די מיידלעך גרייטן פרישטיק, מען צעטיילט די ברויט אויף פאַרציעס, מען עסט אַלע גלייך. דאָס זעלבע מיטאָג און וויעטשערע. אַלע באַקומען גלייכע פאַרציעס, אפילו דער קלענסטער פון דער גרופּע, דער קליינינקער פליט ישראל בן יוסף לולינסקי קריגט אויך זיין חלק צוזאַמען מיטן פאָטער.

פרייטיק 7.8:

איך האָב דורכגעלייענט מיינע פּאָר שירים, מען האָט זיך גוט צעוויינט. ביז וואנען וועט מען אזוי זיצן פאראייניזאמטע? ווו איז אונדזער גאָט? זיינען מיר שוין פארמשפּט אלע אויף אונטערגאנג? מיר פרעגן זיך איינער דעם אנדערן: עד מתי? קיינער ווייס ניט, ווען וועט קומען דער סוף פון אונדזערע צרות.

פון 8.8 ביז 2.9 האָב איך געהאט איבערגעריסן דעם שרייבן. איך האָב א סך געוואנדערט פאר דער צייט, ווו געטאָגט דאָרטן ניט גענעכטיקט. אין דער צייט האָב איך זיך אריבערגעקליבן מיט גיטען, רייזלען און מולען אויפן מאָך צו שמעון גאָלדינס גרופּע. אין דער צייט איז געקומען מאיר דייטש, געשיקט פון גלובאָקער יודנראט מיט א״פראָפּוסק״ צונויפקלייבן די איבעריקע אידן פון די פעלדער און וועלדער אין גלובאָק. איך האָב באשלאָסן ניט צו פאָרן צו די גזלנים אליין זיך איבערגעבן אין זייערע הענט. א גרעסערע טייל פון די מיאָרער פליטים האָבן יאָ באשלאָסן פאָרן אין גלובאָק, ווייל קיין אנדער ברירה האָבן זיי ניט געהאט. קיין ברויט איז ניט געווען און ווו אהינצוטאָן זיך אויך ניט. מ׳האָט געדונגען א פור און מען האָט שוין געדארפט אָפּפאָרן. אין דעם ענטשיידענעם מאָמענט איז ארויפּ־געשווומען שאול ניחאמצין פון זיין נארע און האָט זיך געוויזן צו אונדז און האָט פאָרגעליינט צו געבן גאָלד, וואָס ביי אים איז פארבליבן פון קאמיטעט, נאָר מ׳זאָל ניט פאָרן אין גלובאָק אויפן טויט. ער האָט יעדע גרופע צעטיילט צו ביסלעך גאָלד און א סך האָבן זיך אָפּגעהאלטן פון פאָרן. זיין ווייזן זיך, און צום ריכטיקן מאָמענט, ווען מען איז געשטאנען אויפן שיידוועג, האָט זייער א וויכטיקע באדייטונג און וועט אפשר מיט דער צייט האָבן א היסטאָרישע באדייטונג. דאָס וועט מען קענען שפּעטער אָפּשאצן. דערווייל באגריסן מיר שאול׳ס האנדלונג! מאיר איז געקומען א צווייטן מאָל פון גלובאק, דעם מאָל איז שוין קיינער ניט געפאָרן.

מיטוואָך 2.9.

עס איז געשען א זייער טרויעריקער פאל פאר אונדז. אליהו מיט מאירן קלמן און ברזין זייען געגאנגען שוין א גאנצע נאכט מיט 9 מאן צו די פארטיזאנער. זיי האָבן זיך גערדרייט א ביסל, געבלאָנדזשעט און באשלאָסן זיך אומצוקערן צוםביידל. ווען אלע האָבן זיך געליינט שלאָפן פארטאָג, האָט איינער פון די לייט אָפּגעצויגן דעם אווטאָמאט און איז מיט אים אנטלאָפן. אלע זיינען פארבליבן אנטוישטע. מיר האָבן קיינעם ניט, מיר זיינען אליין. אפילו די אחים לצרה, די פארטיזאנער, האָבן אונדז אויך פאראטן. ביינאכט בין איך מיט שמעונען געגאנגען נאָך ברויט. מיר האָבן אָנגעגראָבן בולבעס און פארבליבן ביי טאטיאנה באראָק אין טאָק.

דאָנערשטיק 3.9.

געלעגן אין טאָק א גאנצן טאג. אונדזער לאגע ווערט פון טאָג צו טאָג "בעסער". מ'האָט ארויסגעגעבן פאראָרדנונגען, אז אלע קריסטן זאָלן כאפן אידן און אויפן ארט הרגענען. איך רעכן, אז די פאראָרדנונג איז צוליב די פארטיזאנישע גרופע, וועלכע האָט זיך דאָ באוויזן. דער פויער פראנ... האט געזאָגט, ווען ער זאָל טרעפן א איד, וואָלט ער אים גלייך אליין דערהרגעט... אָט אזוי איז שוין אונדזער לאגע: זיינען געבליבן עטלעכע אידעלעך, וואָס מאטערן זיך מיטן טויט צוגלייך, דארף מען זיי אויך אויסראָטן...

מאָנטיק 7.9.

פארנאכט האָב איך באקומען גוטע געריסן. משה'ל האָט מיר דערציילט, אז אין געגנט געפינען זיך א סך אידן, וועלכע בלאָנדזשען ארום אין די וועלדער, זומפן, קוסטעס. עס לעבן: בעראָן זלמן, דריזין לייב, קיסין ליבל, לעווינסאָן חנה, שפייער פראדע. עס וואלגערן זיך ערגעץ: וויינשטיין יהושע מיט זיין ברודער יעקב פון פאהאמל, צעפעליעוויטש לייב מיט זיין ברודער זלמן בער פון לוזשקי און נאָך א סך. אלע גוטע חברה! איך האָב זיך געזעצט מיט משה'קן און קלמן קאצער אונטער א קוסטל און מיר האָבן געשמועסט. אך, ווען עס קלייבן זיך צוזאמען אויף א אָרט כאָטש די פארבליבענע אידישע פליטים און מען באוואָרנט זיך מיט געווער, מ'שאפט א כח און מ'באווייזט דער וועלט, אז אידן זיינען אויך מענטשן אין קענען ווירדיק קעמפן פאר זייערע בארויבטע רעכט. משה'ל האָט באמערקט: "עס איז שוין די העכסטע צייט מיר זאָלן זיך אָרגאניזירן. ביז וואנען, וועלן מיר זיך דאָ ארומדרייען ווי שדים אויף די בלאָטעס, פארנעמען זיך מיט בעטלעריי און קלאָגן אויף די צרות. מיר דארפן אָנפאנגען צו טאָן. וואָס האָבן מיר שוין צו פארלירן? קלמן האָט אויך צוגעגעבן, אז ס'איז אים אויך נמאס געוואָרן אזוי ארומשלעפן זיך ווי די הקדשים... — מיר זיינען געזונטע חברה. מיר דארפן זיך קודם כל נעמען פאר די היגע מערדער, פאָליציי, פאר זייערע פאמיליעס און דייטשע מיטהעלפער, פאר אלעמען וואָס האָבן איינגעטונקט זייערע הענט אין אידיש בלוט. זאָלן זיי אויך קיין רו ניט האָבן! און קודם כל, מיר דארפן זיך באוואָרנען מיט געווער. משה'ל האָט געמאכט אזא חשבון: איצקע, דו האָסט א ביקס, שאול וועט אויך קריגן, קלמן וועט אוועקגעבן זיין קאסטיום פאר א ביקס און אזוי וועט זיך עס אָנהויבן. יאָ, די ווערטער זיינען ניט געווען קיין פוסטע פאנטאזיעס. עס איז שוין רייף געוואָרן ביי יעדן פון אונדז וואנדערער דער געדאנק פון שאפן א אידישע באוואָפנטע גרופע, פאר וועלכע אלע ארומיקע זאָלן האָבן דעם פולן רעספעקט, ווי פאר קעמפער פאר א גערעכטער זאך. מען וועט שוין אויפהערן צו באציען זיך צו אונדז ווי צו אָרעמע בעטלער מיט מיטלייד און רחמנות. אין אונדזער פינצטערן לעבן פון היינט האָט דער געדאנק פון שאפן א אידישן אָטריאד אריינגעבראכט א שטראל פון ליכט,

גלויבן אין "מאַרגן", וועלכן מיר, די שארית הפליטה, וועלן מיט די אייגענע הענט שאפן פאר זיך. אונדזער צעבראָכן, נישטיק לעבן וועט באקומען א ציל, אן אינהאלט, אז אויך מיר קענען ברענגען נוצן דער גרויסער זאך וואָס די פּראָגרעסיווע וועלט האָט זיך געשטעלט: צו פארניכטן דעם היטלעריזם מיט זיין שורש. און מיר אידן דארפן דאָך זיין אין די ערשטע רייען, צווישן די ערשטע קעמפער. גענוג צו בעטלען! מ'דארף ווארפן די טאָרבעס! דאָס איז דער געבאָט פון דער שעה. יעדערער פון אונדז האָט דאָס גוט פארשטאנען. עס האָט אונדז געלערנט די ביטערעווירקלעכקייט פון לעבן, נעמען ביקסן אין די הענט אָנהויבן צו מאכן זאסאדעס אויף דייטשן מיט זייערע פאליציי־אישע הינט. ניט דערלאָזן צו זיי קיין טראנספּאָרטן מיט פּראָדוקטן, ניט געבן זיי קיין איין מינוט רו אין זייערע גארניזאָנען. זיי, די נידעריקע העסלעכע דייטשע מערדער, זאָלן דערפילן, אז ווו זיי וועלן זיך ניט קערן, אויפן וועג צי אין קוסט און אפילו ביי זיך אין גארניזאָן גופא, לויערט אויף זיי דער אידישער פארטיזאן, וועלכער וויל און וועט נקמה נעמען פאר אידיש בלוט.

מיר האָבן זיך געטיילט מיט אונדזערע פלענער און אויספירונגען מיט די איבעריקע חברה. מיר האָבן זיי געטראָפן זיצנדיק פארטראכט ביים ביידל. די לבנה האָט באלויכטן זייערע בלאסע פנימער. ביי יעדן האָבן א גלאנץ געטאן די אויגן פון פרייד, ווען מיר האָבן גערעדט וועגן נקמה. עס ווערט אויפן הארצן א סך לייכטער. א נייער גלויבן אין די אייגענע כחות, א געפיל פון האָפענונג האָט באהערשט די שטענדיק טרויעריק־יאושדיקע געפילן פון דער חברה. ס'איז אלץ ניט פארלוירן. ס'איז **לא אבדה תקותנו**... מיר טרעטן צו צו א ניי, לעבן, א פארטיזאנישן. צו טאָן, צו קעמפן, נקמה נעמען!

מיין קליינע צוואה

איך יצחק אראָן, דער זון פון משה און צירל, געבוירן און אויסגעהאָדעוועט זיך אין שטעטל מיאָרי, ווילנער קרייז (געבוירן אין יאָר 1914), ארויסראטעווענדיק זיך פון דער גרויזאמער שחיטה דעם 2.6 (דינסטיק) 1942, ווען די היטלעריסטישע באנדיטן האָבן ארויסגעפירט דאָס גאנצע שטעטל יידן, 926 נפשות און מיט דער הילף פון דער היגער פּאָליציי אויף א בעסטיאלישן אופן אויסגעשאָכטן איבער 800 יידן, פרויען, קינדער (גערעטעוועט האָבן זי 80—70 מאן). כ'האָב פארצייכנט יעדן טאָג מיין איבערלעבעניש פון דער שחיטה, ד.ה. פון 2.6.1942. איך האָב געשריבן יעדן טאָג (כאָטש אין א זייער קורצער פאָרם, צוליב מאנגל אין פאפיר) ווו און ביי וועלכע אומשטענדן איך זאָל זיך ניט געפינען. כ'האָב געשריבן ווען איך בין געווען באהאלטן אין די קוסטעס, אין קאָרן, אין שטאל, אין וואלד, אין די גרויסע בלאָטעס. אָט אזוי האָב איך פארצייכנט אין משך פון 3 חדשים מיט 5 טעג ד.ה. ביז דעם

7.9.42, ביז כ׳האָב געענדיקט די העפט. כ׳האָב באשלאָסן די צעריסענע און פארשמירטע, ווי מיין לעבן, העפט, איבערצולאָזן ביי א גוטן באקאנטן קריסט בר. שו... צו וועלכן איך האָב א פולן צוטרוי, ער זאָל עס אויסבאהאלטן. מיין ציל פון פארשרייבן איז געווען צו פאראייביקן אָט די גרויסע אומענטשלעכע איבערלעבונגען און צרות, וואָס מיר, א קליינע הייפעלע יידן, א מאן 40—30 האָבן דורכגעמאכט פון דעם שרעקלעכסטן טאָג פון דער שחיטה. אָבער ס׳איז מיר ווייט ניט געלונגען. ערשטנס ניט האָבנדיק קיין פעאיקייטן צו שרייבן און צווייטנס, ווען איך פלעג נעמען דעם בליישטיפט צום שרייבן, פלעגט זיך גלייך עפענען מיין שרעקלעכער ווונד פון הארצן. די אויגן פלעגן זיך אָנגיסן מיט בלוט און מען קען שוין ניט שרייבן מער... די ווונד איז ניט קיין קליינע און זי וועט זיך קיינמאָל ניט פארהיילן, כל זמן מיינע אויגן וועלן זיין אָפן. אזוי פיל יידישע בלוט האָבן די היטלעריסטישע מערדער פארגאָסן, אויסגעמאָרדעט א שטעטל יידן, כ׳האָב יענעם דינסטיק פארלוירן אויף אייביק מיין פאָטער משה הכהן (אלע האָבן אים געקענט), מיין מוטער צירל, מיין פארהייראטע שוועסטער פרידע מיט איר 5 חדשימדיקן מלאכ׳ל שניאור׳ל, מיין שוואָגער משה פרומין, מיין יינגערע שוועסטער עסינקע, 19 יאָר אלט, מיין אלטן פעטער מגדוב מענדל אראָן, מיינע גוטע פריינט אייזיק ענגעל מיט זיין פרוי חיה און זון כלוינע, מיין פריינדין, לאה אראָן מיט איר טאָכטער און זון, פייגע און ארקע, מיין יונגן פריינט אלציק ליפשיץ, קורץ, כ׳האָב אלעמען און אלץ פארלוירן, געבליבן בין איך מיט מיין שוועסטער גיטע און נאָך עטלעכע יידן און מיר האָבן זיך ניט *)

— —

אויף אונדז און מיט אלע מיטלען וויל מען אונדז פארניכטן, קיין איינער זאָל ניט פארבלייבןביים לעבן. זיי, די מערדער, פארגינען א.נדז אפילו ניט דעם נישטיקן צעבראָכענעם לעבן, ביי וועלכן מיר זיינען היינט פארבליבן.

איך האָב געבעטן דעם בעל פקדון, מיינעם, דעם יונגן שוב. בר... ער זאָל די העפט קיינעם ניט ווייזן און ניט געבן כל זמן איך וועל לעבן. נאָך מיין טויט זאָל ער איבערגעבן מיין שוועסטערל גיטען און ווען זי זאָל אויך ניט זיין, דאן זאָל ער עס אוועקגעבן א יידן, וואָס ער וועט אָנטרעפן, א פארבליבענעם פון די גרויזאמע שחיטות און רדיפות.

מיין ווונטש וואָלט געווען, אז אויב איך וואָלט ביי מיין לעבן ניט קענען דערווארטן א שטיקל טרייסט פון נקמה איבער די היטלעריסטישע רוצחים און די היגע פאָליציי, זאָל כאָטש מיין צעריסענע העפט, מיט די 14 צעריסענע בלעטלעך דינען אלס בילד פון דער גרויסער טראגעדיע וואָס האָט זיך אָפגעשפילט אין אונדזער געגנט מיט די אָרעמע אומשולדיקע יידעלעך מצד די ווילדע היטלער באנדיטן. זאָל מיין פארצייכנטע העפט, פארצייכנט מיטן בלוט פון מיין הארצן אין די שווערסטע

* להלן שורה מטושטשת בכתב־היד.

מאָמענטן פון מיין לעבן און לעבן פון אומגליקלעכע יידישע פּליטים, אויפוויזן דער וועלט די גרויסע בלוט־באָד וואָס ער, דער רוצח און מערדער היטלער ימח שמו, מיט זיין באַנדע האָבן איינגעאָרדנט פון אומשולדיקע יידישע בלוט — זאָל ער כאָטש מיט עפּעס דינען מיטצוהעלפן צו דער נקמה וואָס עס מוז און עס דאַרף גענומען ווערן פון די דייטשע מערדער פאַר אונדזערע עלטערן, ברידער, שוועסטער, קינדער, פאַר אונדזער אומשולדיק פאַרגאָסן בלוט.

יצחק בן משה אראָן

.7.9.1942

[illegible]

פרומה איינהורן (וויגדרהויז)

ביזן געטא

דער טאָג פון די זומער־פעריען 1941, אויף וועלכן יעדער שילער וואַרט, איז ענדליך געקומען. די עקזאמענס זיינען פארביי. מ׳באפרייט אונז פון שול. מיר לויפן לוסטיג יעדער צו זיך אהיים, ווו עס ווארטן מיט אומגעדולד טאטע־מאמע. די עלטערן פרייען זיך צוזאמען מיט זייערע קינדער.
פריי פון אלע זאָרגן ריידן זיך אָפּ די חברה צו טרעפן זיך דעם זעלבן אָוונט אין קינא. זיצנדיק אזוי און צוקוקנדיק דעם פילם הייבן זיך אלע אָן דרייען און אומקוקן זיך וואָס קומט פאָר. אלע רויטארמייער ווערן ארויסגערופן פון זאל. אלע ווערן אומרואיק. מ׳פרעגט וואָס איז געשען ? ! די פראגע בלייבט אָן א ענטפער.
די יוגנט איז געווען זאָרגלאָז, קיינער וויל זיך נישט צופיל אריינקלערן, אָבער עפּעס נישט ווילענדיק מאטערט די פראגע : עפּעס איז דאָך געשען ? גייענדיק אהיים פון קינאָ אין א ליכטיקער זומער־נאכט, ווען כמעט דאָס גאנצע שטעטעלע שלאָפט — האָבן זיך געהערט די הילכיקע געלעכטערס פון אונזער דרויער יוגנט. א שיינע באוווסטזיניקע יוגנט האָבן מיר געהאט.
אין פרימאָרגן איז דער הימל געווען לויטער שיין און בלוי. אלעס ארום איז געווען גרין. דער זומער איז געשטאנען אין זיין גאנצער פראכט. די שיינע נאטור האָט פארטריבן יעדע זאָרג. גיי איך מיר אוועק צו מיין ליבער חברטע שרה־אסתר קיסין, עליה השלום. מיר מאכן צוזאמן פלענער ווי צו פארברענגען דעם זומער. מיר שמועסן געמיטלעך. עס קומען צו נאָך אונזערע חברים. די ראדיאָ שפּילט לוסטיקע מוזיק, מ׳דערציילט וויצן, מען לאכט. אויף א מאָל האקט זיך אָפּ די מוזיק און מיר הערן א שרעקלעכע, גרויזאמע מעלדונג — א מ ל ח מ ה !
אין ערשטן מאָמענט איז שווער צו באגרייפן וואָס דאָס וואָרט באדייט. איך לויף שנעל אהיים. פיל מענטשן לויפן ארום ווי צומישט. לעבן דער אפטייק איז שוין געווען פול מיט פרויען וועלכע קויפן רפואות. די פאניק וואקסט. לעבן אונזער שטוב שטייען אלע שכנים. מען שטופט זיך צום ראדיאָ הערן עפּעס נייס.
אלע לויפן שנעל ממש מיט א קאָפּ־שווינדלערישן טעמפּאָ. אָט הייסט דער קאָמיסאר פון דרויע אלעמען צוזאמענקומען זיך. ער האלט א קורצע רעדע, געזעגנט זיך מיט דער באפעלקערונג און צווישן אנדערן זאָגט ער : "ליבע פריינט, מיר פארלאָזן יעצט דרויע. בלייבט אלע רואיק, אָן פאניק. דער שליסל פון בערלין איז ביי אונז אין מאָסקווע. מיר וועלן שנעל עפענען די טויערן פון ברלין. ווער

פון אונז זעלנער וועט האָבן דעם גליק צו בלייבן לעבן וועט קומען אהער צוריק״.

דער צוזאמענגעקומענער עולם ווערט שטיל און טרויעריק. מען קערט זיך יעדער אין זיין היים נישט וויסענדיק ווייטער וואָס מיט זיך צו טאָן. א קליינע הייפעלע דרויער אידן לויפן צום דווינע בכדי אריבערצולויפן טיפער אין רוסלאנד. איין שעה שפּעטער לאָזט מען שוין איבערן טייך קיינעם נישט דורך. אויך פון דער אנדער זייט דווינע ווערן אָפּגעשלאָסן די וועגן. מענטשן קומען צוריק. עס איז שוין נישטא קיין וועג צו לויפן ווייטער. די רויטע ארמיי פארלאָזט דרויע. מיר בלייבן אָן א מאכט.

אויף מאָרגן גאנץ פרי הערט מען שוין שיסערייען. די דייטשען באשיסן די רויטע ארמייער אין לאטוויע. די דרויער שטילע גאסן און געסעלעך ווערן באהערשט פון הפקר־יונגן. די קריסטן הויבן אָן צו בושעווען. גוט באקאנטע קריסטן ראטן זייערע אידישע פריינט פארלאָזן דאָס שטעטל און אָפּטרעטן אין א דאָרף. זיי פארטרויען אונז, אז עס גרייט זיך א גרויזאמער פּאָגראָם אויף אידן. דער בלויער הימל ווערט פארצויגן מיט וואָלקנס. קיינער ווייס נישט וואָס צו טאָן. די דייטשע עראָפּלאנן פליען מיט א שטארקן גערויש איבער די קעפּ. מיט שנעלע טריט דערנעענטערן זיך די דייטשן.

די קריסטן פילן זיך שטארק, זיי טריומפירן. נישטאָ קיין צופיל צייט נאכצוקלערן — מען מוז פארלאָזן דרויע. באטאָג בושעווען די גויים וועלכע דאָרשטן נאָך אידישע בלוט. קוים דערלעבט די נאכט שארן זיך ווי שאָטנס די אידן פון שטעטל דורך זייטיקע געסלעך כדי זיך אָפּצורוקן ווייטער פון פּאָגראָם.

אונזער פאמיליע גייט אוועק אין דער נאכט צו א באקאנטן קריסט אין דאָרף. מיר בלייבן דאָרטן א פּאָר טעג פארבאהאלטן אין א שייער. די שרעק איז גרויס. מען ציטערט פאר יעדן איד וואָס איז פארבליבן אין שטעטל. דער קריסט קלערט זיך איבער און בעט אונז, בעסער געזאָגט, הייסט אונז אוועקגיין. נישט האָבענדיק קיין אויסוועג גייט מען צוריק אהיים. די ליבע היים צו וועלכער דו האָסט זיך שטענדיק אזוי געצויגן — וואַרפט אויף דיר אָן א שרעק.

מיט לאנגזאמע און אונזיכערע טריט דערנעענטערט מען זיך צו דרויע — יעדער צו זיין שטיבעלע. און וואָס זע איך ? די פענצטער צובראָכן, פעדערן פון קישנס פליען ווי שניי, אלעס איבערגעדרייט, צובראָכן. מען זאָרגט זיך נישט וועגן די זאכן. די דרויער יידן געדיינקן א ווערטל פון נחום שמעון לאנגבאָרד: ״די קעפּ זאָלן נאָר גאנץ זיין״...

דער פראָנט דערנעענטערט זיך שנעל. דער פחד פאר די דייטשן וואקסט. פריינט און גוטע באקאנטע באראטן זיך און באשליסן אז די דרויער יידן זאָלן אָפּטרעטן אויף א ביסל ביז די דייטשע ארמיי וועט דורכמארשירן... און אזוי זיינען מיר, עטלעכע פרויען, אוועק אין א דאָרף צוזאמען מיט מיין מאמען בת־שבע וויגדרהויז, מיינע קינדער און די מומע סאָניה זיידלין מיט אירע קינדער. די מענער בלייבן אין שטעטל.

מיר קומען צו באקאנטע פויערים און בעטן א ערלויבעניש אפצוזיין ביי זיי עטלעכע טעג ביז די פראָנט־ליניע וועט זיך דערווייטערן.

עס דערנעענטערן זיך שיסערייען. עס פליען באָמבעס איבער די קעפּ. מיר זיצן שטיל צוגעטוליעט איינער צום צווייטן אָן אויסריידן קיין וואָרט. דער הימל איז רויט. עס דוכט זיך אז די גאנצע וועלט ברענט. פארטאָג קומען צופאָרן פויערים און מיט פרייד שרייען זיי: די דייטשן זיינען שוין דאָ! לאנג נישט געווארט בעטן אונז די קריסטן פארלאָזן דעם דאָרף. זיי ווילן נישט האלטן קיין אידן. מ׳דערציילט אז פאר האלטן אידן קומט א הארבע שטראָף. גלייך הויבט מען אָן צו פילן אז א איד איז איבעריק און האָט מער קיין ווירדע נישט.

ווי עס ווערט טונקל נעמען מיר זיך צוזאמען און גייען צוריק קיין דרויע. נאָכן אָפּגיין עטלעכע קילאָמעטער הערן מיר ווילדע געשרייען: ״שטייט!״ עס לויפן אָן פינף שקצים מיט שטעקנס און פאנגען אָן גלייך שלאָגן, שרייענדיק דערביי: ״איר ווילט לעבן — גיט געלט״. מיין מאמע און מיין מומע סאָניה זיידלין ווערן זייער שטארק געשלאָגן. די קינדער פאנגען אָן שרייען. עס ווערט א פאניק. דאָס זיינען געווען די ערשטע קלעפּ צו וועלכע מיר זיינען נאָך נישט געווען געוויינט. פונקט ווען איין שייגעץ האָט געשריען: ״שלאָגט זיי אויף טויט — זיי זיינען אידן!״ — איז געשען א נס. אונזער הונט פאנגט אָן צו רייסן און בייסן די ווילדע שקצים. זיי אנטלויפן און אונז געלינגט צו דערווייטערן זיך פון סכנה. צוטומלטע שפאנען מיר פאָרויס.

אויף די וועגן טרעפן מיר די שטעטלשע אידן, וועלכע ציען זיך מיט שרעק אהיים. קיינער ווייס נישט וואָס עס דערווארט אים אין שטעטל. דער אויסדרוק ״די דייטשן זיינען דאָ!״ ווארפט אויף יעדן א שרעק. עס פאנגט אָן צו טאָגן. די נאטור טוט איריקע: די העבער קרייען, דער הימל לויכטערט זיך אויס און אָט זיינען מיר שוין אין שטעטל. מיר באגעגנען א קריסט, וועלכער וואָרנט אונז: ״גייט נישט מיט דער גרויסער גאס, ווייל זי איז באלאגערט פון דייטשע סאָלדאטן. פארדרייט אייך דורך זייטיקע געסלעך, מ׳כאפּט אידן אויף ארבעט״.

אָט שטייט פאר מיינע אויגן דער בילד וואָס איך האָב געזען: מאשינען, טאנקן, סאָלדאטן. אייניקע שלאָפן אויף די מאשינען, א טייל מארשירט פאָרויס. זיי שרייען הויך, לאכן און פרעגן: ״יודען?!״ מיר פארדרייען זיך דורך א געסל און דורך אידישע הויפן און דערקלייבן זיך צו שלמה מאָדלינ׳ס שטוב. שלמה מאָדלין ז״ל לאָזט אונז ווייטער נישט גיין. עס דערגייען ווילדע געשרייען: ״יודען — ארבייטן!״. מ׳פראלט אויף מיט א אויסגעשריי די טיר. דייטשע סאָלדאטן כאפּן די מענער פאר די העמדער, בריקעווען און זידלען זיי און מען טרייבט זיי אוועק עפּעס ווו ארבעטן. מיר, פרויען, ציטערן פאר שרעק. שטילע טרערן פליסן פון די טרויעריקע אויגן פון די אידישע מאמעס און פרויען. וואָס וועט זיין? וואָס טוט מען ווייטער?

מיין מוטער בת שבע, וויגדרהויז, האָט געזאָגט: מיט טרערן וועלן מיר גאָרנישט

העלפן. לאָמיר פרובירן אריבערגיין דורכן הויף אין די אייגענע הייזער און זען וואָס מיט זיך צו טאָן. און אזוי טוען מיר. צום גליק דערקענען אונז נישט די דייטשן פאר אידן, ווייל מיר ריידן פויליש. מיר דערגייען צו אונזער שטוב, וועלכע איז געשטאנען אין צענטר פון שטעטל. די שטוב אונזערע איז באלאגערט פון דייטשן. אלץ אין וואוינונג איז צובראָכן. איך באמערק גרופעס אידן וועלכע מען טרייבט צו דער דווינע ארבעטן.

די אידן גייען שוין מיט געבייגענע קעפ, די פענימער פינצטער פארצאָרנט. ווי מיר פארשטייען פון שמועס, וועלכן די דייטשן פירן צווישן זיך, בויט מען א בריק איף דער דווינע. פארנאכט האָט מען געזען די מענער גייענדיק צושלאָגענע און הונגעריקע צוריק אהיים. דער באפעל פון די דייטשן קלינגט: "מאָרגן פרי ווידער צו דער ארבעט. ווער עס קומט נישט — באקומט טויט שטראָף!". דאָס וואָרט טויט איז געוואָרן די הויפט לאָזונג פון די דייטשן און די קריסטן.

אויף נאכט גייען מיר אוועק וואָס ווייטער פון דער גרויסער גאס. מיר נעכטיקן ביי אונזערע קרובים ווו אמאָל. אָבער קיינער שלאָפט נישט איין. מען איז א גאנצע נאכט וואך. א טויטע שטילקייט שוועבט אויף דער אידישער גאס. נישטאָ קיין פרנסה, נישטאָ מער קיין שולן פאר די קינדער. די אידישע הייזער צובראָכן, די פענצטער פארקלאפט מיט ברעטלעך. דער איד ווערט געשטעלט אויף גלייך מיט דער ערגסטע חיה.

ווי האָגל פון הימל הויבן זיך אן צו שיטן אויף אונז די באפעלן. יעדער איד, איינשליסליך קינדער, מוז טראָגן א ווייס באנד מיט א מגן דויד אויפן ארבל, כדי יעדער דייטש זאָל קענען דערקענען דעם אידן צו קענען אים געבן א פאטש, א בריק אָדער אויסרייסן די האָר פון באָרד. קיין איד טאָר נישט גיין אויפן טראטואר. א איד טאָר זיך נישט באגריסן מיט א קריסט.

אין די אָוועגט־שעה'ן קריכט מען דורך די הויפן און עס קלייבן זיך צונויף עטלעכע משפחות אין איין שטוב. מען רעדט זיך אראָפּ פון הארצן. יעדער ווייס שוין געגוי, אז די פינצטערע בעסטיע וויל אונז פארניכטן. מען פארשטייט שוין גאנץ גוט אז דער גערוגגל פארן לעבן וועט זייער שווער און ביטער, און ווער ווייס ווער וועט קענען אלץ אויסהאלטן. שפייז האָט מען נאָך געהאט א ביסל. איינער העלפט דעם צווייטן.

בעסערע קריסטן כאפן זיך אריין צו אידן און בעטן מען זאָל זיי פארקויפן ווערטיקע זאכן פאר א פאָר קילאָ קארטאָפּעל אָדער א פונט מעל. עטלעכע שעמן זיך נישט צו צוגעבן: צו וואָס דארפט איר אייערע זאכן? אייך וועט מען סיי ווי סיי אומברייגנגן...

אלס פאָרשטייער פון דער קהילה ווערן אויסגעקליבן אונזערע ליבע דרויער אידן. די קהילה האָט אויף זיך געטראָגן דעם שווערן לאסט פון אלעמען. זיי האָבן אלץ מעגליכעס געטאָן און געהאָפט אפשר וועט זיי געלינגען ארויסצוראטעווען אידישע

לעבֿנס פון די אכזריותדיקע נעגל פון די רוצחים. טאָג און נאכט זײַנען זיי געווען אויף דער וואך. דער ערשטער פאָרזיצער הירשל דוואָרקין (דער אפטייקער) האָט זיך אריינגעוואָרפן אינגאנצן אין דער ארבייט. זיין גוט הארץ, זיינע גוטע בארואיקנדע ווערטער זיינען אָפט געווען ווי א רפואה פאר די צעווייטיקטע און צעפייניקטע הערצער. מיט שטאָלץ איז ער געגאנגן פארהאנדלען מיט די דייטשן. נישט איין מאָל איז ער און די אנדערע קהילה־לייט צוריקגעקומען מיט פארביטערטע הערצער צעבריקעוועטע און ארויסגעוואָרפענע דורך די דייטשן. נאָר קומענדיק צוריק צו די אידן האָט ער אלעמען בארואיקט.

איין טאָג איז פינצטערער פון פאָריקן. מען טרייבט צו די שווערסטע ארבעט און מ׳מוז צושטעלן קאָנטריבוציעס. קוילן פליען איבערן קאָפּ. מען איז שטענדיק צושראָקן און געפייניקט. אָבער יעדער איד מוז ארבייטן — מען מוז זיין נ ו צ ל י ך... אָט גייט ארויס א גרופע אונזערע אידן רייניקן די שנייען. עס גייען אויך פרויען. עס איז זיי קאלט. די פעלצן האט מען צו גענומען פאר די דייטשע סאָלדאטן אויפן פראָנט. די פיס און די הענט זיינען פארפראָרן. מ׳ציטערט פו קעלט און הונגער. מען פארקריצט די ציין און מען ארבייט. אידן טרייסטן זיך. מען האָפט אויף א נס.

איין טאָג לויפן אָן אין שטעטל ווי א הוראקאן דייטשן פון לאטוויע, וועלכע פאָדערן א קאָנטריבוציע פון זייף, זאלץ און צוקער. מען גיט געציילטע שעה׳ן צו שאפן די ״באשטעלונג״, אויב נישט שיסט מען 100 יידן. וואָס טוט מען ? ! ! נעמען זיך אלע פרויען און מענער און קלייבן פון איין אידישע שטוב צו דער צווייטער. יעדער טראָגט און ברייגנט וואָס ער האָט. עס געפינען זיך גוטע קריסטן, וועלכע קענען נישט צוזען די פייניקונגן און טראָגן ארויס ווער זייף ווער צוקער. אין דער צייט זיצן די מענטשן־פרעסערס, די דייטשן, מיט זייגערס אין די הענט און ציילן די מינוטן. מיט נסים שאפט מען די ״באשטעלונג״... דער שטורם אין שטעטל איז אזוי ווי א צעשטורעמט ים — אָט בארואיקט זיך אביסל, עס ווערט שטיל ווי נאָך א גרויסן שטורם, די מענטשן אָטעמען עטוואָס אָפּ פון די שוידערלעכע קאָנטריבוציעס. עס לויפן אוועק א פאָר טעג און עס קומען נייע ״באשטעלונגן״.

די דייטשע טאקטיק ארבייט זייער גוט — זיי לאָזן נישט נאָכקלערן. זיי גיבן נישט קיין פרייע צייט דערצו : קאָנטריבוציעס, צווינגס־ארבעט און צום סוף — די פיזישע פארניכטונג. אידן לויפן געשטופט פון שטורם. מ׳איז שוין גייסטיק צובראָכן, מען טוליעט זיך צו דער קהילה ווי א קליין קינד צו דער מאמען. יעדער וויל הערן א טרייסט־וואָרט.

און אָט אין די ערשטע חדשים פון גייסטיקער דערנידערונג און שרעק קומט אָן א ידיעה, אז אין דער שטעטעלע פרידרויסק, אין לאטוויע, אויף דער אנדער זייט פון דער דווינע, פירט מען די אידן ווער ווייס וווהין... קריסטן שושקען זיך, אז מען פירט זיי צו פארניכטן. אָבער מיר אידן ווילן נישט צולאָזן אזא שוידערליכן געדאנק. יעדער טייטשט אויס אנדערש : אפשר דארפן זיי זייערע הייזער פאר די

דייטשן, אָדער אפשר פירט מען זיי אין א גרעסערער שטאָט. מען געפינט א גוטן קריסט (און אזעלכע זיינען געווען ווייניק), ער פאָרט אריבער אין פרידרויסק. מען וואַרט מיט הארץ־קלאפעניש ביז ער קומט צוריק. מען וויל וואָס ווייטער אָפּטרייבן דעם שוידערליכן געדאנק. דער קריסט קומט צוריק. זיין פּנים פארצויגן מיט טרויער: "יאָ!" — זאָגט ער — "מיינע אומגליקלעכע אידעלעך, אלעמען האָט מען ארויס־געטריבן אויף א פעלד און אויסגעשאָסן! נישטאָ מער אידן אין פרידרויסק. אלץ איז ליידיק, די הייזלעך צובראָכן...". עס רייסט זיך ארויס פון אלעמענס הערצער א ביטערער וויגעשריי. יעדער פון אונז האָט געקענט די אידן פון פרידרויסק, ווו עס האָבן געלעבט אונזערע טייערע פריינט און באקאנטע, גוטע האָראָפּאשנע אידן. ווי קען מען אריבערטראגן אזא שוידערליכן בראָך!...

אָבער דער שוידער דערנעענטערט זיך צו אונז אליין. איין פארנאכט קומט אָן א באפעל אז אלע אידן פון שטעטל דארפן זיך צונויפזאמלען לעבן דעם דיינקמאָל פון אומבאקאנטן זעלנער. א טויט־שרעק לויפט דורך יעדע אידישע משפחה. דאָס איז זיכער דער טויט!... מען לויפט צו פריינט, צו באקאנטע: ווו באהאלט מען אויס די קינדער?! נישטאָ קיין עצות, קיין אויסוועג.

און אָט שטייען אויפן פלאץ הונדערטער אידן, ברידער און שוועסטער, מאמעס מיט קליינטשינקע קינדערלעך אויף די הענט, צוגעטויליעט איינער צום צווייטן, די פּנימער פארפינצטערט. כאָטש עס איז געווען א ווארימער זומער אָוונט ציטערט מען ווי פון קעלט. פונקט פינף אזייגער גייט ארויס א דייטשער קאָמענדאנט באגלייט פון אָפיצערן און פּאָליציאנטן. ער האלט א רעדע, ער שרייט: "היינט הייבגט מען אויף איינעם פון אייער שטעטל, דעם אידישן אדוואָקאט יעקב מוסין. דער זעלבער גורל וואַרט פיל אנדערע פון אייך". מיט זיינע שוידערליכע ווערטער האָט ער לעבעדיקערהייט פארניכטעט אונזערע מוחות. צום סוף גיט ער א געשריי: "אידן, לויפט שנעל אהיים!" מען לאָזט זיך לויפן איינער איבער צווייטן. קיינער קוקט זיך נישט אום צוריק. איז דאָס אמת אז מיר לעבן נאָך?!...

...די פינצטערע צייט לאָזט נישט די אידן קומען צו זיך. מיר זיינען שוין פיזיש און גייסטיק צובראָכן. דאן קומט אָן א זונטיק־טאָג ווען עס לאָזט זיך אראָפּ פון גלובאקע א גרופּע דייטשן בראש מיט א פאָלקס־דייטש. זיי לויפן פון שטוב צו שטוב און קלייבן צוזאמען 40 אידישע מיידלעך אין עלטער פון 21—18 יאר (איך בין אויך צווישן זיי) מען טרייבט אונז אריין אין דוואָרקינס שטוב. די דייטשן קוקן מיט אכזריותדיקע בליקן אויף אונז. מ'שלעפּט די מיידלעך אויף דער ערד. מיר וויינען און שרייען. דערווייל מעלדעט מען אונזערע עלטערן, אז אויב זיי וועלן נישט ברייגגן א קאָנטריבוציע פון גאָלד און זילבער וועט מען אונז אלעמען דערשיסן... דער געיאָמער פון די מאמעס אין טאטעס איז גרויס. ער קלינגט מיר נאָך ביז היינט אין מיינע אויערן. מיט איבערמענטשליכע אָנשטרענגונגען געלינגט זיי אונז צו ראטעווען פון טויט.

און אזוי יעדער טאָג ברייננט נייע צרות און טויט שרעק. און ווען עס גייען אריבער א פּאָר טעג אביסל רואיקערע, הויבט אָן אויפטויכן א קליינע האָפענונג. עס געפינען זיך חברים וועלכע זאגן: ״מיר וועלן די מערדער איבערלעבן, עס וועט זיין גוט. מיר וועלן בלייבן נאקעט און אָרעם, אָבער מיר וועלן לעבן בלייבן״. אָבער אנדערע האָבן זיך אפגעגעבן א קלאָרן דין וחשבון פון דער גרויסער טראגעדיע, וועלכע איז געווען אומפארמיידליך. צווישן זיי איז געווען אונזער ליבער נחום לאנגבאָרד. ביזן לעצטן אָטעמצוג איז ער געווען פול מיט חכמה. ער האָט זייער גוט פארשטאנען די לאגע. ער פלעגט זאָגן: ״ווען מ׳לאָזט מיר צו צום מיקראָפאָן ריידן צו אונדזערע ברידער אין ישראל און אמעריקע וואָלט איך געזאָגט נאָר צוויי ווערטער: ״גוואלד! ראטעוועט!״ אויך אונזער פריינט אליעזר לווינסאן ז״ל פלעגט זאָגן: ״חברה, עס וועט קומען דער גרויסער טאָג פון באפרייאונג, אָבער ווער ווייס ווער וועט האָבן דעם גרויסן זכות? מיין פעטער יצחק וויגדרהויז פלעגט זיצן אין קהילה־ראט ארומגערינגלט מיט נאָך אידן און פלעגט זאָגן: ״לאָמיר, טייערע, זען כאָטש די יוגנט צוראטעווען, אָבער ווי אזוי?!! נאָר דאָך זאָגט א אידיש שפריכוואָרט: ״כל זמן אן אָדער שלאָגט דארף מען האָפן״. און אזוי טאקע, מיר אלע מיט צובראָכענע געמיטער האָבן שטיל געטראָגן די צָרות און נאָך אלץ געהאָפט...

א פּאָר טעג שפעטער קומט ווידער א גרופע דייטשן מאכן ״באשטעלונגן״ און קלייבן אויס א אידן זאָל זיי העלפן טראָגן די פעקלעך פון די געראבירטע זאכן ביז צו דער דווינע. אונזער געליבטער לערער רייסקין נעמט די פעקלעך און גייט מיט זיי. זיין פרוי זיצט אין קהילה־ראט און ווארט ביז ער וועט קומען צוריק. עס פארלויפן שעה׳ן און ער קומט נישט. די הערצער ציטערן. מיט א מאָל דערהערט מען דריי שאָסן. מען איז שוין זיכער אז עפעס וואָס האָט פאסירט. דער טייערער באשיידענער מאן, אונזער לערער רייסקין, איז שוין נישט געקומען צוריק. צוזאמען מיט זיינע פאריתומטע קינדער און פרוי האָט די גאנצע שטעטל אים באוויינט. ער איז געגאנגען אויף קידוש השם און געווען פון אונזערע ערשטע קרבנות.

דאן קומט אָן די פינצטערע ידיעה, אז מ׳האָט אומגעבראכט אלע אידן פון בראסלאוו. ישראל ציפּעלעוויטש האָט געבראכט די בשורה: קינדער, עס ברענט! — האָט ער אויסגעשריען אין דער קהילה און געבליבן זיצן ווי פארגליווערט. ווען די ערד איז געווען באדעקט מיט א ווייסן שטראלנדיקן שניי און ארום איז געווען שטיל — אויף דער נאכט פון דער פינפטער חנוכה־ליכטל (1941) — איז פארשניטן געוואָרן א קליין אידיש שטעטעלע און עס זיינען געפאלן אומשולדיקע קרבנות.

מען פילט אז עס דערנעענטערט זיך די גורלדיקע שעה, וועלכע מען האָט אזוי געוואָלט פארטרייבן. אָבער נישטאָ קיין אויסוועג. אונזערע אידן ווארטן דעם אומפארמיידליכן טויט לויטן פאָרויסגעזעענעם פלאן פון די דייטשישע רוצחים. ווען דער טאָג וועט קומען ווייס קיינער נישט. אוי, ווי שווער און ביטער עס איז

צו ווארטן אויפן טויט יעדן מאָמענט... אין די גורלדיקע טעג הויבט אָן די דרויער יוגנט צו מאכן פלענער פון רעטונג און זעלבסט־באשיצונג.

די דייטשן האָבן זייער גוט־אויסגעארבעטע טאקטיק. זיי בארואיקן אונז און זאָגן: "מיר פארניכטן נאָר שלעכטע אידן... אייך וועט גאָרנישט געשען. שאפט פאבריקלעך און ערפילט פאר אונז נוצליכע ארבייט. ערפילט וואָס מיר פארלאנגען פון אייך — וועט אייך גאָרנישט געשען". דער ווילן צום לעבן איז זייער גרויס. מען ווארפט זיך אונטער אלע באפעלן, מיט איין געדאנק אין קאָפּ: בלייבן לעבן! און דערווייל קומען אָן שרעקלעכע בשורות: דאָ ווידער אויסגעשאָסן, דאָרטן ווידער אויפגעהאנגען. מען פארניכטעט אונדזערע ברידער און שוועסטער.

ביז עס איז געקומען דער טאָג ווען די דייטשן האָבן אונדז געמאָלדן, אז אלע דרויער אידן מוזן אריבער קלייבן זיך אין געטאָ. אויסגעפייניקט מאָראליש האָבן מיר געמוזט אין איין טאָג פארלאָזן דאָס אייגן הייזעלע, אין וועלכעס יעדערער האָט געהאט זיינע פריידן און ליידן.

עס שטייען פאר מיינע אויגן די שרעקלעכע בילדער פון יענעם טאָג. אָט זע איך מיין טייערן פאָטער, זיינע אויגן פארלאָפן מיט טרערן און ער זאָגט אונדז: "דאס איז אונזער גורל, קינדער. מיר דארפן זיין שטאָלץ אז מיר זיינען אידן. אפשר וועט גאָט העלפן און מיר וועלן זיך אומקערן צוריק צו זיך אהיים. קינדערלעך, פארלירט נישט דעם מוט אין קאמף פארן לעבן". און ער ווארפט נאָכאמאָל זיין בליק אויף אונדזער שטוב און הויף.

איך שטיי אינמיטן דער גרויסער גאס און קוק ארום ווי יעדערער געזעגנט זיך צום לעצטן מאָל פון זיין שטוב. איינער קושט די מזוזה, א צווייטער פארמאכט די טיר און קוקט זיך ארום נאָכאמאָל. אָט זע איך אונזער שכנטע פאלט צום שוועל, וויינט און קושט אים. זי נעמט ארום אירע קינדערלעך און שרייט: "וואָס וועט מען מיט אונז יעצט טאָן?" קינדערלעך טוליען זיך צו די עלטערן. פון אלע געסלעך ציט מען זיך אין געטאָ אריין.

צו אונז קומט אונזער ליבע מומע סאָניה זיידלין. אין דער שטילקייט רופט זיך אָפּ סאניה און זאָגט: "ליבע טייערסטע, לאָמיר אלע זיך ארומנעמען און געזעגנען זיך פארן פארלאָזן אונזערע היימען אויף אייביק. מיר גייען אין געטאָ. נאָך א שטופּל נענטער צום טויט! אפשר וועט ווער פון די יונגע בלייבן לעבן. זאָל ער געדיינקען צו דערציילן און דערמאָנען די דרויער אומשולדיקע אידן. ווער עס וועט דערלעבן דעם טאָג פון באפרייאונג זאָל נקמה נעמען!"

עם דערהערן זיך שוואכע שטימען און א שטילער געוויין.

אידה פליסקין־שר

חורבן ליאונפול

בין דיסנה לדרויה, מוקפת יערות אורנים, עמדה ליד גדת הדבינה העיירה ליאונפול. אי פעם היתה העיירה כל כולה שייכת ל״פריץ״ לאפאטינסקי. לעיירתנו, שרוב תושביה היו יהודים, יצא שם כמקום החלמה וקייט.

היהודים חלקם התפרנסו מהתושבים הכפריים שבסביבה, אחרים, שפתחו חנויות ודוכנים, התפרנסו זה מזה. גם בעלי מלאכה היו בתוכנו. החיים היו דלים וצנועים אבל שלווים, עד אשר פרצה המגיפה הנאצית, שהביאה חורבן על העיירה ויהודיה.

אבי ז״ל, ר׳ יעקב פליסקין, היה הקרבן הראשון של הרצח הנאצי בליאונפול. אותו יום, כאשר הקלגסים נכנסו לעיירה, היה יום שבת. זוכרת אני את אבי נכנס במרוצה הביתה מבית הכנסת ומודיע בחרדה, שהגרמנים יורים בחלונות בית־הכנסת. אבא החל לקפל את הטלית, שהוריד בחפזון בברחו. אמא הגישה לו תבשיל שיסעד.

לפתע התפרץ גרמני לבית ושאל את אבא: אתה הנך יענקל הקומסומולץ? בעיירה היה אמנם צעיר יהודי, שהצטרף לקומסומול, יעקב מולשבסקי היה שמו. אבא החל לטעון דברים של טעם: הרי אני יהודי קשיש כבן 53, בעל משפחה ואב לשמונה ילדים, כיצד זה יעלה בדעתך שאני שייך לקומסומול? אך הגרמני לא שמע כלל את דבריו של אבא, דחפו אל הדלת וירה בו שני כדורים, בצוואר ובבית החזה, למטה מהלב. לאחר שנפצע בכדור הראשון, בטרם נפל על הסף מתבוסס בדמו מפגיעת הכדור השני, עוד הספיק אבא לבעוט בעיטה חזקה במבושיו של הרוצח הנאצי, אשר נפל ארצה, אך התאושש, קם על רגליו ויצא מהבית. ואילו אבא הי״ד הוציא את נשמתו. כך נרצח יהודי נקי־כפיים, שפירנס את משפחתו בצמצום אך ביושר.

אותו יום שחור עונה למוות יהודי אחר, ר׳ הירשל שקולניק. הגרמנים תפסוהו בדרכו לבית־הכנסת וגררוהו לנהר, שם התיישבו בסירה, קשרו את קרבנם לסירה ואילצוהו לגרור אותה למים עמוקים. כך מת ר׳ הרשל ביסורים והוציא את נשמתו הטהורה.

כעבור ימים ספורים הטילו הגרמנים קונטריבוציה על יהודי ליאונפול, שחוייבו לספק תוך זמן קצר כמות מסויימת של מיצרכי מזון יקרי־מציאות, כגון דבש. שישה מיהודי העיירה יצאו לסובב בכפרים על מנת להשיג את המיצרכים. תמורת בגדים וחפצי ערך, שעדיין נשארו ברשותם לאחר מעשי הביזה. השישה היו שני

אחי, אליהו ונפתלי פליסקין, אברהם פייקין סוחר הבהמות, משה בעלה של רייזל וברל החנווני וחנוך בנו של חיים הסנדלר.

בדרכם חזרה עם המיצרכים בידם, ישבו לנוח ליד אחד הכפרים. אחד "שגץ" שהבחין בהם, רץ אל הגרמנים והלשין, שקומוניסטים יהודים מסתתרים מחוץ לעיירה. המשטרה המקומית וחיילים גרמנים יצאו למקום, תפסו את היהודים וירו בהם בו במקום.

כעבור מספר חדשים גורשו יהודי ליאונפול לגיטו דרויה. שם נרצחו על סף הבור אמי־הורתי, ליזה פליסקין זכרונה לברכה, אחותי הבכירה סימה והאחות הצעירה חיה׳לה. אחותי סלבה ובעלה ירוחם נרצחו באיזור גלובוק. בני יקירי, פסח׳לה בן החמש, נרצח בגיטו גלובוק.

כידוע ברחו מקצת יהודים מהגיטאות והצטרפו לפרטיזנים. מהם שלחמו בגבורה ונפלו בכבוד עם נשק ביד. גם אני ואחותי שרה (מתגוררת ברוסיה) היינו בפרטיזנקה.

כך בא הקץ על העיירה ליאונפול.

מנחם שיינער

א גערעטעוועטער פון גרוב

ווי נאָר די דייטשן זיינען אריין אין מיאָר, האָבן עטלעכע פּאָליאַקן דערשאָסן דעם רב פון שטעטל, הרב דב־בער פּיאַנקאָ און זיין פרוי די רביצן. זייער כוונה איז געוועזן אז די אידן פון שטעטל זאָלן אריינפאַלן אין א פּאַניק און זיי זאָלן גלייך פארשטיין וואָס מ׳גייט זיי טאָן. דער גרויזאַמער מאָרד האָט טאַקע געפּערלעך געווירקט.
אינגאנצן זיינען אין מיאָר איינגעשטאַנען א צענדליק דייטשע זעלנער. גלייך האָט זיך אָרגאַניזירט א פּוילישע מיליציע, וועלכע האָט זיך גערופן "זעלבסט־שוץ". אָט פון די פּוילישע מיליציע האָבן מיר געליטן אמערסטענס. די אָרטיקע פּאָליאַקן האָבן געקענט יעדן אידן, זיי האָבן געוווּסט וואָס ער פארמאָגט און זיי האָבן דאָס גוט אויסגענוצט.
שפּעטער איז געשאַפן געוואָרן דער געטאָ. מען האָט באשטימט א יודענראַט. די אידן האָט מען גענומען אויף פארשידענע ארבייט. פריער האָב איך געארבעט ביי רייניקן באַלקנס. שפּעטער האָט מיר א דייטש גענומען אלס זיין געהילף צו רייניקן פערד. איך האָב גוט געארבייט און דער דייטש האָט זיך צו מיר גאַנץ גוט באצויגן.
איין טאָג האָט מיר דער דייטש דערציילט בסוד, אז אלע אידן וועט מען דערשיסן. דער שווארצער טאָג איז געקומען. דאָס איז געוועזן שבועות, דעם 2־טן יוני 1942. פיר אזייגער פארטאָג האָט מען אָנגעקלאַפּט אין די טירן אין גערופן אלע אידן צום יודענראַט. ווען איך בין אהין געקומען זיינען דאָרטן שוין געוועזן א פּאָר הונדערט אידן.
פון דאָרטן האָט מען אונז אוועקגעטריבן אין דער אלטער שול, וווּ מען האָט אונז געהאַלטן פארשפּארט ביז עס זיינען געקומען די רוצחים פון "זאָנדער־קאָמאַנדע". מיר האָבן שוין פארשטאַנען וואָס וועט פּאַרקומען.
פון שול האָט מען אונז געטריבן צום מאַרק־פּלאַץ. דאָרטן האָט מען אונז פאַנאַנדער־געטיילט אין זעקס גרופּעס. איך מיט מיין פאַמיליע זיינען געוועזן אין דער ערשטער גרופּע. מיט מיר איז געוועזן מיין פרוי, מיין פאָטער אלחנן שיינער, מיין ברודער ראובן מיט זיינע קינדער, מיין שוועסטער לאה — אינגאנצן 19 מאַן פון איין משפחה. פון די אלע בין איך אליין געבליבן לעבן.
פון מאַרק פּלאַץ האָט מען אונז געפירט צום קראַקוווקער וועלדל. רוסישע געפאַנגענע

זעלנער האָבן דאָרטן אויסגעגראָבן פאר אונז א גרויסע גרוב. די ערשטע האָט מען זיי דערשאָסן.
ביין גרוב האָב איך געזען די שוידערלעכסטע אין גרויזאמסטע בילדער, וועלכע איך וועל אייביק נישט קענען פארגעסן. משה ליפלאנשטיק, וועלכער האָט אויך געהערט צום יודענראט, האָט ביין גרוב אָנגעהויבן ריידן און דערמאָנען, אז מ׳האָט צוגעזאָגט די מיאָרער אידן ניט צו שיסן. א דייטש האָט גלייך געכאפט דעם רעוואלווער און אף אן ארט דערשאסן דעם דרייסטן און פייאיקן אידן. משה׳ס פרוי האָט גענומען וויינען און קלאָגן האלטענדיק דאָס פיצעלע קינד פון צוויי וואָכן אף די הענט. אן אנדער דייטש האָט א כאפ געטאָן דאָס קינד פון אירע אָרעמס, געווארפן אויף דער ערד און דערשאָסן. דאָס זיינען געווען די ערשטע קרבנות ביין גרוב.
איך בין געווען דער פינפטער אין מיין ריי. איך האָב אנגעהויבן צו שרייען: "אידן אנטלויפט, אנטלויפט!" ווי נאָר איך האָב אנגעהויבן צו שרייען, האָט מיר א דייטש דערלאנגט מיט א פלאָקן איבער קאָפ. איך בין געפאלן אָן באוווסטזיין.
ווי לאנג איך בין געלעגן ביין גרוב ווייס איך ניט. ביינאכט, ווען איך בין געקומען צו זיך, האָב איך זיך קוים אוועקגעשלעפט אין וואלד. דאָרטן האָב איך געטראָפן גרשון גאָלובצאוו און ביידע זיינען מיר אוועק אין דער ריכטונג פון יעלנע בלאָטעס. דאָרטן האָבן מיר געטראָפן יצחק אראן.
אזוי האָב איך זיך געראטעוועט פון גרוב. שפעטער בין איך געוואָרן א פארטיזאן. מיר האָבן געקעמפט קעגן דייטש און גענומען נקמה פאר די פארגאָסענע בלוט פון אונזערע ברידער.

פאניה מלישקביץ'

יסורי־גיהנום של אם שכולה

משפחה נאבקת על חייה

עד לשנת 1941 היתה ליאונפול עיירת גבול זעירה בתחום פולין. מעבר לדבינה השתרע תחום רוסיה הסובייטית. בקיץ היתה העיירה טובלת בירק דשאים ופרחי בר, כשאוירה ספוג ריח יערות האורנים מסביב. בתי־עץ קטנים היו בתי העיירה. גגות הקש היו מקבלים גוון של זהב מקרני השמש השוקעת. הרחובות הצרים לא היו מרוצפים. בימות הקיץ היו התושבים שוקעים בחול הרך.
כשמונים משפחות יהודיות התגוררו בליאונפול בשנים שלפני השואה. היו שם יהודים נאים מגודלי זקן, נוער טוב וילדים טהורים. רובם ככולם פירנסו בדוחק את משפחותיהם מרובות הילדים, מהם בעלי חנויות, בעלי־מלאכה וסתם עמלי כפיים, שכירי יום, שעבדו קשה מחושך ועד חושך. גם כמה משפחות חקלאיות, שעיבדו אדמתם כאיכרים הנוצרים, נמצאו בעיירה.
אבי ר׳ יהודה ברוך ליפשין ז״ל היה רוכל, שפירנס בקושי את אשתו וששת ילדיו. מבוקר עד לילה היה מסובב בכפרים לקנות סחורה כלשהי אצל איכרים ולמכור להם דברי סדקית וכלי בית. בד״כ היה עושה דרכו ברגל, פרט לפרק הזמן הקצר כשהיו ברשותו סוס ועגלה.
גם אמא זכרונה לברכה, מרים לבית איזראעליט, אשה נאה וגבוהת־קומה, עבדה קשה מאוד, אולי קשה יותר מאבא. כעקרת הבית לא רק הטיפול בששת ילדיה וניהול משק הבית היו מוטלים עליה, אלא גם הדאגה למשק העזר הקטן שברשות המשפחה: גן ירק ותפ״א ופרה חולבת בחצר.
בימים ההם לא היו אפשרויות ללמוד מקצוע בעיירה פרט לחייטות וסנדלרות. אחותי הבכירה אלקה למדה תפירה. תחילה עבדה כשכירה אצל חייט, לאחר מכן נעשתה תופרת ברשות עצמה. היא נישאה לבחור דיסנאי, יונה גרינברג שמו, ונולדו להם בן ובת — ראובן ורבקה׳לה — ילדים טובים ומלאי־חן.
האח וולוול, ראשון הבנים להורינו, היה כשרוני מאוד ורצה ללמוד. אבל הדרכים להשכלה היו סגורות בפני ילדיהם של דלים ומיעוטי יכולת בעיירות הנידחות. בגיל צעיר עבר לגור בדרויה ושם רכש את מקצוע הריפוד. אף כי דרויה נמצאה במרחק של 20 ק״מ מליאונפול לא היה מגיע הביתה אלא לראש השנה ולפסח. הוא חזר לליאונפול עוד לפני שפרצה המלחמה והספיק לשאת אשה ולהוליד שני ילדים.

גם האח השני חיים והאחות סוניה התחתנו והתגוררו עם משפחותיהם בעיירה. משפחתנו גדלה, איפוא, והתרחבה למרות הדלות ומלחמת הקיום הקשה.
פגישה משפחתית אחרונה נערכה בליל סדר פסח תש״א (1941), בימי המשטר הסובייטי, חדשים אחדים לפני הפלישה הנאצית. האסונות הממשמשים ובאים ריחפו בחלל האויר. זוכרני, שהיה זה ״סדר״ עצוב מאוד. אבא מירר בבכי כל הערב, כאילו חש ששוב לא ניפגש יותר בחוג המשפחה הגדולה. שישה מבין המסובים לשולחן אותו ערב נשארו בחיים — בעלי שמעון, חיים אחי ובנו קופל, אחותי סוניה ובעלה מיכאל שפירא. כל האחרים — ההורים, האחיות וילדיהן נרצחו בגיטאות.

אם ותינוק אל מול פני המוות

לאחר שהגרמנים השתלטו על האיזור גורשו מיד יהודי ליאונפול מבתיהם ונשלחו לגיטו דרויה. בין חמש המשפחות בעלי המקצוע, שהושארו זמנית בעיירה, היה גם אחי וולול, אשתו ושני ילדיו. מאוחר יותר נשלחו גם הם לגיטו למוות.
עם בוא הרוסים נאסר בעלי שמעון וגורש לרוסיה. אני הייתי אז בהריון. פלישת הנאצים ניתקה אותי מבעלי. בגיטו גלובוק נולד לי בספטמבר 1941 בני קופל. אני המשכתי לצאת לעבודה בכדי להימנות על היהודים ה״פרודוקטיוויים״, שסיכוייהם להישאר בחיים היה גדול במקצת.
ערב אחד הוקף הגיטו ע״י אנשי ס.ס. והמשטרה המקומית. היה ברור שלמחרת היום יובלו היהודים לטבח. בלילה הסתתרתי עם התינוק במרתף הבית. אבל למחרת היום צעדתי עם כל היהודים לכיכר העיר. שם הופרדו היהודים לפי פקודת המרצחים ל״ימין-שמאל״ — הרוב הגדול לטבח מיד, המיעוט — להישארות בחיים לע״ע. באיזה אופן שהוא עלה בידי, כשהתינוק בחיקי, להסתנן לעבר הנשארים בחיים.
איך אוכל לתאר את היללות והצווחות של היהודים האומללים? זמן מה עמדו שני ״מחנות״ היהודים זה ליד זה על הכיכר, כשהמרצחים ממשיכים להעביר יהודים מכאן לשם. עלינו, על הנשארים בחיים, פקדו הטמאים לעמוד על הברכים. התינוק בחיקי צרח בקול מחריד. חלצתי לו שד להפיג את רעבונו ולהרגיעו.
בשעה שתהלוכת המוות יצאה לדרכה ראיתי את המראה הבלתי-נשכח: הרב הישיש ר׳ אברהם כץ, בלוויית בני משפחתו התומכים בו בזרועותיו, צועד לקראת המוות בעינים מורמות לשמים כשפיו ממלמל תפילה. אחריו צעד המון יהודי אומלל בדרכו האחרונה. לאחר שנעלמו אחרוני הצועדים אל המוות, שוחררנו ופתחנו במנוסה הביתה, כשהגרמנים יורים מעל לראשי הניצולים המבוהלים. כך הגעתי חזרה לגיטו והתינוק בזרועותי.
המשכתי לעבוד במכבסה כאילו לא קרה דבר. בינתיים התפשטו מחלות מדבקות בקרב יושבי הגיטו. במיוחד נפגעו ילדים רכים. רבים מתו בטיפוס ודיזנטריה. גם ילדי חלה. במאמצים על-אנושיים עלה בידי להשיג תרופות. בעזרת טיפולו של רופא החלים הפעוט, שגדל והתפתח יפה, כאילו גדל בתנאים כתיקונם.

אין צורך לספר, שהייתי שרויה בפחד מתמיד. ידוע ידעתי, שנחתך גזר־הדין למות. במבטים קפואים או בעינים דומעות הייתי מסתכלת בילדי ומהרהרת באפשרות למסרו לידי נוצרים על מנת שיישאר בחיים. אבל כיוון שהבן נימול פחדו איכרים ידידים לקחתו. "חבל שאיננו ילדה" — היו אומרים.

הבריחה מהגיטו העולה בלהבות

כידוע, היה גיטו גלובוק האחרון שחוסל והוא החזיק מעמד עד אוגוסט 1943. היה זה ביום שישי בשבת כאשר הוקף הגיטו ע"י יחידות גדולות של ס.ס. ומשטרה מקומית, המצוידות בנשק כבד, כולל תותחים וטנקים. שוב ניסו המרצחים כדרכם, להרגיע את הרוחות ולהבטיח שאין מקום לבהלה. שהרי מטרתם ל"גייס לעבודה", אך מיד נשמעו יריות מפינות שונות של הגיטו הגדול. בבהלה איומה התרוצצו בני משפחה המחפשים אלה את אלה. לפתע חלפו מטוסים, שזרקו פצצות ושילחו אש בבתי הגיטו. חיש מהר אחזה האש בבתים רבים. אנשים אחוזי להבות התרוצצו ברחובות ובסימטאות.

תפסתי את ילדי והתחלתי לרוץ בעקבות גיסתי ליבה, שמשכה בידי. כעבור דקות ספורות היא נפגעה ומתה. מאות נפלו בכל עבר. חזרתי על עקבותי ונצמדתי לבית בפינת רחוב. גמרת אומר להשאיר את הילד ולנוס למקום שישאוני רגלי. הילד כאילו הבין את כוונתי. לפתע שמעתי את קולו החלוש: "אמא, אני מפחד. נלך הביתה". דברי הילד ביטלו את תכניתי. לקחתיו על ידי וצעדתי בזהירות לעבר הבית.

ביתנו עמד בלהבות. הייתי במבוכה מוחלטת. דמעות של דם זלגו מעיני. לפתע הבחנתי בחבורת יהודים המתכנסים בחפזון לתוך בונקר מוסווה כהלכה בבית בן שתי קומות שברחוב וילנה. מבלי להרהר צעדתי בעקבותיהם ונכנסתי לבונקר.

היהודים בתוך הבונקר היו המומים לחלוטין. כמה מהם התמוטטו באבדן חושים. עשן חדר לתוך הבונקר והמחנק היה ללא נשוא. מיד הוצת הבית. אז היינו נאלצים להימלט החוצה.

לעולם לא יהיה בכוחי לתאר את הזוועות שנתגלו לפני עיני באותו רגע. יהודים אחוזי בהלה התרוצצו וזעקו בקולי קולות. שוטרים פולנים שיכורים רדפו אחריהם, חטפו ילדים מחיק אמהות וזרעו מוות על שמאל ועל ימין. יריות והתפוצצויות הידהדו מכל עבר. אבל יצר החיים היה עז וכולם ניסו להימלט מהגיהנום. נסנו והתחמקנו דרך מדרגות עולות באש, בעשן מחניק, בסימטאות עולות בלהבה, טיפסנו גדרות, קפצנו, דילגנו, זחלנו — לא היה מיכשול שלא ניסינו להתגבר עליו בכדי להישאר בחיים. וכל אותו זמן ממטירים על הבורחים אש תופת.

המשכתי לרוץ, חציתי רחוב אחר רחוב בדרך אל מחוץ לעיר. אותו רגע ניתך עלינו מטר יריות. מימיני ומשמאלי נפלו אנשים כזבובים. לפתע הרגשתי שריטה עזה ביד ימין. כדור שפגע בשריר חתך בבשרי וזרם דם כיסה את היד. בו ברגע

חשתי, שרגל ימין כבדה עלי וקשה לי להניעה. אך לא היה זמן להרהורים. המשכנו לזחול על ארבע בשטח פתוח. זחלתי על פני גושי גוויות מרוסקות ומעוותות, זחלתי בשלוליות של דם יהודי. המשכתי לזחול עד שנשארתי שוכבת תשושה והמומה בין גוויות. ביקשתי את נפשי למות, כי קנאתי במתים.
הרגל שתתה דם. בגרב נסיתי לעצור בעד הדם, אך לשוא. כך אמרתי לשכב עד הערב. בינתיים הוסיפו הכדורים לשרוק מעלי. לאט לאט הגעתי בזחילתי לשדה תבואה.
בהיותי שוכבת בשדה התבואה ראיתי כמה דמויות רצות לעברי. נבהלתי מפניהם, והם נבהלו מפני. כאשר נוכחתי לדעת שיהודים הם — אזרתי שארית כוחותי והתחלתי לרוץ בעקבותיהם. הגענו לגדר תיל. יהודי זקן, בשם פוגל, פצוע קשה ברגלו (הוא מת אח"כ ביער מפצעיו) עזר לי לעבור בין חוטי התיל. כך הגענו לפנות ערב ליער. במאמצים רבים נגררנו והגענו לאחד הכפרים.

ביערות ובין הפרטיזנים

למחרת היום גילה אותנו ביער רועה־בקר זקן, שריחם עלינו ומסר לנו את כיכר לחמו. כן יעץ לנו להסתלק מהמקום מפני הסכנה האורבת. חבשתי את פצעי ברצועות בד של כתונת ישנה. אבלה פצעים שתתו דם. אז חשתי, כאילו לפתע, בכאבים עזים.
בלילה השני המשכנו לצעוד בחבורה. פיגרתי אחרי עמיתי, אך הם לא עזבוני לנפשי. אחד מהם נשא את מגפי ופרוותי שלא רציתי להפקיר. אותו לילה צעדנו 25 ק"מ.
ביערות שארקאווציזנה פגשתי כמה פרטיזנים ויהודים מניצולי גיטו גלובוק. בהגיעי לשם אזלו כוחותי לחלוטין. התמוטטתי מעייפות ואבדן דם. הוכנסתי לבית בד שכבד כמה יהודים פצועים מניצולי הטבח, כמוני. אך גם מקום זה לא היה בטוח. כעבור כמה ימים נאלצנו להימלט.
אבל כיצד יכלו לעשות זאת אנשים פצועים ותשושים? אז בא לעזרתנו יהודי טוב־לב מגלובוק, אברהם שוב שמו. הוא השיג לא רק מיצרכי מזון אלא גם עגלות רתומות לסוסים. הפצועים שכבו בעגלות וכך המשכנו בדרך לאיזור בטוח יותר. אכן הגענו לבסיס של פרטיזנים, בו נמצאו יהודים ניצולים בין כלוחמים בין כבני משפחה. אלה הגישו לנו עזרה כמיטב יכולתם. רופא הבסיס טיפל בפצעים. לאט לאט החלמתי וכוחותי החלו חוזרים אלי.
אז רק החל לכרסם בלבי הכאב הצורב על אבדן בני יקירי קופל'ה. אז טרם ידעתי, שבעלי, אחי ואחותי נשארו בחיים. סבורה הייתי, שכולם אבדו לי לנצח. הזוועות שפקדוני היו חוזרים ונעמדים מול עיני בחלום הלילה.
בזה לא נסתיימה פרשת היסורים והסבל. עוד שוטטתי ביערות ובביצות ונמלטתי מפני הגרמנים. עוד סבלנו רעב, מצוקה וקור. החורף 1943/44 עבר עלי ביערות —

ואני גלמודה ואומללה, אף כי נמצאתי בין יהודים. כולם היו במצוקה ולא כל אחד היה מוכן לסייע לאשה גלמודה.
לאחר מכן נקלעתי לבסיס פרטיזנים בו עבדתי קשה בבישול. הפרטיזנים הפולנים והרוסים לא הסתירו את שנאתם כלפי היהודים הניצולים. בהיותם שיכורים היו מתנכלים אלי. פעם אחר פעם הייתי בורחת מפניהם ומסתתרת ביער.
בשורת השחרור מצאה אותי ליד ווידז ביום קיץ נעים של 1944. השמחה היתה מהולה בכאב עמוק. כעבור חדשים אחדים זכיתי לשמחת הפגישה עם אחותי סוניה ובעלה. מאוחר יותר נודע לי שגם אחי חיים, אשתו וילדו בריאים ושלמים. לבסוף הגיעה הבשורה הגדולה, שבעלי חי וקיים! נפרדנו זמן קצר לאחר החתונה בשנת 1940 ונפגשנו לאחר שש שנים.
הייתי שרויה במתח נפשי ובהתרגשות רבה כאשר התחלתי להעלות על הכתב כל מה שעבר עלי בשנות השואה. סבלתי מנדודי שינה וכאב צורב לא הירפה ממני. התגברתי וכתבתי את הדברים בכדי להנציח את זכרם של אלה, אשר לא זכו, כמוני, לבנות ביתם מחדש, מתוך חרות ובטחון, במדינת ישראל העצמאית.

יחזקאל ברקמן

בגיטו וביער

בשעתו עבד אצלי בילורוסי אחד, איוואן אנדרייב שמו, מהכפר גרוסקאס. כאשר בגיטו דרויה הגיעו מים עד נפש, בא אלינו אותו איכר והציע, שיקח אליו את בתנו חסיה להסתירה בביתו. אבל באותם הימים עדיין האמנו, שלא תהיה השמדה כללית, ולא רצינו לשלוח את הבת לכפר. מלבד זאת התריעו הגרמנים בכפריים, שאם יימצא יהודי מתחבא בכפר — יועלה באש הכפר כולו. ידידנו אנדרייב לא הופיע יותר.

כאשר אשתי ז״ל נוכחה לדעת, כי קרב ובא אסון על גיטו דרויה, שלחה לקרוא לאיכר. זה היה בחודש סיוון תש״ב (1942). שליחנו היה איכר מזאדרויה, אשר לא היינו בטוחים לחלוטין שלא יסגיר. חלפו ימים אחדים והגיעה אלינו אשתו של אנדרייב. אותה שעה לא היתה חסיה בבית, כי עבדה מחוץ לגיטו. גרמנים, שהסתובבו בגיטו, יכלו להשגיח באשת האיכר, כך שהיינו חייבים לפעול מהר. אז החלטנו לשלוח לכפר את בננו הקטן זוסיה.

ביום ראשון בשבוע, יום מנוחת הנוצרים, בא אנדרייב לגיטו, מסר לנו פריסת שלום מזוסיה וסיפר כיצד הגיע הנער בשלום. נוסף על כך העלה אנדרייב לפנינו הצעה לבקש את ידידו הנאמן מאיכרי הכפר, שיסכים להסתיר בביתו את אשתי והילדים. האיש הסכים, אבל לאחר שנודע לו שבתנו הקטנה היא רק בת שלוש שנים, חזר בו כי פחד להסתיר ילדים רכים בביתו.

לאחר כמה ימים הודיע אנדרייב, שמצא מקום מחבוא בשביל אשתי והילדים, אך אשתי היססה לעזוב את הוריה לנפשם ודחתה את הבריחה לכפר למועד מאוחר יותר. במועד המאוחר יותר, בשעה שהאיכרים נסעו לדרויה — ראו מרחוק את הגיטו עולה באש. זה היה בראש חודש תמוז תש״ב. בבוקר השכם הוקף הגיטו ע״י המרצחים. כיוון שהייתי מחוייב לצאת לעבודתי לתחנת הרכבת של דרויה לפני עלות השחר — נמצאתי אותה שעה מחוץ לגיטו. בראותי את המתרחש התחלתי לברוח. למרות היריות שנורו לעברי הצלחתי להתחמק. הסתתרתי ביער. לפנות ערב נפגשתי עם יוסף שיינר ובניו של אלתר גרייסר. יחד הסתתרנו ביער במשך ימים אחדים.

ידענו, שאיכרים אחדים ראונו בורחים ליער. היה ברור לנו, שיש להסתלק מהמקום בהקדם. כל אחד פנה לעברו. תמורת תשלום טוב הסכים כפרי אחד להחזיקני בביתו. אך כעבור יומיים דרש שאעזוב את ביתו, ולא — יהיה נאלץ להסגירני. עזבתי

את הבית וניסיתי להגיע לכפר גרוסקאס, שבו התגורר, כאמור, אנדרייב, אשר בביתו הסתתר זוסיה בני.
את הדרכים לא הכרתי. פחדתי לפנות בשאלה אל כל כפרי המזדמן בדרך. לבסוף שאלתי איכר זקן, שהראה לי את הדרך הנכונה ולא הסגירני לרודפים. כך הגעתי לביתו של אנדרייב. ראשית דבר שאלתיו, אם לא הגיעו אליו, במקרה, אשתי ובנותי. אך אנדרייב כבר ידע את הבשורה הנוראה על גורל בני משפחתי: מפיו שמעתי, שאשתי נרצחה כשהבת הקטנה זלדה בחיקה, ואילו חסיה הצליחה להימלט והסתתרה בין ערמות בולי עץ בתחנת הרכבת, אלא שמישהו הסגיר אותה. למחרת היום נרצחה אף היא.
אנדרייב פחד שמא ילשינו עליו שהוא מחביא יהודים — ואולי יעשה זאת אחיו... לכן העביר לכמה ימים את זוסיה לבית דודו בכפר הסמוך. איכר זה פחד להסתירו יותר משבוע. אנדרייב החזיר את זוסיה לביתו.
באחד הימים החלו מסיירים באיזור, בפקודת הגרמנים, שוטרים יהודים, שתפקידם היה לפתות יהודים נמלטים ומסתתרים, שברחו מהגיטאות המחוסלים, שיחזרו לגיטו גלובוק, כי לא יאונה להם כל רע... אז התחלנו, זוסיה ואני, להרהר במצב ולתכנן את העתיד: "החורף ממשמש ובא ולא נוכל עוד להישאר על עלית הגג בביתו של אנדרייב. בתוך ביתו לא יוכל להחזיקנו. נלך, איפוא, לגיטו גלובוק, ומה שיעלה בגורלם של כל יהודי המקום יעלה גם בגורלנו".
אנדרייב לא לחץ עלינו וטען, שנעשה כטוב בעינינו. "לי לא איכפת אם תמשיכו להסתתר בבית" — הוסיף ואמר. ואילו אשתו הציעה, שאם יש בדעתי ללכת לגיטו, מוטב שאלך לבדי ואת הבן אשאיר אצלם.
ביום שבת יצאתי לבדי לדרך, כשאנדרייב צועד לפני להראות לי את הדרך. תחילה הגעתי לפאהוסט, שם פגשתי יהודים רבים בדרכם לגלובוק. הם לא ראו לעצמם מוצא אחר. השכיבה ביערות טחובים תחת כיפת השמים גרמה להם מחלות. יתושים ושרצים עקצו בהם והעלו פצעים על גופם. לפני שנפרדנו חזר אנדרייב והציע שאהרהר בדבר אם ללכת לגיטו. הוא היה מוכן ומזומן להובילני עם רדת הלילה בדרך חזרה לביתו. עמדתי על דעתי והמשכתי בדרך. השארתי בידו סכום כסף ובקשתיו שישמור על זוסיה. אם יבוא הרגע, שלא יוכל להסתירו עוד, אמרתי שיביא את הנער לגיטו גלובוק.
חבורה שלמה הגענו לגלובוק. יהודי הגיטו חשבונו למטורפים. רק שבוע לפני כן נרצחו כאן יהודים, ביניהם כאלה שהיו חיוניים במקצועותיהם. גם אנחנו נשתדל לברוח לפני הטבח, אמרו.
אנשי ה"יודנראט" קראו לי וחקרו אותי אם ידוע לי היכן מסתתרים יהודים. בן־דודי טוביה ברקמן, שפגשתיו בגיטו, הציע ש"נתנדב" לחפש אחר יהודים, כי הוא רוצה בדרך זו לברוח מהגיטו. שנינו קיבלנו תעודות מסע, הועמד לרשותו עגלון ועגלתו ויצאנו לדרך.

ביקרנו אצל יהודים שהסתתרו בכפרים אחדים. לא דיברתי על ליבם שיחזרו לגיטו. ביקרתי, כמובן, את זוסיה. פולנים דורשי־שלומנו, שפגשונו בדרך, הזהירו לבל יחזרו יהודים לגלובוק. כלום מסוגל מישהו להעלות בדעתו, שגיטו אחד יישאר לאחר שכל האחרים בסביבה כבר חוסלו? בכ"ז התלבטתי. פולני מן האצילים שפגשתי שיכנע אותי לברוח ולא לחזור. אמרתי לעגלון, שיחזור לגלובוק בלעדי.

ביער פגשתי את בן־דודי ירחמיאל ברקמן מדרויסק. ימים אחדים הסתתרנו שנינו בביתו של איכר. אחר כך נדדנו ממקום למקום. פה ושם פגשנו יהודים. בערב יום הכיפורים תש"ג (אוקטובר 1942), כאשר יצא ירחמיאל לבקר בבתיהם של כמה איכרים בכדי להשיג מזון, נתפס ע"י המרצחים. יחד אתו נתפסו סוסנוביק ואשתו. שלושתם הוצאו להורג. אז חזרתי לביתו של אנדרייב, שהפעם טען לפני, כי קשה לו עד מאוד להסתיר את זוסיה. בכ"ז המשיך להסתירו.

ימים ספורים שהיתי אצל אנדרייב, שחשש לחיפוש בביתו. בלילה אפל הובילני אל איכר, ששמו פאפין, אדם טוב לב, שהיה מוכן לבנות בשבילי מקלט נוח בביתו לתקופת החורף. נתתי לו כסף לקנות לבנים, שמהן בנה תא מוסתר מתחת לתנורו. פאפין זה לא היה איש אמיד, בקושי רב יכול היה לספק לי מזון. נוסף על כך היו באים לביתו יום יום איכרים שכנים, שסיפרו אודות הגרמנים השורפים ביתו, על בני הבית, של כל איכר, אשר מתגלה אצלו יהודי מסתתר. כן סופר על איכרים, שהיו רוצים להתפטר מיהודים, אבל פחדו לשלחם ליער, שמא ייתפסו המגורשים ע"י הגרמנים וייאלצו לגלות את מקום מחבואם לפני כן, ואז יִגזר דינם של המסתירים. לכן גם איכרים שאינם אכזרים וצמאי דם ראו עצמם נאלצים, למען הצלת עצמם, לרצוח את בני חסותם ולזרוק גוויותיהם לשדות...

למשמע דברים אלה תקפה חרדה את פאפין ואשתו טובי־הלב. אז החליטו להסתירני בבית־תפילה ישן נושן, שלא היה בשימוש. לשם כך היה צורך להכין מפתח־גנבים. בבית התפילה שהיתי ימים אחדים. לאחר מכן החזירוני פאפין ואשתו לביתם, אשר בו נשארתי עד יוני 1943, כאשר פרטיזנים יהודים נראו בסביבה. ביקשתי להצטרף לפרטיזנים, אך הם סרבו בתחילה לקחתני איתם, כי לֹא היה ברשותי נשק.

ושוב נדודים. הגעתי לביתו של אנדרייב ונפגשתי עם זוסיה. לאחר שהייה קצרה, החלטנו לפנות לכיוון יער יוֹד, שם עשויים היינו לפגוש בפרטיזנים יהודים. אנדרייב ליווה אותנו והראה את הכיוון. ימים על ימים נדדנו, זוסיה ואני, על פני יערות ושדות. לעתים היינו נחים ולנים בבתי איכרים, אשר בד"כ גילו כלפינו יחס אנושי.

פעם הגענו ליער שבסביבתו ערכו אותה שעה הגרמנים מירדף אחר פרטיזנים. הסתלקנו משם והגענו שוב לביתו של פאפין, שהפעם היה שרוי בפחד. למחרת היום נאלצנו לצאת מביתו ולהמשיך בנדודים. וכך עברו עלינו ימים של נדודים ובריחה ממקום למקום כחיות הנרדפות ע"י ציידים.

בינתיים גבר הקור. רגליו היחפות של זוסיה התנפחו, עד כי בקושי יכול היה להתהלך. שיחק לנו המזל באותו יום. מרחוק הכרתי את ביתו של איכר, שיכולתי לסמוך על הגינותו. אכן נתקבלנו בהבנה ושהינו אצלו ימים אחדים, עד שהיה בכוחו של זוסיה להמשיך בדרך. לפני צאתו העניק לנו האיכר בגדים ומזון.
סוף סוף הגענו לבסיס פרטיזנים, שם פגשנו יהודים מכרינו מאז. מכאן ואילך נדדנו עם הפרטיזנים וראינו אותם בהתקפותיהם, נסיגותיהם ומסירות נפשם.
בשנת 1944 נקלענו למצב חמור, כאשר הגרמנים הקיפו בכוח גדול את היער בו חנה כוח פרטיזני גדול. במנוסתנו בוססנו ימים ולילות בביצות. תוך כדי בריחה אבד לי זוסיה. פרק זמן לא ידעתי מה קרה לו. באותה הזדמנות פגשתי את גיטל ארון. שנינו נדדנו יחד.
באחד הלילות בעוד אנו צועדים יחד באיזור ביצות, שמענו קולות. היינו בטוחים שגרמנים נמצאים בעקבותינו. כיוון שלגיטל היה אקדח, החלטנו לא להיכנע למרצחים. נדברנו שגיטל תירה בי ואחר כך תתאבד, לבל ניפול בידי האויב האכזר. לאושרנו, היו אלה פרטיזנים. כך ניצלנו שוב ע"י גדוד הפרטיזנים.
התחלתי להתעניין אצל הבחורים אם מישהו מהם פגש את זוסיה. אחד מהם ידע לספר, שהוא היה בין אלה שטבעו בלילה בביצות בשעת המירדף. לאושרי, נודע לי כעבור שעות אחדות, שהיתה זו שמועת שוא. אני ובני נפגשנו שוב. מאז נשארנו יחד עד בוא יום השחרור.

זוסמן ברקמן

ילד יהודי נאבק על חייו

שנות ילדות ראשונות עברו עלי בליאונפול, עיירה קטנטונת על גדת הדבינה, המוקפת יערות. בתיה היו בתי־עץ נמוכים והגגות עשויים קש. לעתים היו פטריות גדלות על הגגות. רק יהודי עשיר היה מכסה את גג ביתו ברעפי־עץ. העולם הגדול היה רחוק מאיתנו. פעם ביום היתה עוברת רכבת, ולעתים רחוקות יותר אפשר היה לראות ספינת קיטור המפליגה בנהר.

ביתנו, בית אמיד, היה תמיד מלא אנשים. אבי היה סוחר יערות. פועלים שכירי־יום היו כורתים את האילנות וגוררים את גזעיהם אל חוף הדבינה. במימי הנהר היו הגזעים נקשרים לדוברות, אשר הושטו בזרם הנהר עד לריגה. אנחנו הילדים גדלנו ממש ביער. אמי ז״ל היתה עקרת בית חרוצה וטובת לב, שהיתה מגישה עזרה לכל אדם נזקק. כך, למשל, גידלה בבית ילדה יתומה נוצריה ודאגה לכל מחסורה עד אשר השיאה אותה לאיש. גם נער יהודי יתום גדל בביתנו כאחד מילדי המשפחה.

מילדותי גדלתי בין נערים נוצרים מליאונפול ומכפרי הסביבה, עד אשר המשפחה עברה לגור לדרויה. בין באי הבית הקבועים היו פולנים ובילורוסים, שהיו עובדים בשביל אבא בכריתת היערות. על אחד מהם יש לי הרבה לספר, כי הוא אשר הציל את אבי ואותי.

איוואן אנדרייב, תושב הכפר גרושקאס, היה גבה־קומה ובריא־בשר, כאיכרים אחרים. אבל ביושרו, בהגינותו ובתכונות־אנוש שבו היה אחד ויחיד, שהגיע למדרגה גבוהה. איש טוב לב ונאמן זה היה חי חיי דלות ומחסור. בעונת החורף היה עובד אצל אבא וכך היה מצוי בביתנו כבן־בית. בערבי החורף הארוכים היה יושב ליד שולחן המשפחה, שותה יחד איתנו תה, כוס אחר כוס, מהמיחם המבריק, ומספר סיפורי מעשיות. זוכר אני כמה הוקסמתי על ידי סיפוריו. התחלתי לחבבו, בעיקר לאחר שהיה מלמדני כל מיני מלאכות, כגון קליעת רשתות לתפיסת צפרים וכדומה. כאשר היה הולך לבקר את משפחתו בכפר, היתה אמא מעניקה לו מכל טוב מיצרכים ובגדים לבני ביתו.

חלפו השנים השקטות ופרצה המלחמה. הסובייטים, שהשתלטו על האיזור, החלו לאסור ״בורגנים״, כלומר יהודים בעלי נכסים. כך נאסר דודי מאנס ונשלח למאסר לרוסיה. בביתנו היו כולם שרויים בפחד שמא ייאסר גם אבא. אז הופיע אנדרייב והציע את עזרתו אם יש במה שיוכל לעזור. אך טרם הגיעו הימים האיומים של הכיבוש הנאצי.

זמן קצר לאחר שהנאצים כלאו את יהודי דרויה בגיטו והרציחות נעשו מעשה של יום יום, הופיע אנדרייב כמלאך מושיע והרגיע את ההורים, כי הוא מוכן לדאוג למקומות מחבוא לכל בני המשפחה. אבל הורי הסכימו אז לשלוח רק אותי לביתו של אנדרייב.

כשאחותי זלדה׳לה בחיקה, יצאה אמא ללוותני. לפני שנפרדנו מסרה לידי שקית עם תפילין ואמרה: ״בני, זו בקשתי. אם תזכה ותישאר בחיים — אל תשכח שאתה יהודי. אל תתחתן עם ״שקצה״. הישאר יהודי נאמן. ואל תשכח לומר קדיש לזכר ההורים״. גם זלדה׳לה בת־השלוש קראה אחרי בלכתי: ״ברח, זוסיה, ה״יעקעס״ באים״. יותר לא ראיתי אותן.

הכפר גרושקאס נמצא במרחק 25 ק״מ מדרויה. כאשר אשתו של אנדרייב באה לקחת אותי, היתה אחוזת פחד. הלבישו אותי כ״שגץ״. נדברנו שאני אצעד במרחק ניכר אחריה והיא תפזר פרחים בכל פרשת דרכים בכדי שאדע את הדרך הנכונה. והיה אם תגלה שנשקפת סכנה בדרך — היא תשים לסימן צרור של שלושה פרחים. זה יהיה אות בשבילי לפנות מהדרך ולהסתתר ביער. כך צעדנו עד לקרבת הכפר. אולם כאשר חלפו גרמנים בדרך, לא הספיקה האשה לאותת לי. למזלי, הבחנתי בסכנה בעוד מועד והתחמקתי. כאשר סיפרתי לה זאת, נשקה על מצחי ואמרה: ״רואה אני שילד נבון אתה ונקווה שלא תלך לאיבוד״.

לא נכנסתי מיד לכפר. ראשית, מפני שכוחותי אזלו והייתי מוכרח לנוח. שנית, אסור היה להיכנס לכפר לפני החושך. לכן הסתתרתי ביער עד שבאו בניו של אנדרייב בלווית כלבם, שגילו את מקומי והכניסוני לביתם. לאחר שאכלתי תפ״א ושמנת, הוביל אותי אנדרייב לערמת השחת שבחצרו. שם עבר עלי הלילה הראשון מחוץ לבית ההורים.

בלילה הבא הכניסני אנדרייב לדירתו בת החדר האחד, שבמרכזו עמד תנור רחב־ידיים. אחד משני החלונות פנה לעבר הדרך, האחר — לעבר היער. במקום בו עמד השולחן, שהיה הרהיט הבולט בחדר, נמצא פתח ברצפה, שהוליך למרתף בו אוכסנו תפ״א ומיצרכי מזון אחרים. כאמור, היה איוואן אנדרייב איכר עני, שלא היו לו ברפת אלא פרה אחת וחזיר אחד. בחצר עמדה ערמת־שחת, שבתוכה הסתתרתי בשעות היום, ואילו בלילה טיפסתי לעלית הגג.

שני בנים ובת היו לו לאיוואן ידידנו. גרישקה הבכור, פוסיי השני כבן־גילי ובת קטנה. האיכר ציווה על ילדיו להמנע ממגעים מיותרים עם ילדי הכפר. פוסיי נעשה לחברי הטוב. מדי פעם היה עולה אלי לעליית הגג ומדווח לי על הנעשה בכפר, על טיבם של השכנים וכיוצא בזה.

בלילות הראשונים היה אנדרייב מסייר אתי ביער על מנת שאכיר את השבילים, פינות הסתר ואת בתיהם של איכרים טובים ועוינים, וזאת למקרה שאהיה נאלץ להסתלק מביתו. כלבו הגדול — בראבצ׳יק שמו — היה נלווה אלינו. היה זה כלב זאב אפרפר, שכתם כהה אחד לו מעל עינו. אף כי בני הבית הזהירוני מפני כלבם

הרגזן, היה בראבצ׳יק לאחד מידידי הנאמנים, שהשתתף יחד עם בני משפחת אנדרייב במבצע הצלת חיי. נאמנותו עלתה לו במחיר חייו.
כעבור זמן מה הציע לי איוואן לבלות יום ביער במקום לרבוץ בערמת השחת, כי רצוי שאתרגל לחיי היער הלכה למעשה. אותו יום היה יום של חרדה בשבילי. כל רגע היה נדמה לי, שעוקבים אחרי ועוד מעט יתנפלו עלי רודפי האכזורים; לפנות ערב הגיעו אנדרייב ובנו ליער לכרות ענפים יבשים לעצי הסקה. הם שהו בקרבתי עד רדת החשכה ואז חזרנו יחד הביתה.
כך חלפו השבועיים הראשונים. באחד הלילות העירני האיכר באמצע הלילה. רטוב הייתי מזיעה קרה. מסתבר, שחלמתי חלום נורא וצעקתי משנתי. בחלומי ראיתי את אחותי זלדה׳לה כשאיש אכזר מרביץ בה מכות ומשבר את שיניה.

אבי מגיע

כעבור זמן מה הודיע לי אנדרייב שהכין עבורי מקום מחבוא ממש. מתחת למקום מרבצו ואבוסו של החזיר נחפר בור עמוק, שכוסה בפחים, עליהם רבץ החזיר. בור זה נועד בשבילי. לאחר שהייה קצרה בבור האפל, אמרתי בלבי, שלא אחזיק מעמד בתוכו גם לא יום אחד ושוב לא אזכה לנשום אויר צח. בחשכת הבור לא היה מפלט מטפטוף מי השופכין המסריחים ממקום מרבצו של החזיר. הזמן נמשך כנצח. ביקשתי את נפשי לחזור לגיטו ויהיה אשר יהיה.
בחשכה הוציאני אנדרייב מהבור, הוליכני לערמת השחת והחל משוחח אלי כאל אדם מבוגר. אז סיפר לי על הזוועות בעת חיסול הגיטו באותו יום, כפי ששמע מפי עדי ראיה. סברה היא, שבני משפחתי היו בין הנמלטים ליער — אמר אנדרייב, שהציע לצאת בהקדם ליער, אולי נפגוש שם אחד מהם. הכלב, כדרכו, נתלווה אלינו.
עד אור הבוקר שוטטנו ביער ולא פגשנו איש. חזרנו מאוכזבים הביתה. לפני שטיפסתי שוב לעלית הגג ניסה אנדרייב להרגיעני לבל אחשוש לגורל הורי. בטוח הדבר, שהם ניצלו ונשארו בחיים. למחרת היום סיפרו לי הבנים, כי נודע שביער נראתה נערה יהודיה פצועה. אולי זו אחותי? אנדרייב העלה בחיפושיו, שהיתה זו מרים מדלין, בתו של העגלון.
המשכתי לרבוץ במקום מחבואי שעל עליית הגג. עוד היתה בלבי תקוה קלושה, שאמצא מישהו מבני המשפחה. באחד הלילות היתה נביחת כלבי הכפר קולנית יותר מהרגיל. גם בראבצ׳יק לא הפסיק מלנבוח בקולי קולות. אנדרייב חש, שישנה סיבה לנביחתו העזה של כלבו. לכן יצא החוצה באמצע הלילה. מיד שמע צעדיו של אדם מתקרב. היה זה אבי!
ההתרגשות היתה גדולה. לאחר שנשארנו, אבי ואני, לבדנו, סיפר לי על הטבח בדרויה וכיצד עלה בידו להימלט. הוא ידע כמעט אל נכון, כי אמא ושתי האחיות

אינן בחיים. בכינו בכי מר. הספדנו את משפחתנו ואת כל יהודי דרויה. לא נרדמנו כל אותו לילה מחמת ההתרגשות והזעזוע.

סופו של בראבבצ׳יק מצילנו

שנינו יחד לא יכולנו להישאר אצל אנדרייב, שחשש מפני הלשנת אחיו, שהתגורר באותו כפר. ביום היינו נודדים ביער ובלילה חוזרים לביתו של האיכר. פעם חזרנו ללינת־לילה מיד עם רדת היום, כי היינו רעבים ועייפים מאד. אך ישבנו לאכול והכלב פרץ בנביחות איומות, כשהוא מתנפל על האיש המנסה להיכנס הביתה. האורח הבלתי צפוי היה אחיו של אנדרייב, שנדהם ולא הבין מדוע זה פתאום הכלב הפיקח איננו מכירו ומתנפל עליו כעל אדם זר... אכן שוב הצילנו בראבבצ׳יק! כלב זה כאילו אולף לכך, שלא לתת לזרים להיכנס לבית בשעה ששני היהודים הנרדפים נמצאו בתוכו.

בעוד הכלב מעכב את כניסתו של ה״אורח״ לבית, פעל איוואן במהירות הבזק: השולחן הוזז, הורם המכסה שעל פתח המרתף ושנינו גלשנו לתוכו. רק אז יצא מצילנו ואיש־חסדנו החוצה לקבל את פני אחיו — האורח הבלתי־רצוי. אנדרייב היקר באדם העמיד פנים נדהמות ונזף, כביכול, בכלב. האח ההמום שאל, מה פשר הדבר, שבראבבצ׳יק אינו מכירו. כשהאנשים נעשו מרצחים — מפחד הכלב מפני כל אחד, ענה איוואן לאחיו. לאחר שהסתלק, יצאנו מן המרתף ואשתו של אנדרייב הגישה לנו ארוחה דלה.

עתה אשלים את סיפור מעשיו של הכלב הנאמן, ששמר עלי והצילני ממוות בטוח פעמים אין־ספור. בלילות שהייתי שוהה לבדי ביער, היה בראבבצ׳יק, כרצון בעליו, נשאר לידי במשך כל הלילה. לאחר שהאיר היום היה הכלב הפיקח מתרחק ממני ומסתובב ברדיוס של כמה מאות מטרים. כשאנדרייב היה מביא את מנת המזון הדלה ליער על מנת שאקחנו לאחר שיתרחק, לא היה הכלב הרעב כבעליו נוגע במזון. ובשעה שאנדרייב היה בא לקחתני לביתו — היה הכלב מגלה את עקבותי.

כאשר הסתתרתי בערמת השחת במשך לילות חורף רצופים, גילו את מקום מחבואי זאבים רעבים, שהסתובבו שעות על שעות סביב הערמה על מנת לצוד את קרבנם. שוב היה זה בראבבצ׳יק הכלב, שנאבק עם עדר זאבים וניסה להבריחם. כך הציל שוב את חיי ממוות בידי זאבים רעבים, אולם הפעם במחיר חייו הוא.

באחד הימים ראינו, שהכלב תשוש וחולה. הוא שכב בפינתו אדיש ומתנכר שלא כדרכו. כבה הברק בעיניו הנבונות. הכלב הלך וגסס. מסתבר, שבהאבקותו עם הזאבים נושך על ידי זאב נגוע בכלבת ונדבק במחלה זו. אי אפשר היה להציל את ידידנו הנאמן. הוא נפח את נפשו. בני האיכר ואני כרינו קבר לכלב הטוב, שאזכור אותו כל ימי. בשעה שבני־אדם היו לזאבי־טרף, נמצא כלב שהיה ידיד מסור מאין כמוהו.

כאמור, חשש אנדרייב מפני אחיו, שלא היה איש ישר כמותו. הוא חשד, שהיתה

כוונת זדון בביקורו הבלתי צפוי. לכן החליט אבא שנצא שנינו לחפש מקלט אצל איכר אחר. אנדרייב הציע וביקש את אבא, שישאיר אותי אצלו. וכך היה. כך נפרדתי שוב לפרק זמן ממושך מאבא. הפרידה דיכאה את רוחי. נעשיתי עצוב ומר־נפש. בכיתי בלילות על אמא ואחיותי והתגעגעתי מאוד אל אבא. מלבד זה סבלתי חרפת רעב, במידה שווה עם בני משפחת אנדרייב.

בינתיים הגיעו ימי־הסתיו הקרים. גשם החל לטפטף. קרבו ימי החורף והשלג. לא הייתי מסוגל להישאר עוד ביער. מוכרח הייתי לדאוג למחבוא מתאים לתקופת החורף. המקום האחד שבא בחשבון היה בערוץ שמתחת לתנור. תנורי הלבנים המגושמים בבתיהם של האיכרים היו בנויים בצורה, שהכילו מעין ערוץ או "מבוי סתום" צר מתחתם, שהיה משמש בד"כ לכליאת כמה תרנגולות בחורף. לכן היה הערוץ אפל ומלא סרחון של זבל עופות. לאחר שחדרתי לתוכו, התחלתי להרחיבו. בכפות ידי ממש גרדתי את הקרקע הקשה. במשך הזמן חפרתי תעלת מעבר מה"לול" הצר אל חצר הבית. הערוץ והתעלה הצילוני מאסון.

משפחת אנדרייב בסכנה

יום אחד, לפנות בוקר, ערכו הגרמנים בשיתוף עם המשטרה המקומית חיפושים נרחבים בכפר. אותה שעה נמצאתי בבית האיכר ואילו הוא עצמו, איוואן הנאמן, היה מחוץ לכפר. בהלה תקפה את אשתו. לא איבדתי את קור־רוחי. יעצתי לה, שתארוז מיצרכי מזון ותצא בחשאי עם ילדיה ליער. אם יתפסוני הגרמנים בביתם — יישארו הם לפחות בחיים. עצתי היתה טובה בעיני האשה הנבונה. וכך עשתה.

נביחתו של בראבצ'יק הזהירה אותי, שהגרמנים מתקרבים לבית. כאשר הגרמנים נכנסו בליווי ראש הכפר, מצאו את הבית ריק. ראש הכפר הסביר לעורכי החיפוש, כי כל בני המשפחה יצאו יחד לעבודתם בשדה רחוק. אחד המחפשים התכופף וזרק מבט חטוף לתוך הערוץ האפל. הוא לא הבחין בי, אך אני הסתכלתי בו בחרדה. כך ניצלתי.

כאשר חזרו בני המשפחה לביתם, סיפרו לי על הנעשה בכפרים השכנים. איכרים שבבתיהם נמצאו יהודים מסתתרים נשרפו חיים על בתיהם. משפחת אנדרייב היתה שרויה בבהלה. אני חייב שוב פעם להעלות על נס את הרגש האנושי העמוק של אנדרייב ואשתו, איכרים פשוטים, שסיכנו את חייהם וחיי ילדיהם וגם חסכו מזון חיוני מפיהם בכדי להציל נפש אחת מישראל.

עדות נוספת לנכונותם להשקיע מאמצים להצלתי ישמש הסיפור הבא:

באחד הימים הצטננתי ונתקפתי בשיעול קשה. גברה הסכנה, שהשיעול יסגיר אותי ואת המשפחה. אנדרייב ואשתו התקינו למעני כל מיני תרופות בית. כמו כן שמו על גבי כוסות־רוח, אך לא נרפאתי. אז החליטו לנסות ולרפאני ברחיצה בבית־מרחץ חם. אבל למשפחה הדלה לא היה בית־מרחץ משלה, אלא בשותפות עם משפחת שכנים. ראשונים לרחיצה היתה משפחת השכנים ואנדרייב, שסיפר כי

בתם חולה, לכן תבוא אשתו עם הבת לרחוץ מאוחר יותר... עם חשיכה הלבישוני בבגדי הילדה ואנדרייב בליווי אשתו נשא אותי לבית־המרחץ. אבל הרחיצה לא עזרה. המשכתי להשתעל.

ערב אחד הופיעו אורחים בלתי קרואים בבית. חיש מהר הסתירוני על התנור. התאפקתי בכל כוחי שלא להשתעל, אך לא ניתן היה להימנע באופן מלא. האנדרייבים נחפזו להביא וודקה — "סמוגון" (תוצרת־בית) בכדי להביא את אורחיהם למצב של שיכרות. ברגע שהיה עולה קול שיעולי מאחורי התנור היתה אשת אנדרייב מתחילה לקלל בקולי קולות את החתול, המפריע בלי הרף בגניחותיו המוזרות... יצאנו בשלום גם הפעם.

אבל המצב הלך והחמיר מיום ליום. היתה סכנה גדולה להימצא בבית, כי הגרמנים החלו לערוך חיפושיהם באמצעות כלבי משטרה. אז הסתירוני בתוך ערמת־שחת בשדה, אף כי בחוץ שרר קור עז. הלילות הראשונים בערמת־השחת עברו בשלום, עד אשר הרגיש בי עדר זאבים רעבים. כפי שסיפרתי, הצילני הכלב מהם.

הקור הלך וגבר. לילה אחד כמעט וקפאתי למוות. אנדרייב ובניו מצאוני במצב של עלפון ואפיסת כוחות. ידי ורגלי היו קפואות. הם הביאוני לביתם וניסו לחמם את אברי. אלמלא היו מגיעים בשעה שהגיעו לא הייתי נשאר בחיים. הייתי תשוש עד כדי כך, שהיה צורך להאכילני.

העצבנות והפחד בבית מארחי הלכו וגברו, ובצדק. זמן־מה הוחזקתי שוב בערמת־השחת. אבל מצבי שם היה ללא נשוא. עכברים היו מטפסים על גופי ועושים בי כטוב בעיניהם. לא היה בי כוח להתגונן. לראשונה מאז החלו חיי השוטטות והמחבואים פרצתי בבכי בנוכחות אנדרייב, שבא בערב להכניסני לביתו. אז הוחלט להסתירני מתחת לתנור. אך הסכנה שריחפה על ראשי ועל משפחת אנדרייב לא חלפה, לעתים בגלל אורחים בלתי צפויים ולפעמים מחמת חיפושים פתאומיים. רק פעם אחת איבד איוואן את עשתונותיו וקור־רוחו. אז שלחני ליער לבל אשוב. מסתבר, שהאשה והילדים ריחמו עלי, כי כולם אהבוני כבן וכאח. הם ביקשו את איוואן להחזירני לביתם ויהי מה.

עם הפרטיזנים

כך עבר עלי חורף 1942/43. עם בוא האביב הוטב מצבי. שוב יכולתי לשלוט בידי ורגלי. בינתיים פשטו שמועות על פעילות הפרטיזנים ועל התגברות כוחם של הרוסים בחזיתות. אז גמל בי הרצון להצטרף לפרטיזנים. אבל לא ידעתי כיצד להגיע אליהם. כמה לילות רבצתי ביער ליד הדרך בתקוה לפגוש שיירה של פרטיזנים.

באחד הלילות הגיע אלי אבא, שנאלץ לעזוב מחבואו הקודם. התחננתי אצלו, שנצא יחד לשוטט ביער ולחפש אחר הפרטיזנים. אז יצאנו שנינו לכיוון יערות יוד. בשעת הפרידה מבני משפחת אנדרייב זלגו דמעות מעיניהם. הוא עצמו יצא ללוות אותנו ולהראות את הדרך הנכונה. לאחר הליכה קצרה חשתי כאבים ברגלי ולא היה בכוחי

להמשיך ולצעוד. שעות אחדות נשאני איוואן על כפיו. לפני שנפרדנו אמר לנו האיכר, שאם לא נמצא מקלט בטוח, מוזמנים אנו לחזור לביתו. כשדמעות זולגות מעיניו טפח ידידנו על כתפי ואמר: "זוסיה, אתה חייב להישאר בחיים כרצונה העז של אמך".

לאחר יומיים של נדודים הגענו לאיזור בו שלטו הפרטיזנים. הפגישה הראשונה איתם היתה מאכזבת ואפילו מאיימת. שלושה פרטיזנים רכובים על סוסיהם מצאונו ביער. מיד החלו לחקור מי אנו ומאין באנו. לאחר שחיפשו בכלינו ולא מצאו דבר של ערך, אמר אחד מהם: "היהודים הללו תחילה מסרו את כל כספם לגרמנים ועתה הם באים אלינו. מי צריך אותם?" והאחר הוסיף: "אם נפגוש בכם בדרכנו חזרה — נירה בכם!"

למזלנו, פגשנו לאחר זמן קצר פרטיזן יהודי, שהביא אותנו למחנה היהודים. זה היה מוטקה ליפשין מקאזיאן. היהודים קיבלונו בסבר פנים יפות. אבל לא יכולנו להישאר במחנה זה אלא זמן קצר. לאחר שהתחזקנו במקצת החלטנו לעבור למחנה אחר, שם היו לנו יותר מכרים. האיזור ההוא לא היה באותו פרק זמן בשליטתם של הגרמנים. הפרטיזנים שלטו על שטח נרחב של יערות וכפרים. אבא ואני קיבלנו עבודה אצל איכר תמורת מזון. אך יום אחד היינו נאלצים לברוח בגלל המצוד המקיף של הצבא הגרמני. תוך כדי מנוסה נקלענו לחבורת יהודים מיוד, אך החלטנו להיפרד מהם ולצעוד לעבר דרויסק.

בדרכים נתקלנו לא פעם במארב גרמני. פעם ירתה עלינו פלוגה שלמה בכלי נשק שונים, כאילו נתקלו בגדוד אויבים ולא בשני יהודים מסכנים הנמלטים על נפשם. למזלנו, לא נפגענו והגענו בשלום למקום סתר. אותו לילה עברנו מרחק של 40 ק"מ לפחות. בלילה הבא הגענו לביתו של איכר, שאצלו הסתתר אבא לפני כן. הוא פחד להכניסנו לביתו. אך הוא הלין אותנו לילה אחד ונתן לנו קצת מיצרכי מזון.

ימים ולילות שוטטנו במרוצה ובסכנת־נפשות עד שהגענו לכפר, שם נתקלנו בחוליית פרטיזנים. ביניהם היו מאיר מליאונפול, בנו של יענקל הקצב. לאחר מכן נתקלנו בפרטיזן — סייר רכוב על סוסו — היה זה לדרמן מגלובוק ואיתו חנן לוינסון. בסוף נדודינו הגענו למחנה הפרטיזנים, שבו מצאנו את גיטל ארון ממיור, את הלפרין מדרויה, האחים טייץ, ברוך ברנוב ואחרים. שם נשארנו.

הייתי צעיר מדי מכדי להשתתף בפעולות קרביות. לכן הוטלו עלי עבודות שרות שונות, כגון ניקוי רובים, טיפול בסוסים, שחיטת בקר, אפיית לחם וכדומה. אבל לא היה בדעתי להסתפק בעבודות שרות. רציתי להיות לאיש לוחם. סוף סוף השגתי רובה ונתקבלתי ליחידה לוחמת, לא היה קץ לשמחתי.

מצוד ושחרור

קשה לתאר כל מה שעבר עלי במצוד הפתאומי, כאשר שתי דיוויזיות של הצבא הגרמני הקיפו שטח נרחב, ששוחרר ע"י הפרטיזנים והחלו להתקיפם מכל עבר. לפתע

הגיעה פקודה לצאת מהכפרים, שהתאכסנו בהם, ולברוח ליערות. רכוב על סוס, בתוך חבורת פרטיזנים פרשים, פתחתי במנוסה. מיד נתקלנו במארב גרמני ונאלצנו לברוח אל הביצות. הגרמנים ירו לעברנו. הסוסים טבעו בביצות והתקדמנו ברגל בוססים עד צוואר בביצה. מפקד הגדוד שלנו, שהיה לידי, נפגע ומת. הסירותי ממנו את תרמיל הצד, שהכיל מיסמכים חשובים.

ימים אחדים הסתתרנו במישטחי־האזוב הביצתיים. הגרמנים הפציצו אותנו במטוסים רבים מאתנו נפלו בנסיון לפרוץ את טבעת המצור בהתקפת־נגד תוך כדי צעקות "הורא". באורח פלא עלה בידי להסתנן ולצאת מהמצור האכזרי בריא ושלם. אבל תוך כדי כך איבדנו אבי ואני זה את זה. כמובן, דאגתי לגורל אבי וכן הוא.

לאחר התארגנות מחודשת השתתפתי בפיצוץ מסילת ברזל, שבוצעה ע"י יחידת פרטיזנים. הפעולה עלתה יפה, אבל כמה פרטיזנים נפצעו בה. בשובי לבסיס פגשתי את אבא, ששמח לקראתי עד מאוד, כי שמע שמועה כאילו הייתי בין הנפגעים. לא ארכו הימים והגיע יום השחרור. הצבא האדום כבש את האיזור.

כיוון שלא היה צורך עוד בפרטיזנים, התגייסו בחורינו לצבא האדום, שהתקדם לתוך גרמניה. גם אני ביקשתי להתגייס, אך לא לקחוני בגלל גילי הצעיר. אז חזרנו, אבא ואני, לדרויה.

בדרויה התנדבתי למיליציה המקומית, שעזרה למשטרה בשמירה על הסדר ובעיקוב אחר שודדים, אויבי המשטר הסובייטי. שאיפתי העזה היתה לנקום במרצחים ובכל מי שנתן יד להשמדת היהודים. אבל התושבים המקומיים, ששדדו ורצחו, נדהמו ונבהלו בראותם יהודים, אף כי מעטים חוזרים לעיירות. מרצחים שונאי־ישראל אלה המשיכו, איפוא, ברצח יהודים מן המארב בכל הזדמנות. כך נרצח ידידי הירשקה פישלמן ונשרף חיים בביתו שלמה הלפרין. פעמים אחדות ניצלנו ממלכודת ששמו לנו השודדים. באחד המקרים הזהירו אותנו ידידינו הנאמנים איוואן אנדרייב ובנו מפני מלכודת. הם שעזרו לנו להכין מלכודת לחבורת שודדים, שנתפסו והובאו לדין. יותר ויותר הוברר לנו שלא נוכל להישאר ולחיות על האדמה הזאת. החלו נשמעים דיבורים על עליה לא"י.

לפני שעזבתי את פולין עשיתי חסד של אמת עם סבי היקר, שנרצח וגוויתו הוטמנה אי־שם. לאחר חקירה ודרישה ממושכות נודע לי המקום שם הוטמנה גוויתו ע"י הרוצח. בעזרת כמה יהודים הוצאתי את עצמותיו והבאתים לקבורה בבית הקברות בדרויה לפי דין ישראל. בטוחני שבזה מילאתי את משאלתו של סבא, אחד מרבבות רבבות קדושי ישראל.

ברוך בורנשטיין

כיצד ניצלתי

כאשר הגיעה לגיטו דרויה הידיעה אודות הטבח בגיטו מיור וגיטאות אחרים, נעשה ברור, שגם גורלנו נחרץ. אז החלטנו כל בני המשפחה לברוח מהגיטו ולהסתתר אצל איכרים. אחותי ביילה פרידה, מיילדת לפי מקצועה, בנה בן ה־14 ובן דודנו ברוך ינטין הסתתרו יחד אצל אחד האיכרים, ואילו הורי ואחי מצאו מחבוא בביתו של איכר אחר, נורברט סלקיניץ, במרחק 9 ק"מ מדרויה.

לאחר שהיה של שבוע ימים חזרו כולם לגיטו. מדוע החליטו לחזור? מישהו הפיץ את השמועה, שהגרמנים הבטיחו שלא לחסל את יהודי דרויה. אכן כמה ימים רצופים לא אירעו מעשה רצח בגיטו. כיוון שכך הרי נוח יותר להימצא בדירה בגיטו מאשר לשכב בבור אפל בחצרו של האיכר. אחותי מיהרה להודיע להורים כי שקט שורר בגיטו ומוטב שיחזרו הביתה בהקדם.

היה זה יום ראשון בשבת כאשר ההורים חזרו לדרויה, וביום שלישי לפנות בוקר החל הטבח האיום בגיטו שלנו.

ביום שני בשבת, למחרת שובם של ההורים, נקראה אחותי בדחיפות לשמש מיילדת אצל אשתו היולדת של איכר בסביבה. אשת האיכר ילדה בת לאחר חצות, שעה מאוחרת מדי בכדי לחזור לבדה לגיטו. אחותי ביקשה, איפוא, רשות ללון בבית האיכר.

למחרת בבוקר השכם, החל, כאמור, הטבח בגיטו דרויה. אחותי ביקשה להסתתר בבית האיכר. האיכר הסכים, כביכול, וביילה פרידה מצאה מחבוא מתחת למיטת היולדת. עוד באותו יום הלך האיכר האכזר אל הגרמנים והסגיר את אחותי. הם הביאוה אל פי הבור המלא גוויות הנרצחים ושם נרצחה אף היא. זה היה ביום ב' בתמוז תש"ב.

עתה אספר כיצד ניצלתי אני בנס מהבור.

לפנות בוקר, כאשר הרוצחים הקיפו את הגיטו, הייתי בתפקיד שומר לילה. מיד רצתי להעיר את בני המשפחה וכולם החלו לנוס מהגיטו, אבל בכדי להגיע ליער הסמוך היה צריך לעבור את אחד משני הגשרים שעל הנהר, גשר הרכבת וגשר העץ לעגלות והולכי רגל. השוטרים המקומיים יחד עם הגרמנים עמדו על הגשרים וירו בנמלטים. את גשר הרכבת ראיתי מרחוק מלא גוויות. לא היה לאן לברוח. נתפסתי והובלתי אל הבור שמאחורי ביתו של פוקין.

לוח רחב היה נטוי על פי הבור. המובלים לטבח נאלצו לעלות חמישה חמישה

על הלוח ושם נורו, על מנת שיפלו לתוך הבור. לפני כן נאלצו להתפשט ערומים. המחכים לתורם היו חייבים לשבת בכפיפת ראש. כל מי שהרים כלשהו את ראשו היה סופג מכת רצח במקל. אף אני קיבלתי מכה בגולגולת.
כאשר הגיע תורי להתפשט, פשטתי את המקטורן ומיד התחלתי לברוח לכיוון הגשר. הרוצחים ירו עלי. מעדתי ונפלתי אך כדורים לא פגעו בי. היורים היו בטוחים שפרחה נשמתי. עודני שוכב המום נפלה עלי גוויתו של יהודי ודמו הניגר כיסה את גופי. פרט למכה בגולגולת, הרגשתי שלא קרה לי דבר. לאט לאט התחלתי לזחול לקצה השני של הגשר.
אבל גם מעבר השני של הגשר עמדו המרצחים בכדי לכלות את מלאכת הרצח בניצולים אם יהיו. ניצלתי רגע קט, כאשר הגרמנים עסקו בהטענת הרובים, קמתי על רגלי והתחלתי בריצה. רצתי בשטח מת, בין שתי גבעות, לעבר בית העלמין הנוצרי. כאן אומנם נפלתי על האזמה. ניצלתי. רק אז הרגשתי בפצע מהמכה שספגתי בגולגולת.
בבית הקברות פגשתי את זליג לין ואת ביילה פטיוב. שלושתנו זחלנו לכיוון היער הסמוך. שם פגשנו עוד 5 יהודים. שלושה ימים תמימים ישבנו שם. היינו רעבים. מרחוק עלו באוזנינו קולות הירי שלא פסקו: השמדת אחינו יהודי דרויה נמשכה במלוא הקצב. כן ראינו את העיירה עולה באש.
מאוחר יותר נודע לנו מעשהו של בנימין סורקין שהצית את הגיטו בבקבוק נפט, כי לא רצה שהרוצחים יירשו את הרכוש היהודי. למרבית האסון עלו באש לא רק רכוש יהודי, גם נפשות ניספו בדליקה. כמה משפחות מצאו מקלט בבונקרים או שהסתתרו בעליות הגג. אחת המשפחות הניספות בדליקה הכרתי. היתה זו משפחת לוריא בת עשר הנפשות. אבל אולי מוטב שמצאו מותם בדרך זו מאשר לו ראו עיניהם בטבח יקיריהם ליד הבור הפתוח...
שלושה ימים נדדנו יחד ביער. לבסוף הגענו לביתו של איכר שבתוך היער. קיבלנו ממנו כמה פרוסות לחם ובקבוק חלב. החלטנו להיפרד בשתי קבוצות ולהסתלק מהסביבה.
ברביעיה שלנו היו זליג לין, הילד משה אבא לוריא כבן תשע, הנער לוי איצה בן הקצב כבן 14 ואני. ברביעיה האחרת נשארו אורי חיים טייץ, יפה הצלם, הירשקה בנו של הטייח ובחור מדיסנה. מהרביעיה האחרונה ניספו כולם. לוי איצה נפל כחייל בחזית לאחר השחרור, ואילו כל אנשי הרביעיה שלנו נשארו בחיים.
בנדודים ממקום למקום נפרדנו איש מרעהו. אני הגעתי לכפר ריזיה במרחק 8 ק"מ מדרויה, שם התגורר האיכר נורברט סקיניץ, זכור לטוב, שבביתו כאמור הסתתרו הורי ואחי. איכר זה הסתירני עשרה חדשים. כאשר הגעתי לביתו לא הכירני, כי המראה שלי היה נורא: תשוש, עירום כמעט ומכוסה כתמי דם. הוא ובני ביתו טיפלו בי כמיטב יכולתם. הם רחצוני וחבשו לראשונה את הפצע על הגולגולת. שבועיים חלפו עד שחזרתי לאיתני.

אז התחלתי להרהר בגורל בני המשפחה. לא קשה היה לנחש מה עלה בגורלם. איכר שחזר מדרויה סיפר, שאבי ואמי נרצחו בגן הירק, ואחי נורה למוות ברחוב הגיטו. על גורלה של אחותי כבר סיפרתי, אז טרם ידעתי מה קרה לבנה ולאחותי השניה, מנוחה שמה.

ששה חדשים לאחר הטבח הגעתי בחשכת הלילה לדירתו של ד״ר וולנסקי, הרופא הפולני שבדרויה. בכוונה יצאתי לדרך בלילה גשום. קשה לתאר את גודל הפחד עד שהגעתי סחור־סחור לביתו. הוא הכניסני לדירתו ושאלני במה יכול לעזור לי. קודם כל החזיר לי צרור חפצים שהשארתי אצלו לפני כן. מלבד זאת נתן לי פרווה, מגפי לבד ועשרים רובל זהב. הפרווה והמגפיים הם שהצילוני ממוות בקור העז בחורף ביער. מפיו נודע לי שבן אחותי נתפס כשהוא מסתתר בעלית הגג ונרצח בחצר בית הכנסת.

חזרתי לביתו של סלקיניץ, אבל מצבו היה קשה. האיכר היה עני מאוד ולא היה לו מזון די צורך משפחתו. יחד סבלנו חרפת רעב. לא יכולתי לשהות אצלו יותר גם בגלל מעשה שהיה:

באחד הלילות יצאתי לביתו של איכר שכן שהיכרתי. איכר עשיר שהיה ביכולתו לעזור לי. קיבלתי ממנו כיכר לחם וחזרתי בדרכי עקיפין לבל יראני איש. לרוע המזל, השגיחו בי שני איכרים בשעה שנכנסתי לאורוותו של סלקיניץ. למחרת היום באו אליו והטיחו בפניו האשמות שהוא מחביא יהודי. הכחשותיו לא הועילו. בלילה הבא עזבתי את ביתו של האיכר בעל היחס האנושי.

לאחר כמה לילות נדודים דפקתי על דלתו של איכר אחד בכפר רודאקי, שהסתירני באורוותו כארבעה חודשים וחצי, עד שיצאתי ליערות והצטרפתי לפרטיזנים.

גורל דומה לגורלי עבר על דבורה אשתי, ממשפחת דגוויץ, שהיתה נשואה לפני המלחמה למשה רוזינמן. היא, בעלה ושני ילדיה — בן ובת — הובלו לטבח לבור אשר בחצר בית הכנסת בדרויה. דבורה סרבה למלא את פקודת המרצחים להתפשט. כתגובה על כך הונחתה עליה מכה בכת רובהו של נאצי טמא, שהפילה אותה ארצה מתעלפת. בדרך נס לא פגעו בה הכדורים שנורו ליד הבור. במצב של חוסר הכרה הועמסה דבורה על עגלה עמוסה גוויות הנרצחים, שהושלכו ע״י האיכרים־העגלונים ליד בית הקברות. בגלל הגשם דחו האיכרים את כיסוי הגוויות למחרת היום.

בלילה חזרה אליה ההכרה ודבורה נוכחה לדעת שאין בה אלא פצעים קלים שנגרמו ע״י הוטי התיל של העגלה. כך זחלה ויצאה מתוך ערמת הגוויות. תשושה וערומה הגיעה לביתו של שומר בית קברות שפחד להכניסה פנימה. לאחר שקיבלה ממנו כסות לגופה המוכתם בדם, יצאה בדרך לכפר לזובקה, כ־9 ק״מ ממקום הימצאה. כח עליון, כביכול, הינחה אותה אל ביתו של איכר בעל לב אנושי. הוא חבש את פצעיה והסתירה במשך שנתיים ימים.

כל מה שעבר עלינו השאיר את אותותיו. לו רק אפשר היה שלא להיזכר בעבר האיום...

אריה ווייף

סיפורו של נער פרטיזן

באותו בוקר של היום הנורא, בו הובלו יהודי מיור לטבח, הם נכלאו ע״י הגרמנים ועוזריהם בשלושה בניינים. אני, נער בן 12, נותקתי מהורי ונקלעתי לקבוצה שנכלאה בבית הכנסת החדש. בשעה שהשוטרים החלו לגרש את היהודים לדרכם האחרונה, השגחתי ששני יהודים מטפסים בסולם על עליית הגג של בית הכנסת על מנת להסתתר. ״גם אני רוצה לחיות״ — קראתי אליהם וביקשתי שיעלוני על עליית הגג. כך ניצלנו שלושתנו מהטבח.

בלילה התחמקנו מהעיירה והגענו אל היער. כשבועיים הסתתרנו ונדדנו יחד. הרגשתי שאני נשאר בלי כוחות. על כן החלטתי להיפרד מהם וללכת לגיטו דרויה, שם היו לי קרובי משפחה. לילה שלם צעדתי לבדי ועברתי את המרחק של 18 ק״מ עד לדרויה. כשהייתי בקירבת העיירה חשתי עצמי עייף. נשכבתי במחבוא בין השיחים ונרדמתי. לפנות בוקר התעוררתי וראיתי עשן עולה מדרויה. צעדתי בזהירות לעבר העיירה. ראיתי איכרים הולכים בדרך ומספרים זה לזה, שרוצחים את יהודי דרויה. מסתבר, שעמדתי להגיע לגיטו בדיוק ביום בו הובלו יהודי עיירה זו לטבח.

כעבור שעה קלה נשמע קול יריות. כבר לא היה לי ספק מה קורה בדרויה. התחלתי להתרחק לעבר היער. לרוע מזלי, הבחינו בי 5—6 שוטרים שסיירו בסביבה. הם קראו לי לעצור. משלא נעצרתי — התחילו רודפים אחרי. הסתתרתי בין השיחים. הם חיפשו אחרי זמן ממושך ולא מצאוני.

יום שלם שכבתי במחבוא. בלילה המשכתי ללכת. עברתי על פני חורשת קריקובקה ונכנסתי לתוכה. נעצרתי על תל האדמה הטריה, שכיסתה את הבור בו נקברו יהודי מיור, ביניהם הורי ובני משפחתי.

עוד באותו לילה הגעתי לביתו של איכר שהכיר את אבי. ימים אחדים הסתתרתי בביתו. אחרי כן הוא הציע לי לעבור לביתה של אחותו. זו הסתירה אותי בבור ליד חצר הבית. כעבור זמן־מה המשכתי לנדוד ושהיתי בבתיהם של כמה איכרים. איכרה אחת, שריחמה עלי, אך לא רצתה להשאירני בביתה, נתנה לי זוג סנדלים קלועים ותרמיל של קבצנים. המשכתי בנדודים. בלילות הייתי מחזר על בתי איכרים. איכרים פשוטים, מהם שהכירו את אבי מהם שהכירו יהודים אחרים מעיירתנו, היו מנדבים לי מיצרכי מזון. תרמילי הלך ונתמלא. לא סבלתי רעב. בלילות הייתי לן בבתי המרחץ שבכפרים.

לילה אחד נתן לי קורת־גג אחד האיכרים, שביתו עמד ליד בית המרחץ. אותו לילה הגיעו לאותו בית מרחץ שישה יהודים מבני עיירתנו. הם דפקו על דלת ביתו של האיכר. יצאתי גם אני לקראתם. שמחתי מאוד לפגוש יהודים, בני עיירתנו, שניצלו מהטבח. מרוב שמחה מסרתי להם את כל מיצרכי המזון שצברתי בתרמילי. יחד יצאנו משם אל מקום המחבוא שלהם — באיזור הביצות שביער מיניוכי. כארבעים יהודים נאספו באותו מקום. מצבנו שם היה נורא ואיום. הרעב היה כבד. אינני מבין כיצד החזקתי מעמד ונשארתי בחיים.

ידועה הפרשה של גיטו גלובוק, כלומר הנסיון של הגרמנים לפתות במירמה את היהודים הנודדים ביערות שיחזרו וישתקעו בגיטו, "כי ליהודי גיטו גלובוק לא יקרה דבר". קריאה זו הגיעה לאזניהם של היהודים שניצלו והסתתרו ביערות או אצל איכרים בכל האיזור הנרחב. רבים נפלו בפח הזה, דבר שעלה להם בסופו של דבר בחייהם. מרוב סבל ורעב חששתי שלא אחזיק מעמד בביצות והחלטתי ללכת לגלובוק.

לאחר זמן קצר בגיטו כבר היה ברור מהי האמת האכזרית ומה צפוי לנו. עבדנו עבודת פרך בשביל הגרמנים בבתי־מלאכה ובעבודות שונות בחוץ. לא פעם ספגתי מכות רצח. מגיפת הטיפוס שפרצה בגיטו החמירה את המצב. העיקר, לא נשאר צל של ספק בכך, שסופם של יהודי גיטו גלובוק יהיה כסופם של כל היהודים.

כאשר התארגנה חבורת יהודים שתיכננה בריחה מהגיטו, נודע לי הדבר מפי דודי מוֹנס ווייף ז"ל (הוא נפל בקרב בסוף המלחמה). ברצון הצטרפתי לחבורה, שבה היה גם בן־דודי יעקב הורביץ. לילה אחד ברחה מהגיטו כל החבורה שמנתה 15 איש. הגענו לביצות ביער מיניוכי, במקום שבו שהיתי קודם.

נער פרטיזן

יחד עם חבורת היהודים שהתרכזה באיזור מיניוכי עברתי טילטולים וגילגולים רבים עד שנעשינו פרטיזנים מאורגנים. בגיל 13 וחצי הייתי צעיר מדי בעיני הפרטיזנים בכדי להשתתף במשימות צבאיות. גם כלי־נשק לא היה לי עדיין. על כן הוטלו עלי תפקידי־עזר שונים. נתמניתי לעוזרו של קצין האספקה במחנה. כמו כן הייתי יוצא לתפקידי שמירה ביום ובלילה. פעם בא מפקד הבריגדה לבקר את הבסיס שלנו. כאשר ראה אותי מרחוק פנה אל סאזיקין, מפקד הבסיס, בשאלה של לעג: מאימתי אתם מחזיקים אצלכם גמדים ? הייתי רזה ונמוך קומה ונראיתי גמד בעיניו... בכ"ז לא סולקתי מהיחידה כי מילאתי תפקידים חיוניים.

בשנת 1943 נקלעתי עם הפרטיזנים ליערות קאזיאן. אז היה כבר ברשותי רובה. היה זה רובהו של אחד הפרטיזנים שנפל בקרב. בשנת 1944, ואני כבר כבן 15, השתתפתי בפעולות צבאיות כאחד הפרטיזנים.

מתקופה זו זכורים לי כמה מקרים.

אחת המשימות הצבאיות שהשתתפתי בהן היתה פיצוץ מסילת־ברזל ליד גלובוק. חברי ובן־גילי מוליה אנגל השתתף אף הוא בפעולה זו, שהצליחה במאה אחוז. כאשר נמצאנו בדרך חזרה לבסיס — כולנו במצב־רוח מרומם — עלינו על מארב. מפקד היחידה פקד להסתער על אנשי המארב. כל הסתערות מלווה בצעקות קולניות של "הורא!". אך עלי פקד האיש שלא לצעוק, "בכדי שהאויב לא ישמע קולו של נער" ובכדי שלא יחשוב שגם ילדים משתתפים ביחידה...

המקרה השני שאספר עורר בי גאווה ולא רוגז. מעשה ויצאה יחידת פרטיזנים לסייר בכמה כפרים על מנת להחרים מיצרכי מזון אצל איכרים. גם אותי צירפו למסע זה. המיבצע עלה יפה. בין המיצרכים שהוחרמו היה גם משקה חריף. הפרטיזנים שתו יתר על המידה, כך שבשעה ששיירת העגלות עשתה דרכה חזרה אל הבסיס — נרדמו כל הפרטיזנים כאיש אחד. כשהתקרבנו בחשכה אל הבסיס — צעקו השומרים לעבר השיירה המתקרבת וביקשו שהנוסעים יזהו את עצמם ע"י השמעת הסיסמה. איש מהפרטיזנים הנרדמים לא שמע את קול הצעקות. השומרים עמדו לפתוח באש. ברגע האחרון קראתי בקול לעבר השומרים וזיהיתי את אנשי השיירה. מנעתי אסון. כולם שיבחו אותי על התושייה שגיליתי ברגע רציני.

*

חלפו שנים והמלחמה התקרבה לסיומה. כאשר הפרטיזנים נפגשו עם יחידות הצבא האדום המתקדם מערבה ומשחרר את השטחים הכבושים — הם גויסו ברובם לשורות הצבא הסדיר. בגלל גילי הצעיר לא גויסתי.

רק כאשר חזרתי לעיירתי ונפגשתי עם המעטים שניצלו מן השואה והמלחמה — תפסתי את גודל הטרגדיה שלנו. היה ברור, שאין לנו מה לחפש במיור. נסעתי לפולין בכדי לחפש דרך להגיע ארצה. בפולין הצטרפתי לאחד הקיבוצים ונדדתי איתו במועד מאוחר יותר לבוואריה. בפרנוואלד הייתי חבר בקן "השומר הצעיר". שליחים מן הארץ הדריכו את נערי שארית־הפליטה וחינכו אותנו לקראת החיים בארצנו.

בדרך ארצה עלה בגורלי להשתתף במסע הסבל והגבורה של אניית המעפילים "יציאת אירופה" היא "אכזודוס". יחד עם אלפי המעפילים ראיתי את חופי הארץ וגורשתי ממנה. בשנת 1948 זכיתי סו"ס לעלות לא"י. התגייסתי לצה"ל והשתתפתי במלחמת השחרור. עם תום המלחמה בא הקץ לנדודים. במדינת ישראל העצמאית בניתי לי בית.

ראובן בודובניץ

בגיטאות ובפרטיזנקה

יום ה־23 ביוני 1941 היה יום בהיר. בבוקר נודע, שהשלטונות הסובייטיים הכריזו על גיוס כמה שנתונים. הלכנו ברגל ללוות את המגוייסים למקום ההתייצבות מחוץ לדרויסק. הפרידה מאחים וחברים היתה מלווה בשברון לב ודמעות. כולם היו במבוכה. מה לעשות? אחדים רצו להתנדב לצבא האדום. אחרים הציעו, שנרכב על סוסינו מזרחה, לרוסיה. אך הרוב שמר על שיקול דעת: כיצד זה נעזוב את בתינו, שדותינו וכל רכושנו. לא יישאר ממנו שריד. גרמניה רחוקה והצבא האדום, כידוע, הוא הצבא האדיר בעולם. וכאשר המלחמה רחוקה — למה לנו לברוח. כאן נולדנו, כאן נולדו אבות אבותינו, וכאן נמות.

לפנות ערב ולמחרת היום חזרו המגוייסים לבתיהם. אין מי שמקבל את המגוייסים. אין כלל עם מי לדבר. כל פקידי השלטון הסובייטיים ברחו חזרה לרוסיה.

רכבות ארוכות עמוסות חיילים חלפו לכיוון דרויה. בחורים שלנו, שחזרו משם, סיפרו שהרוסים אינם נותנים לאזרחי פולין לשעבר לחצות את גבול רוסיה. כלומר אין לאן לברוח. בהלה השתוררה בעיירה.

בינתיים גובר זרם החיילים הרוסים הבורחים מזרחה, מהם בלויים ויחפים, בלי ציוד צבאי מספיק. ביום השלישי לפלישת גרמניה נעלמה היחידה הצבאית שעמדה בדרויסק. העיירה נשארה בלי שלטון ומגן.

לעיירה החלו מגיעות משפחות מדרויה. בגלל מיקומה על הגבול הפולני־לטבי (משני עברי הדבינה) חששו התושבים שאצלם יתנהלו קרבות. פחד תקף אותם גם בגלל מעשה שהיה: קצינים רוסים האשימו את הכומר בריגול והוציאוהו מיד להורג.

בואם של הפליטים מדרויה הישרה אווירה של עליצות לערב אחד. נערים ונערות מטיילים ברחוב, פוגשים פנים חדשות, מספרים בדיחות חדשות. בקיצור, שמח. אבל למחרת בבוקר השכם באו פולנים לביתנו ודרשו מאמי ז״ל, שבידיה נמצאו מפתחות החנות הממשלתית, שתפתח את החנות על מנת לחלק את המיצרכים ביניהם. נלוויתי אל אמי. ליד החנות ציפה קהל רב של נוצרים. המיצרכים נמכרו בכסף מלא. הפקיד הפולני דרש מאמי את דמי הפדיון. משקיבל את הכסף — נעלם. המעט שלא נמכר — נשדד ע״י הקהל. כעבור שעה קלה לא נשאר זכר לחנות הממשלתית.

משום מה החלטתי, שיש להשמיד את המיסמכים המצויים במועדון. חרש ניגשתי לשם, ארזתי את התיקים, קשרתי את החבילה לאבן כבדה והשלכתיה לדרויקה.

הנחל זרם, כדרכו, בנחת, אבל הפעם ניראו לי מימיו עכורים ועגומים. עצבות כירסמה בלב.

הגרמנים באים

בדרכי חזרה פגשתי איכר שהכירני. הלז סיפר, שהוא מגיע זה עתה מברסלאב. הגרמנים כבר הגיעו לשם. את היהודים גרשו מבתיהם. ה"גויים" הורשו לשדוד רכוש יהודי במשך שלשה ימים כאוות נפשם.

אינני מספר את החדשות בבית, אבל סימני הרעה מתרבים והולכים. פרשים רוסים חולפים בדהירה על פני העיירה ונעלמים. לאחר שהחשיך נשמעה תנועת מכוניות על הדרך ברסלאב־דרויה. יצאנו מהבית והתקרבנו לדרך. ראינו משאיות קטנות ורוכבי אופנוע מתקדמים לעבר דרויה. אומרים, שאלה גרמנים...

למחרת בבוקר שוב מלאה הדרך תנועת כלי־רכב צבאיים. התקרבנו וראינו לראשונה את חיילי הצבא הגרמני. והנה, הפתעה! החיילים מחלקים שוקולדה לנערים הניצבים ליד הדרך. סימן הוא, שאין מקום לפחד. חיילים טובים הם. אינם פוגעים באיש. אדרבא מחלקים שוקולדה לילדי ישראל... טרם חלפו שנתיים מאז קיבלנו במקום זה את פניהם של חיילי הצבא האדום.

בשבת היינו מסובים ליד שולחן המשפחה בעת סעודת הצהריים, היתה אתנו גם ה"רביצין" מדרויה, קרובת משפחה, שעברה משם לגור בביתנו. לפתע — טירטור מטוסים. מיד עלה קול התפוצצויות. מטוס שחור חלף לכיוון לטביה. חיש מהר נודע שהמחלבה נפגעה ונהרסה, אך אנשים לא נפגעו. אחת הפצצות נפלה ליד בית העלמין והרסה כמה מצבות. דומה, שהיה זה מטוס סובייטי.

דרויסק התמלאה חיילים גרמנים. ילדים ונערים מסתובבים סביבם. הם אינם נוגעים באיש לרעה. לפעמים נכנסים חיילים בודדים לבתים ומבקשים חלב.

לפנות ערב חזרתי עם אחי אליהו ז"ל מהשדה, שם הסתרנו את הסוס. בדרך פגשנו איכר עייף שישב לנוח. לידו היו פזורים חפצי בית שונים. ראה נא, אמרתי לאחי, כמה חפצים הוא קנה. לא עלה בדעתנו שהאיכר סוחב איתו מביזת היהודים.

בבית הכל מבוהלים. איכרי הסביבה הגיעו לעיירה והחלו בוזזים את דירות העשירים. המפקד הגרמני התאכסן בדירתו של אברהם פסטרניאק. בתו של פסטרניאק, עלמה יפה ומשכילה, אידה היה שמה, נכנסה אל המפקד והתלוננה על הנעשה. היא העיזה לבקש שיצווה להפסיק את השוד. הגרמני נענה לה וציווה על חייליו לירות לעבר האיכרים המשתוללים, שברחו ונעלמו; למחרת עזבו החיילים את דרויסק. הוקל לנו.

אי הדמים

ימים אחדים לאחר שהגרמנים יצאו את דרויסק, הגיעו במשאיות יחידות צבא אחרות. מיד יצא צו המחייב את הגברים להתייצב ליד ביתו של פסטרניאק. אך שמעתי זאת,

עברתי בשחיה את הדרויקה והסתתרתי בצל עץ אגס לצפות מרחוק. ראיתי גרמני גבה־קומה מגרש את אברמקה שלאפין מבית המרחץ. תוך כדי כך הבחין בי וכיוון אלי את אקדחו. קפצתי לתעלה סמוכה והכדור החטיא.
לאחר זמן מה ראיתי את בן־ציון אורקיס מוביל שחת בעגלתו. כשניגשתי אליו, סיפר, כי הגרמנים מחפשים אחר היהודים על מנת להובילם לעבודה, וכי אבי כבר נמצא בידם אם אחזור לעיירה — אוכל לבוא במקומו. מיד חציתי בשחיה את הנחל ונכנסתי רטוב הביתה. הגרמני שירה בי נכנס בעקבותי וציווה להילוות אליו. תחנוניה של אמא לא הועילו. הספקתי לרמוז לאחי שיסתלק ויסתתר.
בינתיים חזרו ובאו איכרי הסביבה לדרויסק ובידיהם שקים וחבלים. הם הסתובבו ליד המשאיות, עליהן הועלו היהודים שעמדו להישלח. הם ציפו שהגברים יוסעו ואז לא יקשה עליהם לשדוד כאוות נפשם. לייבקה רוסוניק צעק לעבר האיכרים והזהירם לבל יעיזו לנגוע ברכוש היהודים. הגרמנים ניענעו בראשיהם.

הקרבן הראשון מדרויסק

שמואל באַרון נתפס אף הוא ע״י חייל גרמני, שהוליכו אל המשאית. החייל הנאצי חבט בו וזרזו שילך מהר יותר. כאשר קצב צעדיו של שמואל לא מצא חן בעיניו — כרע ברך, כיוון את נשקו וירה אל קרבנו. שמואל, שנפצע פצעים אנושים, נלקח לביה״ח בברסלאב. בדרך מת מפצעיו.
שמואל בארון הי״ד היה הקרבן הראשון מבין יהודי דרויסק.

המשאיות, עמוסות יהודים, זזו. לאן מובילים אותנו? אין אנו יודעים. מישהו אמר: ליער, להרג. בראש מתרוצצות מחשבות איומות. אנו עוברים על פני שדותינו. מרחוק רואה אני את הפרות שלנו ואת הסוס רועים באחו. רעיון עלה במוחי לקפוץ מהמשאית ולברוח. אבל בכך אני מסכן את אבי ואולי לא רק אותו. באשמת בריחתי עלולים הגרמנים להוציא להורג כמה יהודים.
הגענו לגדת הנחל. נוסעים לאורך יער אורנים עבות. ריחות נעימים נודפים. דומה שעצי היער מסתכלים בנו ולוחשים: לא נרשה שדם נקיים יישפך כאן. חלפנו על פני אחוזת אנטונובה ומיד אחרי כן על פני בית העלמין היהודי של דרויה. כאן באו למנוחת עולמים יהודים יקרים ממיורי ודרויה, ביניהם קרובי משפחה. אשריהם שמתו מוות טבעי. האם כאן יהיה מקום קבורתנו?
המשאית נכנסה לדרויה ונעצרה ליד הבנין של המפקדה הגרמנית. נצטווינו לרדת ולהסתדר בארבעה טורים. משמר כבד של גרמנים מזויינים ליווה את הטורים עד לבית־הכנסת הגדול, שהיה מוקף חיילים.
בינתיים ירד הערב. בבית־הכנסת שררה אפלה, כל איש חיפש פינה לשכב. עליתי לבימה. בחושך מיששתי ומצאתי ערמות של נייר עבה. פרסתי את הגליונות זה על גבי זה להכין לי מצע. לפתע הדליק מישהו גפרור. נחרדתי! הבחנתי שהצעתי לי

מצע מגווילים קרועים של ספרי־תורה מחוללים. תפסתי את הגווילים והתחלתי לנשקם. מעומק לבי אמרתי תפילה שיהא רצון ונצא מכאן כולנו חיים ונזכה לראות את בני המשפחה בדרויסק.

היהודים המדוכדכים נשכבו על הרצפה וביקשו להירדם. אך נרדמתי וקול המולה העירני. פקחתי עיני וראיתי יהודים נוספים נדחפים פנימה, לתוך בית־הכנסת. היו אלה יהודי סלובודקה. בחשכה הכרתי את שני ידידי — שמואל הילקס ובערקה ברקמן.

עם אור היום נצטווינו לקום ולהסתדר בטורים. הגרמנים הוליכו אותנו לכיוון הדבינה. חצינו את הנהר על גבי גשר־סירות חדש ונכנסנו לפרידרויסק שבלטביה. כאן חולקנו לקבוצות של עשרה. "גרופנפירר" גרמני הופקד לפקח על העבודה. תחילה נאלצנו לגרור תותחים כבדים ולהעמיסם על כלי־רכב. היתה זו עבודת פרך.

לפתע הוציאו שני גרמנים מכליהם סכין חדה ומספריים גדולים. מיד עטו על בעלי־הזקן והחלו לקצץ את הזקנים. במיוחד עונה על־ידם יקותיאל הנפח, שהיה בעל זקן אדמדם ארוך. אותו רגע השגחתי בגרמני המכה במקלו מכות־רצח את זלמן פרץ גמרוב על גבו וראשו. גרמני אחר סטר בלי הרף על לחייו של חברי, שמואל מסלובודקה. ה"גרופנפירר" שלנו התערב לטובת חברי והגרמני הירפה מקרבנו.

בצהרים הובאו שני חיילים רוסים, שהסגירו את עצמם וצורפו מיד לעובדי עבודת הפרך. לפנות ערב חזרנו לביהכ"נ בדרויה. שני הרוסים שהיו אתנו, הציעו מצעם מגווילי ספרי־התורה. בליווי משמר הורשינו לצאת לנהר על־מנת להביא מי שתיה. בלבי היבהבה תקוה שלא נוצא להורג.

ביום המחרת עבדנו בפירוק הגשר. היתה זו עבודת פרך ממש. נאלצנו להעמיס על משאיות קורות־ברזל וסירת־הברזל. בצהרים הורשינו לנוח.

עודנו רובצים ונחים הופיע חייל גרמני והודיע שעליו להוליך איתו מיד את שני הרוסים וארבעה יהודים. הגורל נפל על חברי שמואל, יוסף קלוט בעל המרזח, שאול קגנוביץ' ועלי. הגענו לדרויה, לחוף הדבינה. ראינו גרמנים עוברים בסירת־גומי את הנהר לכיוון האי. על ששתנו הוטל להיכנס למים ולהוביל את אחת הסירות, שבתוכה ישבו שני גרמנים. בשחיה דחפנו את הסירה וכך הגענו אל האי.

כאן ניגלה לפנינו מראה שעורר חרדה: השישיה שהגיעה לפנינו הועמדה בשתי שורות על פתחו של בור עמוק שנחפר זה עתה. מולם ניצבו בשורה על תלולית האדמה הטריה שישה חיילים עם כלי־נשקם ביד. האי הזעיר מלא חיילים. לפתע הגיע קצין, שקרא צו באזני החיילים. אלה הצהירו "יאווהל". הקצין נתן פקודה והחיילים ירו. השישה נפלו לבור, מיד אחריהם נורו חמישה יהודים אחרים. בין האחד־עשרה היו בן־ציון מודלין ובנו, יהודי בשם ניסן, שלום הלפרין והאחרים היו נוצרים תושבי דרויה.

היהודי מהשישיה השניה שלא נורה היה שלמה הלפרין, שגווית אביו שלום הלפרין, שנרצח מול עיניו, נשארה על שפת הבור. בקתות־רוביהם דחפוהו החיילים וציוו

עליו שיגרור את הגוויות, ביניהן גווית אביו, אל הבור. בהיותו המום לא היה מסוגל לעשות כן. שני הרוסים נצטוו לתלותו על חוט־ברזל שנמתח בין שני אילנות. בהיותו תלוי ומפרפר ירה בו הקצין הגרמני חמישה כדורי־מוות.

השישיה שלנו נצטוותה לכסות את הבור. אך ניגשנו לבור ראינו ראש־אדם מתרומם מערמת הגוויות. היה זה בן־ציון מודלין ז״ל, שביקש במילמול רפה לירות בו עוד כדור ולהחיש את קצו. הגרמני, ששמר עלינו, מילא את בקשתו...

מיד התרוקן אי הדמים של דרויה. נשארה רק השישיה שלנו ושני החיילים השומרים עלינו. הבור היה עמוק והמלאכה נמשכה למדי. גרמנים, שידעו לדבר פולנית, ציוו עלינו ליישר את האדמה השפוכה. לבסוף התיישבו השניים בסירת־הגומי, לקחו לתוכה את שני הרוסים ואילו ארבעת היהודים נצטוו להעביר את הסירה בדרך חזרה.

על חוף הנהר ישבנו לנוח ולסחוט את בגדינו הרטובים. החיילים שלחו את שמואל להביא מים מהבאר. חלפה כמחצית שעה והוא טרם חזר. החיילים החלו להתעצבן, אחד מהם הוציא סכין ארוכה והודיע לנו, שאם חברנו לא יחזור תוך עשר דקות ישחוט את שלשתנו. למזלנו, חזר שמואל בעוד מועד והביא מים. שתינו לרוויה, ניתנו לנו שעתיים למנוחה.

באחד הימים הגיע אלינו קצין לבדוק את מהלך העבודה. הוא ציווה על החיילים לעזור לנו בעבודה. כן הורה לתת לנו קפה לשתיה. הוקל לנו. לאחר שבוע של עבודת פרך שוחררו כל היהודים שנלקחו לעבודה. שוב פגשתי את אבי. חפשיים, בלי ליווי משמר, חזרנו ברגל מדרויה לדרויסק.

בדרך ראינו איכרים שגויסו לתיקון הכביש. בראותם אותנו קינאו בנו וטענו בקול, שהגרמנים מתייחסים ביחס שווה ליהודים ואליהם. דברים אלה הקלו על המועקה שבלב. רכוב על הסוס בא לקראתנו אחי אליהו. הוא ירד והעלה את אבא על הסוס.

במבואות העיירה יצאו לקראתנו כל היהודים שנשארו בה. בקרבת הבית קפצתי לדרויקה לרחוץ ולשחות כהלכה. אחר כך חזרתי ושקעתי בשינה עמוקה. אבל בשנתי שומע אני את קולו של בן ציון מודלין הממלמל: ״עוד כדור, עוד כדור״. והגרמני ה״טוב״ יורה בו שני כדורים. שלמה הלפרין מתנדנד מולי תלוי על חוט הברזל. הגרמני בעל הסכין הארוכה מאיים לשחטנו. הדם הרותח זועק: נקמה, נקמה!!

תחת המגף הנאצי

הגרמנים החלו להציק ולענות יותר ויותר. היהודים נאלצו לשאת שני טלאים צהובים, מלפנים ומאחור, על בגדיהם. את הפרות החרימו והשאירו פרה אחת בלבד למשפחה. אחר כך נשארה פרה אחת לשתי משפחות. בספטמבר 1941 הוחרמו הפרות האחרונות. חלב לילדים ותינוקות לא היה בנמצא.

יהודי דרויסק בחרו ביודנראט, שבראשו עמדו אריה רוסוניק ושמחה דגוביץ׳. מדי פעם בפעם היו מופיעים גרמנים, ותובעים דברים מדברים שונים. היום תובעים

מגפים וחליפות בגדים, למחרת תובעים תכשיטים וחפצי ערך. באחד הימים הגישו "הזמנה" לתכשיטים ואיימו להוציא להורג את מאנס שיינין (נתפס לאחר בריחתו ב־1943 והוצא להורג), נער בן 17 שנתפס כבן־ערובה, אם תוך עשר דקות לא תתמלא ה"הזמנה". תביעתם נתמלאה.

הגרמנים הטילו מדי פעם בפעם קונטריבוציות ותבעו בעיקר זהב. כל ראשי־המשפחה נשבעו לפני ספר־תורה והצהירו על כמות כלי הזהב וכלי הכסף שברשותם, שהיו צריכים להמציא לפי בקשת זקני העדה בכדי למלא את הדרישות. לבסוף לא נשארו יותר כלי זהב וכלי כסף והגרמנים החלו להחרים פרוות יקרות ערך.

בסתיו אספו היהודים את יבול התבואות משדותיהם והספיקו לזרוע את תבואות החורף. לאחר מכן הוחרמו הסוסים, העגלות ומזחלות החורף. מיד אחרי כן באו איכרים ולקחו לעצמם את הקש והשחת.

כל המבוגרים בעלי כרטיסי־עבודה היו חייבים בעבודת כפיה. הרוב עבד בכריתת עצים ביער. המשגיחים היו איכרים, מהם מכרים טובים שהתייחסו ליהודים לא רע. איסור מוחלט חל על יציאה מהעיירה. בשעות הערב היו הצעירים נפגשים ברחובות העיר. בלילות החשוכים היינו ממש רועדים מפחד.

שני החיילים הרוסים, חניכי הקומסומול, הפכו חיש מהר את עורם, נעשו משתפי־פעולה והוכיחו את עצמם כבוזזים ומרצחים. עם גרזנים ביד היו פורצים לבתי יהודים ושודדים מרכושם כאוות נפשם. באחד הימים פרצו לביתנו ותבעו טבק. לא היה לנו מה לתת להם. לפני שנסתלקו ניפצו את הזגוגיות בחלונות הבית, והימים ימי חורף. בהזדמנות אחרת התנפלו עלי, הכוני ופצעוני קשה. לקול צעקותי באו במרוצה אבי ואחי, שהצילוני מידם. אשת החובש (הוא עצמו כבר לא היה בעיירה) טיפלה בפצעי בתרופות ביתיות. הצלקת שבראשי היא סימן וזכר לאותו מקרה.

בינתיים התרבו בסביבה מקרי התקיפה והרצח מצד התושבים הנוצרים. במיורי נרצחו באכזריות הרב הישיש, היקר באדם, דובער פיאנקו ואשתו הרבנית. פראי האדם תפסום בקרבת ביתם וכרתו את ראשיהם. דמם ניגר אל האגם הסמוך. בסכנת נפשות ליווּם יהודי מיורי למנוחת עולמים בבית הקברות בדרויסק.

גם בעיירות אחרות בסביבה נרצחו יהודים וגדל מספר הקרבנות. זכורני, כאשר הגיע אלינו מדרויה העו"ד המשכיל יעקב מוסין, הפצירו בו הכל שישאר בדרויסק. אך הוא שקל בדעתו והחליט, שבברסלאב יקל עליו למצוא מקום מחבוא. אך שם נתפס ע"י הגסטאפו וניתלה.

חרדת בלהות תקפה את העיירה כאשר הגיעו אליה כמה ילדים ובני משפחה אחת, שנמלטו על נפשם מעיירתם יוֹד. האיכרים הלשינו באזני הגרמנים, כאילו היהודים סיפקו מזון לחיילים רוסים, שברחו מהשבי.

בנר חמישי של חנוכה תש"ב (דצמבר 1941) הקיפו את העיירה חיילים גרמנים ושוטרים בילורוסים ורצחו ביריות את כל היהודים. המעטים שהצליחו להימלט —

נרצחו ע״י האיכרים, שארבו להם בדרכים. הגרמנים הכריזו על מתן פרס — 50 ק״ג מלח — לכל מי שיביא אליהם גוויתו של יהודי, שנרצח על ידו. יהודי דרויסק המבוהלים עד מוות ראו, איפוא, כי כלתה עליהם הרעה, אף כי היו בינינו שאמרו בבטחון, שלא יאונה לנו כל רע, שהרי חקלאים עובדי אדמה הננו...

מלבד קומץ הנמלטים מטבח יהודי העיירה יוד היו אתנו כמה בחורים אמיצי לב שנמלטו מטבח עיירותיהם בלטביה. ברצוני להזכיר אחד מהם, שמו היה שמערקע נאמיאט. בהיותו פצוע עלה בידו לברוח מכמה "אקציות". במו ידיו ריפא את פצעיו בתרופות פשוטות תוצרת עצמית. לאחר שהחלים הצטרף לגדוד הפרטיזנים הליטאי והצטיין במעשי גבורה. הוא נהרג ע״י מפקד פרטיזנים יאקובובסקי כשהתנגד למסור לו כלי־נשקו.

מלאי מיצרכי המזון הלך ונידלדל. התחלקנו בכל עם היהודיו שמצאו מקלט בינינו. סוכר, מלח ובשר כמעט ולא היו בנמצא. גם נפט היה קשה להשיג. בחורף 1941/42 עדיין היה שמן בבית והורשינו להחזיק חמש תרנגולות למשפחה. הגרמנים היו עורכים חיפושים בבתי היהודים, אלא שכבר לא יכלו למצוא דבר. לכן חדלו להטרידנו. אך המועקה הכבדה שבלב לא יכלה לפוג.

באחד מימי החורף נפוצה שמועה, כי הרוסים פרצו את קו החזית והצבא האדום מתקרב לדרויסק. מפחד של טבח בידי הגרמנים הנסוגים, ברחו רבים מיהודי העיירה והסתתרו בבתיהם של ידידים ומכרים גוצרים, שבד״כ קיבלום בסבר פנים. חלפו כמה ימים, ובמקום הצבא האדום המנצח ומשחרר, נכנסו לעיירה שיירות של אלפי שבויים רוסים, קרועים ובלויים, כשהם צועדים יחפים בשלג ומובלים בידי קומץ חיילים גרמנים. נוכח המראה המעורר חמלה היו נוצרים כיהודים זורקים לידיהם פרוסות לחם. כאשר המסתתרים החלו חוזרים לדירותיהם — מצאו אותן נעולות וחתומות בידי המשטרה המקומית. במתנות ושלמונים עלה בידם "לפדות" את הדירות שהוחרמו. הישועה הצפויה הפכה, איפוא, למפח־נפש טראגי.

זוכרני אותה שבת אחרונה כשכל הקהל הצטופף בבית־הכנסת לתפילת שחרית. החזן זלמן פרץ גאמרוב פתח בתפילה בקול נכאים ובדמעות כשהקהל כולו ממרר אחריו בבכי. התחושה הכללית היתה, שזו תפילת השבת האחרונה של קהילת דרויסק. לכן היתה זו מעין תפילת־פרידה עצובה עד תהום, פרידה מבית הכנסת המקודש בעינינו. הרי זה היה המקום בו ישישים למדו דף משניות במשך שנים רבות והרב ר׳ שבתאי רימשיניאט היה דורש בפני הקהל בימי חג ומועד, דורש ומסיים בשירה בקולו הערב; זהו המקום בו ילדים רכים, דור אחר דור, היו לומדים תורה מפי רבם; על הרחבה שלפני ביהכ״נ נערכו חופשה וקידושין של כל הזוגות הצעירים. והנה הגיעה שעת הפרידה... עם תום התפילה נפלו יהודים איש על צואר רעהו ונפרדו בנשיקות ודמעות. ובשברון לב עמוק מתהום חזרו היהודים, רצוצים ומבוהלים, לבתיהם.

למחרת היום יצא צו לחסל את בעלי הכנף האחרונים. ר׳ רפאל ברמן השוחט עמד

בחצרו ושחט בחפזון ובלי תשלום תרנגולות שהובאו אליו. ר׳ שמחה דגוביץ׳, נציג היהודים ביודנראט, היה אף הוא שו״ב מוסמך, וגם אליו הובאו עופות לשחיטה. היהודים שבאו אליו הבחינו מיד, שרוחו אינה עימדו וכי דבר־מה מטריד את מנוחתו. מדי פעם בפעם היה מפסיק את השחיטה ונכנס לביתו.

כעבור שעה קלה נודע הדבר בעיירה: יש להתכונן ליציאה לדרך. יצא צו לגרש את יהודי דרויסק. בכוונת זדון בחרו הגרמנים לגרשנו לא למיורי ולא לדרויה הסמוכות, שם יש לכל אחד קרוב וידיד, אלא לעיירה ווידז, במרחק 70 ק״מ מדרויסק.

בקור עז של יום פברואר 1942 היינו טרודים באריזת צרורותינו. על מזחלות רתומות לסוסים הועמסו הצרורות הדלים. רהיטים וכלי בית כגון שולחנות, מכונות תפירה וכדומה מסרו אחדים לנוצרים ל״שמירה״ ואילו אחרים העדיפו לשברם לרסיסים.

איכרים ותושבים רבים באו להיפרד מידידים. בדמעות נפרד הטאטארי אלכסנדר גמביצקי מכל ידידיו היהודים. משפחות רבות התחמקו לדרויה ולמיורי, אחרים העדיפו להסתתר אצל איכרים, אך הרוב יצא במסע לווידז.

נשים וילדים ישבו במזחלות ומיררו בבכי, ואילו אנו, הגברים, צעדנו ברגל. הסוסים פסעו לאט בקור ובשלג. האיכרים הציצו מהחלונות וליוונו במבטיהם, מי בצער ומי בשמחה לאיד. שוטרים מעטים היוו משמר לשיירה. אפשר היה בנקל לברוח. אבל לאן?

עברנו על פני כפרים מוכרים. איכרים, שעברו על פנינו בדרך, סיפרו, שבברסלאב כבר חופרים בורות והם נועדו בשבילנו... הצעירים, שצעדו יחד זה בצד זה, נדברו תוך כדי כך, שברגע שיתגלה דבר השוד — נברח איש איש לעברו.

הגענו לברסלאב. כאן עמדה השיירה להתעכב למנוחה קצרה. כל משפחה נכנסה להתארח אצל יהודים, שקיבלונו בסבר פנים יפות. מוזר הדבר, אך יהודי ברסלאב היו משום מה רגועים וטרודים בעסקי יום יום כאילו הם מחוץ לכל סכנה. משפחות אחדות נשארו כאן, אך השיירה המשיכה דרכה לעיירה אופסה, שם הרביצו השוטרים המקומיים מכות בכמה מיהודינו. יהודי אופסה כבר היו שבורים ורצוצים ואובדי עצות. המסע נמשך עוד יממה רצופה. באפלה בטרם שחר נכנסנו לעיירה ווידז.

יהודי דרויסק בגיטו ווידז

בסבר פנים ובחמימות נתקבלנו ע״י יהודי ווידז, שכבר פונו מבתיהם ורוכזו בגיטו, שאליו הובאו, עוד לפני בואנו, יהודים מסלובודקה, דובנה ופלוסה. כל משפחה ומשפחה נקלטה בדירה, שבה התגוררו כבר בצפיפות שתיים־שלש משפחות.

הגיטו, שמרכזו היה רחוב טאטארסקה, הוקף גדר מלוחות־עץ וחוטי־תיל. כיוון שהגרמנים סיפחו את ווידז אל ליטא — שמרה על הגיטו משטרה ליטאית במקום משטרה בילורוסית.

אך נכבשה ווידז בידי הגרמנים, ערכה האוכלוסיה המקומית פוגרום־דמים ביהודי

הקהילה. נורו ונרצחו בעיקר גברים צעירים ובנות ישראל נאנסו בבתיהן. מכאן ואילך נחשב גיטו ווידז לאחד הנוראים וזאת משום אכזריותם של הליטאים.

משפחתנו בת ארבע נפשות התגוררה בדירתה של יענטל וואטקין. אחי אליהו לא נשאר אתנו. אמא שילמה לעגלונים הפולנים, שיקחו אותי ואת אחי חזרה למיור. אך יצאנו לדרך, נתקפתי חרטה, קפצתי מהעגלה וחזרתי לווידז, ואילו אליהו הגיע בשלום למיור.

בנה בכורה של בעלת הבית כבר היה בין הקדושים שנרצחו. בעלה ובנה השני ברחו לרוסיה, ואילו היא עצמה נשארה עם תינוק בן ששה חדשים. בחדרה הקטן התגוררה משפחה מווידז, ואילו בחדר השני הצטופפו משפחתנו ומשפחה מווידז. ארבעת המשפחות מצאו ביניהן לשון משותפת והבנה הדדית שררה כל הזמן. כל אחד השתדל לעזור לרעהו במצוקה הנוראה.

חברי היודנראט היו ליפא לווין ואלתר קפלן, האחרון מיהודי מיור. שניהם היו אנשים נוחים לבריות והשתדלו להקל על המצב ככל שידם משגת. כך עלה בידם לשחד את קציני הקומנדנטורה הגרמנית שיעלימו עין מכמה דברים. אבל ידי השוטרים הליטאים מלאו דם יהודי. באחד הימים, למשל, נתפסו על-ידם שתי אחיות צעירות מסלובודקה בשעה שניסו לצאת מהגיטו. הן נורו ליד גדר בית העלמין היהודי.

השוטרים היהודים בגיטו היו חייבים למלא חובתם בעריכת חיפושים ובשמירה על שער הגיטו. בלילות היו עורכים הקפות בסימטאות. מפקד המשטרה היהודית היה ברל בסין, יליד דיסנה, שהתגורר עם משפחתו בדרויסק.

על אף האיסור החמור לצאת מהבית בשעת החשכה, היו הצעירים מתקבצים בחבורות קטנות ומבלים זמנם בסיפור בדיחות, קריאת רומנים ואפילו בחיזור זה אחר זו ובענינים שבינו לבינה. הסתגלנו לחיי הגיטו.

הזמן חלף. לפני הפסח אפו בבתים מצות מהקמח שהבאנו עוד מדרויסק. השוטרים היהודים סייעו ברכישת קמח מידי פועלי הטחנה, שעמדה בקרבת הגיטו. חילופי מיצרכים וחפצים עם התושבים נערכו דרך סדקי הגדר. לאחדים היה עוד מה למכור. גם חלב רזה היה מובא לגיטו ומתחלק לכל דייריו שווה בשווה.

ליל סדר פסח עבר בדכדוך נפש ובחרדה. דגים, בשר, ביצים, יין לא היו בנמצא. רק מרור היה בשפע... המשפחות ברובן היו מפורדות והרוסות. מי שהיתה הגדה בידו קרא מתוכה בקול נכאים. בסתר לבנו התפללנו שנזכה ונבלה את שונאי ישראל.

האביב הגיע. השלגים נמסו. הטבע בשלו כאילו לא קרה דבר. אילנות שבתחום הגיטו הנצו ונתלבלבו, ככל האילנות מסביב, הירקות התפשטה בכל והאויר נתמלא ריחות אביב רעננים.

*

שווער צו אָטעמען אָן די בלומען
ווען דער פרילינג איז שוין דאָ,
שווער זיך שיידן מיטן לעבן
ווען עס קומט די לעצטע שעה.

שווער צו קוקן אויפן טייכל —
דורות־לאַנג אַזוי עס פליסט,
פאַרבאָטן דיר אהין צו קומען —
דיין אָרט — אין געטאָ אויפן מיסט.

שווער צו הערן ווי די פויגלען
זינגען, שפּרינגען אויף די בוימער,
אין באַ דיין צובראָכן פענסטער
שטייט אַ הונט — אַ שוואַרצער שומר.

שווער צו קוקן ווי די צווייגען
געפלאָכטן וואַקסן אויפן בוים,
און דיין משפּחה איז צעוואָרפן
ווייט פאַרטריבן פון דער היים.

שווער צו קוקן אויף די הימלען,
אויף דער לבנה מיט די שטערן,
אַלץ באַקומט זיך גרוי און טונקל
ווען פון אויגן פליסן טרערן.

שווער צו לעבן טעג אַזעלכע
ווען אַלץ אַרום זינגט און בליט
און דו, אין געטאָ אַ פאַרשפּאַרטער,
ווייל דו בינסט, דו בינסט אַ איד.

(נכתב בגיטו ווידז, אפריל 1942)

לאחר הפשרת השלגים עובדה כל פיסת קרקע פנויה ונזרעה ירקות. הזרעים נבטו וגדלו יפה.

צעירים וצעירות גויסו לחפירת כבול בביצות ליד אופסה, שם התגוררו המגויסים במשך שבועות רצופים בצריף נטוש בתוך היער. היתה זו עבודת פרך ממש. עד

מתגיים במים היינו עומדים וחופרים את הכבול הרטוב. את מיצרכי המזון היינו מביאים מהגיטו.
בשבוע השני לשהותנו שם, יצאנו קבוצת בחורים לגיטו על מנת להביא מזון לחבורה. בדרך פגשנו כמה בחורים, שנמלטו, רעבים ומבוהלים, מגיטו ברסלאב (כ־40 ק״מ מווידז). מפיהם שמענו את הבשורה האיומה, שיהודי ברסלאב כבר אינם בחיים. המרצחים רצחו ביריות ילדים, נשים וזקנים.

בגיטו ברסלאב היו גילויי התנגדות!
כאשר המרצחים נכנסו לגיטו, הרגו צעירים יהודים מן המארב כמה חיילים גרמנים. אחד מהם התחפש חיש־מהר בבגדיו של אחד הגרמנים ההרוגים, לקח את נשקו והרג ביריות כמה שוטרים בילורוסיים. הדבר קרה ביום י״ח בסיון תשי״ב (1942).
זה המעט הידוע על התנגדות יהודי ברסלאב.

אספנו את הבחורים פליטי החרב והבאנום לגיטו ווידז. ידענו שבגיטו ברסלאב נמצאו לא מעט יהודי דרויסק. אכן, שם נרצח אז חברי הטוב יחזקאל ציפוק. בערב ערכנו מספד מר על מותם של יהודי ברסלאב והסביבה.
הידיעה על הרצח גרמה לי הפעם זעזוע נפשי עמוק. נתקפתי בחום גבוה, אך המשכתי לבקר בבתים בכדי למסור פריסות שלום מאת הנמצאים יחד אתי ביער ליד אופסה. כשחזרתי הביתה מסיבוב על פני הגיטו — התמוטטתי ונפלתי מתעלף. כשחזרה אלי הכרתי ראיתי את אבי ועמו בחורים אחדים נושאים אותי במיטתי לבית־החולים של הגיטו בתוך בית הכנסת.
חולי טיפוס רבים שכבו, כמוני, בבית החולים הבלתי־לגאלי, שאילו נתגלה לגרמנים היו מיד מוציאים להורג את החולים ואולי גם את האחיות. האחיות היו צעירות מקהילת דובנה. זוכר אני אחת מהן שטיפלה בי — גיטל היה שמה. כל מה שהיה בהישג ידן עשו לטובת החולים. אבל מה יכלו לעשות? תרופות לא היו בנמצא. הן גזזו את שיער הראש והגישו מים לשתיה. החולים השרויים באובדן־חושים מחמת חום גבוה היו צווחים בקולי־קולות. המקום היה דומה יותר לבית־משוגעים מאשר לבית חולים.
רופא יהודי מסוונציאן, גינזבורג שמו, היה מבקר בחשאי את החולים. לעתים בא לביקור גם הרופא הפולני, אדם טוב־לב, שהיה מביא אתו תרופות שהיה סוחב מהגרמנים.
לאחר חודש ימים יצאתי מבית החולים תשוש מאד. אחרי כן חלו בטיפוס אמי ואחותי. למזלנו, הבשילו בגן הירק שלנו ירקות מחיי־נפשות, כגון גזר, מלפפונים, בצל ירוק, צנונית ואפילו תפ״א. בקיצור, היה במה להאכיל את החולים. כך החלימו כל החולים וחזרו לבתיהם.

פה ושם נתקלנו בגילויים של יחס אנושי מצד הגרמנים. המפקדה בווידז היתה מורכבת משישה קצינים. ה"יודנראט" השתדל מאד למלא כל דרישותיהם. במשרד המפקדה עבדה בעבודות שרות צעירה בלונדינית יפה, ילידת דרויסק, ראנקה היה שמה. בשעת חיסול הגיטו המציאו לה הגרמנים תעודות "אריות" וכך נשארה בחיים. גם שני נערים, ששרתו אותם, זכו ליחס טוב. בניהול בתי־המלאכה השונים (ארטלים בלע"ז) עסקו גרמנים קשישים. בעלי המלאכה היהודים, שעבדו אצלם, ביצעו עבודה טובה לשביעות רצונם וזכו ליחס הוגן מצד הגרמנים הללו, אף כי לא בלי שלמונים וכופר־נפש.

מעשה שהיה ושלושה צעירים צעדנו על מרצפת הרחוב (על המדרכה נאסר על היהודים להלך) ועברנו על פני שלושה קצינים גרמנים. אחד מאתנו לא הזדרז להוריד כובעו לפניהם. אחד הקצינים שלף מיד אקדחו והתכונן לירות מיד ובמקום בצעיר זה. שני חבריו נאבקו אתו ומנעוהו מלעשות זאת.

עבדתי בשיפוץ דירותיהם ומשרדיהם של השוטרים הליטאים, לובשי המדים השחורים. עבודתי מצאה חן בעיניהם ולפעמים כיבדוני בסיגריות. אך פניהם היו כפני מרצחים ובמעשיהם הוכיחו זאת. יחד אתי עבד שמואל הלל ברקמן מדרויסק.

לפי פקודת הגרמנים, היו צריכים שני גברים יהודים ללון, לפי תור, במשרד היודנראט. באחד הלילות הגיע תורי ותורו של בחור מכפר סטאוואורובה, ביינס שמו. באמצע הלילה התעוררנו לקול דפיקות חזקות על הדלת. כשפתחנו את הדלת פרץ לתוכה גרמני גבה קומה מזויין ברובה ורימונים והחל לחקור אותנו, האם לא עזב איש את הגיטו הלילה. לפקודתו הזעקנו את ראש היודנראט, ר' אלתר קפלן, שנצטווה לסייר ברחובות הגיטו כל הלילה. "הלילה הוא ליל האחד במאי" — הזכיר לנו הגרמני. בחוץ היו פאתי השמים אדומים. סימן הוא, שדליקה משתוללת בסביבה. נשמע גם קול יריות. מאוחר יותר נודע, שפרטיזנים הציתו את גשר העץ שעל הדרך המרכזית.

כך קיבלנו את פניו של ה־1 במאי 1942.

יום אחד פרצה המולת התרגשות בגיטו: הגרמנים תובעים לשלוח את הצעירות למחנה עבודה מרוחק מווידז. בכפיה נלקחו מבתיהן כל הצעירות. הועלו על עגלות — ושוב לא ראה אותן איש. קשה לתאר את דכדוך־הנפש התהומי שהשתרר בגיטו.

באהאלט דיין שיינקייט

ווייט פארוקט אין געטאָ־שטיבל
אָפגעזונדערט פון דער וועלט
זיץ אזוי, דו אידיש מיידל, און טרויער שטיל.
באהאלט דיין שיינקייט, דיין אידיש חן.

דריק דיין ווייטאָג, דעם געוויין,
נישט צום פענסטער קוק — קוק צום דיל.

זע ווי די מאמע גיט א ציטער
ווען עס עפענט זיך די טיר,
געפינט דער מערדער די בת־יחידה
פאר דער מאמען שענדעט איר.

באהאלט די אויגן דיינע שווארצע
לאָקן רייצענדע ווייט באהאלט.
דארפסט דעם פנים אויך נישט וואשן,
מאך זיך מיאוס, שמוציק, אלט.

פארגעס אז דו בינסט פריש און יונג,
פארגעס דעם קינדהייט׳ס לייכטן שפרונג,
און כאָטש דער פרילינג שפראָצט און בליט —
נישט פאר דיר איז א ליד, א בוך.
באהאלט דעם פנים טיף אין טוך —
עס הערן זיך דעם זשאנדארמ׳ס טריט.

טו אָן א שווארצע קלייד פון טרויער
נאָך דיין יוגענט וואָס גייט פארביי
אָן ליכט, זון אין געטאָ־מויער
נאָר דיין שענדער אין פנים שפיי!

(נכתב בגיטו ווידז, אפריל 1942)

סיפורו של לייבקה ווליאך

בסודי סודות נודע, שלגיטו הובא בחור יהודי פצוע, שנמלט מידי רודפיו. אחד מבחורי ווידז סיפר לי שהסתרתו נעשתה בידיעת ה״יודנראט״, אך בשום אופן לא הצליח לגלות את מחבואו.

כאשר הפצוע החלים מפצעיו והתהלך כאחד מאתנו בגיטו, התוודעתי אליו. לייבקה (אריה) ווליאך היה שמו ומוצאו מסטויאצ׳יק, עיירה יהודית ליד סוונציאן. את קורותיו שמעתי מפיו.

מאחר והחליט להצטרף לפרטיזנים — יצא ליער לחפשם. בראותו מרחוק קבוצת לובשי מדים — היה בטוח שאלה הם הפרטיזנים וצעד לקראתם. רק מקרוב הכיר בטעותו ופתח בבריחה. חיילים גרמנים ושוטרים ליטאים ירו ורדפו אחריו, פצעוהו

ברגלו, ומשתפסוהו — הרביצו בו מכות רצח ולאחר מכן ירו בו שלושה כדורים. בהיותם בטוחים שהיהודי גוסס, עזבוהו לנפשו, נכנסו לכפר הסמוך וציוו על איכרים לצאת מיד ליער ולקבור את גוויית היהודים. משלא מצאו את הגווייה, החליטו האיכרים מלומדי־הנסיון לחפור בור ולכסותו מיד. אז חזרו לבתיהם, שם ציפו לשובם הגרמנים, והודיעו להם, שביצעו את הצו בשלמות.

ואילו לייבקה ווליאך שלנו, שלא נפצע פצעים אנושים, זחל לאטו כמה מאות מטרים והסתתר בתוך שיח רחב, שם קרע לרצועות את חולצתו וחבש את פצעיו בידו, רגלו וכתפו. בחשכת הלילה המשיך לזחול והגיע לבית מבודד. לקול נביחת כלבו יצא האיכר החוצה וגילה את הפצוע. האיכר המבוהל הצטלב, קרא לאשתו ולבנו והכניס את הפצוע לביתם. האיכרים הפשוטים שמעו את סיפורו של לייבקה וחשבוהו לקדוש מעונה. הם האכילוהו והשקוהו, חבשו מחדש את פצעיו ברצועות בד־פשתן, מעשה־ידיהם, ולמהרת היום הובילוהו מסתתר בעגלה עמוסת־קש לגיטו ווידז.

לייבקה הודיע במפורש, שיברח ליער לאחר שיחלים מפצעיו, כי כל יהודי הגיטאות יושמדו במוקדם או במאוחר. ביקשתי לשמור על קשר אתו אך באחד הימים הוא נעלם ועקבותיו לא נודעו: ודאי הצטרף לפרטיזנים.

וההשמדה נמשכת

בגיטו הסתודדו היהודים ביניהם על הפרטיזנים ביערות ועל היהודים המצויים איתם. שוחחתי על כך עם אבא ואמא. הרהרתי בקול רם שמא כדאי לנו לברוח ליער. אבא הכיר יפה מאד את הסביבה על דרכיה ושביליה הנסתרים. מלבד זאת היו איכרים רבים מידידיו הטובים. אך בלילות של גשם שוטף, ואנחנו, בגיטו, בחדר צר אבל חמים, היתה אמא טוענת: רחמנות על השרויים עתה בלי קורת־גג ביער אפל...

מכל הצעירים, בני גילי ומבוגרים ממני, ילידי דרויסק, רק אני לבדי הגעתי לווידז. רבים מהם הסתתרו אצל איכרים, אשר לאחר זמן־מה הסגירום לידי הגרמנים או שרצחום במו ידיהם. כזה היה גורלם של האחים משה ואריה מוניץ, האחים אידל ומרדכי רוסוניק; צבי וטוביה עציון; שמחה דגוביץ׳ וחברתו לוסיה ציפלביץ׳ — אלה הסתתרו אצל איכרים מכרים, שהסגירום. ואילו צ׳רנה דויטש ובעלה קלמן פינקלשטיין, שמואל שרמן, אשתו קיילה וילדיהם, שלום רליס ואשתו דובה והשוחט מדרויסק ר׳ רפאל ואשתו — אלה נרצחו ע״י מחביאיהם.

מה בדיוק קורה ביערות אצל הפרטיזנים לא ידענו. אך בינתיים היו מגיעים כמעט מדי יום ניצולים פליטי־חרב ובפיהם בשורות־איוב על רצח היהודים בעיירות הסמוכות.

בי״ז בסיון תש״ב (1942) נרצחו בירויות יהודי גיטו מיור, ביניהם כמה מיהודי דרויסק. אחי אליהו, שחזר, כאמור, למיור, הצליח לברוח, אך במרחק רב מהעיירה

פגע בו כדור המרצחים. יהודים שנרצחו יחד אתו — ילדים, נשים וזקנים — מקום קבורתם בקבר־האחים ביער קרוקובקה.
אותו חודש הושמדו גם יהודי העיירות לוז׳קי, דיסנה, שארקאווציזנה, פוגאסט, בילדזואָס. על יהודי דרויה ואוֹפסה בא הקץ המר והאכזרי בכ״ח בתמוז. כך הורגלנו לחיי־אימים בגיטו מבלי לדעת מתי יבוא יומנו. השוטרים הליטאים הרגיעו אותנו לבל נחשוש, שהרי ווידז שייכת לליטא, ובליטא, כידוע, אין משמידים יהודים...
באחד הימים הגיעו לגיטו הנערה חסיה ציפלביץ׳, כבת 15, ובן דודה חיים. הם ברחו ממקום־קטל אחד למישנהו, מגיטו שנטבח לגיטו על סף הטבח, עד שהגיעו לווידז. דווקא בגיטו שלנו מצאו, כביכול, מקום־מקלט ״בטוח״.
באחד הימים — הדבר היה לפני חיסול גיטו מיור — צועד לקראתי ברחוב הגיטו איש בלתי־מוּכּר לי, העונד על גבו וחזהו, ככל היהודים, טלאי צהוב. הוא עוצר אותי ושואלני היכן מתגוררת משפחת בודובניץ. הורי הכירו מיד את האיכר בארוק, שנשלח אלינו ע״י הטוב שבידידי, יצחק ארון ממיור. לפי דבריו מתנהל שם הכל כשורה ומטרת בואו להעבירנו אל ידידינו וקרובי המשפחה שם, לפי בקשתם. אחי אליהו, לפי דברי האיכר, בריא ושלם, מטפל בסוסיהם של הגרמנים ולא חסר לו דבר. האיכר מוכן ומזומן, איפוא, להובילנו בדרכים עקלקלות, בהן אין סכנה לחיינו. אני סרבתי בכל תוקף ואיש מאתנו לא נסע. השליח הטוב חזר אל שולחיו בלעדינו.
באחד מימי יולי האחרונים הוקף הגיטו לפתע ע״י שוטרים ליטאים, אנשי ה״פטינגה״, לובשי המדים השחורים, אשר על כובעיהם סיכת־סמל בדמות גולגולת אדם. הפעם היתה הפקודה לעצור גברים ולהובילם לעבודות־כפיה במחנה ריכוז. גם בעלי המקצוע, שעבדו עד כה בבתי־המלאכה בעיירה מחוץ לחומות הגיטו — ואבא ביניהם — עמדו להילקח למחנה־הריכוז.
אך שמענו את הדבר, קפצנו כמה בחורים מעל לגדר ואני רצתי לבית־המלאכה בו עבד אבא להודיע לו ולאחרים על המתרחש. אותה שעה ראיתי את הבחורים מסתלקים במהירות ליער. אז ראיתי את אבא לאחרונה. רצתי בעקבות חברי ליער בדמדומי בין־הערביים נבלענו בתוך היער.
לא עצמנו עין כל הלילה. שמענו קול חריקת גלגלי עגלות הנוסעות מווידז והלאה. 85 גברים הוצאו אז מהגיטו. רובם יהודי דרויסק ודובנה. רק בודדים מהם נשארו בחיים. כך נצטמצם בהרבה מספר יהודי עיירתנו שנשארו בגיטו ווידז. בעיקר נשארו נשים, טף, ילדים וזקנים.
לפנות בוקר התגנבנו חזרה לגיטו. הליטאים כבר לא היו. אבל איש לא היה נראה ברחוב. בכל בית יללה ומספד. בבית מצאתי את אמא ואחותי בוכות מר. אלמלי הייתי מסתתר — אומרת לי אמא — אולי הייתי יכול לבוא במקומו של אבא שנלקח למחנה ריכוז.

הגיע הסתיו. התבואות נאספו מהשדות. כן נאסף יבול תפה"א. נשי הגיטו הורשו לצאת לעבודה באסיף היבולים אצל איכרי הסביבה. בתמורה קיבלו כמות מסויימת של תפ"א. עייפות ורצוצות היו הנשים חוזרות בערב לגיטו. מיצרכי המזון שהשיגו השכיחו מהן, כביכול, את השכול ואבדן בני המשפחה. רצון החיים גבר על הכל.
פעם אחת בלבד קיבלנו פריסת־שלום ממחנה הריכוז בו נכלאו אבא ושאר יהודי דרויסק. היה זה טוביה גפמן שעלה בידו לחזור משם לגיטו.
באחד מימי השוק ביקשני אלתר קפלן, איש ה"יודנראט" לצאת לעיירה ולקנות עבורו מיצרכים. בהמולת השוק הצפוף הרגשתי לפתע שמישהו דורך לי על קרסולי. פניתי לאחור וראיתי עומד מולי מכרי פדיה מזולוב, קומסומולאי צעיר מכפר שכן לדרויסק. הוא רומז לי ללכת בעקבותיו מבלי לדבר אלי ומבלי לעורר תשומת לב. הגעתי בעקבותיו לביתם של נוצרים, שם התגורר או הסתתר פדיה זה. בני הבית האכילוני והשקוני, ופדיה פנה אלי בדברים אלה: —

"שם ביערות, מתרכזים פרטיזנים בהמוניהם, אם רוצה אתה להישאר בחיים — מוטב שתצטרף אליהם. הגיטו יחוסל בקרוב. ביערות תהיה אדם חפשי. ואם תיפול בקרב — כאיש לוחם חפשי תיפול".

אין צורך לומר, שקיבלתי הצעתו ברצון ובסיפוק. אז מסר לידי אקדח רוסי קטן ונפרדנו בידידות. בשובי לגיטו התרוצצו במוחי מחשבות שונות. חברי, בחורי דרויסק האמיצים, אלה שהכירו את השבילים הנסתרים ביער, כבר לא היו בגיטו. חיפשתי את לייבקה ווליאך, אך הוא כבר חמק ונעלם. היו בחורים, שחששתי לשוחח אתם, כי המשטרה היהודית ואנשי ה"יודנראט" לא היו צריכים להיות בסוד הדבר.
באורח מוזר, חלה בימים ההם הקלה, כביכול, בגיטו ווידז. ה"יודנראט" חילק מנות סוכר למשפחות. מי שהיתה ברשותו חיטה, יכול היה למסרה לטחינה בלילות וקיבל קמח למחרת היום.
באחד הימים עבדתי בשקילת והעמסת שקי חיטה, שהאיכרים נתחייבו למסור לשלטונות הגרמנים. תוך כדי עבודתי לחש לי שוטר ליטאי, שעמד לידי, כי למחרת היום יחוסל הגיטו והיהודים יגורשו לסוונציאן (העיירה בה למדנו אחי אליהו ואני, וכן בחורי דרויסק אחרים, בישיבת "בית יוסף", כאשר ר' פסח פארפל היה ראש ישיבה). מיהרתי להודע על כך לאנשי ה"יודנראט", אך הם כבר ידעו על כך. במשרד ה"יודנראט" פגשתי את זלמן זילברמן מווידז וחיים זאב מדרויסק, בחורים שיכולתי לגלות להם את סוד קשרי עם הפרטיזנים. החלטנו לברוח יחד ליער. דיברנו על לבו של ביינס מכפר סטאווארובה, היהודי שסיפרתי עליו קודם, והוא הסכים להצטרף אלינו אף כי השאיר בגיטו אשה ותשעה ילדים קטנים. כן נספחו אלינו יצחק גינזבורג וראובן פייגל.
ראשית דבר היה עלינו לארגן הברחת שקי קמח ומיצרכים אחרים אל מחוץ לחומת הגיטו. נחפזתי הביתה לקחת צידה לדרך ולהיפרד מאמי ואחותי. מצאתי אותן

ממררות בבכי. גם מעיני זלגו דמעות כאשר עסקתי בהצטיידות לקראת היציאה. לבשתי בגדים חמים ותחבתי פרוסות לחם לכיסים. מבלי לומר מלה יצאתי מהבית.

עצב, עצב עמוק מאד קינן בלבי כאשר עשיתי את חשבון עולמה של משפחתנו. אחי אליהו כבר לא היה בחיים. רק בן 16 היה כשנרצח. אבי כלוא במחנה ריכוז ומי יודע אם אראהו עוד. כאן משאיר אני את אמי ואחותי הקטנה זלדה, שיובלו מחר, יחד עם שאר נשים וילדים, לגיטו סוונציאן. גם על יענטל ואטקין, שבביתה התגוררתי 8 חדשים, נכמרו רחמי. בבית זה, בביתה, לפני כמה ימים, בשנתי בלילה חלמתי חלום, שנחרת בזכרונה.

בחלומי ואני על אי שכולו טרשים ואילנות שנבלו. לפתע זרחה השמש, ואני מוצא את עצמי בספינה לבנה, זוהרת... חלום זה ליווני בדרכי בשנים הבאות ונסך בי מרץ, גאווה ואומץ לב.

במרוצתי לכיוון טחנת הקמח נתקלתי באמה של חברתי זלדה מיסוסקין. מאחר שהבינה לאן פני מועדות ביקשה שאקח אתי את זלדה. מחשבות קשות מתרוצצות בראשי. אמנם אוהב אני את זלדה, אך כיצד אקחנה ליער בשעה שאת אמי ואחותי לא העזתי לקחת אתי. לא עניתי לה דבר והמשכתי בדרכי.

ליד הטחנה נפגשנו כל אנשי החבורה. ברשותנו היו סוס ועגלה עמוסת־קמח ומיצרכים אחרים. יצאנו לדרך. אך נסענו כברת־דרך והנה עומדת ליד בית בודד חסיה ציפלביץ' מלוז'קי. מבט עיניה השחורות אמר הכל. רמזתי לה בתנופת־יד. בריצה מהירה השיגה אותנו. הושטתי את ידי ועזרתי לה לקפוץ על העגלה. כן פגשנו בדרך נשים ונערות מהגיטו, שיצאו, ברשות המשטרה הליטאית, אל האיכרים לקחת חזרה חפצים, שהסתירו אצלם, בכדי שיוכלו לקחתם איתם לסוונציאן למחרת היום.

במקום המפגש ביער חיכו לנו אנשי החבורה שהקדימו לצאת. כאשר החשיך היום, התחלנו לצעוד בשורה עורפית בריחוק מה זה מזה. מרחוק נפרדנו מאורותיה של ווידז. אותה שעה שם היו יקירינו האומללים אורזים את צרורותיהם לקראת היציאה לסוונציאן...

בשקט צעדנו לעומקו של היער. דממה היתה שרויה מסביב. ביינס צעד בראש. לאחר שהתרחקנו פחות או יותר ממקום הסכנה — כרתנו לעצמנו מקלות עבים, שתלינו על כתפינו בכדי שייראו מרחוק כרובים. בשעה שנעבור על פני בתיהם של איכרים, שיציצו מן החלונות, יהיו הללו בטוחים, שהצועדים הם פרטיזנים מזויינים.

ואכן, כעבור זמן קצר עברנו בתוך כפר, שהיה שקוע בתרדמה. שניים מאתנו דפקו על דלת וביקשו מאת האיכר המבוהל ככר לחם. קיבלנו ככר לחם גדולה. חלב לא ביקשנו — לקחנו בעצמנו. ידענו, שהאיכרים מורידים כדי־חלב לבארות המים לשמור על טריותו.

לחם כפרי טרי וטעים, חלב צונן ואווירו הצח של היער עוררו בנו תיאבון רב.

נחה דעתנו. מיד התחלנו להרהר האם טוב עשינו שהשארנו את בני המשפחה בגיטו ולא קראנו לצעירים נוספים להצטרף אלינו.
בינתיים האיר השחר. נכנסנו לכפר בו היה לביינס איכר ידיד נאמן. צעדנו בכיוון ביתו של זה. לפתע שמענו שעטת סוסים וקריאת "סטוי"!! (עמוד!!) שני פרשים באו לקראתנו. היו אלה פרטיזנים רוסים, כפי שציפינו, לובשי בגדים אזרחים. הודענו להם, שברצוננו להצטרף ללוחמים. תחילה חקרו אותנו אודות הגרמנים והליטאים בווידז, וכאשר נוכחו לדעת, כי נכונים דברינו, הסבירו לנו, שבלי כלי־נשק לא נוכל להתקבל לגדוד לוחם, אך נוכל להתגורר במחנה יהודי, החונה ביער בחסותם. הם הראו לנו את הכיוון, אך לפני שיצאנו לשם — שמנו פנינו לביתו של האיכר, ידידו של ביינס.
האיכר קיבל אותנו בסבר פנים יפות. אכלנו ונחנו בביתו. בינתיים עלתה השמש. אז תפסתי לפתע, שאני אדם חפשי! לא עוד גיטו, גדרות־תייל וסכנת חיים כל רגע. במרחק כ־30 ק"מ מווידז הגענו לעולם אחר.
עודנו יושבים בבית האיכר, נכנסו לשם שני פרטיזנים מזויינים, האחד בתת־מקלע, השני באקדח. מה גדלה שמחתנו כאשר פנו אלינו באידיש! בלבביות התחבקנו איתם. היו אלה שני בחורים מהעיירה קאזיאן. שמו של נושא התת־מקלע היה גוטמן, שנמנה על גדוד הפרטיזנים "ספארטאק", ואילו השני — לייבקה גרייסדורף — היה מהמחנה היהודי. השניים הובילו אותנו אל המחנה.

מחנה יהודים ביער

תשעה צעירים הגיעו למחנה היהודי ביער בקרבת העיירה קאזיאן. מיהודי דרויסק הייתי אחד ויחידי, מיהודי דרויה — רק חיים זייף. האשה היחידה בינינו היתה חסיה ציפלביץ', שהיתה "עקרת הבית" שלנו. היהודים קיבלו את פנינו בלבביות. ראשית דבר, עזרו לנו להקים סוכה מענפי אורן ללינת הלילה הראשון. כינינו את הסוכה בשם "גיטו ווידז".
מסביב למדורה ישבנו והרהרנו בבני־המשפחה שנשארו בגיטו. אבל בחורי קאזיאן הנלבבים — לא נתנו לנו לשקוע בהרהורים קשים והכינו לנו ארוחת־ערב טעימה של בשר ותפ"א. לאחר הארוחה המשכנו לשבת יחדיו מסביב למדורה ושרנו משירי רוסיה. ניגשו אלינו כמה פרטיזנים רוסים. כן הגיע הפרטיזן גוטמן. במיוחד שמחתי לקראת לייבקה ווליאך, שהזכרתיו כבר.
לייבקה היה נראה כפרטיזן לכל דבר. תמיד רובהו על כתפיו, ובחגורתו רימוני יד. גובהו ומיבנה גופו החסון הבליטו את עוז רוחו. אף הוא שמח מאד לבואנו ואמר, שיש להשקיע מאמצים להשגת כלי נשק על מנת שנוכל להצטרף לגדוד הלוחם.
האפשרות המעשית להשגת רובה היתה ע"י רכישתו מאיכר רוסי, אלא שהיו דרושים לכך עשרה רובל זהב וכתובת בטוחה. סופר על מקרים, כאשר בחורים יהודים באו

לביתם של איכרים לקנות רובים, והללו קיבלום בסבר פנים, כיבדום ביי"ש ומזון, לקחו את הכסף, וכאשר חזרו עם הרובה המכור — ירו בו בקונים והרגום.
בחורי קאזיאן נדברו עם גוטמן ולייבקה ווליאך להחרים כמה ראשי־בקר לצרכינו. מפקד הפרטיזנים אישר את המיבצע. הגענו לכפר בריחוק כ־20 ק"מ ממקום מחבואנו. ללא התנגדות הוצאנו מחצרו של איכר ראשי־בקר, שכן לוּ היה מסתכן ומסרב לנו — היו הגרמנים מחרימים אותם. כך הישגנו תפ"א ומיצרכים אחרים, לפי מידת כושרנו לשאת את המשא למרחקים.
שפע המזון והכנת הארוחות הכניסו מצב רוח עליז. תחושת החופש המלא באווירו הטוב של היער עשתה את שלה. חסיה, עקרת־הבית, היתה מבשלת ארוחות טעימות מאד. השובע העלה את המוראל, אבל אז הרגשנו בעובדה, שאין לנו בגדים חמים לפי תנאי היער בחורף.
זלמן זילבר נזכר באיכר אחד ליד ווידז, שאצלו מצא מקלט סורקין ממיור, אשר הביא אליו רכוש יהודי רב. לאחר זמן מה רצח האיכר את אברהם סורקין ועשה עצמו בעליו של הרכוש. בו בערב יצאנו לביתו של אותו איכר.
בראש החבורה צעד גוטמן חמוש בתת־מקלע. זלמן צימר, מאנשי החבורה, היה מצוייד באקדח קטן. כל האחרים נשאו מקל, קלשון או גרזן. הקפנו את הבית מכל עבר. גוטמן, זלמן צימר וזלמן זילבר פרצו פנימה. האיכר ההמום, שנדרש להראות את מקום קבורתו של סורקין ואת מחבוא הרכוש, הכחיש תחילה את כל המעשה. לא דובים ולא יער! בשלב הראשון לא הועילו המכות שספג. אז נכנס לבית גם יצחק גינזבורג מווידז ואיים עליו ששעתו קרובה. האיכר "נשבר" וגילה את מקום קבורתו של סורקין ואת שני הבורות העמוקים בגנו, שם היה חבוי הרכוש.
הוצאנו מהבורות מכונות־תפירה, מגפיים, שמיכות, עורות מעובדים, פרוות, חפצי־ערך וסחורות רבות אחרות. מיד פנינו אל איכרים שכנים, שנצטוו להעמיד לרשותנו ללא דיחוי סוסים רתומים לעגלות. בחמש עגלות עמוסות רכוש יהודי התחלנו לעשות דרכנו חזרה ליער.
לרוע המזל, הציתו בינתיים פרטיזנים את גשר העץ על הנהר, שהיינו צריכים לחצותו. הגשר עמד בלהבות. לא יכולנו אלא לחצותו ברגל. היינו במצב ביש. עוד מעט יאיר היום. גם מהפרטיזנים פחדנו, כי היו מחרימים, בלי ספק, את הרכוש הרב. באין ברירה העמסנו את הסחורות על הגב וצעדנו על הגשר הבוער. כך העברנו, לא בבת אחת, את כל הרכוש מעבר לנהר, שם הוסתר והוסווה כהלכה. בלילה הבא הבאנו את סחורות אל מחנה.
בשעת חלוקת השלל פרצו בינינו מריבות. אלה שהיו איתם בני משפחה ביקשו לזכות במכונות התפירה, שכן תמורתה יסכים כל איכר להסתיר בביתו נפשות רבות. אנחנו, שעת יוצאי גיטו ווידז, איכסנו בסוכתנו את חלקנו בשלל — שפע של סחורות מגוונות ויקרות ערך. עלי ועל חברי הוטל לטפל במכירת הסחורות והחלפתן במיצרכי מזון. ימים אחדים סובבנו על פני הכפרים השכנים והשגנו תמורתן לחם, חמאה

ודבש. כך גדל במידה ניכרת מלאי המזון שברשותנו. היינו מצויידים בכל חפץ חיוני. יהודים בודדים, שהצליחו להימלט ומצאו את דרכם אלינו, נתקבלו, כמובן, בסבר פנים ומזונם הובטח.
עכשיו הגיע הזמן לדאוג לרובים.

פרטיזנים יהודים בפעולה

בין בחורי קאזיאן, שהכרתי במחנה, היה אחד בשם לייבקה רייכל. תוך כדי שיחות הסתבר לנו, שיש בינינו קרבת־משפחה כלשהי. הוא הכיר את סבא שלי, ר׳ מרדכי אהרון, שהתגורר בעיירה בילדזואַס. לייבקה זה, שהיה בעל אקדח, הציע לצאת לאותו ישוב ולדרוש מאת האיכר המתגורר בביתו של סבא ז״ל, שימציא לנו רובה תמורת מגוריו בבית.

בלילה חשוך בלי ירח יצאנו לדרך. חלפנו בזהירות על פני כפרים. על כל צעד ושעל ארבה לנו סכנה, שכן האיכרים ברובם שיתפו פעולה עם הגרמנים וחיפשו אחר יהודים, שתמורת הסגרתם היו מקבלים פרס. מרחוק שמענו צעקות בגרמנית ופולנית. באותו לילה נמלטנו בקושי על נפשנו.

בלילה הבא יצאנו שוב לדרך. הגענו בשלום לבילדזואס. לייבקה הוביל לביתו של איכר, ידידו הטוב. הלז קיבל את פנינו בלבביות וסיפר על יהודים המסתתרים ביער הסמוך. אז ציווה על בנו להוליכנו אל המקום. ואכן, פגשנו בשני יהודים חמושים ברובים — האחים צבי ומשה יפה. משמחה נפלנו איש על צוואר רעהו והתנשקנו.

כאשר סיפרנו להם מי ומי היה מורה הדרך — נחרדו וצעקו: אנחנו אבודים! מסתבר שאותו איכר רצח בביתו לפני כמה לילות ארבעה בחורים בתת־מקלע שמכר להם... אחד מהם היה חיים ציפלביץ. עתה, אין ספק, יגלה האיכר המרושע והבוגדני את מחבואנו לגרמנים ויבוא על שכרו.

נאלצנו לברוח מהר לעומקו של היער, שם פגשנו בעוד יהודים. אסנת פינצוב ושני בניה חיים ודוד, יקותיאל השוחט, מיודעי מכבר, ואחרים. שמחנו כולנו עד מאד. כאשר סיפרנו להם על מקום מחבואנו, היינו בעיניהם כמלאך המושיע. עם עלות השחר הסתתרנו במעבה היער על מנת לחכות ללילה הבא.

אל מחבואנו הגיעו לאזנינו קול יריות וקריאות בני־אדם. בטוחים היינו, שאלה גרמנים ואיכרים המחפשים אחר יהודים או אחרינו ממש. בזהירות רבה הצצנו מהמחבוא וגילינו קבוצת דוברי רוסית ולובשי בגדים אזרחיים, ביניהם גם נשים. פרטיזנים רוסיים בקרבתנו!... יצאנו לקראתם.

היחידה מנתה כ־45 איש. מצויידים במקלעים ומכונות יריה ואפילו משדר ברשותם. פרטיזנים אלה הוצנחו ע״י הצבא האדום. שם המפקד היה ווטרוב. אין צורך לומר כמה שמחנו אלה לקראת אלה. הצענו את עצמנו לשמש מורי־דרך אל המקום, שאליו ביקשו להגיע. הם הסכימו ברצון. צעדנו בריחוק 800 מטר אלה מאלה.

בינתיים ביקשנו את המפקד שיצרף אלינו כמה פרטיזנים ונלך יחד לעשות נקמה באותו איכר שרצח את ארבעת הצעירים. המפקד הסכים. לאור השמש נכנסנו לביתו ונקמנו בלי רחמנות. אני הספקתי לגשת לביתו של סבא. האיכר, שהתגורר שם בבית, הבטיח להמציא לי רובה.

לפנות ערב המשכנו בדרך אל היער. לפנות בוקר הגענו למקום. אז ראינו שליהודי בילדזואס יש יותר מרובה אחד לאיש. לייבקה ואני ביקשנו לקנות אצלם רובים, לפני שהרובים המיותרים יוחרמו על ידי הפרטיזנים. וכך היה. חיים זאב קנה רובה במחיר 10 רובל זהב וזוג מגפיים, שחלץ מרגליו בו במקום. כך נשאר יחף אבל חמוש ברובה... בזכות רובהו האחד של חיים זאב צורפו הוא וחסיה אל הפרטיזנים. גם אנו, שבעת האחרים מיוצאי גיטו ווידז, רכשנו רובים והצטרפנו כאיש אחד לגדוד הפרטיזנים "ספארטאק".

מנצחונותיו של גדוד הפרטיזנים

גדוד הפרטיזנים "ספארטאק" נחל שלושה נצחונות על יחידות האויב.

שיירה של שלוש משאיות, בהן נסעו חיילים וקצינים גרמנים הותקפה בעברה ע׳ פני הכפר פלאטורובה ע"י כוח פרטיזני, שהכין מארב מוסווה כהלכה. המשאיות המותקפות התנגשו זו בזו וכל הנוסעים נהרגו או נפצעו. הפצועים, שנלקחו בשבי, הוצאו להורג.

ההתקפה המוצלחת השניה נערכה ביערות קאזיאן, שם קיים הצבא הנאצי בית ספר לקצינים. מחזור של מסיימי הקורס נשלח לפקד ולהשתתף בהתקפת־נגד על הפרטיזנים שביערות קאזיאן.

כאשר הסיירים הביאו את הידיעה על יחידות גרמניות המתקרבות אל מחנה הפרטיזנים ומקיפות אותו, לא נמצאה במקום אלא פלוגה אחת, שחזרה לא מזמן מסיוריה במשך כל הלילה, ואילו שתי הפלוגות האחרות של הגדוד יצאו לפני כן לפעולות בריחוק מהמחנה.

הפלוגה האחת והיחידה התארגנה חיש־מהר למארב והתגוננות, ותפסה עמדות לאורך קרחת יער, שהגרמנים עמדו לחצותה. האש שנפתחה לפתע על הגרמנים בהיותם בשדה פתוח היתה יעילה. מי שלא נפגע פתח במנוסת בהלה. אחד הפרטיזנים הצליח לתפוס מכונת־יריה של ההרוגים ופתח ביריות לעבר הנמלטים. פרטיזן זה נהרג במהלך הקרב, אבל חבריו תפסו את מכונת היריה והמשיכו לרדוף אחר הגרמנים ולזנב בהם.

בקרב זה הצטיינה הפרטיזנית ליובה צימר מהעיירה שארקאווציזנה. במהלך הקרב היא תפסה שוטר גרמני ידוע לשמצה, פוק היה שמו, שהירבה להתעולל ביהודי הגיטו שבעיירה. משפטו של הנאצי נערך לאחר מכן באחד הכפרים ושם ניתלה. ליובה צימר צויינה לשבח על מעשה גבורתה ע"י המפקד, שהעניק

לה שי — אקדח ושרשרת, שנלקחו שלל מאחד הקצינים הגרמנים שנהרג: באותו קרב.

למעלה מ־40 קצינים גרמנים נהרגו בקרב זה. מרגמות, מכונות־יריה ותחמושת רבה נפלו שלל לידינו. מאז הנצחון הזה עלה קרנם וכבודם של הפרטיזנים בעיני איכרי הסביבה.

גוויותיהם של הגרמנים, שבכליהם נתגלו מיסמכים חשובים, נמסרו ליהודים שבמחנה היער, שגררו אותן קשורות זו לזו ואח"כ זרקון לבור. היה בזה שמץ של נקמה יהודית בגרמנים מתים.

ימים ספורים לאחר מפלתם זו הגיעו לקאזיאן יחידות של אוקראינים משתפי־פעולה. מפקד הגדוד החליט לא לחכות להתקפה הצפויה אלא לצאת בו בלילה להתקפת־נגד מונעת. החיילים האוקראינים היו שקועים בתרדמה בבנין ביה"ס שבקאזיאן — כאשר הסתער עליהם בשני ראשים גדוד פרטיזנים, שמנה 400 איש.

האוקראינים החלו נמלטים בתחתוניהם מהבנין העולה בלהבות. בעוד הלהבות אוחזות בבנין, קפץ לתוכו הפרטיזן היהודי רפאל צימר (אחיה של ליובה) שזרק דרך החלונות את כלי־נשקם של האוקראינים לבל יעלו באש. רבים מהם נתפסו ונלקחו בשבי. חלקם הוצא להורג וחלקם נתקבל לפרטיזנים. רבים מהנמלטים הסגירו את עצמם לאחר מכן.

לאחר שלושת הנצחונות גדל כוחם של הפרטיזנים בציוד ובתחמושת. רבים מתושבי הסביבה ביקשו להצטרף אליהם. מעתה ואילך היינו מתקבלים בסבר פנים ע"י תושבי הכפרים, שבאחדים מהם היינו מתהלכים בראש חוצות מתוך בטחון מלא, עד כי לעתים היינו באים באמצע היום להתרחץ בבתי־המרחץ שבכפר.

באחד הימים נכנסתי לביתו של איכר וראיתי ילד קטן בעל פרצוף יהודי יושב בחיקה של עקרת הבית הנוצריה. זו סיפרה, כי אכן ילד יהודי הוא, קובוס שמו, שאביו נרצח ואמו, תמרה שמה, היא ילידת קאזיאן. אחיה של תמרה, ישראל יחילצ'יק, הביא אליה את הילד. אמרתי בלבי: האיכרים הללו ממשיכים לעבד שדותיהם, חיים את חייהם כאילו לא קרה דבר ואינם מרגישים במחסור. הפרטיזנים הרוסים שולטים כאן הלכה למעשה. הלא יכולנו להחביא כאן את בני המשפחה...

גדוד הפרטיזנים גדל והתחלק לשני גדודים. מספר היהודים ביניהם גדל אף הוא. לעתים היו מגיעים "שליחים" מהגיטאות השונים לבחון את המצב. מאידך גיסא, קרה דבר לא יאומן: שוטרים יהודים מגיטו גלובוק עברו ביערות וקראו ליהודים לחזור לגיטו. ונמצא מי שנתפתה לחזור...

בסתיו 1942 חלה ארגעה בסביבה. את הגרמנים אין רואים ביערות ובכפרים. יהודים מתארחים אצל איכרים ידידים ומתנהגים כבני־חורין, אפילו מתחילים לשלוח את ידם במסחר. את יום המהפכה האוקטוברית של אותה שנה חגגו הפרטיזנים במצב־רוח עליז. גם במחנה היהודים ביער נערכה חגיגה עליזה, כשהקהל מטיב את לבו במאכל, משקה וריקודים.

מצור ומצוד של הגרמנים 1942

באחד הימים התגלגל אלינו בחור מהעיירה יוד, מוטקה פיניס שמו, שבא למסור לי פריסת שלום משני צעירים שהכרתי בווידז, שניהם בני עיירתו, אשר הצטרפו לפני לפרטיזנים. האחד, יענקלה, נפצע ברגלו באחת הפעולות. לפי דבריו, מתרכזים יהודים רבים ביער סוּחאבוֹרצ׳י ומצבם בד״כ משביע רצון. הם מתגוררים בבונקרים מסודרים ויש להם רובים די והותר. חברי הווידזאים הסכימו, שאלך עם מוטקה ליער ״שלו״ בכדי לבקר את חברי הפצוע ואולי אשיג שם רובה.

בדרכנו היו לי כמה פגישות בלתי צפויות. כך פגשתי לשמחתי כמה בחורים מדרויה, שסיפרו כי בגיטו ווידז נמצאים עדיין כמאה יהודים, ביניהם הרופא גינזבורג מסוונציאן. פרטיזנים, שהיו זקוקים לעזרתו, שלחו לקרוא לו שיבוא ליער, אך הוא לא האמין לשליחים המזויינים ופחד להילוות אליהם, עד אשר איימו עליו בנשקם.

את חברי יענקלה הפצוע פגשתי כשנסע בעגלה לבית החולים של הפרטיזנים. במשך היום היו לי בדרך עוד פגישות רצויות ובערב נקלעתי למסיבת־רעים פרטיזנית. לצלילי מפוחית רקדו הפרטיזנים עם בנות הכפרים. בקיצור, הרגשת בטחון שררה בכל מקום. כאילו אין יותר גרמנים.

אך לפתע — ידיעה מאיימת!! הגרמנים הקיפו את הסביבה ומתקדמים לתוך היער. כל חברי הפרטיזנים התפזרו בריצה לתפוס את נשקם ולהתארגן לקרב. נשארתי לבדי. זר הייתי בסביבה. לא הכרתי את הדרכים. בין־רגע החלטתי להגיע לכפר הקרוב ולדפוק על דלתו של איכר, שאולי יסכים להכניסני לביתו ללילה אחד.

בבית הראשון מבין כמאתיים בתי־הכפר, שדפקתי משום־מה על פתחו, הסכימו הבעל ואשתו בהיסוס־מה להכניסני. אך נכנסתי פנימה והנה פונה הבעל אל אשתו ב א י ד י ש ואומר לה להכין ארוחה לאורח... נס מן השמים! נקלעתי לביתם של זיסקה הנפח בעל־הזקן ז״ל ואשתו צירה־פאיה מהעיירה יוֹד. בשעה שאכלתי דגים טעימים, שהגישה האשה, סיפר לי האיש, שהוא עובד במקצועו בשביל הפרטיזנים ואיכרי הכפר ומצבו טוב. עליתי על משכבי מבלי לספר להם על המצור, כי בטחתי בפרטיזנים השולטים במצב.

בבוקר השכם השתררה המולת חרדה בכפר. הכל מפחדים מפני הגרמנים. לא יצאתי מפתח הבית. אם יהיה צורך לברוח — נברח יחד. זיסקה הכיר את שבילי היער. הם ארזו חבילות־מזון לשעת חירום. מדי פעם בפעם חלפו ברחוב פרטיזנים רכובים על סוסיהם.

כשהצצתי שוב מבעד לחלון ראיתי מרחוק שתי דמויות צועדות. האחד צולע, נאחז ברעהו ושניהם מתקדמים לאט. אשת הנפח, שהסתכלה בחלון, קראה בחרדה: ״אוי ואבוי! הצולע הוא חתני שלמה׳קה״. השנים, שנכנסו לבית, היו שלמה סרגוביץ, פצוע ברגלו, וחברי צבי איינהורן, שניהם מיוד. כמה פרטיזנים נכנסו הביתה בעקבותיהם. הגיע גם החובש של הפרטיזנים, שחבש את הפצועים.

אז סיפר שלמה׳קה מה שקרה להם.

שלמה׳קה, חברו צבי ועוד שני פרטיזנים יהודים ישבו בביתו של איכר כאשר לפתע הוקף הבית ע״י גרמנים. לא היה כל סיכוי לברוח. כל אחד הסתתר בפינה. כאשר שני גרמנים נכנסו לבית, ראה שלמה׳קה מפינתו את אקדחו של אחד הגרמנים מבצבץ מכיסו. בזריזות מופלאה קפץ, חטף את האקדח והספיק לירות בגרמני. חברו נמלט על נפשו. שני הבורחים ניצלו את מבוכת הגרמנים, קפצו דרך החלון והחלו רצים לכיוון היער. הגרמנים היורים פגעו ברגלו של שלמה׳קה, אך צבי איינהורן עזר לו להתחמק ליער. בזעמם הציתו הגרמנים את הבית על תושביו, כולל שני הפרטיזנים היהודים האחרים.

לפנות ערב נודע, שהגרמנים קרבים והולכים לכפר. הד היריות נשמע מקרוב. האיכרים ברובם שילחו את בהמותיהם וארזו חפציהם לנוס ליער. אנו, היהודים שברחנו ליער, העדפנו הפעם שלא להישאר יחדיו, אלא להתפזר ולהצטרף איש איש למשפחת איכרים. כך בליתי את הלילה בחברת משפחה כפרית, שצירפה אותי לארוחות. כל הלילה ירד שלג. רגלי קפאו מקור.

בבוקר השכם פגשתי את מוטקה פיניס ואתו עוד כמה יהודים. תוך כדי שיחה שמענו צעקותיהם של גרמנים: האלט! (עצור!). חיש מהר הצלחנו להסתתר מתחת לשיח עבות. השלג, שהוסיף לרדת, כיסה את השוחה וטישטש את עקבותינו. מרוב עייפות נרדמנו בו במקום. דומה, שכך עברה עלינו יממה כמעט. כאשר התעוררנו היו דמדומי בין הערביים ביער. כשיצאנו בזחילה מתחת לשיח נתגלו עקבות גרמנים וכלביהם, שחיפשונו בקרבת מקום אך לא גילו את המחבוא.

לפתע הבחנתי בקבוצת גרמנים מתקרבת. כולנו פתחנו במנוסה. היריות לא פגעו בנו. איכרים שנקלעו בדרכנו סיפרו, שהגרמנים שורפים את הכפרים, יורים בזקנים, נשים וטף, ואילו את הצעירים הם מובילים למחנות עבודה. הפרטיזנים אמנם ממשיכים להתקיפם, אך טוב נעשה אם עד אור הבוקר נסתלק מהיער הזה, בו הגרמנים ממשיכים במצוד.

תוך כדי התקדמות זהירה שמענו דיבור באידיש. ואולי מדברים גרמנית? לא! תודה לאל, לא. לשמחתנו פגשנו שוב את זיסקה הנפח, את אשתו ואיתם שלמה׳קה, צבי איינהורן וחברי מוטקה. בצעדים נמרצים התרחקנו ממקום הסכנה לכיוון יער סוחאבורצ׳י. שלמה׳קה הצולע לא פיגר. הנפח ואשתו היו משיגים אותנו בריצה קלה.

מסביב עלו להבות מכל עבר. השמים האדימו מהדליקות המרובות. קולות חרדה של נמלטים על נפשם עלו באזנינו מתוך החשיכה. צעדנו ללא שביל ודרך, אך שלמה׳קה התמצא בסביבה, הוא הציע לנו לסור לביתו הקרוב של אחד ממכריו, איכר טוב לב ועשיר. דפקנו על דלת ביתו וביקשנו לחם. בראותו אותנו הפציר בנו להסתלק, כי דקות ספורות לפני כן ביקרו גרמנים במקום.

הגענו בשלום ליער סוחאבורצ׳י. היינו קרובים לבונקרים של היהודים. מרחוק השגחנו בדמויות. האם שוב גרמנים? מוטקה ואני התקרבנו בזחילה. שמענו מדברים

אידיש. תודה לאל, ניצלנו, הגענו אל היהודים, שהיו שרויים בשלווה, כי לא ידעו בדיוק מה קרה בסביבה המרוחקת יותר.
עייפים ורצוצים מצאנו מקלט בבונקרים המסודרים והנוחים, שם נתקבלנו בארוחה טובה. שלמה'קה סרגוביץ וצבי איינהורן הם שהביאונו למקום מבטחים. כל הכבוד להם!

מחלקת פרטיזנים יהודים

בסוף 1942 התקבצו ביערות יהודים צעירים ואחרים בודדים מדרויה וממיור. בראש חבורת היהודים ביער עמד שלמה מוסין, מורה בעיר מולדתו דרויה, שנפל על משמרתו באותה סביבה. ניצולי הגיטו הפכו לפרטיזנים בערות מיניוכי שבאזור מיור. מלכתחילה נילוו אל יחידת הלוחמים בני משפחת פינצוב מבילדזואס — האם אסנת, הבת הניה ושני בנים אמיצי לב חיים ודוד, שהזכרתים (הבכור נפל באחת המערכות ואילו אחיו הצעיר היה לימים מפקד הגדוד היהודי והצטיין כאחד מגבורי המחתרת הפרטיזנית).
עוד שתי חבורות יהודים היו באיזור, האחת מורכבת מיהודי בילדזואס, השניה — מיהודי יוֹד. גם מחנה גדול של צוענים התמקם בשכנותנו. בשעה שהגרמנים היו מתקיפים יחידה פרטיזנית שכנה, היה נדמה לנו שהם יורים עלינו והיינו פותחים במנוסה. אכן עלה בידי האוייב לחסל את הבסיסים השכנים, ביניהם את מחנה יהודי בילדזואס. לאחר אחת ההתקפות נתקלנו ביער בצעירה וצעיר — בלומה ולייבקה, שהצטרפו לחבורה שלנו. לייבקה נפל באחת המערכות.

הגרמנים המשיכו להתחקות על עקבותינו ולארוב לנו. פעם, לפנות ערב, גילה לייבקה ווליאך בקרבת המחנה עקבות טריות בשלג של גרמנים. מיד ארזנו את צרורותינו והתחמקנו מהמקום. לפי התכנית צעדנו אותו לילה כ־30 ק"מ בכדי להגיע ליער מרוחק. לאחר צעידה קצרה שמענו יריות בסביבת המקום שעזבנו זה עתה. הסתערות הגרמנים איחרה לבוא.
פעם אחרת גילו אותנו הגרמנים ממרחק קצר. פתחנו במנוסה אך הגרמנים היו בעקבותינו. בעלי הרובים היו רצים אחרונים כשהם מחפים כלשהו במחוסרי הנשק הרצים ראשונים. לאחר כברת דרך נעצרנו, תפסנו עמדות, התחפרנו והסווינו את עצמנו וארבנו — רק בעלי הרובים, כמובן — לגרמנים הרודפים. תכסיס ההפתעה עלה יפה. פתחנו עליהם באש (רק חמשה כדורים כל אחד) וגרמנו להם אבדות. לאחר מכן קמנו והמשכנו לרוץ. באותה פעולה נפצע מפקדנו פצע קל ברגלו.

אותו חורף (1942/43) היינו נתונים במחסור קשה וסבלנו חרפת רעב. ימים רצופים התקיימנו על בליעת שלג ועל עשבים יבשים, שהיינו מחטטים ומגלים מתחת לשכבת השלג. פעם מצאנו פגר פרה, שנשתמר במצב די טוב הודות לכפור. חתכנו

מבשר הפרה מנות יום יום ואכלנו. גם לא נמנענו מאכילת פגרו של סוס. רק בימי שלג לא פחדנו לנוע לעבר הכפורים, כי העקבות טושטשו חיש־מהר ע״י השלג. אז היינו משיגים בכפרים מיצרכי מזון. אבל גם בימי המצוקה הקשים לא היה חסר מזון לפעוט קובוס שנדד אתנו עם אמו.

באחד מימי אפריל 1943 יצאנו כל בעלי הרובים לאחד הכפרים, סטאוורובה שמו, לשם השגת מיצרכי מזון. תפקידי היה להישאר ולעמוד על המשמר בחוץ, בעוד חברי שוהים בבית האיכר. לפתע עלה באזני קול צעדיהם הנמרצים של אנשי צבא. הזעקתי את הבחורים, שתפסו עמדות־יריה, עם כדור בקנה. עמדנו לפתוח באש אם אמנם הבאים הם אויבינו. צעקתי אל הבאים: מי אתם? התשובה היתה: פרטיזנים של סטאלין. גם הבאים לא ידעו מי ומי העומדים מולם. בנס נמנעה התנגשות דמים. למרבית השמחה, התברר שהיו אלה פרטיזנים מזויינים ומצויידים היטב בפיקודו של הקומיסר גוסיאב, שהוצנחו משטח רוסי אל מעבר לקוים.
הפרטיזנים התפלאו מאד כשפגשו חבורת פרטיזנים יהודים, השולטים יפה בשפה הרוסית. תפקידם היה לארגן גדודי פרטיזנים ולאמנם. המפקד היה מוכן ומזומן לספח אליו את כל בעל הנשק שבינינו, אך הוא דחה את התנאי שלנו לקבל לבסיס גם את האחרים, כולל האשה ובנה. לכן לא הצטרפנו.
חבורת פרטיזנים יהודים אחרת התארגנה בימים ההם ביזמתו ובפיקודו של לייבקה ווליאך מיודענו. זו הורכבה בעיקר מבחורי קאזיאן, שהתמקמו בסביבה המוכּרת להם היטב. בין ראשוני החבורה היו האחים ישראל ושלום אסתרוביץ ואחותם רבקה, לייבקה גרויסדורף, אשר ביצונסקי, האחים יוסף וברוך ליפשין, בעל הטורים האלה ואחרים. כמו כן הצטרפו ישראל יחילצ׳יק, שאחותו תמרה ובנה הפעוט קובוס בן השנה נילוו אליו. מספר אנשי חבורתנו הגיע אז ל־17 איש ואשה. בין המצטרפים הנוספים היו גם פסח הוכמן, רבקה ברכון, חיינה קוריצקי, שרה רבקה שטיין, וכן יעקב נוטקוביץ׳, שנפל במשימה פרטיזנית.
תחילה לא היו לנו אלא 6 רובים בלבד. בעלי הרובים היו מסיירים בסביבה מחשש להסתערות־פתע מצד הגרמנים, שידעו בערך את מקום מחבואנו. נקטנו בכל מיני תחבולות בכדי לטשטש את העקבות הברורים בשלג, שעלולים היו להסגירנו. מפני הסכנה לא היינו מדליקים מדורות אלא בלילות. אז אפשר היה לבשל ארוחות חמות, להתחמם ליד האש ולנקות את הבגדים ששרצו כנים.

ממיבצעיה של המחלקה היהודית

יש לייחד את הדיבור על מיבצעי המחלקה היהודית, שהזכרתי קודם. אנשיה היו ברובם יוצאי עיירות הסביבה כגון קאזיאן, ברסלאב, יוד, דרויה, דרויסק ועוד. לייבקה ווליאך מפקדנו נולד בחווה היהודית סטויאַצ׳סקי שליד סוונציאן. על

המחלקה היהודית הוטלו בעיקר תפקידים של שרותי־עזר בשביל מפקדת הבריגדה הפרטיזנית. היינו עורכים סיורים ביער מסביב לבסיס המפקדה ומקיימים את הקשר בין הפלוגות והגדודים המפוזרים על פני שטח נרחב. מלבד זה היינו חייבים לדאוג להשגת אספקה למטה הבריגדה, וכמובן, גם לעצמנו.

תוך כדי מילוי תפקידים משניים אלה היטלנו על עצמנו באורח בלתי רשמי תפקיד מיוחד: לנקום באיכרים שהשתתפו ברצח יהודים או שהסגירו למוות ניצולי־הטבח שנפלו לידיהם. רכוש יהודי היה מוסתר בבתיהם של איכרים, שהפכו מידידים לגרועים שבאויבינו.

לשם מילוי תפקיד זה התחילו אנשי המחלקה לעקוב אחרי איכרים, שהיו ראויים לגזר־דין מוות בעוון שפיכת דם יהודי. היה מנוי וגמור איתנו לבצע מעשי נקמה מדי יום ביומו, ליתר דיוק, מדי לילה. ערכנו תכנית מדוקדקת וקבענו לוח־זמנים ל"ביקורי לילה" בכפרים השונים. אין צורך לציין, שהדבר היה חייב להתבצע ללא ידיעתם של הפרטיזנים והמפקדים הלא־יהודים.

ברצוני לספר על שניים מבין עשרות המשימות שביצעה המחלקה היהודית.

באחד הכפרים ליד העיירה יוֹד התגורר איש משטרה, שמו היה וואנקה, שרצח במו ידיו יהודים לא מעטים תוך כדי שיתוף פעולה מתמיד עם הגרמנים. ימים אחדים לפני כן עמד וואנקה זה בראש חוליית שוטרים, שערכה מצוד על חוליית פרטיזנים יהודים, שהתמקמה בלילה בערמת שחת ונתגלתה ע"י איכר שהלשין. הפרטיזנים שלנו, למזלם, לא נתגלו והצליחו להתחמק מהמצוד.

חוליית הפרטיזנים, שפרצה בחצות לביתו של וואנקה, מצאה את האיש במיטתו. ציווינו על וו. להתלבש ולהוציא את כל הנשק שברשותו. כעבור שעה קלה היו ברשותנו כמה מקלעים ותחמושת בכמות ניכרת. אז ציווינו עליו לרתום את סוסו ולהעמיס על העגלה את כל מיצרכי המזון שבבית. וכך יצאנו איתו לדרך בכיוון ליער סוּחאבורצ'י.

כאשר האיר היום נוכח וואנקה לדעת שהוא שבוי בידי פרטיזנים יהודים ואז בוודאי הבין מה צפוי לו. בין הפרטיזנים הוא הכיר אישית את זלמן שקולניק. הרוצח התחיל להתחנן לפני זלמן שלא יפגעו בו, כי הוא "עזר ליהודים פעמים רבות". כשהגענו לעומק היער, נערך משפט. השופט היה מפקדנו לייבקה ווֹליאך. לאחר חקירה מפורטת נגזר דינו למוות. הפרטיזן לייבל ברנמוב, יליד העיירה יוֹד, הוציא לפועל את גזר הדין בו במקום. לעומת יסוריהם של היהודים שסבלו מידיו של השוטר־הרוצח, זכה הוא עצמו למוות קל.

משימה דומה אחרת בוצעה בידי חוליה, שהיתה מורכבת מהאחים ברוך ויוסף ליפשין מקאזיאן, אשר ביצונסקי מגובו־סוונציאן, צבי איינהורן מיוֹד ובעל הטורים האלה. הגענו בעגלה לבית שבקצה העיירה יוד ומצאנו את האיש המבוקש בביתו. היה זה איכר גוץ וגיבן בשם יאנצקי. האיכר נצטווה לרתום את עגלתו ולנסוע למקום שנראה לו. בדרך עברנו על פני כפר אחר, בו היה צורך להתעכב לשם השגת מיצרכי

מזון. הוטל עלי להמשיך ולנסוע בעגלתו של יאנצקי כמלווה יחיד ולהגיע איתו למקום בו בוצע גזר־הדין על וואנקה.
נשארתי, איפוא, לבדי עם רובה טעון וניצרה פתוחה מול האיכר, שהחזיק את המושכות. חששתי שהוא ינסה לברוח ולהתחמק בין עצי היער הסמוך. הסביבה לא היתה אז בטוחה כל כך. הגרמנים עדיין שלטו באיזור (אכן, כמה ימים מאוחר יותר נתפסו ונרצחו בסביבה שני צעירים מיוד: שלום מוניץ ושמחה שטיין ז״ל). שמרתי על יאנצקי כמה שעות עד שהגיעו אנשינו, שהספיקו בינתיים לחסל שני משתפי־פעולה אחרים. אז נערך משפטו של יאנצקי, שהואשם בין השאר באונס וברצח שתי אחיות מיוד. כמו כן הוא הואשם שהסגיר את מוטקה יפה ולאחר מכן תפס גם את בתו של יהודי זה. הנאשם הודה במקצת. לייבקה ווליאך גזר את דינו למוות.
מיבצעי המחלקה היהודית הנוקמת לא נשארו בגדר סוד. הדבר הגיע לידיעתם של מפקדי הבריגדה. מעשי הנקמה, שביצענו על דעת עצמנו, לא נראו בעיניהם. לא ארכו הימים והמחלקה היהודית פורקה. מאז ואילך השתתפו הפרטיזנים שלנו במיבצעים של היחידות השונות של הבריגדה.
ברצוני לספר עוד על התקפה שערכה היחידה שלנו על בסיס צבאי, שהשמירה עליו היתה בידי יחידות משמר לטיות. במהלך הקרב ערכו הלטים התקפת נגד והפרטיזנים היו נאלצים לסגת. הפלוגה השלישית, תוך כדי נסיגתה, השאירה בשדה פצוע — הפרטיזן היהודי קרסובסקי. פלוגתנו נתנה חיפוי־אש לנסיגת הפלוגה השלישית. תוך כדי חילופי היריות הגיע אלי בזחילה מפקד הפלוגה, רוסי בשם מישקה לוגינוב, ופקד עלי ועל פרטיזן בילורוסי לחזור על עקבותינו ולנסות להוציא את הפרטיזן הפצוע משדה הקרב. בשניות המעטות שעמדו לרשותי נפרדתי מחברי היהודים שהיו בקירבת־מקום, כי היה סיכוי מועט שאחזור חי מהמשימה.
בקפיצות התקדמתי אל המקום בו שכב הפרטיזן היהודי הפצוע. הפרטיזן הבילורוסי פיגר אחרי, עד שהפסיק להתקדם והסתתר בתעלה. בהמשך התקדמותי נתקלתי בסוס ועגלה של יחידה גרמנית. ליד העגלה שכב איכר, שעבד בשביל הגרמנים. בקירבת־מקום הבחנתי בפרטיזן היהודי הפצוע. בן־רגע התמצאתי במצב ופעלתי בהתאם לנתונים. אילצתי את האיכר לעזור לי להעמיס את הפצוע על עגלתו. מיד תפסתי את המושכות. הסוס הגרמני נענה והתחיל לדהור. בראותם מרחוק סוס גרמני ירו הפרטיזנים עלי ועל הסוס. בנס לא נפגעתי. אבל הסוס נפצע, פסק לרוץ וצעד לאט. מיד פגשתי את הפרטיזן משה מילוצ׳ין פצוע בידו. הגשתי לו עזרה ראשונה. כעבור דקות אחדות הגיעה אלינו חסיה ציפלביץ׳, פצועה קל ברגלה. לאחר שטיפלה בפצע שלה, הגישה עזרה לפרטיזן הפצוע ששכב על העגלה. כאשר הגענו בשלום לבסיס ראיתי, שמכנסי נקובים מכדורים. נפצעתי פצעים קלים מאוד ביד ימין.
למחרת היום נערך מיסדר. מפקד הגדוד סטרוקוב ומפקד הפלוגה לוגינוב סיפרו, שבעגלה שתפסתי והבאתי נמצאו מיסמכים חשובים של הגרמנים. הוענק לי אות־הצטיינות מטעם מפקדת הפרטיזנים.

ליובה יודין

פרקים אישיים מספר השואה

הבריחה מן הבור

...בצהרי היום סגרה עלינו טבעת אנשי הגסטאפו. הם חילקו אותנו לקבוצות בנות מאה איש והכניסו כל קבוצה למחסן תבואות. המרצחים אמרו, שכל כוונתם רק בדיקת התעודות ובערב נחזור לבתינו... אך היה בינינו יהודי ושמו זלמן שקולניק, שנמלט מגיטו יוד, שאת יהודיה רצחו ששה חדשים קודם לכן. זלמן צעק אלינו: "כאן תחזור עלינו פרשת יוד. הם יהרגו את כולנו!" דבריו חדרו לאזנינו. הנשים החלו לגנוח, הילדים — לבכות, ואילו הגברים האדוקים התעטפו בטליתות ואמרו תפילת וידוי.

לפנות ערב הוציאו אותנו החוצה. כדור השמש ניראה לנו אדום כדם, השמים להטו כאש. שעתנו האחרונה הגיעה. הרוצחים ציוו עלינו להסתדר בארבעה טורים והובילו אותנו אל רחבת השוק שמחוץ לגיטו, שם הוכרחנו לשבת על הארץ כפופי ראש. אוקראינים חמושים ברובים, רבים מהם מכרים שלנו, שמרו עלינו.

איתנו נמצא צעיר ממיור, נמוך קומה ורזה, יצחק ארון שמו. הוא היה מורה ונחשב לאדם פיקח. כאשר ראה כי אפסו כל הקצין, נגע יצחק בשכנו מימינו בלאט ואמר לו בלחישה ומבלי להרים ראש, שימסור לשכנו, ושכנו לשכנו וכן הלאה, כי בשעה שתבוא הפקודה לקום — נקום כולנו כאיש אחד ונברח כל אחד לעברו. כך עברה ההודעה מפה לאוזן בלחישה מבלי שהשומרים הרגישו בכך.

אנו נועדנו להיות בקבוצה השניה המובלת לטבח. ביער קרוקובקה הסמוך נאלצו איכרים לחפור בור רחב ועמוק. כיוון שרבים מהקבוצה הראשונה הצליחו להימלט, החליטו מרצחי הגסטאפו להכניס אותנו בקבוצות של עשרה למשאית ולהוביל אותנו אל אותו בור. אך כאשר נצטווינו לעלות על המשאיות — מיד נשאנו רגלינו והתחלנו לברוח. הגרמנים פתחו ביריות. האוויר נתמלא עשן אבק שריפה. רצתי לאן שנשאוני רגלי. רצתי בקווי זיג־זג, נפלתי וקמתי והמשכתי לרוץ. בקרבתי רצו עוד שבעה יהודים, ששה בחורים ובחורה.

לפתע ראינו, כי טבעת אנשי הגסטאפו סוגרת עלינו. החלטנו לרוץ לעבר האגם. המרצחים נשארו עומדים על הכביש והמשיכו לירות לעברנו, אך בדרך נס לא פגעו בנו. אלה בינינו שידעו לשחות קפצו לאגם. אך כוחותיהם אפסו מהר והם החלו לטבוע. כל עוד נפשם בקרבם חזרו לחוף. עמדנו אובדי עצות על סף המוות. אך

הרצון לחיות היה כה גדול וחזק עד כי הרגשתי, כי יעלה בידי להתגבר על כל מי שיעמוד בדרכי.
חיש מהר החלטנו להתפזר ולנסות, כל אחד בנפרד, לפרוץ את טבעת הגרמנים ולהימלט. רצתי מבלי לדעת כיצד יש כוח ברגלי. הכדורים נפלו סביבי כברד. רצתי, נפלתי, קמתי, המשכתי לרוץ עד אשר נוכחתי כי נותרתי לבדי. ובכן, הצלחתי להימלט מציפורני המרצחים.
אבל עתה לאן אוכל לברוח ? פחדתי לפנות לביתו של אחד ה"גויים" הכפריים. אבל העיקר היה אותה שעה להסתתר ולהסתיר את פני היהודיים מפני האיכרים בשדות. קטפתי זר פרחים ענק והסתרתי בו את פני. כך עברתי על פני שדות. רבים ודאי הכירוני אך לא נגעו בי לרעה. כך הגענו לחוף נחל מיזיצה. נשכבתי בין השיחים וכיסיתי עצמי בצרור הפרחים.
בשוכבי הצמדתי את אוזני לאדמה. דומה היה, שאזני שומעות את גניחת הגוססים ואת אנקת הפצועים הקבורים חיים בתוך הבור. כך ירד עלי הלילה הראשון בחוץ. דממה שררה סביב. האוויר היה ספוג דם. חשתי כאילו נשמות המעונים מרחפות מעלי. רגע קט חשבתי כי גם אני אחת מהן, אך הרגשתי שנשארתי בחיים. אז אמרתי בלבי : לאן אלך כעת ? הרי אין לי זכות לחיות תחת השמש מפני שנולדתי יהודיה. פניתי בתפילה אל האלוקים : "אנא, רבונו של עולם, היצלתני מכדורי הגרמנים, עזרני נא גם להבא כדי שאמשיך לחיות ואזכה לראות נקמה באויבי עמך".
קמתי בלאט והתחלתי לצעוד לעבר היער. מצאתי עץ אשוח גדול ועבות. מתחת לאשוח, שענפיו התחתונים נגעו באדמה, שורה אפלולית אפילו בשעות היום. מקום זה מצא חן בעיני לעשותו לי מקום מחבוא. מענפים רבים עשיתי לי מעין אוהל זעיר מתחת לאשוח. זחלתי לתוך מאורתי, כסיתי את הפתח. כך שכבתי כמעט ללא תזוזה שלושה ימים ושלושה לילות.
בשעת הבריחה השלכתי את נעלי ואת אפודתי. רק שמלתי נשארה לגופי. הגשם ירד בלי הפוגה. רעדתי מקור. שיני נקשו. פחדתי לנשום, להתעטש ולהשתעל. נמלים ויתושים עקצו בי. כאן לא יכולתי להישאר לאורך ימים. ידעתי, שהגרמנים יבואו לחפש אחר יהודים. החלטתי ללכת אל היער שלנו, במרחק כ־7 ק"מ מאותו מקום.
בלב כבד קמתי ממשכבי. היתה שעת לילה מאוחרת. כל היקום נם את שנתו. פניתי לעבר היער. את בתי המגורים עקפתי מרחוק או עברתי על פניהם בזחילה. כאשר הגעתי למחוז חפצי כבר החל השחר לעלות. העצים עמדו בירקותם, הציפרים צייצו בעליצות. הכל שפע חיים. הטבע לא השתנה. אך לבי היה כבד כעופרת. מחשבות על גורל העם היהודי לא הירפו ממני. כתוצאה מהרהורי התחזק בי הבטחון כי אשאר בחיים. בכל להט נשמתי שאפתי להמשיך ולחיות. לא יתכן שנשארתי לבדי בחיים מכל היהודים. ישנם בוודאי עוד יהודים בעולם.
התעוררתי מהרהורי ופניתי למצוא לי מקום מסתור. תוך כדי כך נזכרתי, כי במקומות אלה הייתי משחקת במחבואים עם אחי, אחיותי וחברותי. כאן היינו

מלקטים גרגירי־יער ופטריות. הייתי רעבה. בתקופת אביב זו עדיין לא היה שום פרי ביער. מאין יבוא עזרי ?

ידיד מתנכר

לפתע נזכרתי בשומר היער מארוז. משפחתנו היתה מיודדת איתו ועם בני ביתו. לעתים קרובות היה בא לבקרנו ואז היינו מכבדים אותו במאכל ובמשקה. ביתו היה בודד בקצה היער. החלטתי ללכת אליו, אולי ירחם עלי ויתן לי פרוסת לחם.

מחלונות ביתו לא היבהב כל אור. כל בני הבית ישנים מזמן. דפקתי על החלון ואמרתי : ״פאניה מארוז, זו אני, בתו של מושקה. אנא, פתחי לי. באתי לבקש פרוסת לחם״. חלפו רגעים ארוכים עד ששמעתי את קולו של מארוז אומר לאשתו : ״אל תפתחי ! ! אסור לפתוח ליהודים. אסור לתת להם לחם. ולא — יהרגו אותנו״.

כאשר שמעתי זאת — התכווץ לבי בקרבי. אנשים אלה, אשר פעם היינו כה מכובדים בעיניהם, מסרבים עתה לפתוח לי את דלת ביתם. הגשם הוסיף לרדת. רעדתי מקור. פניתי משם מבלי לדעת לאן יוליכוני רגלי. לא יכולתי לחזור ליער, כי בחשכה לא הייתי מוצאת את מקום מחבואי. עלי לחכות לאור היום. אבל אנה אטיל את עצמי בינתיים ? ירדתי לגדת הנחל, שם גיליתי מחסן של פשתן בלתי־מעובד. באחת הערמות פרצתי מעין מאורה וחדרתי לתוכה. בצורה כזו התחממתי. אף כי פחדתי להירדם — חטפתי תנומה. אימה נפלה עלי כאשר התעוררתי לאור היום. החלטתי שאסור להישאר כאן.

יצאתי ממקום מחבואי ושתיתי לרוויה ממימי הנחל הצלולים. אז החלטתי לחזור לביתו של מארוז. בשעות היום אמצא אותו ואת אשתו בחוץ. כאשר יראוני במצבי, קרוב לוודאי שיתנו לי פרוסת לחם.

ואכן שניהם נמצאו בגינה והישקו את הערוגות. התקרבתי אליהם וברכתים לשלום בפולנית. הם הביטו בי מבוהלים ולא ענו על ברכתי. ״פאניה מארוז, האינך מכיר אותי״ — אמרתי אליו — ״אני בתו של מושקה״. מארוז החל להצטלב ולגמגם את הפסוק ״בשם האב, הבן ורוח הקודש״. אמרתי שאינני באה מעולם האמת. אני אדם חי עדיין ובאתי לבקש פרוסת לחם. ארבעה ימים לא בא אוכל אל פי.

מארוז הביט בי ושוב הצטלב.

— לא יתכן. את כל היהודים כבר הרגו, אף אחד לא נשאר בחיים.

— עיניך רואות, כי בכל זאת אני בחיים. רחם עלי, תן לי פרוסת לחם.

— אסור לנו. כל הנותן לחם ליהודי דינו דין מוות. על כל היהודים למות — הם שונאינו.

— אתה מאמין לזה, מארוז ?

— אינני יודע... אני מפחד...

— אין לך מה לפחד. איש איננו רואה אותנו. מי ילשין עליך ? רחם נא עלי והאלוקים ישלם לך כגמולך הטוב״.

לאחר רגע של היסוס ציווה מארוז על אשתו להביא פרוסת לחם. האשה חזרה מהבית וזרקה לרגלי פרוסת לחם קטנה. לבי התכווץ מחרפה. תחילה לא רציתי להרים את הלחם. גאוותי לא נתנה לי לעשות זאת. אבל אם אסרב לקחת את הלחם — הם עלולים לדקרני בקלשונותיהם מכעס. ללא דברים הרמתי את הפרוסה והסתלקתי מהר.

למזלי הגעתי בשלום למאורתי. שם אכלתי פירור אחר פירור. לא הרגשתי בו כל טעם. דומה היה, כי לא בא אל קרבי. יאוש תקף אותי. הנגזר עלי למות ברעב? אך שמעתי קול עונה בקרבי: אל תתיאשי מן הרחמים. כל זמן שנשמה באפך עוד תחיי ותראי בנקמה על שונאינו.

עתה פחדתי לצאת ולבקש לחם. כך שכבתי ימים רבים מבלי שיבוא אוכל אל פי. בלילות הייתי יוצאת לשתות מים ולשאוף אויר צח. אך הרעב הכריחני לנסות וללכת לכפר בקצהו האחר של היער. כאשר התקרבתי לכפר גוריאט פתחו הכלבים בנביחות מחרישות אזניים. דפקתי על בתים רבים, אך איש לא פתח לי להוציא פרוסת לחם. חזרתי ליער כלעומת שבאתי.

אז התעוררה בי תשוקה עזה לפגוש יהודי, להיווכח שאינני היהודיה היחידה שנשארה בחיים. משום מה יצאתי לחפש יהודים במחסני הפשתה העזובים. באפלה מיששתי את הקירות וקראתי בקול: "הנמצא פה יהודי? ענו לי, אל תפחדו. גם אני יהודיה. אנא, ענו לי, אל תפחדו". אך איש לא ענה. כל חיפושי היו לשווא.

כך חלפו עלי כארבעה שבועות. היה זה ממש נס, שרגלי עדיין יכלו לשאת את גופי המדולדל. כאשר הבטתי בפני במים, ניראו לי פני כפני מת. כך לא יכול המצב להימשך. עלי להשיג מזון. אז עלה בי הרעיון לנסות את מזלי אצל משפחת קאשקור בכפר אלכסנדרובה.

ראש המשפחה היה רופא וטרינרי, שהיה מעבד גם חלקת אדמה באמצעות פועלים שכירים. אשתו היתה בעלת לב חם ורגיש ואנחנו היינו ידידים. לא רציתי לדפוק על פתח ביתם בלילה. הסתובבתי ליד היער עד עלות השחר. אז דפקתי על זגוגית חדר המיטות וקראתי: "פאני קאשקורובה, פתחי לי". לאחר רגע קט נפתחה הדלת. כאשר ראתה אותי בשמלתי הרקובה והקרועה, כשגופי העירום מבצבץ בין הקרעים, בשערותי הפרועות וברגלי היחפות והפצועות — פרצה בבכי, ובחבקה אותי אמרה: "ילדתי המסכנה, כיצד נשארת בחיים?" ראיתי כי היא מרחמת עלי ודמעותיה כנות. מיד החלה לחקור אותי מי מהיהודים מכריה נשארו בחיים. במיוחד שאלה למשפחת יוסף־זאב מוניץ מטומילובה, משפחה מכובדת ביותר בסביבה. לא ידעתי מה עלה בגורלם. אז שאלתי אותה מה היא יודעת על יהודים אחרים. אף היא לא ידעה.

— לא ראיתי איש, בתי היקרה. ברצון הייתי מכניסך לביתנו, אך יודעת אַת כי מסוכן הדבר לכולנו. בבית נמצאים תמיד אנשים זרים. אך אל יפול רוחך. האמיני כי לא יארך עוד הזמן עד יום השחרור. הגרמנים סובלים מפלות. אזרי אומץ לסבול והשתדלי להחזיק מעמד.

אבן נגולה מעל לבי בשמעי דברי ניחומים. בכל זאת קיים עוד אדם בעולם. ביקשתי ממנה לתת לי פת לחם בטרם אחזור ליער. חיש־מהר חזרה והביאה ככר־לחם גדולה, בקבוק חלב וחפיסת חמאה. אחר כך הורידה מעליית־הגג מעיל פרווה ישן ומטפחת ראש. בטרם נפרדנו אמרה לי שאוכל לחזור אליה אבל רק בלילות. הודיתי לה מקרב לב.

חזרתי עם רכושי היקר ליער. בעיקר שמחתי לפרווה. התכנסתי לתוך מאורתי. באצבע מרחתי חמאה על הלחם והתחלתי לאכול פירור אחר פירור. מעולם לא טעמתי טעם נפלא כזה בלחם. חסתי לאכול אותו בנגיסות גסות. כך היתה לי תעסוקה במשך ימים ארוכים. את החלב ליקקתי בלשוני טיפה אחר טיפה.

כעבור שבועיים החלטתי לגשת שוב לביתה של קאשקורובה. שני נסיונות נכשלו. אך הרחקתי מספר צעדים ממקום מחבואי, שמעתי צעקות ומטר כדורים. מהרתי לשכב ולהסתתר. שמעתי טירטור מכונית מתרחקת. לא ידעתי את סיבת היריות, אך פחדתי להמשיך בדרך וזחלתי חזרה לתוך מאורתי. כעבור כמה ימים העזתי שוב לצאת לדרך. כשהתקרבתי לבית משפחת קאשקורוב ראיתי אור גדול בבית וקולות רבים בקעו משם. ודאי ידידים התארחו אצלם. חזרתי על עקבותי.

לילה אחד חשבתי אולי אנסה לצאת ממאורתי לאור השמש. כבר מזמן שלא ראיתי את הטבע לאור היום. גמרתי אומר לצאת למחרת.

היה יום יפה. השמש זרחה, הציפרים צייצו. חום השמש חדר אל עצמותי וחימם את גופי הרטוב. הרגשתי שאני חוזרת לחיים. מי יתן ואוכל תמיד לטייל חפשית תחת השמש, הרהרתי בלבי. הנה שמתי לב כי מצויים כבר תותי־הבר הגדלים ביער. התחלתי ללקטם. אחד שמתי לפה, אחד לבקבוק הריק לסירוגין.

פתאום תפש אותי מישהו בזרועי. היה זה אנטוני פאלצ'ק, איכר פשוט מווילנובה, שלעתים היה רועה עדר בקר. נאבקתי עמו והשתדלתי להיחלץ מידיו, אך הוא החזיקני ביד־ברזל ולא הירפה. מאמצי היו לשווא. לבי פירכס בקרבי כיונה לכודה. פחדתי נורא. אך אנטוני החל לדבר אלי בלשון רכה.

— אל תפחדי, אינני מתכוון לעשות לך כל רע.

— מה אתה רוצה ממני ? שאלתי.

— רציתי לשאול אם יודעת את על יהודים שנמלטו.

— אינני יודעת דבר. לא ראיתי יהודי מאז שנמלטתי. אך אולי אתה ראית או שמעת ?

— לא ראיתי, אך שמעתי שבלומה ממיור מסתתרת ביער. שמעתי שעוד יהודים מסתתרים. אך לא אוכל לומר לך היכן הם. אינני יודע.

— ואתה מוכן לעזור לי ? שאלתי.

— אינני יודע. אה, אתם היהודים מסכנים אתם. מה יועיל שברחתם מן המוות ? מה תעשו ביער בבוא החורף ? הרי תמותו ברעב ותקפאו בכפור.

דבריו הכבידו על הלב. "אלוקינו שבשמים יעזור לנו — עניתי לו". אז עזב אותי לנפשי והלך לו.

חזרה לגיטו

בשבועות הבאים מצאתי לי די מזון בשדות, בגינות וביער. קטפתי שיבלי חיטה ואכלתי את הגרעינים. בגינות מצאתי ירקות, ביער — פירות־בר. דאגה למזון לא היתה עוד.

אך עתה גברו געגועי לראות פני יהודי. כשל כוחי מסבל הבדידות. רציתי לדבר אל יהודי, לחיות בין יהודים. וכך, לאחר עשרה שבועות של בדידות ביער, גמלה בלבי החלטה להגיע לגיטו ווידז, שם נמצא בן דודי שלמה גולדין. עיר זו נמצאת במרחק כ־150 ק"מ ממיור.

בוקר אחד רחצתי את פני, העברתי אצבעותי בשערי הפרוע, היטבתי את מטפחתי לראשי ושמתי פעמי לעבר ווידז. הלכתי דרך שדות ויערות. ילדים ברחו מפני. מרחוק ראוני איכרים. למזלי לא נגע בי איש לרעה. אינני זוכרת כמה ימים ולילות ארכה לי הדרך. אך הזמן חלף מהר. מזון נמצא לי בדרך. צעדתי במרץ כשמטרה אחת לנגד עיני: להימצא בין יהודים.

הגעתי לווידז ונעמדתי לפני שער הגיטו. השוטר לא הסגירני לגרמנים אלא הלך וקרא ליהודי ה"יודנראט", שהכניסוני לתוך הגיטו. קשה לתאר את אשר התרחש כאשר הופעתי לפני משפחת בן־דודי. כולם פרצו בבכי ונפלו על צווארי לחבקני. לי לא היו דמעות.

לאחר שנרגעו במקצת, הביאו מים חמים לרחוץ את בשרי, שלא ידע טעמם של מים חמים וסבון זה יותר מעשרה שבועות. לבשתי בגדים אחרים ונעלתי נעליים לרגלי. אך לאחר שאכלתי סעודת בני־אדם, נזל המזון ונשפך מבני־מעי, אשר נגמלו מפעולת עיכול. נפלתי למשכב.

קרובי המשפחה העלוני לעליית־הגג והקימו מחיצה סביבי בכדי שלא יגלוני הגרמנים, כי אדם חולה בגיטו היה נידון למוות. שכבתי למעלה משבועיים ימים במצב קשה. מדי פעם היה עולה אחד מהם להביא דבר מאכל או תרופה. לאחר פרק זמן התחלתי לשוב לאיתני ולקבל צורת אדם נורמלי.

אז התעוררה הבעיה מה לעשות בי. היה עלי לצאת לעבודה, כי אדם בלי עבודה חייו תלויים לו מנגד. הוחלט להכניסני לבית־המלאכה לתפירה, שם עבדו נשים בתפירת בגדים בשביל הגרמנים. מלאכה זו ידעתי ולא התקשיתי להתרגל לעבודה. כך באתי במגע עם הנוער היהודי בגיטו ווידז.

כאשר הייתי מספרת מה שעבר עלי ביער, אמרו לי כולם פה אחד כי שטות עשיתי שעזבתי את היער. כאן המצב חמור יותר מאשר היה בגיטו מיור. בגיטו זה כבר נעשו כמה מעשי־טבח ונרצחו מאות יהודים. איש אינו יודע מה ילד יום. ואילו ביער אפשר להסתתר. הסברתי שלא יכולתי להחזיק מעמד בבדידות הנוראה. אך כולם

עמדו על דעתם. אחדים שאלוני אם מכירה אני היטב את השדות והיערות בסביבה ואם אדע את הדרך לאותו מקום. תשובתי היתה חיובית.
לא עברו ימים רבים ונוכחתי לדעת, כי חברותי אמנם צדקו. התליינים הגרמנים היו נכנסים יום יום לבית־המלאכה צווחים, מקללים בגסות ומכים ברצחנות את הנשים. באחד הימים התנפל גם עלי אחד הגרמנים, שצעק עלי שאני עובדת לאט מדי, והיכני מכות רצח, עד כי נשארתי שרועה על הרצפה. אז אמרתי בלבי, שאכן מוטב היה להישאר ביער. החלטתי לברוח. לא גיליתי את הדבר לאיש.
בליל חשיכה יצאנו בחשאי חמישה מהגיטו — שני בחורים ושלוש בחורות, אני ביניהן. הבחורים קנו רובים מידי השומרים האוקראינים. לקחנו צידה לדרך ופנינו לחומת הגיטו. כצללים חלפנו ליד קירות הבתים בזחילה. אך הכלבים הרגישו בנו. ברד של יריות ניתך לעברנו. התפזרנו ופתחנו במרוצה. בעודי מנסה להימלט פגע כדור באחורי וקרע בבשרי. לא נעצרתי לטפל בפצע. הצלחתי להימלט. אך באפלה לא פגשתי איש מחברי ולא ידעתי מה אירע להם. כשהתרחקתי לתוך היער, נעצרתי וטיפלתי בפצע. שמתי עליו עשבים מסויימים, כדרך האיכרים, וחבשתיו בקרעי שמלתי.

חזרה ליער

ושוב נדודים בשדות וביערות. ימים ולילות צעדתי עד שהגעתי ליער שלנו. באורח פלא גיליתי את מאורתי עומדת על תילה. שוב התכנסתי לתוכה. אך הפעם הייתי יוצאת בשעות היום ללקט פטריות וגרגירי־יער.
יום אחד, בהיותי יושבת שפופה וחבויה למחצה תחת שיח ומלקטת תותי־בר, עבר לידי בריצה בן־אדם מזוקן ותרמיל על שכמו. יהודי או צועני? — דיברתי אל עצמי בקול נמוך. האיש לא שמע את קולי והמשיך בדרכו, ואני פחדתי להתחקות אחריו. אך האיש לא הרחיק בדרכו ושב על עקבותיו. כפי הנראה, הגיע לאזניו קול דברי. הוא הביט סביבו ואמר כאילו לעצמו: "נדמה, ששמעתי קול יהודי". כאשר שמעתיו מדבר אידיש, קפץ לבי משמחה. לא האמנתי למראה עיני.
יצאתי ממחבואי ועניתי בגימגום: "כן זו אני שדיברתי... מי אתה?" לא הכרתיו כי נשתנו פניו. "אני יענקלה קמשניק" — ענה לי. היה זה היהודי הראשון מאנשי מיור שפגשתי. מהשמים ממש נשלח אלי.
יענקלה היה בקבוצה הראשונה שנלקחה מגיטו מיור לטבח. הם הובלו לטבח לקול נגינת תזמורת. הגרמנים פקדו עליהם לשיר. היהודים פתחו בשירת "התקוה". כעשרים צעירים, ויענקלה ביניהם, ברחו לפני שהגיע תורם להתפשט. הוא נותר לבדו "ועתה אני מסתתר בווילנובה אצל האיכר סטניסלאוו קאזקוביץ" — סיים את סיפורו. בלילה הוא מסתתר בעליית־הגג של בית־המרחץ, וביום צץ הוא יוצא ליער. לשמחתי נודע לי מפיו, שבלומה גולדין, שכנתי וקרובתי ממיור, נשארה בחיים והיא מסתתרת ביער.

עתה הלכנו יחד למקום ששם עשויים היינו לפגוש את בלומה. בצהרי היום הגענו למקום. לאושרי פגשנו את בלומה. ראיתי לפני שלד־אדם ממש. נפלנו אשה על צוואר רעותה בקריאות נרגשות. סיפרנו אשה לרעותה כיצד ניצלנו. הסיפורים דומים למדי.

בעוד שלושתנו יושבים בין השיחים ומשוחחים הגיע למקום עדר בקר. הרועים השגיחו בנו וצעקו: "זשידי, זשידי!!" ברחנו איש לעברו. הסתתרתי במאורתי עד יעבור זעם. כעבור שעתיים שמעתי צעקות ויריות ביער. כנראה, באו לחפש אחרינו. לפנות ערב, כאשר פסקו הקולות, יצאתי לחפש אחר בלומה ויענקלה. כל הלילה חיפשתי ולא מצאתי נפש חיה. בלילה הבא שוב חיפשתי. כל כך השתוקקתי לראותם שוב. לפנות בוקר חזרתי למאורתי ונרדמתי. והנה חלמתי חלום. בחלומי ראיתי שני נשרים יורדים מן השמים ופורשים כנפיים מעלי. הנשרים קוראים לי: "שבי על כנפינו — נביא אותך לחוף מבטחים".

הקיצותי ונפעמתי מאד. מה יכול להיות פשר החלום? שמא אמצא שוב את בלומה ויענקלה?

ביום השלישי לפרידתנו פסקו היריות והחיפושים. החלטתי ללכת לפנות ערב אל המקום שבו נידברנו להיפגש לאחר ניתוק מגע. כאשר התקרבתי לקצה היער ראיתי מרחוק את מארוז קוצר שחת. פחדתי מפניו והחלטתי לחזור על עקבותי עד שיחשיך. כאשר סרתי לצד האחר ראיתי מרחוק שני גברים לבושי שחורים, הצועדים בזהירות מעץ לעץ, כאילו הם מחפשים משהו. חששתי שאלה שוטרים גרמנים המחפשים אחר יהודים. התחלתי לברוח מפניהם. אך השניים הבחינו בי, והחלו רודפים אחרי. רצתי בכל כוחי אך הם התקרבו אלי. פתאום שמעתי אותם צועקים אלי באידיש: "שטיי! אנטלויף נישט!" (עמדי! אל תברחי!). תחילה חששתי אולי היו הצעקות בגרמנית. לכן הסתתרתי, עד ששמעתי בבירור את צליל שפת אידיש. יצאתי לקראתם, והנה אלה שני אחיה של בלומה.

אין בכוחי לתאר את גודל שמחתי והתרגשותי. הם היו בשבילי ממש כמלאכים מן השמים. אלה שני הנשרים שראיתי בחלומי.

קבוצת הניצולים ביער

שמעון ומאיר גולדין, אחיה של בליומה, היו גברים לאחר שרות צבאי בשעה שהובילום המרצחים לטבח בקבוצה הראשונה של יהודי מיור. שמעון היה נשוי ואב לארבעה ילדים. כאשר נוכחו לדעת לאן הם מובלים לקול צלילי תזמורת ושירה, קרא שמעון: "אחים, הבה נימלט ונראה נקמה בשונאינו". כולם פתחו בבריחה. לאחר הריצה הגורלית ניצלו ונתקבצו יחד כעשרים איש, ביניהם שני האחים אוסטרוב.

האחים יוסיק ושראליק היו שומרי יער אצל סוחר יערות יהודי עשיר בשם אייזנשטט.

לכן הכירו השניים את הסביבה היטב. הם הוליכו את קבוצת הניצולים ליער במרחק כשלושים ק"מ ממיור. שלא כיער שלנו, שהיה יבש ונוח, היה אותו יער מלא ביצות, כך שרגל אדם כמעט ולא דרכה שם. לכן בחרו האחים למחבוא את המקום הזה, שהיה בטוח ויבש יותר. שם בנו לעצמם ביקתה וחיו כמו "בני־אדם".

בקרבת מקום נמצא כפר פרבוסלבי, שתושביו התייחסו אל היהודים ביחס אנושי יותר. זקן הכפר, איגור שמו, היה אדם טוב־לב, אשר ציווה על אנשיו לעזור ליהודים ולא לרדוף אותם. כן אסר להלשין על היהודים המסתתרים ביער. וכל מי שיעיז להסגירם ישא עונשו מידי אנשי הכפר.

כיוון שבקבוצה היו גברים כהלכה, היה בכוחם להתפרץ בלילות לבתי איכרים ולדרוש מהם מיצרכי מזון. באופן כזה לא סבלו חרפת רעב ולכן היו נראים כבני אדם. כמו כן השיגו מזון ובעיקר בגדים מיהודי גיטו דרויה באמצעות איגור, שנסע למטרה זו והביא את המיצרכים.

לשמעון ומאיר נודע מפי האיכרים, כי אחותם בליומה מסתתרת ביער "שלנו" כיוון שקשה למצוא אדם בודד ביער כמחט בערימת קש. באה כל החבורה וחיפשו אחר בליומה במשך שישה שבועות, אך לא מצאו אותה. וכבר חשבו שהיא נהרגה. לאחר מכן חזרו ליער "שלהם", שם לא ריחפה סכנת כיתור ע"י גרמנים.

חדשים אחדים לאחר מכן באו שמעון ומאיר באחד הלילות לבקש מזון בכפר בקירבת היער שלנו ולא הספיקו לחזור לבסיסם עד אור הבוקר. באין ברירה נשארו ביער עד ערוב היום. לפתע שמעו בני־אדם משוחחים בקרבת מקום. הם התקדמו בזהירות לעבר הקולות, והנה גילו במקום את בליומה אחותם ואת יענקלה!! לשמחת האחים והאחות לא היה גבול. הם נפלו איש על צוואר רעהו בחיבוקים סוערים וקראו: "סוף סוף מצאנו אותך!". לאחר שנרגעו, שאלו את בליומה ויענקלה אם שמעו או ראו יהודים ביער. הם סיפרו להם עלי. אז יצאו האחים לחפש אחרי ומצאוני באופן כפי שסיפרתי.

כך חזרתי איתם אל המקום בו ציפו להם בליומה ויענקלה. כאשר בא הלילה העמיסו האחים על הגב את שקי המזון שאספו והתחלנו צועדים לעבר היער שלהם. לאחר צעידה ארוכה וקשה הגענו בשלום לביקתה שלהם.

קשה לתאר את השמחה וההתרגשות הגדולה כאשר החבורה ראתה אותי ואת יענקלה. התחבקנו, התנשקנו ובכינו איש על צוואר רעהו. מניה וביה ערכנו לראשונה מספד על הרוגי מיור ואמרנו קדיש בציבור. התפילה ריככה את הלבבות, שנעשו, כביכול, אדישים לכל. נוכחתי שלא יבש מקור דמעותי. לאחר מכן הודלקה מדורה, מול האש ייבשנו את בגדינו וחיממנו את הגוף. מסביב למדורה סיפרנו זה לזה את הקורות אותנו.

אז סיפרתי כי אני פצועה.׳ בליומה החלה לטפל בפצע, שהעלה מוגלה. לאחר מכן בישלה לי דייסה. היתה זו פעם ראשונה מאז בריחתי מווידז שאכלתי מזון מבושל, אך הדייסה גרמה לי שוב למחלת קיבה. כיוון שלא רצוי להשאיר אדם חולה בביקתה

הצפופה, הקימו לי סוכה כמקום משכב. כך שכבתי שלש יממות, כשבליומה סועדת אותי כל העת על "מיטת" חליי.

לאחר שחזרתי לאיתני, השתלבתי באורח החיים המשותפים של החבורה. אף כי האוכל והמים ניתנו במשורה והבקתה ביער היתה צרה, נראו חיים אלה בעיני כגן־עדן לעומת מה שהיה עד כה. יענקלה, בליומה ואני אמרנו, כי כבר זכינו לחצי גאולה. וזה היה ה"תפריט": בבוקר — פרוסת לחם ומים רותחים, בצהריים — דייסת קמח עם כמה פרוסות תפ"א, ובערב — תפ"א עם מים רותחים. המזון היה טעים לחיכי.

במשך היום נערכו התייעצויות ממושכות כיצד לנהוג ומה לעשות להבא. הגענו למסקנה שיש להשיג עוד כלי־נשק. מידי אחד האיכרים רכשנו שלושה רובים במטבעות הזהב אשר הביא אתו שאול נחמצין, שהצטרף לחבורה מאוחר יותר. לאחר מכן הצלחנו להשיג עוד רובים מאיכרים, שמסרום לידינו לאחר איומים בהוצאה להורג.

כאשר היו בידינו כעשרה רובים, התחלנו לחפש עוד יהודים מסתתרים על־מנת שיצטרפו אלינו. כך מצאנו את גרשון גולובצוב ואת מנחם שיינר. היינו מאושרים עם כל יהודי שנוסף עלינו. ראשית, מפני שמצאנו אותו בחיים, ושנית — עם כל אחד שנוסף גדל כוחנו.

נודע לנו מעשה נבלה שעשה ראש הכפר זאסטארינצי. ילד יהודי כבן עשר, שהצליח לברוח מגיטו מיורי, ביקש אצלו מחבוא. למראית־עין הסתירו בחצר ביתו, אך מיד הלך לקרוא לגרמנים, שרצחו את הילד. גמרנו אומר לנקום את נקמת הילד הקטן. כמה בחורים מחבורתנו באו לביתו בלילה, תפסוהו, פקדו עליו לעמוד כשפניו אל הקיר וירו בו. מעשה זה נודע חיש־מהר בכל הסביבה. כל ה"גויים" התחילו לפחד מפני היהודים וחדלו להסגירם מפחד נקמה.

לקראת החורף החלו ויכוחים מה לעשות. בחורף לא יכולנו להישאר במקום. עקבותינו בשלג היו מנחים את הגרמנים ישר לבקתה. מלבד זאת היה מי שאמר כי לא נוכל להחזיק מעמד בקור העז. אלה הביעו את רצונם להתחבא אצל איכרים. שמעון גולדין, שהיה למעשה ראש החבורה, טען שמוטב להישאר ביער, בקור ובחופש, מאשר בבית חם, בו מרחפת תמיד סכנה. כן טען, כי לאחר שהגרמנים יגלו יהודי אחד בביתו של איכר, יגרשו כל שאר האיכרים את היהודים מבתיהם באמצע החורף מפחד לחייהם. לכן הציע שמעון לחפש מקום חדש לתקופת החורף.

בעוד אנו מתווכחים בינינו, נודע דבר הכרוז, שהוציאו הגרמנים, בו ניסו לפתות את היהודים המסתתרים לבוא לגיטו גלובוק, בהבטיחם להם כי מעתה ואילך יוכלו לחיות בשלווה בגיטו. במשך שבועיים הורשו היהודים לצאת ולבוא בכפרים. האיכרים נדרשו לא לנגוע בהם לרעה.

אז החריף הויכוח בינינו אם כדאי ללכת לגיטו גלובוק או לא. אני הייתי בין הטוענים, שאסור לסמוך על הבטחות הנאצים. אך לא עלה בידינו לשכנע את אלה שהחליטו ללכת. ביניהם היו זוסקה שניידר, שבתי איידלמן, שבתי אסתרוב, יענקלה ולייבל.

שיחה בין אב לבנו

ר' יוסף לולינסקי היה שוחט בעיירה. קרוב לגיל שישים היה כאשר הגיע ליער, ואתו בנו הקטן ישראליק, כבן שבע. הוא ידע לחשב מתי ראש־חודש ומתי חלים מועדי ישראל. היה מזרז את הגברים להתפלל ולומר קדיש ומדריך את החבורה בעניני "אידישקייט".

ככל שהתקרב החורף היה הילד רועד מקור, אביו היה מאמצו אל לבו ומחממו בגופו. באחד הימים ההם שמעתי שיחה נוגעת ללב שהיתה ביניהם:

— מה אתה אומר, ישראליק? הנלך גם אנו לגיטו? הרי עוד מעט יבוא החורף ויהיה קר כל כך.

הילד הירהר קצת וענה:

— לא, אבא, אני עוד רוצה לחיות!

— גם אני רוצה לחיות, בני, אבל אני חושש, שכאן עלול אתה לקפוא בקור, ואילו בגיטו יהיה חם לשנינו.

— אבל אני עוד קטן ורוצה לחיות. בגיטו ודאי יהרגו את שנינו.

כך נשארו האב ובנו אתנו ביער.

ניצלנו את "חופשת" השבועיים שהגרמנים נתנו ליהודים המוזמנים לגיטו גלובוק וסיירנו בין הכפרים לאסוף מזון. הכפריים היו מתקהלים סביבנו משתוממים, שנשארו בחיים יהודים כה רבים. בהזדמנויות אלה, כשניתנה רשות לכפריים ולנו לדבר בחופשיות, סופר לנו, שהגרמנים החלו נוחלים מפלות בחזית ושוב אינם מתקדמים לקראת כיבוש תבל כולה. כך נודע לנו על הקרבות המרים בסטלינגרד, על הצטרפות אמריקה למלחמה ועוד ידיעות שעודדו את רוחנו והגבירו את הבטחון במפלת הנאצים.

כן נודע לנו, שיהודי כל עיירות הסביבה כבר הוצאו להורג, פרט ליהודים בגיטו גלובוק ובגיטו ווילנה. דבר זה הגביר את הסברה, שהנאצים מפתים את היהודים לצאת מהיערות על מנת לחסלם. את ה"שליחים" היהודים מטעם הגרמנים, שבאו לקרוא לנו לגלובוק, שילחנו מעל פנינו. אמרנו להם, שמוטב כי הם עצמם יישארו אתנו או שישלחו אחרים אלינו.

הגיעה השעה לחפש מקלט בטוח יותר לתקופת החורף. יוסיק וישראליק אמרו, כי הם מכירים יער רחוק, הידוע בשם "יער 77 האגמים". שבו טרם דרכה כף רגלו של אדם. זה יהיה מקום מבטחים.

עם משא כבד של שקי־מזון על הגב יצאנו ל"יער 77 האגמים". זו היתה דרך! עשרות פעמים שקעה הרגל בביצה. במאמצים הנואשים להוציא את הרגל — כששק כבד על הגב — אבדו הנעליים. כאשר הגענו סו"ס למקום בו אמרו יוסיק וישראליק לבנות ביקתה היינו כולנו סחוטים ממש. כולם פתחו בטענות נגדם על שהביאו אותנו למקום כזה. אלי קארוב איבד את עשתונותיו וזרק גרזן על יוסיק, אך למזלנו,

לא פגע בו. יוסף לולינסקי הזקן טען, כי מוטב לגור בבית־קברות. האחים לא הצליחו להרגיע את הרוטנים, שלא רצו לשמוע עוד וגמרו אומר לבקש מחבוא אצל האיכרים.
רק שמונה נשארנו ביער: שני האחים גולדין ובלומה אחותם, יוסיק וישראליק, חנה ציפלביץ', חיה־מינה ואני.
כשניגשנו להקים ביקתה נוכחנו לדעת שהדבר קשה ומסובך. בביצות גדלו רק עצים דקיקים. על סמך נסיוני הצעתי להשתמש בגושי אזוב. תחילה לעגו להצעה, אך לאחר מכן היא נתקבלה כדבר שיש בה ממש. המלאכה היתה עבודת פרך ממש. את הריצפה ריצפנו בגזעי אילנות דקים. אחר כך התחלנו להקים מהם מחיצות, שביניהן אמרנו לשים גושים של אזוב. באופן כזה היו אמורים להיבנות ארבעה קירות. כשבועיים עבדנו קשה ולא הספקנו להקים אלא שני קירות. בינתיים אזלו מיצרכי־המזון. תשושים מרעב ומעבודת פרך היינו נאלצים לצאת ולחפש מזון.
בכוחות האחרונים הגענו לאיזור וביקשנו רשות ללון לילה במתבן. התחפרנו בשחת ונרדמנו. שלוש יממות רצופות ישנתי בלי הפוגה. כל מאמציהם של חברי להעירני עלו בתוהו, עד כי אמרו נואש לחיי. כאשר סוף סוף התעוררתי היתה שמחתם כשמחה בעת שמצאוני ביער. על אף התרדמה הממושכת נשארתי תשושה. כוחותי עזבוני. בלכתנו נגררתי בקושי אחר בליומה, שתמכה בי.
חזרנו למקום המחבוא והמשכנו בהקמת הביקתה. בינתיים גבר הקור ואנחנו יחפים. מה טוב שהאחים יוסיק וישראליק גדלו בין איכרים. הם למדו לקלוע מקליפות־עץ סנדלים, שמרפדים אותן בסחבות. היו לנו, איפוא, סנדלים לרגלינו, לעומת זאת התקדמנו אך מעט בהקמת הביקתה. גושי האזוב היו קפואים. מישהו טען, שבתוך ביקתה שכזו לא יהיה חם יותר מאשר בחוץ. אבל שני האחים עמדו בשלהם והמשיכו בעבודה. היינו עוקרים גושי־אזוב, סוחטים את מימיהם הקרים ושמים שכבות שכבות בין המחיצות. כך השלמנו את שני הקירות הנותרים.
עתה עמדה בפנינו בעיית כיסוי הגג. לא היה פתרון אלא להשיג אלומות קש. יצאנו לכפר הקרוב לחפש קש. יום שלם צעדנו בביצות עד שהגענו לכפר קרוקי. כל אותו יום ירד שלג. נרטבנו עד לשד עצמותינו, אך היינו בטוחים שנמצא קש ולא ניתקל באנשים במזג אוויר כזה. קשה לתאר את המסע המפרך, עם אלומת־קש רטובה על הראש במשך יום ומחצית הלילה. כאשר הגענו לביקתה לא הרגשנו רעב מרוב עייפות יומיים עבדנו בכיסוי הגג. לאחר שנסתיימה המלאכה שכבנו לישון על גבי המדפים הצרים שבתוך הביקתה.
כאשר התעוררנו היה אור יום פרוש מסביב, אבל אינני בטוחה שהיה זה למחרת היום, יתכן שישנו כמה ימים רצופים. בביקתה שלט קור עז. היינו קפואים, הסחבות הרטובות שעל רגלינו קפאו והיו לגלידי קרח. בקושי יכולנו לעמוד על רגלינו. הדלקנו מדורה ונסינו לחמם את האברים הקפואים. מיצרכי המזון אזלו כמעט. שוב היינו מוכרחים לצאת לכפרים לתור אחר מזון.
ערב היציאה הסתכל שמעון גולדין בפני וראה בהם, בלי ספק, תשישות תהומית.

אז פנה אלי ואמר: "ליובה, אל תלכי אתנו הפעם. מוטב שתישארי יממה או יממה וחצי לבדך בביקתה". אכן הרגשתי, שכוחותי אזלו לחלוטין. לפני היציאה התפללנו בציבור, אמרנו קדיש וברכנו איש את רעהו לשלום. איחלתי לחברי שיחזרו בשלום.
נשארתי לבדי. מזג האוויר היה קשה. שלג כבד המשיך לרדת. המדורה בחוץ דעכה. נכנסתי לביקתה וקשרתי את ה"דלת" בחוט. חששתי שהשלג יכסה את הביקתה. שקעתי בהרהורים מרים. לפתע הרגשתי, שמישהו דוחף בדלת ומנסה לחדור פנימה. לא יכולתי לנחש מיהו המתפרץ עד ששמעתי יללת זאבים. נבהלתי מאד. רבונו של עולם, קראתי בקול תפילה, הצילני מחיות־טרף כשם שהצלתני מפריצי חיות בצורת בני־אדם. לאחר זמן מה הסתלקו הזאבים. המשכתי למלמל פסוקים מפסוקים שונים שעלו בראשי.
אור יום חלש החל לחדור לביקתה. גברה דריכותי לקראת שובם של חברי. התפללתי לבל יתעו בדרך מחמת השלג הכבד, שכיסה את היער סביב. עודי שקועה בהרהורים שמעתי לפתע מישהו שר שיר רוסי נודע. יצאתי לקראת הקול. מרחוק הכרתי את חברי הצועדים עם חבילות על הגב. אחד החבורה צעד בלי משא. ספרתי את ההולכים ונוכחתי שהאחד הוא איש נוסף לחבורה.
שמחתי מאד. בטוחה הייתי שעוד יהודי הצטרף אלינו. אבל היה זה חייל רוסי, שנפל בשבי הגרמני והצליח להימלט. בחורינו מצאוהו תועה לבדו ביער ולקחוהו אתם. אנטוליק היה שמו. מיד הודלקה מדורה להתחמם סביבה ולבשל על האש מרק אפונה לארוחת צהריים.
חלפו ימים. החורף עמד בתוקפו. הביצות קפאו, נעשה קל יותר לשוטט בסביבה. ניסינו להדליק מדורה בתוך הביקתה, אבל לא תמיד היה העשן יוצא החוצה דרך החור, שפתחנו בתקרת הקש. העשן חדר לעור בשרנו. העיניים האדימו. באין סבון לא הצלחנו לגרד את שכבת הפיח ע"י רחיצת הידיים בשלג רך. לעיתים היינו מרתיחים דלי מים ורוחצים עד כמה שניתן את אברי הגוף במים חמים. פלא, שאיש מאתנו לא הצטנן ממין "מרחץ" כזה בקור החורף.
לפני שנפרד מאתנו, אמר לנו ר' יוסף לולינסקי מתי חל נר ראשון של חנוכה. אותו יום ירד שלג כבד, שכיסה כמעט את פתח הביקתה. לביבות ונרות לא היו לנו, כך שניתן היה לציין את החג רק ע"י שירת שירי חנוכה. תוך כדי שירה עלה לפתע קול רשרוש ליד הביקתה וקנה של רובה נזדקר פנימה מבעד לפתח. נחרדנו! הגרמנים גילו אותנו?! ברגע ששמעון קפץ ממקומו, שמענו מישהו קורא מבחוץ: האם הבהלתי אתכם? למה אינכם מעמידים שומר בחוץ?
להפתעתנו הנעימה, היה זה יצחק ארון. לאחר שנרגענו מההתרגשות הרבה, סיפר יצחק, שיום וחצי חיפש עד שגילה את הביקתה. ועתה יש ידיעות חשובות בפיו: חברי חבורתנו לשעבר ויהודים אחרים מסתתרים בשני כפרים, אבל האיכרים מפחדים להסתירם יותר. עלינו לצאת מיד לדרך על מנת להביא את כולם ליער. מי צדק, איפוא, לפני שלושה חדשים? שאל שמעון את יצחק.

נכללתי בקבוצה שיצאה אל הכפר פופקוב. בלילה דפקנו על פתח ביתו של קונדראטי, איכר עני וטוב לב שהסתיר בביתו כמה מיהודי מיור, שנמלטו מגיטו גלובוק לאחר שנוכחו לדעת בטעותם הפטלית. לפני שיצאנו בדרך חזרה ליער התרחצנו בבית־המרחץ של האיכר על מנת להתפטר מהכנים והזוהמה שדבקו בנו. הגענו בשלום ל"ארמון החורף" שלנו, שמספר תושביו עלה עתה ל־12.
כשבועיים לאחר מכן הגיעו לבקתה יצחק ארון ואחותו גיטל, רייזל אנגל ואחיה שמואל. מראה פניהם ענה בהם, כי היו עדים או שמעו על מעשה זוועה מחריד. ואכן, היה בפיהם סיפור נורא. מעשה בשלושה בחורים חייטים, שהסתתרו בביתו של כפרי ושילמו למצילם בכספם ובעבודתם. לאחר שאזל כספם וסיימו תפירת בגדים רבים למשפחת האיכר, הסגירם האכזר לגרמנים. הרוצחים הנאצים הביאו את הבחורים, כפותים בידיהם ורגליהם, לככר מיור, ולעיני כפריים מהסביבה, שהוזעקו לחזות במחזה, חתכו אברים אברים מפניהם וגופם של הבחורים, שהוציאו את נשמתם בטהרה.

בגדוד הפרטיזנים

בחדשי ינואר 1943 עמד קור עז. חבורתנו מנתה 28 איש, כולל כמה חיילים רוסים, שברחו מהשבי. הידיעות על המפלות של הצבא הגרמני בחזיתות השונות עודדו אותנו, אך לעומת זאת נתרבו בשורות־איוב על חיסול גיטאות ורצח יהודים בהמוניהם. החלטנו לפתוח במעשי נקם נגד איכרים מרצחים.
המשכנו לשוטט ביערות ובכפרים ולחפש אחר יהודים ניצולי גיטו גלובוק. כך מצאנו את שלמה מוסין, חנן לייבל, חנה ולייבל ציפילביץ ובחורים אחדים מגיטו דיסנה. מספרנו עלה ל־40 יהודים, פרט לחיילים הרוסים. הביקתה לא הכילה את כולם. השינה בתוכה נקבעה לפי תור. מדי שעתיים היינו מתחלפים. רוב הזמן היינו מבלים בחוץ מסביב למדורה.
בינתיים הגיעו ידיעות מוסמכות על גדודי פרטיזנים המתמקמים ביערות קאזיאן ובמקומות אחרים. היה לנו יסוד להניח, שלא כל הפרטיזנים הם אוהבים ישראל. רצינו להקים גדוד פרטיזנים יהודי. לשם כך שלחנו משלחת למפקדת הפרטיזנים ביערות פלאטרובו.
שבועיים חיכינו בקוצר רוח עד שחזרו חברינו בשלום לאחר שעברו מרחק של 200 ק"מ בדרכים מסוכנות. לנו, הנשארים בביקתה, נמשך הזמן כנצח. בשובם סיפרו, שמפקד גדודי הפרטיזנים ע"ש ז'וקוב קיבלם בסבר פנים יפות וביקש תחילה לשמוע את קורות חייהם. הבחורים סיפרו את סיפוריהם האישיים על השמדת בני המשפחה ועל בריחתם מהטבח וסיימו בבקשה שיותן להם להקים גדוד פרטיזנים יהודי. הבקשה נתקבלה והמפקד הסכים למנות את אחד מקציניו למפקד הגדוד היהודי ולמאמנו. התפקיד הוטל על קצין רוסי בגיל 40, קריוונקו שמו, אדם משכיל ובעל מצפון.

התעודדנו מאד בשוב המשלחת יחד עם קריוונקו, שזכה לקבלת פנים לבבית ביותר. שעות רבות ישבנו מסביב למדורה ושמענו מפיו סקירה מפורטת על המצב בחזיתות המלחמה ועל פעילותה של המחתרת הפרטיזנית. הוא היה המקור המוסמך הראשון, שאישר את דבר השמדת היהודים ע״י הנאצים בכל מקום ומקום.
למחרת בבוקר החל מפקדנו באימונים. שמעון גולדין נתמנה על־ידו למפקד חולית־מודיעין בת ארבעה בחורים, שיצאו מיד לתפקידם והחלו לעקוב אחר תנועת יחידות הצבא הגרמני. האחרים החלו להתאמן ברובה. לאחר שבועיים ידענו להשתמש בנשק. הסיירים השיגו ידיעות מדויקות וחשובות.
הפעולה הראשונה של היחידה היהודית עלתה יפה. במארב, שהושם ליחידת צבא, נהרגו עשרות גרמנים, הושמדו מכוניות, והעיקר — לקחנו שלל של נשק ותחמושת. חיש־מהר נפוצה בסביבה הידיעה על גבורת הפרטיזנים היהודים. האיכרים העויינים נתקפו בפחד.

כאמור, החורף של שנת 1942/43 היה עז ביותר, הקור הגיע ל־40 מעלות. בגדים חמים לא היו לנו. פלא הוא כיצד החזקנו מעמד. סוף סוף הגיע האביב. החלה הפשרת השלגים. האוויר נעשה חם יותר, דבר שגרם להפשרת גלידי הקרח בקירות ביקתתנו, שהחלו נוטפים מים רבים. כיוון שכך אי אפשר היה יותר ללון בתוכה.
אבל קרה לנו דבר גרוע מזה. הפשרת השלגים הביאה אלינו זרמי מים, שהיו ספוגים זוהמה וצואת אדם. ממים אלה שתינו. מגיפת טיפוס הבהרות הפילה למשכב כמעט את כל החבורה, פרט לגיטל ארון, בליומה ושניים־שלושה בחורים. המצב היה בכי רע. אף אני חליתי.
היה צורך להקים בדחיפות ביקתה מיוחדת בכדי לבודד במקצת את החולים. מצבי היה קשה. מרוב חום איבדתי את ההכרה וראשי נתמלא הזיות. לפתע ואני בביתי בווילנובה. הורי, אחי ואחותי מסביבי. גם חברותי הטובות בביתי. ההזיות החיו, כביכול, את העבר היפה שאבד. מרוב שכיבה על הגב נפתח הפצע שבאחורי ונתמלא מוגלה. סבלתי כאבים נוראים עד כי ביקשתי את נפשי למות. שוב שקעתי בהזיות, אך הפעם עמדו מול עיני זוועות ההרג והעינויים.
תרופות לא היו בנמצא. הבריאים סיכנו את עצמם בחפשם אחר בקבוק חלב או כל מזון אחר. התרופה היחידה היו מטליות רטובות על המצח. שבועות אחדים שכבתי במצב קשה. לא פעם ראוני חברי כאילו שעת גסיסתי החלה. כאשר שמש הקיץ החלה לחמם את אברי התשושים חזרתי במקצת לאיתני, אבל לא החלמתי די הצורך.

שונאי יהודים בין הפרטיזנים

באחד הימים הגיע אלינו צעיר יהודי יליד דיסנה, כבן 17, משה׳לה כץ שמו. הוא ואחיו הסתתרו אצל איכר, שהסגירם לגרמנים לאחר שאזל כספם. שיירת הגרמנים,

שהובילה את האחים לעיירה הסמוכה בכדי להוציאם להורג בפומבי, נתקלה במארב הפרטיזנים. כמה חיילים נהרגו, אחרים ברחו ואחיו של משה'לה נהרג בחילופי היריות. לאחר נדודים והרפתקאות נקלע משה'לה לגדוד שלנו.
חלפו שבועות אחדים. הנער התאושש ולמד להשתמש ברובה. אז סיפר לקריוונקו את קורותיו. המפקד ניחמו כאב רחום והבטיח, שהאיכר האכזר שהסגירו יבוא על עונשו. במועד מאוחר יותר הסכים המפקד, שקבוצת חברינו, ומשה'לה ביניהם, תצא לביתו של אותו איכר. אך לרוע המזל לא מצאו בבית את האיכר המבוקש, אלא את אחיו. משה'לה ירה באיכר זה והרגו. הבחורים חזרו ליער במצב רוח מדוכדך.
למעשה זה היו תוצאות חמורות לכולנו. אלמנתו של האיכר התלוננה על רצח בעלה ה"חף מפשע" ע"י "בנדיטים יהודים" בפני מפקד גדוד ווטרוב, שקיים קשרים מסויימים עם המשפחה. מעשה ה"רצח" הרתיח את דמו של המפקד.
הגדוד של ווטרוב התמקם אז ביער סמוך לבסיס שלנו. בד"כ היינו מקיימים יחסים מצויינים עם אנשי גדוד זה. חוליית התצפית שלנו, שנחשבה לחוליית המודיעין הטובה ביותר בסביבה, היתה מספקת להם ידיעות חשובות. לעתים היו נערכות התייעצויות צבאיות משותפות בבסיס שלנו או שלהם.
כיוון שכך לא היה זה דבר בלתי סביר כאשר הופיעו רצים מגדודו של ווטרוב ומסרו לקריוונקו הודעה שיתייצב בהקדם בבסיס השכן. קריוונקו, שלא חשש למשהו בלתי צפוי, התייצב בבסיס. לתדהמתו הגדולה, הוקף מיד ע"י פרטיזנים, פורק מנשקו ונאסר. מיד הובל האיש לכפר בו התגוררה משפחת האיכר, שנהרג ע"י משה'לה כץ. שם נערך "משפט צבאי" על ה"מפקד היהודי" לעיני כל תושבי הכפר. קריוונקו הואשם ברצח תושבים חפים מפשע. מפקד גדוד ווטרוב, שהיה השופט, ירה במפקדנו והרגו במקום. כל תושבי הכפר ניגשו אל הגוויה לטבול ידיהם בדמו...
הדבר נודע לבחורינו, כמובן, במועד מאוחר יותר, כאשר הפרטיזנים, שכוחם במספר ובנשק היה גדול מכוחנו, הקיפו אותנו ודרשו משמעון גולדין, שנסגיר להם את "הרוצח" משה'לה כץ. שמעון ענה להם, שגדוד הפרטיזנים היהודי איננו גיטו והוא איננו יו"ר של "יודנראט". אנשי ווטרוב החלו לחפש אחר משה'לה, אך עקבותיו נעלמו בעוד מועד. אז הגישו לנו אולטימטום להסתלק מהסביבה תוך 48 שעות, ולא — "יירו בנו כבכלבים". לא היתה ברירה אלא לקבל למראית־עין את האולטימטום. למעשה הוחלט לעבור ליער במרחק 30 ק"מ מהמקום ולשגר מיד משלחת למפקדה הראשית.
הדבר קרה כששכבתי חולת טיפוס במצב של חוסר אונים והכרה מעורפלת. לא הבינותי למה התחלנו לפתע לזוז. אותי נשאו הבחורים על אלונקה, כשהם צועדים עד מותניים בביצה ועושים מאמצים על־אנושיים שלא יאונה רע לחולה המסוכנת. אין בכוח אנוש לתאר את מאמצי חברי ואת מכאובי הנוראים בטילטולי הדרך לאורך כעשרים ק"מ, שצעדנו במשך יממה.
הגענו ליער יבש ומחיה־נפשות, אבל המקום היה מסוכן. נאלצנו להסתתר כבורחים

מהגיטו ולא כפרטיזנים אמיצים. בינתיים הגיעו חברי המשלחת ליערות פלאטרובו ודיווחו על כל המאורעות. דבר הירצחו של קריוונקו עורר זעם עצום בחוגי הפרטיזנים. מפקד הבריגדה סאזיקין התייצב לצדנו ונקט מיד באמצעים להבטיח אותנו ממעשי־נקם של שונאינו, הפרטיזנים מגדוד ווטרוב.

הזמן חלף. מפקדת הפרטיזנים הסבה את שמה של יחידתנו מ״גדוד יהודי״ ל״גדוד שישי״. המגעים שלנו עם המפקדה הראשי שופרו בהרבה. לראשונה נתקבלו תרופות ורופא החל לבקר בבסיסנו. רק אז, לראשונה, נעשה טיפול של ממש בפצעי המלא מוגלה. אך לא היו ברשותו של הרופא אמצעי הרדמה. באין ברירה חתך בבשר החי והוציא מתוכו תאים רקובים כשמכאובי היו ללא נשוא.

כל אותו קיץ (של שנת 1943) נשארנו ביער זליונקה. במקום הוקמו סוכות גדולות — כל סוכה לעשרה בחורים. הבחורות התאכסנו בסוכה נפרדת. אז כבר היה ברשותנו מקלט רדיו ומדי בוקר היינו מקשיבים לחדשות המעודדות מחזית המלחמה. פירסומו של גדודנו נפוץ בסביבה בגלל פעילותה המצויינת של חוליית המודיעין בפיקודו של שמעון גולדין. אבל לבצע מעשי־נקם באיכרים פושעים לא ניתן לנו... לעומת זאת המשכנו בחיפושים אחר יהודים, שעדיין היו מתגלים במחבואים אצל איכרים בעלי־מצפון. הנמצאים היו מצטרפים לחבורתנו.

ניצולים בודדים מגיטו גלוּבוק

גיטו זה היה האחד והיחיד, שבו נמצאו עדיין יהודים חיים במחצית הראשונה של שנת 1943. הגרמנים המשיכו בנסיונותיהם לפתות יהודים מסתתרים לבוא להתגורר בגיטו, עד אשר בקיץ 1943 הובלו כל תושביו לטבח. כמה עשרות יהודים ניצולים, שנמלטו על נפשם, ידעו שישנה כתובת לאן לפנות. היחידה שלנו קלטה את כולם.

בין הניצולים, שעברו מרחק של כמאה ק״מ עד לבסיס שלנו, היו שני ילדים בגיל שבע, כמה נערות צעירות, נשים קשישות וגברים. רק הגדוד שלנו לא זו בלבד שקלט צעירים בלי נשק אלא קלט גם נשים, זקנים וטף. באופן טבעי היינו מקום מקלט לניצולים המעטים. הימצאותן של בחורות צעירות גרמה לנו צרות מצד פרטיזנים רוסים, שחיפשו את קרבתן אך לרוב לא נענו... אז הואשמנו ב״נציונליזם״. מפקדים אחדים טפלו האשמות שוא על מפמדנו שמעון. בקיצור, שנאת היהודים הורגשה גם בבסיסי הפרטיזנים.

מדי פעם כשהבחורים היו שוהים בבתי איכרים היו בולשים וחוקרים אחר יהודים ניצולים. בדרכם חזרה ממילוי משימה צבאית הגיעו באחד הלילות שלושה בחורים לביתו של איכר, שלפי השמועה היה אדם ישר וטוב. כאשר נוכח לדעת, כי יהודים הם, גילה לבחורים, כי בביתו מסתתרים אשה ובנה בגיל שנתיים וחצי. בבריחה עם תינוקה מגיטו דרויה הסתתרה האשה בתחילה בביתו של איכר אחר, שהקים לה מחבוא צר מתחת לתנור. שם שכבו השניים חדשים רבים. באחד הימים, כאשר כל

בני המשפחה הלכו לכנסיה, פרצה שריפה בבית. האשה ובנה הנדהמים ברחו יחפים מאפלת המחבוא אל השדה הפתוח. בדרך נס הצליחו השניים להגיע לביתו של אותו איכר, אשר הסתירם עד בוא הבחורים. האם ובנה מאיר'ל הקטן נלקחו אל היער.

יום אחד גילו הבחורים בכפר ליד דיסנה אשה צעירה והוליכו גם אותה ליער. ברגע שראתה האשה את הילד מאיר'ל פרצה בבכי היסטרי עד כי בקושי רב הצליחו להרגיעה. לאחר שנרגעה החלה את סיפורה המחריד בהאשמה עצמית: "אני אשמה באבדן שני ילדי הקטנים. אני הפקרתי אותם לרצח". להלן קיצור סיפורה.

באורח מופלא שלא יאומן הצליחה לברוח עם שני ילדיה הרכים מבור הטבח. מטר היריות לא פגע בה. באפיסת כוחות הגיעה עם תינוקה בחיקה וילד כבן שלוש, הנגרר אחריה, לביתה של אשת איכר, ידידתה הטובה. האשה גרשה אותה מעל פניה. כך נדדה מבית לבית ומכפר לכפר וכל מכריה פחדו להסתירה בגלל הילדים הרכים. לאחר שבועות של מנוס ורעב, לא היה בכוחה יותר לראות בסבלם של הילדים. כשראתה כי כלו כל הקצים, עזבה את הילדים כשהם ישנים במתבן ונמלטה. היא נשארה בחיים ואילו ילדיה נתגלו ונרצחו. האשה לא התאוששה מהדכאון הנפשי העמוק.

קיץ 1943 הפיח רוח חיים בכל. הסכנה חלפה כמעט .הגרמנים היו שרויים בפחד לצאת מבסיסיהם, לא כל שכן לנוע ביערות. בערבים היו הצעירים רוקדים ושרים מסביב למדורה. הלבבות הצעירים נפתחו לקראת חיוכים רומנטיים.

ואילו אני טרם החלמתי ממחלתי. כתוצאה מהמחלה הקשה נעשיתי חרשת לתקופה ארוכה, והפצע הפתוח בעכוזי לא הגליד. הכאבים לא פסקו ולא יכולתי לזוז ממשכבי. גיטל ארון ורבקה טיפלו בי בסבלנות אין קץ. מסירות הנפש של החברים הצילתני ממוות בטוח.

הפרטיזנים במצור

בחורף 1943/44 שופר המצב הצבאי לבלי הכר. הפרטיזנים השתלטו על אזורים נרחבים, כולל כפרים. הכפריים הנאמנים לגרמנים ברחו לערים שהיו עדיין בשליטתם, ואילו האחרים פתחו לפני הפרטיזנים את בתיהם. באותו חורף התגוררנו בבתי איכרים. אמנם הצפיפות היתה רבה, אבל היתה לנו קורת־גג.

הקשר עם העורף היה תקין. מטוסים נחתו והביאו נשק, ציוד ומזון, ואילו בהמריאם חזרה אל מאחורי הקוים לקחו איתם פצועים, חולים ובני משפחה של הלוחמים. שמעון גולדין פנה אל מפקד החטיבה, יאֶפרמוב שמו, בבקשה להעבירני לבית־חולים בעורף. אך מפקד זה היה איש נוקשה ושונא ישראל. התירוץ לסירובו היה שנפצעתי בבריחה מהגיטו ולא בחזית... מאמציו החוזרים ונשנים של שמעון במובן זה עלו בתוהו. בינתיים הוטב לי בהרבה. הייתי מסוגלת להתהלך קצת, אף כי הפצע לא הגליד לגמרי.

במרוצת הזמן גבר זרם הידיעות המעודדות. הגרמנים סבלו מפלות ונסוגו בכל הקוים. וויטבסק שוחררה ע״י הצבא האדום. דומה, שהאויב האכזר כבר אינו מסוגל לגרום לנו צרות. לאסוננו, זה לא היה כך. עוד נכונו לנו תלאות. עוד נפלו קרבנות בידי הנאצים.

לפתע נודע שהגרמנים ריכזו כוח גדול להתקפה על השטח שבשליטת הפרטיזנים. יום בהיר אחד ניתן אות אזעקה בכפר בו נמצאנו. חיש מהר היינו צריכים לברוח ליער, אל הביצות. רק אלוהים הוא היודע מניין נמצאו לי כוחות גוף ונפש לריצה ולהליכה במשך ימים ארוכים וקשים. בליומה, שנמצאה לידי, עזרה לי בכוחותיה האחרונים. גיטל חבשה מד פעם את הפצע שנפתח שוב והעלה מוגלה. לאחר כמה ימים נודע על כשלון ההתקפה הגרמנית. חזרנו לכפר.

איכרים רבים שיתפו פעולה הן עם הפרטיזנים והן עם הגרמנים. לא מעטים מהם היו אורבים בכל הזדמנות לפרטיזנים יהודים לרצחם נפש או להסגירם לגרמנים. כאשר השחרור נראה באופק נרצחו באותו פרק זמן ע״י איכרים כמה מחברינו היקרים — שלמה מוסין וחנה לוינסקי. יחידת פרטיזנים יהודים שמנתה כעשרים בחורים, ולייבקה ציפילביץ׳ ביניהם, נתגלתה ע״י איכרים והוסגרו לגרמנים. כולם הוצאו להורג.

מצבם של הפרטיזנים היהודים היה ללא נשוא, כי לא רק הכפריים היו אויביהם. חלק מהמפקדים הרוסים היו שולחים את היהודים, מתוך כוונת זדון, למשימות מסוכנות ביותר, שלרוב לא היו חוזרים מהן. הפרטיזנים היהודים לא התחמקו מפעולה כלשהי.

השתלשלות העניינים חייבה את הפרטיזנים לנוע ליער פלאטרובו, במרחק כ־200 ק״מ מהמקום בו נמצאנו. תחילה יצאו לדרך הנשים והגברים הקשישים, ואילו הבחורים הלוחמים עמדו להגיע מאוחר יותר, בהתאם למצב הצבאי.

לאחר כמה ימי הליכה הגענו ליערות פלאטרובו. שם פגשנו כמה יהודים שבדרך נס נשארו בחיים לאחר המצוד וההתקפה, שערכו הגרמנים בסביבה. מראה פניהם היה נורא ואיום. הם התהלכו כצללים וכדמויות־רפאים. הודות לבונקרים עמוקים ומוסווים כהלכה הם ניצלו מהמירדף הגרמני.

מיד התחלנו להתארגן במקום החדש כחבורה אחת. ראשית דבר, הותקן בית מרחץ פרימיטיבי בתוך בונקר עמוק. עמל רב השקענו במלאכה זו. התפטרנו מזוהמה, כנים ושרצים, דבר שהיה כהצלת נפשות פשוטו כמשמעו.

חדשים אחדים נשארנו במקום מבלי שהבחורים הגיעו אלינו. מצבנו היה קשה, כי סבלנו ממזימותיהם של ה״שקצים״ ומהפקרותן של כמה ״שיקצות״ שהיו איתנו. ביקשנו רשות לחזור לגדוד על מנת להימצא יחד עם הבחורים, שיכלו להגן על כבודנו. מאושרות היינו כאשר הדבר ניתן לנו.

הגיע אביב 1944. הצבא האדום וצבאות בנות הברית התקדמו בכל החזיתות. ידענו, שיום השחרור ממשמש ובא. אבל עדיין לא מלאה מנת היסורים שנכונה לנו.

בטנקים ותותחים נערכו הגרמנים למסע השמדה והרס על גדודי הפרטיזנים ביערות ועל הכפרים המשתפים איתם פעולה. כפרים הועלו באש. הכפריים ברחו ליערות והפרטיזנים נאלצו לפתוח בנסיגה. במסע נסיגתה עלתה היחידה שלנו על מארב גרמני. ישראליק, מורה הדרך המצויין שלנו, איש האומץ והתושיה, נפגע ונהרג. הקרב היה מר. נפלו קרבנות משני הצדדים. השארנו הרוגים בשדה הקטל וברחנו לעומק היער. יוסיק, אחיו של ישראליק, צעד בראש החבורה. הגענו לאיזור "77 האגמים". אבל הפעם לא נכנסנו לאיזור הביצות ממש אלא פנינו לעבר אחד האגמים הגדולים. מצאנו את ביתו הבודד והמרוחק של איכר, שהיה מכונה בשם רובינזון. עייפים וסחוטים נרדמנו מסביב לביתו.

בבוקר העירו אותנו קרני השמש המלטפות של יום קיץ נהדר. שלווה עמוקה היתה פרושה בכל. רחצנו פנינו במי האגם הזכים. הטבלנו צנימים במים וסעדנו את לבנו. ישבנו רגועים כאילו אין נשקפת כל סכנה.

אחרי הצהרים הגיעו אלינו שמעון ומאיר גולדין, שיצאו לפעולה ימים אחדים לפני כן וחששנו לגורלם. שוב שמחנו שמחה גדולה. לפנות ערב הגיעו לסביבה אלפי פרטיזנים שברחו מפני הגרמנים. רק נשק קל היה בידיהם, כי כלי הנשק הכבדים יותר נאלצו להפקיר.

עם רדת הלילה שכבו כולם לישון. גם בבוקר שלמחרת לא הופרע השקט. חשבנו שבאנו אל המנוחה.

אך לפתע — מטוסים חגו מעל ראשינו! המטוסים הנמיכו טוס יותר ויותר. הטייסים הבחינו, בלי ספק, באלפי הפרטיזנים המתפזרים בבהלה לכל עבר. למזלנו, לא ירו הטייסים אלא פיזרו כרוזים. בכרוזים נדרשו הפרטיזנים המוקפים להניח את נשקם ולהיכנע, ולא להישמע בקול מפקדיהם היהודים, המספרים להם דברי שקר על נצחון הצבא האדום וכו' וכו'. מיד הרגשנו שפרטיזנים רבים שולחים לעברנו מבטי שנאה...

מפקדי הגדודים ערכו התייעצות דחופה. הם התקשרו במכשיר אלחוט עם המפקדה בעורף וביקשו עזרה דחופה ע"י הצנחת נשק ומזון. התשובה היתה שלילית! החזית חשובה יותר מאשר הפרטיזנים ואין די אספקה לשניהם. אז נערכה התייעצות שניה והוחלט לא להיכנע אלא לפרוץ בעוד לילה את טבעת המצור על ידי הסתערות עזה בנקודה אחת.

פריצת המצור דרך הביצות התחילה בחשיכה. אלפי פרטיזנים בוססו בבוץ עד מותניים וניסו להפחיד את האויב בצעקות "הורראֿ". גם אני הייתי בין המפלסים לעצמם בביצות העמוקות. מניין נמצאו לי, אלוהים אדירים, הכוח והמרץ לצעוד ולשחות במימי הביצה?

הגרמנים לא פסקו מלירות אל המנסים לחצות את הביצות. רבים נפצעו וטבעו. עברתי על פני הרוגים ופצועים. הפצועים התחננו שנעזור להם להיחלץ ולהציל את נפשם. אבל כולנו היינו אובדי עצות ובלב נשבר עזבנו את הפצועים לנפשם.

לידי נפגעו וטבעו מאיר סווינסקי, הפליטרוק מוויטבסק, ועוד בחור מליאונפול. תוך כדי כך הסתכלתי סביבי ולא ראיתי אף יהודי, רק רוסים היו לידי. מבלי לדעת לאן וכיצד המשכתי לצעוד כל הלילה. היריות והצעקות נדמו.

עם אור הבוקר המשכתי להתקדם לאטי, הסתכלתי מולי — ולא האמנתי למראה עיני. מולי יושב אליהו קארוב. מיד ראיתי גם את בן־דודו מאיר בקירבת מקום. שוב נשלחו לקראתי שני מלאכים ממרום! הם התיישבו לנוח וחלצו נעליהם לנקותן מהבוץ. אליהו תפס בידי ואמר: "יותר לא אעזוב אותך לנפשך. יחד נלך". התחלנו לצעוד. מאיר בן דודו צריך היה להשיגנו כעבור רגעים ספורים, כי הרי לא היה בכוחי לנוע במהירות. אבל, לאסוננו, שוב לא ראינו את מאיר עד היום.

בדרכנו נילוו אלינו כמה פרטיזנים, שתעו בדרך ולא ידעו לאן ללכת. אליהו קרא להם וצעדנו יחד בכיוון הנכון. כך צעדנו יום שלם והגיע לילה. השעה היתה שעת חצות בקירוב כאשר הגענו לקצה היער. עמדנו על קרקע מוצקה. אבל כאן ריחפה סכנה שניתקל במארב גרמני. אליהו ואני צעדנו ראשונים לאט ובזהירות רבה. מה גדלה תדהמתנו כאשר נוכחנו לדעת, שעלינו על מארב של גרמנים, שלמזלנו הגדול היו שקועים בתרדמה עזה. בזחילה איטית עברנו על פניהם ויצאנו מתחום הסכנה.

צעדנו עוד כעשרה ק"מ עד שהגענו לכפר פאפקי. שם פגשנו קבוצה של כ־200 פרטיזנים, הראשונים מבין האלפים שפרצו את טבעת המצור.

אבל הסיכום היה מחריד. פחות משליש ניצלו, ואנחנו איבדנו בחורים יקרים. מי שלא חמק מטבעת המצור בלילה הראשון — שוב לא יכול היה להימלט. לאור היום התקדמו הגרמנים בביצות וירו בניצולים.

שישה שבועות לפני השחרור איבדנו חברים יקרים.

ליבה לוויטנוס-זיידלין

שנים של יסורים מול פני המוות

כבת 15 הייתי כאשר מתה עלי אמי ביילה ז"ל. כעבור זמן־מה עזבנו את העיירה פוטאשניה ועברנו לגור בדרויה. עול עקרת הבית הוטל עלי, אף כי הייתי הצעירה שבין שלושת הילדים. מלבד זאת הייתי חייבת לעזור לאבי, ר' שלמה יצחק פפקין, בניהול בית המלאכה לניקוי פשתה, בו עבדו כארבעים פועל. בשנת 1934 נישאתי לבעלי יקותיאל אהרון לוויטנוס, יליד דרויה. פרנסתנו היתה על חנות מכולת.

לאחר שהסובייטים נכנסו לדרויה עבד בעלי כפקיד בקואופרטיב. יחד אתו עבד פולני בשם פטרובסקי, שהיה גובה־מסים בתקופת השלטון הפולני. מטעם זה חשש פטרובסקי מפני השלטון הסובייטי. בעלי השתדל שלא יאונה לו כל רע ודיבר עליו טובות באזני השליטים החדשים. הפולני שילם לנו טובה תחת טובה. לאחר שהגרמנים כבשו את העיר סידר פטרובסקי את בעלי בעבודה בטחנת הקמח. התועלת שבדבר היתה בכך, שמקום העבודה נמצא מחוץ לגיטו, ולכן יכול היה בעלי להשיג מיצרכי מזון למשפחה, שכללה את שלושת ילדינו ואת אבי. גם משפחות אחרות נעזרו על ידינו בנדון זה.

זמן קצר לאחר הכיבוש חילקו הגרמנים את האוכלוסיה היהודית לשתי קבוצות. האחת כללה את אלה, שהוגדרו על־ידם כמועילים. האחרת — את כל האחרים, שהיו בעיניהם "מחוסרי תועלת". הקבוצה הראשונה רוכזה ברחובות מסויימים. משפחתנו התגוררה ברחוב בית־המרחץ, שצורף לאזור המגורים של היהודים מן הקבוצה הראשונה. משפחות רבות השתדלו להשיג מקום מגורים באותו אזור, שהיה נראה מסוכן פחות. קלטנו לתוך דירתנו את קרובינו — המשפחות פפקין, הלפרין ופרידמן. בארבעת חדרינו הצטופפו אז 23 נפשות.

אבי, שהיה נוהג בזמנים כתיקונם להתפלל כשליח ציבור, קיים בית־תפילה בביתנו. שלוש פעמים ביום היו מתכנסים יהודים לדירתנו ומתפללים בציבור. התפילה לא היתה המטרה היחידה של ההתכנסויות. הגברים היו מספרם חדשות זה לזה ומתכננים תחבולות כיצד להינצל מצפרני הרוצחים בשעת חיסול הגיטו. אחדים הציעו לבנות מחבואים בעליות הגג, אחרים העדיפו להסתתר במרתפים. אני העדפתי לחפש מחסה עם ילדי אצל אחד האיכרים. בגלל עבודתו החיונית בטחנת־הקמח אי אפשר היה לבעלי שיברח ויצטרף אלינו. הוא הוזהר, שבריחתו תגלה מיד לגרמנים את העובדה, שיהודים החלו להסתלק בחשאי מן הגיטו. וכך התחמקנו אני, שלושת הילדים, בן אחי ושכננו זלמן קווין, לכפר סטייקי, כ־5 ק"מ מדרויה. מצאנו מחבוא במתבן של איכר ידיד, מאסליאקוב שמו.

לאחר ששהינו במחבוא כשבועיים, החלה בתי הגדולה — כבת שבע היתה אז — טוענת באזני למה זה ברחנו אנחנו ומצאנו מחבוא בשעה שאבא וסבא (הוא אבי) נשארו בעיירה והסכנה אורבת להם. היה זה ודאי יותר ביטוי לגעגועיה של ילדה מאשר שיקול־דעת של מבוגר. אך דבריה השפיעו עלי והחלטתי לחזור לעיירה. ניחמתי את עצמי ברעיון האווילי, שגורלנו לא יהיה גרוע מגורלם של שאר יהודי דרויה.

ביום בו חזרתי מן הכפר ליוויתי את דודתי פייגה שוגול אל הרופא הנוצרי וולונסקי, שהתגורר, כמובן, מחוץ לגיטו. וולונסקי היה אדם טוב וידיד נאמן. הוא סירב לקחת תשלום עבור הביקור בנימוק, שנהיה זקוקים לכספנו בעת צרה. אבל לא על כספנו חס הרופא הפולני. הוא כבר ידע היטב מה צפוי ליהודים. לכן מצא לנחוץ בסודי־סודות להזהיר אותנו על כך, שהגרמנים עומדים לחסל את הגיטו תוך 48 השעות הקרובות.

נכון לומר, שהיהודים ברובם הבינו, שאם לא יבוא נס מן השמיים, יחוסל גיטו דרויה כשם שחוסלו כבר גיטאות אחרים בסביבה. אבל כל אחד הישלה את עצמו, כי השעה עוד לא קרובה כל כך ואולי עד אז תצמח ישועה ממקום שאין מצפים לו. אך אזהרתו הברורה של הרופא הפולני גרמה לנו זעזוע. בלב כבד חזרנו הביתה וסיפרנו את הדבר. אבל אותה שעה כבר איחרנו את המועד בכדי לנקו׳ט באמצעים הלכה למעשה. הדבר האחד שנשאר בידינו לעשותו היה לעמוד על המשמר בלילות על מנת שנהיה מוכנים לנסות ולהימלט במהומה שתפרוץ בשעה שהמרצחים יתחילו להוציא לפועל את החיסול.

ואכן, ביום שלישי בשבת, ב׳ ר״ח תמוז, בשעה שלוש לפנות בוקר הבחין בעלי, שעמד על משמרתו, שהגרמנים צועדים מבית אל בית ומגרשים את היהודים החוצה. בדקות הספורות, שעמדו לרשותנו, היינו מוכנים לבריחה, אף כי לא ידענו לאן לברוח. הגרמנים הציבו מבעוד מועד משמרות ברחובות הראשיים ועל הגשרים. הסיכויים להצלה היו מועטים. בשעת המצוקה הבריק רעיון במוחו של בעלי. הוא הציע, שניפרד על מנת שכל אחד מאיתנו יימלט לכיוון אחר. אולי האחד יינצל במקום אשר ניהרג כולנו ולא יישאר זכר למשפחה.

יקותיאל אהרון בעלי לקח על זרועותיו את הבן הפעוט דויד׳קה, כבן שנה וחצי, ואילו אני תפסתי את שני הגדולים יותר — חיה מרים, בת השבע, ומאיר׳קה בן הארבע. לא אמרנו שלום איש לרעהו והתחלנו לרוץ. עוד ליד הבית נתקלנו בשכנינו משה וליבה שרה שפירא. הם עמדו המומים ואובדי עצות, נשענים אשה על בעלה ובפניהם תהום האבדון. במבטים קפואים הביטו אל ההמולה הטראגית העולה ברחוב. קראתי לעברם שירוצו אחרינו בטרם יגיעו הגרמנים. כשדמעות בעיניהם השיבו, שאין להם לאן לברוח וכי מעדיפים הם לקבל את פני המוות ליד ביתם ולא ברחוב הזר או בשדה הפתוח.

המשכתי לרוץ ונתקלתי בבנם אברהם שפירא. במנוסה המבוהלת הספקתי לזרוק

שאלה לעברו: לאן לרוץ? תשובתי הסתמית היתה מקפיאת־דם: "אין כל סיכוי להישאר בחיים — לא נשאר אלא לצעוד אל הבור". אותה שעה לא הייתי מסוגלת לנתח את המצב, אך כהרף עין הלם בי רעיון אכזרי: הנה גבר במיטב שנותיו אינו רואה מוצא לעצמו אלא לצעוד לבור. מה סיכויים יש, איפוא, לאשה ששני ילדיה הרכים כרוכים אחריה? אבל במצבים כגון אלה לא ההגיון מכריע. הדחף העז להישאר בחיים, שפעל כטירוף, לא עזבני. המשכתי לרוץ כשאני מחזיקה בידיהם של שני ילדי הנגררים אחרי.

כעבור שניות או דקות אחדות של ריצה מטורפת עברתי על פני שתי נשים, שצווחו בקול צעקה היסטרי. "אל תירו עלינו! אנחנו מן ה"מועילות" — אל תירו!" הן נפגעו בכדורי המרצחים וצנחו ארצה. מראה זה הממני עד כדי כך, שלא חשתי כלל כיצד נשמטה מידי ידה של בתי. רק מאוחר יותר הייתי מסוגלת להבין, שהילדה מעדה במרוצתה מבלי שהרגשתי בכך. ואולי — הרהרתי תחילה — ידה נשמטה מידי כי היא הקדימה אותי בריצתה... כך אבדה לי בתי הבכירה חיה מרים. החזקתי בכל כוחותי בידו של מאירקה.

המשכתי לרוץ לאורך הסימטה המובילה אל הנחל דרויקה. על אף ההמולה וטימטום החושים הבחנתי בגרמני מזויין ברובה הרודף אחרינו. הגרמני ניסה לפגוע בנו ביריות. בשבר של שניה החלטתי לקפוץ הצידה ולהתחמק לתוך חצרו של האיכר קוזמא. לרגע קט נעלמנו משדה ראייתו של המרצח הגרמני. עד היום לא אוכל לתפוס כיצד נצנץ במוחי הרעיון שלא להיכנס לביתו של הגוי המוכר, אלא לחמוק בזחילה אל מתחת למדרגות המפתן שלפני פתח הבית. בחפזון דחפתי את בני הקטן לתוך ה"מאורה" הצרה. מיד זחלתי אחריו וסתמתי את הפתח באבן. הרוצח רץ בעקבותינו, אך לא השגיח בנו, אלא פרץ ישר לביתם של קוזמא הגוי ואשתו הנדהמים, שלא הבחינו ולא ידעו מה בדיוק קרה. הם לא הבינו למה הגרמני מחפש יהודים בביתם. הגרמני טען בכל תוקף, ששני יהודים מסתתרים בביתם — במו עיניו ראה אותם נכנסים לבית... הגרמני הנבוך רץ לקרוא לעזרתם של רוצחים אחרים. בינתיים יצאה אשתו של קוזמא והסוותה את פתח המחבוא באבוס החזירים.

כעבור שעה קלה חזר הגרמני בלוויית כמה שוטרים, שערכו חיפוש מדוקדק בביתו של קוזמא. הם לא גילו את קרבנותיהם ועזבו את הבית באכזבה וזעם. ממחבואי ראיתי את מגפיהם בבואם ובצאתם.

לאחר שהרודפים הסתלקו יצאה אשתו של קוזמא והחלה להרגיע אותי כשהיא שחה, כביכול, אל חזיריה שבאו לאכול מן האבוס. היא שאלתני אם יודעת אני היכן בעלי, בהביעה את צערה על כך שהוא איננו איתנו במחבוא.

שעות אחדות לאחר מכן שולחה אש בבתי הגיטו. להבות אדירות עלו מבתי העץ הצפופים. האש המתפשטת איימה לשרוף גם את ביתו של קוזמא. האשה הזהירה אותי מפני סכנת האש המתקרבת. הרגעתי אותה והבטחתי לה, שבזכות מעשה החסד

שעשתה עמדי לא יאונה כל רע לביתה. בדרך נס כך היה. כעבור זמן מה חזרה אלי אשת קוזמא ובישרה בדמעות גיל, שהאש נעצרה לא הרחק מביתם. הנוצריה התמימה ראתה בכך אצבע אלוהים. היא הודתה תחילה לאלוהים ואחרי כן לי על הזכות שנפלה בחלקה, כי הרי ברור — כך האמינה באמונה שלמה — שהאלוהים הציל את ביתה ממאכולת אש.

מרוב רגשי תודה נענתה לבקשתי לסייר בסימטאות הגיטו אולי תמצא את בתי, שאבדה לי במנוסתי, או אולי את בעלי יקותיאל אהרון. בשובה לא יכלה אלא לספר שגם ביתנו עלה באש.

בשעות הצהרים נפסקו היריות. לגרמנים כבר לא היה על מי לירות. לעומת זאת המשיכו לסייר בחצרות ובבנינים שלא אוכלו באש, כשהם מחפשים יהודים שמצאי מחבוא בין החרבות. עשרות יהודים שעלה בידם להימלט ולהסתתר — נפלו עתה בידי המרצחים מבקשי נפשם. מבין הסדקים שבמחבואי הבחנתי כיצד איכרים חמושים בכלי נשק מובילים מבית המרחץ תשעה גברים ואשה. בקתות הרובים היו האיכרים מרביצים מכות באומללים. בעיניים זולגות דם הכרתי בין המובלים לטבח את אברהם לוינסון ומלכה קופקין הי״ד. כעבור שעה קלה ראיתי את משה ריבקין ואת בן ציון דבורמן מובלים אל בור המוות. הם הסתתרו בגגנו של איכר בקרבת בית־המרחץ. האיכר גילה אותם והסגירם.

מדי פעם בפעם היתה אשתו של קוזמא חוזרת אלי ומספרת על מחזות האימים שראו עיניה. לפי דבריה, הובלו רוב הנתפסים אל הבור באלם כצאן לטבח. מבין הבודדים שצעדו בראש מורם ואיימו על המרצחים ביום נקם היו אחותו של ד״ר סליוור ופאניה ברבקוב. השתיים הצטיינו בהשכלתן ובאישיותן. אכן, הן לא איבדו את העשתונות וצעדו בדרכן האחרונה על קידוש השם כהרוגי המלכות בזמנם.

שני ימים ולילה שכבנו מתחת למדרגות מפתן הבית. כמעט שלא בא אוכל אל פינו. קוזמא ואשתו היו איכרים עניים. באותם הימים לא השיגו פת לחם גם לעצמם. רק פרוסת לחם יבשה השיגה האשה עבור מאירקה, אבל הילד לא אכל.

בלילה השני הודיע לנו קוזמא, שעלינו להימלט על נפשנו משום שהגרמנים הביאו כלבי משטרה מאולפים לשם חיפוש אחר יהודים ניצולים. בחסות החשכה סייר קוזמא תחילה בסימטאות על מנת שיוכל להדריכני באיזו דרך לצאת בשלום מדרויה. למזלנו, היה הלילה גשום ואפל. צעדנו דרך גנים ושדות, טיפסנו מעל גדרות והגענו לנחל במקום שמימיו רדודים. בני היה רכוב על כתפי. במקל אשר בידי בדקתי את עומקם של המים וכך חציתי את הנחל בשלום.

רציתי להגיע לביתו של פטרובסקי. לא פעם הבטיח לנו שיבוא לעזרתנו בעת צרה. השעה היתה קרובה לחצות כאשר התקרבתי לחצר ביתו. הצצתי בחלון ונדהמתי: חבורת חיילים גרמנים, שיכורים כלוט, היו מסובים ליד שולחנו ומשחקים בקלפים. נמלטתי על נפשי והמשכתי דרכי אל הכפר סטייקי.

ביגיעה רבה הגעתי לביתו של האיכר מאסליאקוב, אשר בביתו, כפי שסיפרתי,

הסתתרנו לפני חיסול הגיטו. לפני שדפקתי על דלת ביתו עלה בדעתי, כי מסוכן להסתתר בביתו. איכרים רבים ידעו שמאסליאקוב זה הסתיר בשעתו יהודים בביתו. בלי ספק יימצא מי שילשין והגרמנים יחפשו בביתו. לפתע חשתי צורך לשתף את בני הקטן בהרהורי הקשים. סיפרתי לו, שאביו, בעלי, מסר לידי האיכר חפצי ערך לפקדון עד יעבור זעם, תגובתו של הילד היתה, שלא לבקש מקלט אצל איכר זה, פן יבקש לרצוח אותנו על מנת לרשת את הרכוש המופקד בידו. וכך החלטתי לנסות את מזלי אצל איכרים אחרים.

בכפר שאלצין דפקתי על חלונה של אשת איכר, ידידה שהכירה אותי מזמן. אך זו הושיטה לי פרוסת לחם וזירזה אותי להסתלק מיד, מפני שהגרמנים ממשיכים בחיפושיהם. אתמול, כך סיפרה, הוסגרו בכפר לידי הגרמנים ישראל ברון ולייבצ׳קה קצב.

עם שחר הגענו לכפר סראמצ׳ינה. כיוון שהאיר היום מצאנו מקלט במבנה קטן, ששימש בית־מרחץ. שנינו זחלנו לתוך התנור. כאן הציקו לנו רמשים ותולעים. עקיצותיהם גרמו לנו כאבים בכל אברי הגוף. מאירקה בני שכב ובכה חרש מפחד וכאבים. בשעה ששכבנו במחבוא הגיעו לאזנינו קולותיהם של גרמנים, שבחיפושיהם עברו ליד המבנה. מרצח אחד הציע לבדוק את בית־המרחץ, אבל האחרים ענו לעומתו שאך אתמול חיפשו כאן ולא גילו דבר.

לאחר שהחשיך היום יצאנו החוצה. מחמת השכיבה הממושכת ללא ניע ״נרדמו״ לי הרגליים. שעה ארוכה לא הייתי מסוגלת לצעוד. לאחר שהתאוששנו התחלנו צועדים לעבר הכפר פטאשניה. חשתי כאבים ברגלי. למאירקה הציקו הפצעים הפתוחים שנפצע בשעת מנוסתנו מן הגיטו. הפצעים העלו מוגלה. קרעתי את כותנתי לפסים, טבלתי את הפסים במים קרים וחבשתי את פצעיו של הילד. צולעים וכואבים הגענו לכפר.

בכפר זה התגוררה ידידה נאמנה, אשה אלמנה בשם סטפה סוקולבסקה. ידעתי שהיא עברה לבית חדש, אך לא ידעתי היכן היה ביתה. חרה לי עד מוות למה לא מצאתי זמן להיענות להזמנתה לבקר בביתה החדש. הייתי אומללה. לשאול אצל מישהו — פירוש הדבר מוות בטוח. לפתע נזכרתי שסטפה לקחה אצלי פעם מסמרים גדולים בכמות ניכרת. שאלתיה בשעת מעשה בשביל מה היא זקוקה למסמרים. תשובתה היתה, שהיא רוצה להתקין מפתן חדש וכמה מדרגות ליד פתח הבית. מיד התחלתי לחפש אחר בית ישן עם מדרגות חדשות. מצאתי בית כזה, אך עדיין לא הייתי בטוחה אם זהו ביתה של סטפה. לאחר שהצצתי פרוזדור הבית וגיליתי סירים שעמדו שם ידעתי שזהו הבית. היו אלה הסירים שקיבלה ממני אי־פעם.

אז דפקתי על הדלת. לאחר זמן מה פתחה סטפה את הדלת. בראותה אותי ואת בני לא האמינה למראה עיניה. ביקשתי מקלט. כמעט שלא האמנתי למשמע אזני: ״ליובה סולומונובנה, את מאירקה שלך גידלתי וטיפחתי מלידתו. בזרועותי החזקתי את הילד, הוא יקר לי כאילו היה בני שלי. יקרה אשר יקרה — אדאג לכם״. היא

הגישה לנו אוכל ומשקה. לאחר שהתאוששנו קצת נכנסנו למתבן שבחצר ושם הסתתרנו. סטפה חסכה מעצמה והביאה לי ולבני מזון פעמים אחדות ביום.
וכך רבצנו חבויים בתוך ערימת הקש. הזמן זחל בעצלתיים. אלף מחשבות התרוצצו במוחי. פיללתי לנס. אולי נותר בחיים מישהו מבני המשפחה. השכיבה גרמה לילד שעמום אין קץ. לא ידעתי במה להעסיקו. סיפרתי לו סיפורים עד שתש כוח דמיוני. העסקנו את עצמנו בניחוש: מטוסים של מי הם הטסים מעלינו ואשר רעש טיסתם חודר לאוזנינו.
ביקשתי את סטפה שתמצא עבורי תעסוקה כלשהי. האשה טובת הלב הביאה לי חוטי צמר ומסרגות. הייתי סורגת ופורמת וסורגת מחדש. לימדתי את הילד לסרוג. הסריגה הצילה ממש את שנינו משעמום ודכאון. לעתים הייתי מרשה לעצמי לצאת מערמת התבן ולהתהלך במתבן באורח חפשי.
באחד הימים נכנס לפתע איכר שכן למתבן והבחין בנו. הכרתי את האיכר מזמן ויכולתי בד״כ לבטוח בהגינותו. הוא השים עצמו שלא הבחין בנו והסתלק מיד. סיפרתי על כך לסטפה. הסכמנו שעל כל צרה שלא תבוא לא נישאר במתבן. אלא נסתתר בעלית הגג של ביתה. מחבוא חדש זה חייב אותנו לשתיקה מוחלטת. בעלית הגג היה המצב גרוע יותר. החולדות הציקו לנו בלי הפסק.
כך חלפו כמה שבועות. באחד הימים סיפרה סטפה, כי נודע לה מה עלה בגורל בעלי. יקותיאל אהרון נהרג מכדורי המרצחים בשעת בריחתו מהגיטו הבוער ותינוקנו בזרועותיו. כעבור זמן מה גונב לאוזניה של סטפה כי חושדים בה בהסתרת יהודים.
באחד הימים הבחנתי מעלית הגג בשני חיילים גרמנים מלווים בשני שוטרים הנוסעים בעגלה בכיוון ביתנו. גם הילד הבחין בהם. נחרדנו עד מאוד. הייתי בטוחה, שגורלנו נחרץ. הילד החל למרר בבכי ולהתחנן לפני, שהוא רוצה לחיות. לבי כמעט נשבר בקרבי. אך המזל האיר לנו את פניו גם הפעם. הגרמנים נעצרו ליד ביתו של איכר שכן וערכו חיפושים אצלו. יהודים מסתתרים הם לא גילו, אבל מצאו רכוש רב וחפצי ערך שדודים או מופקדים ע״י יהודים. בגלל הרכוש הרב הם התעכבו בבית האיכר יתר על המידה. לבסוף העמיסו את השלל על עגלתם והסתלקו בחפזון על מנת להספיק להסתיר את החפצים. כל אותן שעות היתה גם סטפה שרויה בחרדה ופחד. לאחר שחלפה הסכנה ושוב ניצלנו, באה אלה סטפה — מחסידי אומות העולם בעיני — ושאלה: ״מה דעתך, ליובה, האם אני חייבת תודה לנוצרי שהצילני ממוות או שאלוהי ישראל הוא שהצילני הפעם?״ עניתי לה, שתפילתו הזכה של הילד החף מפשע הגיעה אל השמים.
עם בוא החורף לא יכולנו לשהות יותר על עלית הג. אז לא נשאר לנו אלא מחבוא אחד ואחרון: הכוך הצר שמתחת לתנור הלבנים אשר בבית. כוך או ״מאורה״ זו — 2 על 2,5 מטרים — משמש בימי החורף לול לתרנגולות המעטות של האיכר. רצפה לא היתה בכוך, שהיה מלא גללי עופות. תנאי המחבוא היו, איפוא, איומים: שכבנו על אדמה רטובה וזבל עופות. מעל ראשינו פלט התנור המוסק

חום והאויר היה דחוס וספוג סרחון חריף. מאחר והחזקנו מעמד, אני ובני הקטן, בכוך הזה חדשים אחדים, אין זה אלא עדות לכך, שלעתים אין גבול לכח הסבל של האדם.
בחשכת הלילה היתה סטפה טובת הלב מאפשרת לנו לצאת בזחילה מתוך הכוך בכדי שנוכל לנשום קצת אויר צח יותר ולעמוד על הרגליים בקומה זקופה כדרך בני אדם. כשהיינו יוצאים מן המחבוא לאחר שכיבה ארוכה ומפרכת לא היינו מסוגלים לעמוד איתנים על רגלינו. סטפה היתה תומכת בנו או שהיינו נשענים בקירות או ברהיטים. אסור היה שנסתכן בלינה בתוך הבית מפחד של אורח בלתי צפוי העלול להופיע אפילו בשעות שלאחר חצות ולפנות בוקר.
יהודים רבים הפקידו מטלטלים שונים וחפצי ערך בידי איכרים ידידים מתוך תקוה, שאם יישארו בחיים יקבלו את רכושם בחזרה. גם דודתי פייגה עשתה כך. היא מסרה את חפציה לאחד מאיכרי הכפר פוטשניה, שבו הסתתרנו. כרוב האיכרים מקבלי הפקדונות, ציפה גם איכר זה, שלא יישאר בחיים איש מבין המפקידים או יורשיהם. האיכר חקר ודרש ונודע לו, שכל בני משפחת דודתי פייגה נרצחו. אך קיים "חשש" שאני נשארתי בחיים ומסתתרת אי שם. כיון שכך, עשה מאמצים לעלות על עקבותי על מנת להסגירני לגרמנים. אז יהיה בטוח שה"פקדון" יישאר רכושו.
כך לא במקרה הפתיע את סטפה ודפק באמצע הלילה על פתח ביתה. לסטפה המופתעת תירץ את בואו בשעה בלתי צפויה בתירוץ מגוחך וחסר שחר. אך סטפה, כמובן, הבינה יפה מה כוונתו. לאיכר חרה עד מאוד שלא גילה את עקבותינו. בזעמו הרב הלך והלשין, שסטפה, לפי סברתו, מחביאה אותי ואת בני. החיפוש עמד להיערך כעבור ימים אחדים. רבונו־של־עולם דאג לנו גם הפעם בדרך מיוחדת.
מעשה שקרה כך קרה. מחמת הקור העז ששרר בעיצומו של החורף לא הפסיקה סטפה מלהסיק את התנור, שמתחתיו רבצנו. באחד הלילות (היה זה לילה של אחד בפברואר) התעוררתי מחום ומחנק. חיש מהר התברר, שגחלת לוחשת שנפלה מן התנור הבעירה את מצע הקש שלנו. יצאתי מהמחבוא והעירותי את סטפה. האש עמדה להתפשט. היה צורך דחוף להזעיק עזרה. אבל בעלת הבית לא פתחה בקריאות לעזרה עד שלא הספקנו, אני ומאירקה, לברוח על נפשנו ולהסתתר במקום האחד האפשרי — במתבן שבחצר. עד שהתלבשנו והספקנו להגיע למתבן חלפו רגעים יקרים. בשעה שסטפה החלה להזעיק עזרה, כבר עלה הבית בלהבות. האיכרים חשו לעזרתה בדליי מים שנשאבו מן הבאר הסמוכה. בינתיים הזדרזה סטפה בתושיה לטשטש את העקבות שבשלג שהוליכו למתבן. אין צורך לספר, שהבית וכל הרכוש הדל שבתוכו עלו באש.
חייבת אני לספר עוד פרט זה. חששתי שמסוכן להישאר במתבן. לכן החלטתי לטפס על עלית הגג של המתבן, ששימש גם רפת לפרה. לא מצאתי סולם לטפס בו. ניצנץ רעיון לנצל את הפרה... תחילה טיפס עליה מאירקה ואחריו אני.

לאחר שלא נשארו מהבית אלא אודים עשנים והאיכרים שעזרו בכיבוי האש התפזרו לבתיהם נכנסה סטפה למתבן. ממחבואי ראיתי את פניה השטופים בדמעות. אבל גם מעין קורת רוח היתה שרויה על פניה. כשהיא מפנה את דבריה אל הפרה, כביכול, אמרה באזני, שהבית עלה באש ככפרה לחיינו ולחייה היא. בשעת כיבוי הדליקה נודע לה מפי איכרים, שבו ביום עמד להיערך חיפוש בביתה. אלמלא הדליקה היו מגלים אותנו ואז היה גם דינה נחרץ למוות. היתה זו, איפוא, שמחה מהולה בדמעות לסטפה טובת־הלב.

יומים שכבנו בעלית הגג של המתבן. קור עז, 20 מעלות מתחת לאפס, עמד בחוץ. אלמלא ערמת הקש היינו קופאים למוות. לא רציתי להתחיל בחיפושים אחר מחבוא חדש אלא כעבור ימים אחדים לבל לעורר חשדות על סטפה. אם נתגלה, חלילה, יבינו המרצחים שעד השריפה הסתתרנו בביתה. מטעם זה ביקשתי, איפוא, לשהות במתבן ימים נוספים. אבל סטפה המסכנה סבלה חרפת רעב ולא היה ביכולתה לספק לנו מזון כלשהו. כך נאלצנו לעזוב את המתבן.

נעליו של בני עלו באש. לא היה לי בשבילו אלא סוודר ישן שלי, ששרווליו שימשו לו מכנסיים ונעליים, וביתרת המלבוש כיסיתי איך שהוא את גופו הדל. לי מסרה סטפה זוג מגפי לבד ישנים. וכך יצאנו לדרך בלילה קר לכיוון הכפר סטייקי. שם היה לנו ידיד משפחה, חובש בשם סוקולבסקי. צעדנו על פני שכבת הקרח שכיסתה את הנהר. לרוע מזלי לא הבחנתי בבור חצוב בשכבת הקרח ; בדרך נס ניצלתי מטביעה. המומה, רטובה ורועדת מקור יצאתי מן המים. מיד הפכו בגדי הרטובים לשכבת קרח. למזלי, כבר נמצאנו בקרבת ביתו של סוקולבסקי.

בחשכה התדפקתי על פתח ביתו. הוא הכירני לפי הקול. בראותו אותי קפואה כגוש קרח — התעלף כמעט מהתרגשות. סוקולבסקי הכניסני לביתו. מיד השיג עבורי בגדים להחלפה. כיוון שהיה חובש ידע לטפל בנו כהלכה. לאט לאט התאוששנו. שכבנו על התנור הגדול. התחממנו ושבה נפשנו. בינתיים דאג סוקולבסקי להשיג לנו בגדים נוספים. האיש, שידע על מות בעלי ושני ילדינו, היה מוכן ומזומן לסכן את עצמו על מנת להשיג לנו מחבוא. בינתיים האיר היום והיינו צריכים לעזוב את ביתו בטרם יתעוררו ילדיו, לבל יוודע להם דבר. לבשתי את בגדי אשתו. את מאירקה הוא הכניס לסל גדול וכך יצאנו אל המתבן אשר בחצרו, ששימש גם מחסן אספקה. טיפסנו על עלית הגג והסתתרנו בפינה חבויה, שממנה יכולנו לראות את המתרחש בכפר. סוקולבסקי סיפק לנו מזון טוב. מפיו נודעו לי החדשות מחזית המלחמה. שלושה שבועות נשארנו שם.

באחד הלילות שכבתי ערה כשלאזני הגיע קול רחש השוד. מישהו ניסה לטפס, באין סולם, אל עלית הגג. המטפס ניסה להיאחז בבליטות שבקיר, אך נכשל, נפל ונפצע. שמעתי קול אנחותיו עד שהתאושש ועזב את המתבן. בבוקר, כאשר סוקולבסקי נכנס למתבן, הבחין מיד שמשהו לא כשורה. הוא הבין מה אירע. אחד האיכרים חשד בו, שהוא, סוקולבסקי, מסתיר יהודים. ערב לפני כן הופיע לפתע לביקור

בביתו באמתלה של כלום. בחסות החשכה ניסה האיכר למצוא את הנחבאים על מנת להסגירם אישית לגרמנים ולזכות ב־7 ק״ג מלח עבור כל נפש. כיוון שכך התנצל לפני מעומק לבו והודיע, שלא יוכל יותר להסתירני. אולם הוא הבטיח להשיג לנו מקום מחבוא חדש.

יכולתי ליעץ לו לפנות לאיכר וולאצקא פאשקוויץ', שהתגורר בכפר פוטאשניה ליד הגדה האחרת של הנחל. בשעתו מכר לו אבי בית וחנות ומאז הם התיידדו. פאשקוויץ' הסכים להסתיר את שנינו בביתו. בלילה אפל יצאנו לדרך, למרחק כשני ק״מ. אך התחלנו לצעוד הגיע לאזנינו קול נביחת כלבים מכל הכיוונים. התפלאתי לראות כלבים כה רבים מתרוצצים בשדה הפתוח במקום שישמרו בחצרות בעליהם. לפתע ראיתי ניצנוץ של כמה זוגות עינים. אז הבינותי שלא כלבים הם המתרוצצים בשדה אלא זאבים רעבים המשחרים לטרף. הניצנוצים קרבו והלכו. פחד אחזני. למזלנו עמדו בשדה אלומות חציר לייבוש. חדרנו חיש מהר לתוך אחת האלומות. כך מצאנו מקלט מפני הזאבים, שהתרחקו מאיתנו. החלטתי שלא להסתכן ולהזור למתבן של סוקולבסקי. מסתבר שגם עליו עבר ליל חרדות. רק לאחר שיצאנו מביתו, הגיע לאזניו קול יללת הזאבים. הוא היה בטוח כמעט שהזאבים הרעבים יפגעו בנו. רגש אשמה כבד רבץ על מצפונו כל אותו לילה. לא היה קץ לשמחתו כאשר מצא אותנו בבוקר בריאים ושלמים במתבנו. סיפרנו איש לרעהו את חרדת הלילה האחרון.

בלילה הבא יצא סוקולבסקי ללוות אותנו כברת דרך. לאחר שנפרד מאתנו המשכנו לצעוד לאורך הנחל, שהיה במצב של הפשרה, על מנת לגלות מקום לחצותו מבלי להסתכן. כך הגענו לגשר. ברגע האחרון הבחנתי בשני שומרים. היינו נאלצים לחזור על עקבותינו. לא יכולתי להרשות לעצמי לחזור אל סוקולבסקי. החלטתי ללכת אל סטפה, שמאז שנשרף ביתה התגוררה אצל אחותה. בחשכה נכנסנו לרפת והסתתרנו. בבוקר, כאשר סטפה נכנסה לרפת לחלוב את הפרה, ראתה אותנו. שנינו פרצנו בבכי. התנצלתי על שובי ואמרתי שאשאר רק עד אשר יקפא הנחל. למרות דלותה הסכימה הידידה הנאמנה שנישאר כמה שיידרש. במשך שמונת הימים ששהינו אצלה היתה סטפה חוזרת על פתחי האיכרים ומבקשת מהם נדבות במיצרכי מזון. המזון שהשיגה היה מיועד בעיקר בשבילנו. כמה איכרים רמזו לה שהם חושדים למי מיועדים המיצרכים שנדבו לה.

בינתיים עשה פאשקוויץ' הכנות לקראת בואנו לביתו. בין השאר הוא פיטר את העוזרת ואת שני הפועלים שעבדו בחצרו. בלילה הראשון לאחר שהנהר קפא לשכבת קרח עבה יצאנו לדרך. אף כי האיכר ציפה לבואנו הוא לא הכיר אותנו ולא האמין למראה עיניו. הסבל ותנאי ״המגורים״ שינו את פני לבלי הכר. הסתתרנו באורווה שבחצר. פאשקוויץ קנה בשבילנו בגדים חדשים, כי עד כה היינו לבושים בבגדים שלבשנו בגיטו. פעמיים ביום, בשעה שהיה נכנס להאביס את סוסיו, היה מביא לנו ארוחות. שכניו התפלאו מדוע זה איכר אמיד שכמותו החל לפתע לטפל

בסוסים במו ידיו. אך פאשקוויץ הפיקח ידע לתרץ את הקושיות מבלי לעורר חשד.
באחד הימים נכנסה שכנה לפתע לאורווה והבחינה במאירקה המדלג על ערמות החציר. השכנה המובהלת מיהרה לספר לבעל הבית, ש"שדים" מצויים באורוותו. האיכר ואשתו הרגיעו את השכנה המטומטמת, שיתפללו בכנסייה על גירוש השדים, והפצירו בה לבל תגלה לאיש את דבר השדים, פן ידרשו השכנים להעלות את המיבנה באש. השכנה הבטיחה.
אבל וולאצקא פאשקוויץ' ואשתו לא רצו לסמוך על הבטחת השכנה. לכן החליטו שלא להסתכן וביקשו ממני לצאת מביתם לזמן מה. עברתי לביתו של אחיו, סטיפן, שאף הוא הסכים לסכן את חייו ולהסתירני. גם הוא טיפל בנו במסירות.
באחד הימים פרצה לביתו קבוצת פרטיזנים יהודים, שתבעו ממנו מיצרכי מזון. סטיפן התחנן שלא יחרימו אצלו כל מה שמצאו, מפני שהוא מסתיר בביתו אשה יהודיה ובנה. אבל הפרטיזנים היהודים התאכזרו ביחס אליו, החרימו כמה שיכלו לשאת אתם ולא התעניינו לגורלי. נרגש ומזועזע סיפר לי סטיפן מעשה זה. "אני מסכן עצמי למען יהודים — טען כנגדי — והרי לך הפרטיזנים..." בושתי ונכלמתי. עם כל זאת לא עלה בדעתו לגרשני מביתו.
ומעשה שקרה לאחר מכן כשבאו אליו במטרה דומה פרטיזנים לא יהודים. גם הם החרימו בכוח מצרכי מזון ככל שמצאו. גם להם גילה סטיפן שהוא מחביא יהודים בביתו וביקש שיתחשבו בכך. לפי דבריו, התנצל המפקד של הפרטיזנים שאיננו רשאי לקחת אשה וילד ליער, אבל הסכים להחזיר חלק מהשלל.
בוקר אחד לא הקפדנו ונהגנו בחוסר זהירות. ירדנו מעלית הגג אל האורווה. בו ברגע נכנסה ילדתם בת ה־12 של המשפחה. בראותה אותנו, נבהלה מאוד ופרצה בצעקות: "פרטיזנים באורווה". בקושי הרגיעה אותה האם, אשר איימה עליה בקץ מר על המשפחה כולה אם תפצה פה. מחמת המעשה היינו נאלצים להסתלק מביתו של סטיפן פאשקוויץ' וחזרנו לביתו של אחיו וולאצקא.
לא מעטים מבין איכרי הסביבה, ששיתפו פעולה עם הגרמנים, ידעו שנשארתי בחיים וחשדו שאני מסתתרת בכפר פוטאשניה, בביתו של אחד ממכרי. בחיפושים אחרי הגיעו יום אחד לביתו של פאשקוויץ' כמה גרמנים בליווי פולנים משתפי פעולה. מעלית הגג הבחנתי בהתקרבם. תחילה ערכו חיפוש בביתו של פאשקוויץ'. דומה היה ששעתנו קרובה. לא אוכל להבין כיצד ניצנץ במוחי הרעיון לשבור לוח מלוחות הגג בשיפוע הפונה אל השדות. מאירקה קפץ ראשון ואני אחריו. פרט לכמה חבטות יצאנו בשלום מקפיצה מגובה של שלושה מטרים. בזחילה הגענו עד לעשב גבוה. משם המשכנו לרוץ עד לחורשה. כאשר המרצחים נכנסו לאורווה, אחזה פלצות בוולאצקא ואשתו. הם ראו את המוות מול פניהם. החיפוש באורווה היה כנצח בעיניהם. הם לא האמינו למראה עיניהם בראותם את הגרמנים יוצאים מן האורווה כלעומת שבאו. גם הם ניצלו ממוות בטוח.
שעות על שעות שכבנו מתחת לשיח ביער. מאירקה פחד ומירר בבכי. הוא החל

לטעון באזני מדוע זה רודפים אחרינו ורוצים להרגנו. מדוע אין אנו נטולי פחד וחפשיים כצפרים ביער? מה יכולתי לענות לו?
בטרם ירד הלילה הגיעו לאזני קולות ילדים. הצצתי והכרתי את שלושת ילדיו של וולאצקא. התקרבתי אליהם בזהירות בכדי שלא להפחידם ולהבריחם. ביקשתי את הילדה הבכירה, שתחזור הביתה ותספר לאמא, כי פגשה אותי ביער. האשה קיבלה את הידיעה בשמחה. מיד שמה מיצרכי מזון בסל ויצאה לחפשנו ביער. לאחר שאכלנו והתאוששנו הציעה האיכרה, שכמוה כבעלה לא איבדה את צלם האדם, שנחזור לביתם.
לאחר החיפוש חלפה, לדעתה, הסכנה שיחזרו לחפש שוב בביתם. על כל צרה שלא תבוא הציעה שנסתתר במיבנה ישן, שעמד בשדה הרחק מביתם, ואשר שימש בעונת הסתיו מחסן לניקוי פשתן ואיכסונו. בלילה הגענו למבנה הנטוש. בכדי להסוות את סיבת בואם וצאתם למיבנה זה הפכוהו לדיר כבשים. בבואם בבוקר להוציא את הכבשים למרעה, ובערב — להחזירם לדיר, היה וולאצקא או אשתו מביאים לנו מיצרכי מזון או ארוחות מוכנות.
בעונת ניקוי הפשתן החלו פועלים לבוא יום יום לעבודה במחסן. אז היינו חייבים לרבוץ יום תמים מבלי ניע על עלית הגג. בעל כרחנו היינו מקשיבים לשיחות האיכרים. אחד הנושאים החוזרים ונישנים היה גורל היהודים. וכך היו מספרים זה לזה מי מהיהודים נתגלה במהבואו, כיצד וע״י מי הוסגר למוות. לא פעם האזנתי לדברים שסיפרו ביניהם על אבי ז״ל, שהיה סוחר פשתן. פעם שמעתי את אחד הפועלים מספר שממשפחתו של פופקין לא נשאר איש בחיים, פרט לבתו ליובה שהצליחה להימלט, והיא בודאי מסתתרת אי שם. אולי נגלה את מקום מחבואה — הוסיף המספר — ונזכה בכמות מלח כפרס... צמרמורת עברה בכל אברי לשמע הדברים האלה. גם מאירקה היה מקשיב, כמובן, לסיפורי הפועלים. פעם שמע סיפור מעשה באשה יהודיה, שהשאירה שני ילדיה הקטנים בבית־מרחץ ובעצמה חיפשה מקלט במקום אחר. סיפור זה זיעזע את הילד. הוא נתקף פחד פן יקרה לו כדבר הזה. בקושי עלה בידי להרגיעו ולשכנעו, שכל סבלותי ויסורי אינם אלא מאבק להציל את חייו בכדי שיישאר שריד וזכר למשפחה. כחדשיים הסתתרנו במחסן הפשתן.
באחד הימים הגיעה קבוצת פרטיזנים לביתו של פאשקוויץ בכדי להשיג מיצרכי מזון. האיכר קיבל את הפרטיזנים בסבר פנים וערך להם סעודה דשנה. כיוון שרכש את אימונם סיפר להם וולאצקא עלי ועל מה שעבר עלי מאז בריחתי מהגיטו העולה באש. לאזניהם של פרטיזנים אלה כבר הגיעה השמועה אודות אשה אמיצת לב ובנה הקטן, שהגרמנים מחפשים אחריהם בכל האיזור. מפקד הפרטיזנים רצה לראות אותי. פאשקוויץ׳ הוליך אותו אל עלית הגג. ביקשתי מאת המפקד שיקחנו ליער. שעה ארוכה נמשך דין ודברים בין הפרטיזנים אם אפשר להיענות לבקשתי. ההזקת ילד ביער עלולה לגרום לקשיים ותקלות. המצדדים בעד

העברתנו ליער העלו גם את החשש שדוקא שם עלולים אנו ליפול לידי המרצחים. לבסוף הוחלט, שהם יעבירו אותנו לכפר מרוחק, העשוי להיות מקום מקלט בטוח יותר. הפרטיזנים הסתירו אותנו בעגלותיהם וכך עזבנו, לאחר פרידה נרגשת, את ביתם של וולאצקא פאשקוויץ' ואשתו.

בצער ובכאב לב עלי לספר על גורלו של וולאצקא היקר באדם, שהציל את חיינו. איכרים משתפי־פעולה הלשינו עליו והעידו שהוא הסתיר יהודים. הגרמנים עצרוהו וגרשוהו למחנה עבודה, אשר ממנו לא חזר. לאחר המלחמה השקענו, אשתו ואני, מאמצים רבים לגלות את עקבותיו. חיפשנו אותו במרחבי רוסיה הלבנה, אך לא גילינו את עקבותיו.

הפרטיזנים השאירו אותנו בידיו של איכר ממכרינו, פאניז'ניק שמו, שחוותו המבודדת היתה במרחק 50 ק"מ מפוטאשניה. איכר זה הכיר את אבי והכיר לו תודה. חדשים רבים נשארנו בביתו. כאשר הגרמנים ערכו מצור על הפרטיזנים הסתיר אותנו פאניז'ניק בתוך בונקר שחפר ביער.

בפרק הזמן ששהינו ביער נפגשתי פעמים אחדות עם חבורות יהודים ונוצרים שנדדו והסתתרו בסביבה. לא פעם התחננתי שיקבלו אותי ואת בני לחבורתם. כולם סרבו בגלל הילד, שעלול להיות למעמסה בשעת חירום.

באחד הימים נתקלתי ביער בחבורה של לא־יהודים. היינו אותה שעה באפיסת כוחות. בדמעות התחננתי לפניהם שירשונו להצטרף אליהם. הם סרבו, אך אני התעלמתי מאזהרותיהם להסתלק ולא להתקרב אליהם. אחד מהם איים עלי שאם לא אסתלק — יחסל אותנו. אמר ועשה. נוכח דמעות התחנונים של מאירקה הטיל רימון יד לעברנו. הרימון לא התפוצץ. שוב רצה הגורל שנישאר בחיים. מאוחר יותר נודע לי, שחבורה זו עלתה על מארב גרמני וכמעט כולם חוסלו. אם כן, טוב שלא הסכימו להכניסנו לחבורתם...

הזמן חלף. "התגוררנו" ביער וסבלנו מקור ורעב. לא פעם התעוררנו לאחר שנת הלילה כשאנו מכוסים שלג. אין בכוחי לספר על הסבל והיסורים שעברו עלינו בחדשים האחרונים לפני השחרור.

וכיצד נשארנו בחיים? אולי הודות ליצר החיים העז. הוא שהוליד את הכוח ואת התושיה ברגעי הסכנה המרובים. פעמים אין־ספור ראינו את המוות מול עינינו, אבל תמיד האיר לנו המזל פניו.

ביולי 1944 הגעתי לדרויה המשוחררת. כפי שסיפרתי קודם, התגוררו 23 איש בביתנו בגיטו דרויה. רק ארבעה מהם נשארו בחיים, אני, מאירקה ושני האחים גאלפרין. אחד משני האחים, שלמה גאלפרין, ניספה לאחר המלחמה בשריפה.

רק זמן קצר נשארתי על חורבותיה של העיירה. נישאתי לשלמה זיידלין, שניצל עם שני בניו. בסוף 1945 עזבנו את דרויה בדרכנו לארץ ישראל.

שושנה מילבסקי (נמרוב)

שישה ילדים היו לי

משפחה גדולה היינו כאשר גורשנו מדרויסק לגיטו: בעלי ואני, ששת ילדינו, אם שלי, שני אחים ואחות ובני משפחותיהם. אויה! מכל אלה שרדתי בחיים רק אני. בדרויסק גידלתי את ששת ילדי — הנאצים רצחו את כולם!

שלושה גיטאות עברנו. בגיטו וידז ובגיטו סוונציאן עדיין היינו כולנו יחד. אח״כ גורשנו לגיטו וילנה. על אף הרציחות והעינויים הגענו לגיטו וילנה כולנו יחד, כל בני המשפחה. הסבל בגיטו וילנה היה נורא והרעב היה כבד, אך זמן־מה נשארנו בחיים כולנו. אחר כך באו האסונות.

לילה אחד הובהלו כל יהודי הגיטו למיסדר. את ילדי הפעוט לקחתי בחיקי ולאחרים הושטתי את ידי השניה וכך יצאנו החוצה. משם הובלנו למקום אחר, בו שהינו עשרה ימים. כאשר גורשנו שוב, היינו בטוחים שמובילים את כולנו למחנה ההשמדה פונאר. כמאה איש נדחסו בקרון־הבקר. ארבעה ימים נסענו בתנאים איומים. היינו רעבים וצמאים. הנוסעים האומללים עשו את צרכיהם בתוך הקרון הנעול. תשושים עד מוות הגענו למחנה הידוע לשמצה — ואיוורה שבאסטוניה. אך עדיין היינו כל בני המשפחה יחד. כל ילדי היו איתי ועם בעלי.

לאחר פרק זמן קצר הועברנו למחנה ויבאקון. ושוב לא הופרדנו איש מרעהו. במחנה זה באו עלי האסונות זה אחר זה.

יום אחד, כשחזרתי מהעבודה לא מצאתי שלושה מילדי. שלושת הצעירים נלקחו למוות. הייתי אומללה. בכיתי וזעקתי בקולי־קולות אל ריבונו־של־עולם על מה ולמה נרצחו ילדי היקרים.

לא ארכו הימים והועברנו למחנה אחר בשם קיביאלה. שם הייתי יוצאת לעבודה יחד עם שלושת ילדי הגדולים ששרדו. יום אחד נשאר משה׳לה בני בבית. כשחזרתי מהעבודה הוא רץ לקראתי בוכה ובישר לי בשורה רעה: ״אמא, השוטרים היכו מכות רצח את אבא. הוא נלקח לבית החולים שמחוץ למחנה״. ביקשתי לרוץ לבית החולים לבקר את בעלי, אך לא הורשיתי לעזוב את המחנה. למחרת בבוקר שוב יצאתי לעבודת הפרך. בשובי למחנה שוב רץ לקראתי משה׳לה מבוהל ומדוכדך: אמא — צעק לקראתי — נלקח מאתנו האח. כבר שיכלתי ארבעה ילדים.

כעבור זמן־מה הובלתי למחנה עבודה אחר, ואילו משה׳לה נשאר במחנה קיביאלה יחד עם בעלי החולה. כעבור ימים אחדים הובלו למוות בעלי ובני משה׳לה. כך נשארתי עם בתי האחרונה, נערה בת 11. הבת היתה יוצאת יחד אתי לעבודה.

ושוב לא עברו ימים רבים. לילה אחד, בשעה ששכבתי ערה על רצפת הביטון הקשה של הצריף, ואני מלטפת את בתי ומנשקת את פניה הצמוקים — הובהלנו למיסדר. מאותו מיסדר נלקחו למוות כמה מיהודי דרויסק, ששרדו עד אז יחד איתנו במחנה. בתי האחרונה היתה ביניהם. נשארתי גלמודה ואומללה.

*

אינני מבינה מדוע וכיצד נשארתי בחיים, לאחר שעברו עלי עוד עינויים נוראים.
כשהצבא האדום התקרב לאסטוניה, הובלנו ברכבת לעיר נמל. שם עלינו על אניה, שהפליגה לגרמניה. ארבעה ימים טולטלנו בים סוער ללא מזון ומים. ביקשתי את נפשי למות. לבסוף הגענו למחנה המוות שטוטהוף.
אין בכוחי לספר על כל הזוועות שעברו עלי במחנה המוות הזה. אינני מבינה מדוע וכיצד נשארתי בחיים וזכיתי ליום בו הגיעו חיילי הצבא האדום למחנה.
בזה עדיין לא נסתיימה דרך העינויים שלי. לאחר השיחרור הגעתי לפולין. באותם הימים נערך הפוגרום בקיאלץ. חיפשתי ומצאתי את ארגון ה"בריחה", שהעביר יהודים מפולין בדרך לא"י. כאשר עליתי על אניית מעפילים, קיוויתי להגיע ארצה. אבל המציאות היתה אחרת. גורשנו לקפריסין. שוב הייתי סגורה במחנה.
סוף סוף זכיתי להגיע לארצנו ולחיות בה כאדם חפשי. אבל ילדי אבדו לי לנצח.

ראובן בודובניץ

גלגוליהם ואחריתם של יהודים מדרויסק

בספטמבר 1942 הועברו היהודים האומללים והדוויים, ששרדו בגיטו וידז — ברובם נשים, ילדים וזקנים — לגיטו סוונציאן. בווידז נשארו כ־70 יהודים, שנחשבו "מועילים" בעיני הגרמנים. בגיטו סוונציאן רוכזו יהודים מכעשרים ערים ועיירות בשעה שרוב יהודי עיר זו כבר לא היו בחיים.

זמן קצר לאחר מכן פירסמו הגרמנים הודעה, כי נשים, שבעליהן נמצאו בגיטו קובנה או במחנות הריכוז שבסביבה, יוכלו, אם רצונן בכך, לעבור יחד עם ילדיהן להתגורר אצל הבעלים. היתה זו הודעת־מרמה שטנית.

בוקר אחד הוכנסו הנשים וילדיהן לקרונות משא, שהיו מיועדים בד"כ להובלת סוסים או חזירים. דלתות הקרונות נסגרו וננעלו על בריח ע"י אנשי המשמר הליטאים והגרמנים. האשנבים הצרים שלמטה מן התקרה נסתמו ברשת של חוטי־תיל. לאחר שזזו הקרונות הבינו האומללים לאן הם מובלים... הנערים המבוגרים יותר, שנמצאו בקרונות הדחוסים עד אימה, הסירו בזהירות את חוטי־התיל מעל לאשנבים והציצו החוצה. הם גילו שהרכבת נעמדה בפונאר. בשדה טבח איום זה מצאו רובם ככולם את מותם.

במחנות עבודה בשכנות לפונאר נמצאו אז כמה צעירות מדרויסק: פרומה לוין, רייזל בודובניץ, האחיות מלכה, מרים ופסיה סוסנוביק, חנה דריזין ופייקה באסין. אותו יום מר הן שמעו מרחוק קול יריות המגיע מכיוון פונאר. הן הבינו מה משמעות היריות, אך לא עלה בדעתן שאותה שעה מובלים לטבח אמהותיהן ובני משפחה שלהן...

בקרון האחרון של רכבת המוות נמצא גם אליהו לוין, נער צנום, ואמו סימה מדרויסק. בשעה שהרכבת נעמדה והגיעו לאזניו קולות נוסעי הקרונות הראשונים הנרדפים אל הבור — טיפס אליהו אל האשנב הגבוה וראה את המתרחש מסביב. מיד אזר עוז, השחיל את עצמו דרך האשנב וקפץ החוצה על ראשו של חייל גרמני המום. עד שהגרמני התאושש והשוטרים הבחינו במתרחש, עלה בידי אליהו לרוץ כברת דרך ולהתרחק מהמקום. לרוע המזל, נפצע הנער בבית־השחי ממטר היריות שנורה עליו. זב דם המשיך אליהו לרוץ עד שהגיע ליער. שם חבש את הפצע בקרעי כותנתו והמשיך לרוץ. שני "שקצים" הבחינו בו, רדפו אחריו והשיגוהו. הנער, שלא איבד עשתונותיו, איים עליהם לדקרם בסכינו אם יעמדו בדרכו. ה"שקצים" נבהלו ועזבוהו לנפשו.

בבריחתו הבחין אליהו מרחוק באנשים העובדים בשדות. לאחר שהתקרב אליהם בזהירות הכיר שיהודים הם. כך עלה בידו להסתתר בין הערוגות. היו אלה יהודי גיטו קובנה, שהסתירוהו ביניהם. עם גמר העבודה הסתנן הנער עם החוזרים לגיטו. שם פגש את פרומה אחותו. הנער הניצול הביא בשורת־איוב לאחותו ולבנות דרויסק האחרות. כל אותו לילה ישבו נערות דרויסק שבגיטו — רצוצות, דוויות ורעבות — וערכו מספד מר ליקיריהן.

כך נטבחו יהודים מדרויסק ביערות פונאר. היה זה ב־5 באפריל 1943, יום ה"אקציה של קובנה", בה נרצחו כ־4000 יהודים. למחרת עבדו הצעירות במיון בגדי קרוביהן הנרצחים. לימים נודע, שעוד כמה צעירים הצליחו להימלט בדרך אל הבור, אבל הם נהרגו תוך כדי בריחתם. רק אליהו לוין ניצל.

לאחר חיסול גיטו וילנה (18—25 בספטמבר 1943) נשארו בחיים כמה נשים מדרויסק, שהובלו למחנה ריכוז באסטוניה. בין אלה שהגיעו לשם היתה גם אמי ליבה בודובניץ ז"ל. מלבדה היו שם רייזלה בודובניץ, שלוש האחיות סוסנוביק, רייזל ביאלאק, חיה שרה מוניץ, חנה דריזין, פרומה זכרוב, שטירל זייץ וכן כמה גברים: ברל גמרוב, ראובן־בר סוסנוביק, חיים זייץ (אחיה של שטירל).

כאשר הצבא האדום עמד בשערי אסטוניה, גורשו אסירי המחנות למחנה המוות שטוטהוף שבגרמניה. שם נפגשה אמי עם פרומה לוין, שמפיה נודע לה, כי אני חי ומסתתר ביערות. זלדה אחותי היתה בת 12 בסה"כ כאשר הגיעה לשטוטהוף. שתיהן, האם ובתה, לא נפרדו זו מזו עד יום מותן.

כמה מיהודי דרויסק נלקחו משטוטהוף למחנות עבודה ושם נרצחו כמעט כולם. גם הפשיסטים הלטביים רצחו ביריות יהודים מדרויסק במחנה "אליאס" בלטביה. הדבר קרה יום אחד בלבד לפני שהמקום נכבש ע"י הצבא האדום. אבי ר' יוסף בודובניץ הי"ד, היה ביניהם.

בין הילדים המעטים שניצלו מברגן־בלזן בהתערבותו של ברנאדוט והועברו לשוודיה נמצאו שתי בנות העיירה: רייזלה בודובניץ ופרומה לוין.

כך מפוזרים עצמותיהם ואפרם של קדושי דרויסק על פני מחנות־המוות הרבים באירופה: בגרמניה, פולין, ליטא, לטביה ואסטוניה.

פחות מעשרים איש נשארו בחיים מבין יהודי דרויסק, שהגיעו בשעתו לגיטו וידז.

גיטה ארון־סימקין

פרטיזנים יהודים בסביבת מיור

הנמלטים מן הבור

כמה עשרות יהודים, ברובם צעירים ובחלקם נשים וילדים, ניצלו ביום רצח יהודי מיור, הוא יום ה־2 ביוני 1942. בחורשת קרוקובקה ציפה לנו הבור העמוק והרחב, שהרוצחים ציוו להכין מראש. לאחר שכל יהודי העיירה הובלו לכיכר השוק וישבו שם צפופים ודחוסים כשהם מוקפים ע״י שוטרים מקומיים וחיילים גרמנים ומצפים לסופם המר — עלה בידי כמה מצעירי העיירה להידבר בלחישות וברמיזות על נסיון בריחה. לקול הקריאה ״שמע ישראל״ קפצו יהודים רבים על רגליהם והחלו לפרוץ בכוח את שרשרת השומרים המזוינים. רבים הצליחו להתרחק מהמקום ולרוץ לכל עבר. רובם רצו לעבר הנחל, לכיוון היערות. השומרים הנדהמים החלו יורים על הבורחים. רבים נפגעו ונפלו. אחדים נהרגו לאחר שהצליחו לחצות את הנחל והמשיכו במרוצתם בשדה פתוח.

כזה היה גורלו של קרוב משפחתי, אַלצ׳יק בודובניץ, אחיו של ראובן. גם ברל רייץ החייט כבר היה על הגדה האחרת של הנחל כאשר הרודפים השיגוהו וירו בו כדורי־מוות. האשה כלוינה פינצוב נפגעה בכדור שעה שחצתה בשחיה את הנחל וטבעה.

מלבד קבוצת הצעירים שניסו לברוח מכיכר השוק והאחדים שהצליחו להימלט על נפשם משם, ברחו אחדים מיער קרוקובקה, מקצה הבור ממש. כאשר ניתן הצו לפשוט את הבגדים, החלו שוב אחדים לברוח. בין הניצולים הפעם היו ר׳ יוסף לולינסקי, בעל־הקריאה של העיירה, בנו ישראל בן השש, מנחם שיינר, גרשון גולובצוב, אליהו קרוב, זלמן בארון, הילד בן השש שמואל אַנגל ואחרים.

הנמלטים מן הבור נסו לעבר היערות ולא לצד הכפרים הסמוכים. הם חששו שמא ירצחו אותם האיכרים במקום לתת להם מקלט. ואכן אירעו מקרים, שאיכרים רצחו בו במקום את היהודים המבקשים מהם מחבוא. כזה היה המקרה עם הבחור יהודה, בנו של זלקה לולינסקי, שחצה בשחיה את האגם והגיע לקירבת הכפר מיסניקי. האיכר ששמו מורוז רדף אחריו ורצחו בגרזן בשדה (במועד מאוחר יותר השיגה את האיכר ידם הנוקמת של פרטיזנים יהודים).

אבל חובה לספר גם על איכרים טובי־לב, שמותר לכנותם בשם חסידי אומות העולם. כאלה היו בני הזוג טאַציאנה ופומה בארוק מהכפר פציצקי, במרחק שני ק״מ ממיור. הם לא סרבו לתת מקלט לכל יהודי שנקלע לביתם, חילקו עם הניצולים את לחמם

ואף סייעו לא פעם להפגיש יהודים ניצולים זה עם זה, בכדי שלא ינדדו ביערות בודדים ועזובים לנפשם. כפריים נוצרים שלא איבדו את צלם האדם נמצאו גם בכפרים פאפקוב־לוג ומיניוֹכי. קונדראט לאקוצקי ויאגור הגישו עזרה ראשונה לכמה נמלטים מהבור, הם הסתירו בביתם את שמואל ורייזל אנגל, ילדיו של אייזיק אנגל ז״ל. כמו כן מצאו מקלט בביתם הילדים הניצולים נחום קאֵידנוֹב, לייבקה ווייף, משה קוֹצר ואחרים. אף אני הייתי בין העשרים הניצולים מבני עיירתנו. גורלנו היה דומה: נדודים מכפר לכפר ומיער אל יער תוך מאמצים על־אנושיים להתחמק מידי מבקשי נפשנו.

מן השמים, כביכול, נשלחו אלינו והצטרפו לחבורתנו שני האחים יוסקה וישראל אוֹסטרוֹב. הנערים גדלו בכפר קוֹזלי, באיזור של יערות וביצות. הם הכירו את הסביבה ככף־ידם, ידעו להתמצא בלילות אפלים ולמצוא את הדרך הנכונה לפי כוכבים ולפי שיחים ואילנות בודדים. הם הכירו כל פלג וכל תל בסביבה וידעו להגיע בחושך לכל מקום מבלי לתעות בדרך. כילדים שגדלו בחיק הטבע היה להם כשרון רב להסוות את עצמם, למצוא מחבוא במהירות, לטשטש עקבות ולהפיק מהיער והביצות את מירב התועלת. הודות לאחים יוסקה וישראל יכולנו לנוע בסביבה מבלי שיתגלו עקבותינו. האחים הדריכו אותנו בהקמת סוכות באיזור הביצות, הרחק מהכפרים. תחילה הסתתרנו בקירבת הכפר מיניוֹכי ואחר כך עברנו איתם ליער סמוך לכפר מולדתם.

הסוכות, שהוקמו על קרקע ביצתית וניבנו מענפים ועלים, לא נתנו לנו מחסה מפני גשם וקור. למעשה הן לא שימשו אלא כמקום מיפגש ומנוחה עראי, אליו היינו מגיעים לאחר כמה ימי נדודים על פני כפרים במטרה להשיג מיצרכי מזון ובגדים.

במרוצת הזמן הפך ״מחנה״ הסוכות שלנו מקום־מקלט לכל היהודים המסתתרים בסביבה. כך הגיעו אלינו ניצולים בודדים מעיירות סמוכות. באחד הימים מצא את הדרך אלינו הבחור אמיץ־הלב זיאמה בירהוֹן מהעיירה שארקאווּציזנה, שהביא אתו כלי־נשק, דבר שעודד את רוחנו. מאוחר יותר הצטרפו לחבורה ילדי דרויה, ז. לוין והמורה שלמה מוסין (האחרון נפל בפעולה פרטיזנית נועזת). כן הגיעו דוד פינצוֹב עם אמו ואחותו הקטנה. מיהודי גלוּבוֹק הצטרפו אלינו אסתרקה כץ ורבינוביץ׳. מיהודי שארקאווציזנה היתה גם הנערה פרומקה ובני המשפחות צימר ובירהוֹן. ברצוני לציין, שחבורתנו קלטה גם כמה חיילים רוסים, שנפלו בשבי ועלה בידם לברוח.

״ניתוח״ ביער

בפינתנו המוסתרת שבאיזור הביצות הבשיל בלבנו הרעיון להתארגן, להוות יחידה לוחמת ולהתחיל במעשי נקמה וחבלה נגד האויבים. אבל מניין לוקחים נשק? עיקר הבעיה היה השגת הרובים הראשונים. לאחר שמשיגים את כלי־הנשק הראשונים

אפשר לבצע התקפות מן המארב על שוטרים מקומיים או גרמנים ולקחת מההרוגים את נשקם.

לא ארכו הימים והשגנו ידיעות על איכרים המחזיקים ברשותם כלי־נשק ותחמושת. פנינו אל אחדים מהם וביקשנו לקנות רובה או רימון. האיכרים ברובם סרבו בכל תוקף למכור לנו את נשקם. במקרים אחדים השגנו כלי־נשק באיומים או בשימוש בכוח. לאט לאט הלך וגדל מספר חברי קבוצתנו שרכשו רובה או אקדח בדרך זו או אחרת. אז התחלנו בחיפוש אחר חבורה פרטיזנית על מנת להצטרף אליה.

עוד אנו מתכננים תכניות שונות בענין ההצטרפות לפרטיזנים פרצה ב"מחנה הסוכות" מגפת טיפוס. הגדרת המחלה נעשתה לפי הדיאגנוזה שלנו, אך סימניה היו חמורים גם אם טעינו בדיאגנוזה: חום גבוה, הקאות ואבדן צלילות הדעת אצל כל החולים. אבל מה אפשר לעשות כנגד מחלה כלשהי בתנאים בלתי־אנושיים? איך אפשר לרפא חולה ביער הרטוב, בקור העז, ללא מיטה, תרופות, מזון ורופא? איש מאתנו לא ידע כיצד לטפל בחולים.

כמעט תקף אותנו יאוש נורא. למרות הכל התחלנו לעשות את המעט שניתן לעשות. ראשית, הוקמו סוכות נוספות בריחוק־מה מן המחנה על מנת לבודד את החולים. אין לתאר את סבלם הנורא של החולים בתנאים ההם: הם שכבו ימים רבים כשגופם לוהט מחום גבוה ואילו בסוכה שורר קור עז. אחדים היו ללא הכרה במשך ימים אחדים. היו מקרים, שחולים נטולי־הכרה יצאו מן הסוכות החוצה ויחפים התרוצצו בביצות שמסביב. מראה פניהם היה מעורר זוועה. מטפלי החולים היו אליהו קרוב, בן עיירתנו, וכותבת השורות האלה.

אספר על מעשה שקרה כשנאלצנו שנינו לבצע "ניתוח" לאחת החולות. לאחר שכיבה ממושכת על הגב מבלי לנוע הופיעו פצעי ריקבון באבר מסוים. המוגלה התפשטה וחייה היו בסכנה. אליהו החליט לבצע ניתוח במו־ידיו. אני שימשתי "אסיסטנטית" בניתוח, כשאליהו חתך בסכין חדה, שנטבלה לשם חיטוי במי־קרבול, בגופה של החולה והוציא חתיכות מבשרה הרקוב. חששנו שהחולה לא תחזיק מעמד. אבל אירע נס. לאחר שבועות רבים התאוששה החולה והבריאה. גם החולים האחרים חזרו לאיתנם. פרט לאחת החולות, חנה ברזון ז"ל, שנפלה מאוחר יותר מכדורי האויב, כל החולים של אז חיים איתנו עד היום.

פרטיזנים יהודים מתארגנים

בסוף שנת 1942 פעלה ביערות שבאיזור מיור־דיסנה יחידת פרטיזנים שנקראה "וויטרובצי". מפקדה של יחידה זו היה פרטיזן בשם קונופילקה, רוסי שלא הסתיר את שנאתו ליהודים. הוא גרם לא פעם צרות צרורות ליהודים הנרדפים. על כן לא הצטרפו יהודים ליחידה שלו. אף־על־פי־כן נמצאו פרק זמן קצר ביחידתו כמה פרטיזנים יהודים. אחד מהם היה מאיר שמואל קוזלינר מהעיירה לוז'קי, שמצא חן בעיני המפקד. קונופילקה היה מטיל על מאיר שמואל משימות מסוכנות.

היהודים שלא רצו בשום פנים ואופן להצטרף ליחידתו של ק. חיפשו אחר מסגרת פרטיזנית אחרת. כך עלה בידם לארגן יחידה מיוחדת משלהם, שבה השתתפו גם כמה רוסים, חיילים שבויים שנמלטו מהשבי. מפקד יחידה זו היה פוליאקוב, ששרת בצבא האדום. רוסי זה לא זו בלבד שהיה איש טוב־לב אלא שהשתתף גם בכאבם העמוק של היהודים, שרידי משפחותיהם שנרצחו ע״י הנאצים ועוזריהם. ללא היסוס היה מקבל צעירים יהודים ליחידתו גם אם לא היה נשק ברשותם. יתר על כן, הוא היה דואג להשיג עבורם רובים.

עבור הרגשות האנושיים שבלבו ויחסו האוהד ליהודים שילם פוליאקוב בחייו. הוא נתן הסכמתו, שחוליה של פרטיזנים יהודים, ובניהם צעיר מדיסנה בשם זלמן כץ, יוצאו להורג איכר מכפר סמוך, שהסגיר לגרמנים את אחיו של זלמן. לאחר שבוצע מעשה הנקמה, התלוננו בני משפחת האיכר בפני קונופילקה, הזכור לשמצה, על "מעשה החוצפה" של ה"רוצחים היהודים". שונא ישראל זה ציווה להוציא להורג את זלמן כץ, אך זה נמלט. אז הזמין אליו במירמה את פוליאקוב, היקר באדם, הובילו לכפר שבו אירע אותו מעשה, ושם ציווה להוציא להורג את פוליאקוב לעיני איכרי הכפר... המעשה מדבר בעד עצמו. זלמן כץ, שברח לאיזור מרוחק, הצטרף ליחידה פרטיזנית אחרת ולחם בתוכה עד תום המלחמה.

הוצאתו להורג של מפקד יחידתנו ע״י קונופילקה האנטישמי זיעזעה את כולנו עד היסוד. היחידה, שנמצאה אז בשלב התארגנותה הראשונים, איבדה את הקרקע מתחת רגליה. מצבנו היה נואש. לא ידענו כיצד להתחיל מחדש.

מצבה של יחידתנו באיזור מיור־דיסנה הגיע לידיעתם של שני בני עיירתנו — זוסמן שנידר ושמעון גולדין, שנמצאו אז ביערות קאזיאן, כ־60 ק״מ ממיור. ביערות קאזיאן פעלו כמה יחידות פרטיזניות של סאזיקין. אחת היחידות נקראה על שמו של סאזיקין, ששמו הלך לפניו כמפקד מצטיין בצבא האדום ושזכה בעיטורי־הצטיינות רבים. שני הבחורים שלנו פנו אישית אל סאזיקין וסיפרו לו על רצח פוליאקוב בידי קונופילקה. כן ספרו לו על מצבם הנואש של הפרטיזנים היהודים באיזור מיור־דיסנה. סאזיקין יצא מייד לסיור באיזור מיור בלווייתם של זוסמן ושמעון. כתוצאת סיור זה הצטרפה יחידתנו לגדודו של סאזיקין, שפעל במסגרת בריגדת הפרטזנים הבילורוסית הרביעית.

מאז החלו "אנשי סאזיקין" לפעול גם באיזור מיור־דיסנה. יחידות אלו גדלו במספרן ע״י הצטרפות של פרטיזנים יהודים. אלה הכירו יפה את האיזור. השתתפותם בפעולות נועזות היתה ניכרת ורבת־תוצאות. הפרטיזנים היהודים התקיפו מן המארב יחידות גרמניות, השיגו כלי־נשק ומיצרכי מזון והיד הנוקמת של היהודים פגעה באיכרים שהסגירו יהודים למוות.

פעילות פרטיזנית

ראוי למסור פרטים על פעולות אחדות של יחידתנו.

בדרכם לביצוע משימה צבאית באיזור העיירות לוז'קי והרמנוביץ' נקלעו הפרטיזנים זלמן בר ציפלביץ' וזלמן פרץ הורשמן (שניהם מלוז'קי) למארב של שוטרים מקומיים. הפרטיזנים היהודים לא נכנעו והתגוננו בנשק שבידם. זלמן פרץ ה. הצליח להתחמק מהתיקלות וניצל, ואילו ז.ב. ציפלביץ' נהרג בחילופי היריות (אחיו לייבקה ציפלביץ' נפל בפעולה פרטיזנית לפני כן. רק אחותם חנה צ., פרטיזנית אף היא, נשארה בחיים מכל המשפחה).

לאחר המקרה הזה הגיעה ידיעה, כי אחד האיכרים מכפרי האיזור, שבביתו שהו שני הפרטיזנים הנ"ל לפני כן, הוא שהלשין עליהם והסגירם לאויב. כמו כן נודע שאיכר זה, זאנוס היה שמו, כבר הסגיר לפני כן כמה פעמים יהודים — פרטיזנים ולא־פרטיזנים — שנקלעו לביתו לבקש מיצרכי מזון או מקלט לילה. אז החליט ז.פ. הורשמן לנקום את דמו של ז.ב. צפלביץ', שהיה קרוב משפחה שלו. בהסכמתו של סאזיקין יצאו חוליות פרטיזנים יהודים בפיקודו של הורשמן לחפש את זאנוס. בביקורי לילה אחדים לא נמצא האיש בביתו. מסתבר שלא היה לן בביתו מפחד נקמתם של הפרטיזנים. לא היתה, איפוא, ברירה אלא להגיע לכפר בשעות היום. מוסווים כאיכרים הגיעה חוליית הפרטיזנים היהודים לכפר בשעות היום ותפסו את זאנוס המבוקש. במרכז הכפר נערך משפט פומבי בנוכחות תושבי הכפר. הפרטיזנים הודיעו לנאספים, שזאנוס נידון למוות בעוון הסגרת יהודים לאויב הנאצי. בו במקום הוצא גזר־הדין לפועל לעיניהם של אנשי הכפר. מאז נפל פחד הפרטיזנים היהודים על כל איכרי האיזור. חשוב עד מאוד היה הלקח שלמדו, כי דם יהודי שוב אינו הפקר וכי יש יהודים צעירים הנוקמים נקמתם.

באחד הימים הוטלה משימה נועזת על שלושה פרטיזנים — לייב ברזון, יצחק ארון ומשה'לה הופמן. המשימה בוצעה בהצלחה, אך בשעת הנסיגה לבסיס נהרג משה'לה הופמן ז"ל בהצילו את שני חבריו ממוות בטוח ע"י הקרבת עצמו *

עוד יש לספר על מעשי גבורתם ומותם של שני האחים יוסקה וישראל אוסטרוב, שהזכרתי אותם קודם. לגלוגו המר של הגורל לגביהם הוא בכך, ששני האחים נפלו באיזור הביצות, בסביבה שבה גדלו מנעוריהם. הדבר קרה במהלך המצור הגדול, שהצבא הגרמני שם במאי 1944 על כוחות הפרטיזנים על פני שטח נרחב בבילורוסיה. את האיזור שהיה בשליטת הפרטיזנים הקיפו הגרמנים בכוח רב, שכלל יחידות חיל־רגלים, תותחנים ואפילו מטוסים. מאות הפרטיזנים שהתרכזו באיזור הביצות ניסו להתחמק מטבעת הכיתור. במהלך המאמצים הנואשים לפרוץ את המצור ולהמלט נהרגו פרטיזנים רבים, ביניהם יהודים לא מעטים, ובין היהודים שנפלו היו גם שני האחים הגיבורים. יש לציין ולהדגיש, שעד יום מותם הספיקו יוסקה

---

* פרטים על המקרה ראה בסיפורו של יצחק ארון על משה'לה הופמן.

וישראל ז״ל להשתתף במשימות צבאיות רבות. פעמים אין־ספור הם חילצו את עצמם ואת הפרטיזנים שהיו איתם ממצבים מסוכנים. תמיד, תמיד הם הצטיינו בעוז רוחם ובכושר תושייתם. רבים ניצלו ממוות בטוח הודות למעשיהם הנועזים. כבוד לזכרם!

בבריגדה של סאזיקין הצטיין המפקד אבא קוזלינר, יליד העיירה לוז׳קי. כל מפקדי הבריגדה כיבדו מאוד את אבא קוזלינר, שהיה מופת של מסירות נפש.

יש ענין לייחד את הדיבור על מאורע שקשור לפרטיזן קלמן קוצר ממיור (אחיו משה, אף הוא פרטיזן, נפל באחד הקרבות). באחד המיבצעים עלה קלמן על מוקש. הוא נפצע קשה בפניו והיתה סכנה שיאבד את הראיה בשתי עיניו. כיוון שקלמן זכה להוקרה רבה על היותו לוחם אמיץ, החליטו מפקדי הבריגדה לעשות כל מה שבהישג ידם להציל את מאור עיניו. הוחלט, איפוא, להעבירו לבית־חולים בבריה״מ שם יוכל לקבל טיפול רפואי. לשם כך היה ק.ק. צריך להגיע לבסיס פרטיזנים גדול, בו היה גם שדה־תעופה למטוסים שנחתו והמריאו לבריה״מ. בכדי להגיע מאיזור מיור אל בסיס הפרטיזנים הגדול שבחבל אושאץ׳, צריך היה לחצות שטח שהיה נתון בשליטתם המלאה של הגרמנים. חציית השטח אפילו בלילה היתה כרוכה בסכנה מרובה. הפרטיזנים שלמה מוסין וזלמן שניידר היו בין אלה שהתנדבו להוליך את חברם הפצוע, שתחבושות מכסות את כל פניו, ולנסות להגיע איתו לבסיס אישאץ׳.

התארגנה שיירת פרטיזנים, שהוליכה עוד כמה פצועים קשה, שעמדו להישלח לטיפול רפואי בבריה״מ. לכל פרטיזן פצוע הוצמדה חוליית מלווים. ביום חורף קשה בראשית 1944 יצאה השיירה המיוחדת לדרך.

המשימה היתה קשה ומסובכת. המלווים נשאו על ידיהם או על אלונקות את הפצועים. השיירה היתה צריכה לחצות מסילת־ברזל, שמשמרות חזקות שמרו עליה. עד למסילה הגיעה השיירה בשלום. הפצועים, וקלמן קוצר בתוכם, היו שרויים בפחד פן במהלך ההיתקלות עם המשמרות, תוך כדי הנסיון לחצות את המסילה — ייפגעו אף הם ויפלו בידי הגרמנים. פרטיזן בריא מסוגל להתגונן בנשקו ולברוח — אבל מה יעשה איש חולה ופצוע? על כן ביקש ק.ק. את חבריו־מלוויו שלא יניחוהו ליפול חי לידי האויב. חבריו הבינו את משאלתו אף כי לא ראו את הבעת פניו המכוסים תחבושות.

בחסות החשיכה החל הנסיון לחצות את מסילת הברזל. השיירה נתגלתה ונפתחה עליה אש חזקה. הפרטיזנים השיבו אש. אחדים הצליחו לחצות את המסילה ואחרים נסוגו. לאחר שפסקו חילופי־היריות הסתבר, שכמה מבין מלווי הפצועים עזבו אותם לנפשם ונמלטו לתפוס מחסה ולהינצל. לא כן מלוויו היהודים של קלמן ק. מפקד השיירה, בסכמו את המיבצע, נזף בכמה פרטיזנים וטען שעליהם ללמוד לקח ממסירותם של הפרטיזנים היהודים לחברם. הודות לחבריו הגיע קלמן קוצר (כיום בישראל) לטיפול רפואי. רופאים הצילו את מאור עיניו.

כל חיי אזכור את מעשי גבורתם של הצעירים היהודים האמיצים שלחמו בשורות

הפרטיזנים באויב ונקמו במידת־מה את דם היהודים. ברצוני להזכיר את שמות הפרטיזנים שנפלו, נוסף על אלה שהזכרתי לעיל: חנן לוינזון ופרדקה שפייאר מדרויה נפלו בקרב עם יחידת צבא גרמני. יצחק חידקל ופלקה פילדוס משאר־קאווציזנה נפלו בהתקפת הפרטיזנים על שיירה גרמנית ליד הכפר ווילנובי ליד מיור (בקרב זה נפל גם לייבקה ציפלביץ שהוזכר). מאיר גולדין, פרטיזן מצטיין, נפל בשורות הצבא האדום. אהרן ברזון מדיסנה נפל כפרטיזן ואילו אחיו לייבקה נפל לאחר שפרטיזנים הצטרפו לצבא האדום. במצור הגדול על הפרטיזנים, שהזכרתי קודם, נפלו עוד: שלום מקוטונים ואחותו מרים ממיור, יעקב מלכין ומינה אוסטרוב, מאיר דייץ' וברל גלבאן — גם הם מעיירתנו. בין הנופלים שלא היו לוחמים אני זוכרת את רחל קריוויצקי ובנה הקטן וכן חנה ברזון מהעיירה הרמנוביץ'.

בסיכום, אפשר לומר, שהפרטיזנים היהודים רשמו דף של זהב בספר המאבק והגבורה של עם ישראל.

יצחק ארון

מסיפורי השואה

כיצד ניצלו 22 יהודים

תשרי תש"ב — אוקטובר 1941. הימים הנוראים היו לימים נוראים ממש. כל יום הביא איתו גזירות חדשות על יהודי גיטו מיור. בוקר אחד נודע על גזירה חדשה, שהחרידה את אלפיים יהודי העיירה. מפקד היחידה של הצבא הגרמני, שחנה בעיירה, פקד שיתייצבו לפניו 22 מיהודי הגיטו, לפי רשימה שמית. מי שלא יתייצב למועד שנקבע תיאסר כל משפחתו. היה ברור לכל, שיד מלשינים פולנים או בילורוסים, משתפי פעולה עם הנאצים, היתה בדבר. גורלם של ה־22 נחרץ להרג. איש לא חשב להימלט, שכן פירוש הדבר לחרוץ גזר דינם של בני המשפחה. קשה לתאר מה שהתרחש בגיטו בשעות המעטות שנותרו עד למועד ההתיצבות. הפרידה של בני המשפחה ליד שער הגיטו היתה מחזה מזעזע.

אך הופענו אנו, 22 היהודים, בבסיס צבאי מיד הוקפנו חיילים גרמנים מזויינים, שהחלו לגרשנו לכיוון היער הסמוך. שם ציפו לנו איכרים עם אתים בידם. לא נשאר צל של ספק מה ייעשה בנו. חיש מהר הוצבנו בשתי שורות מקבילות — 11 איש בכל שורה. השפתיים מילמלו תפילת שמע ישראל...

אותו רגע הופיע רכוב על אופנוע המפקד הצבאי. בהוציאו גליון נייר מכיס בגדו התקרב אל החבורה האומללה והחל קורא לאט: "למפקדת הבסיס ישנן הוכחות ברורות, שעשרים ושנים היהודים הללו הם אויבי הצבא הגרמני ומקיימים קשרים עם הפרטיזנים. לפיכך הם נידונו למוות בירייה. גזר הדין יוצא לפועל מיד". המפקד סיים את דבריו והחיילים התייצבו מולנו והחלו בהכנות.

בערבוביה מטורפת פולחים שברי מחשבות. אני רואה מול עיני את הורי, אחיותי ובני המשפחה האחרים. זעקת שבר ומחאה קפואה על השפתיים: על מה ולמה, חיות צמאות דם ? ! הדקות נמשכות כנצח. שיבוא כבר הקץ... אין כוח לשאת את הסיוט. החיילים מוכנים כמעט.

לפתע פולח את היער קול צעקה מרחוק: "עצור, עצור ! בשם אלוהים, עצור !" הדמות הזועקת מתקרבת בריצה אל המקום. כבחלום בלהות מתקרבת הדמות בריצה ואנו מכירים בה את ר' צבי הירש הלמן, זקן היהודים בגיטו מיור. שטוף זיעה וסחוט מריצתו הוא מתקרב אל המפקד הצבאי. מה קרה כאן ? מה בשורה מביא איתו יהודי מכובד זה ? ר' צבי הירש משתחווה לפני המפקד הנדהם וקורא בקול רפאים: "אדוני, המפקד, האנשים הללו חפים מפשע ! כולם כאיש אחד חפים מפשע. למה תצווה להוציא להורג אנשים אלה ? ! אנא, טעות בידך ! הרהר בדבר !"

להפתעתנו, לא ציווה המפקד לגרשו מעל פניו. לאחר דקה של הרהור, כשחיוך ציני משתפך על שפתיו, הוא משיב לזקן־היהודים: "במה תוכל להוכיח ולשכנע שיהודונים אלה חפים מפשע?" ר' צבי הירש, שהתאושש קמעה, מניף ידו על צווארו וקורא בקול רם: "בראשי שלי ערב אני! בחיי ובחיי אשתי ושני ילדי הנני ערב לכך, שיהודים אלה לא חטאו ולא פשעו, חפים מפשע כולם!".

המפקד הגרמני אינו מסיר את מבטו מפניו החיוורים והמיוזעים של היהודי הגאה והנועז, שטרם הירפה את ידו מצווארו. לאחר הרהור פנה אליו בזה הלשון: —

— יהודי אמיץ לב הנך. מאמין אני לדבריך. יהודיך חפשיים — הובילם לבתיהם! ובדברו הושיט לו את ידו.

המומים עמדנו דבוקים למקומותינו. לא האמנו למשמע אזנינו ולמראה עינינו. "חפשים אתם" — צעק הגרמני והסתלק. בצעדים כושלים, בטרם התאוששות, התחלנו ללכת חזרה לעיירה. ר' צבי הירש הלמן צעד אחרינו שקוע במחשבות.

לא במקרה נבחר ר' צבי הירש לשמש זקן היהודים בגיטו. משכמו ומעלה היה האיש. לרגל עסקיו התגלגל לעיירה שנים אחדות לפני פרוץ המלחמה. השכלתו, מרצו הרב ושליטתו בשפות העלו את מעמדו בעיירה. כל רואיו התרשמו מאישיותו וכיבדוהו. פחות משנה מאותו מעשה שסופר, בקיץ 1942, צעד ר' צבי הירש הלמן, זכרונו לברכה, בראש יהודי גיטו מיור אל גיא־ההריגה. הפעם לא היה בכוחו לבטל את רוע הגזירה.

רק שניים מבין אותם 22 יהודי מיור נשארו בחיים. כל עוד נחיה נזכור את דמותו אמיצת־הלב והגאה של ר' צבי הירש הלמן ז"ל.

איכר שהציל יהודים

הדבר קרה בסתיו 1942. היה זה סתיו קר של רוחות וגשמים, סתיו עצוב ומר ליהודי אירופה. רכושם היה להפקר, דמם נשפך כמים על ידי חיות־הטרף הנאציות. יהודים נרצחו ברחובות, בבתיהם, בגיטאות. רבים הוגלו למחנות עבודה. ערים ועיירות יהודיות נמחקו מעל פני האדמה. רק קומץ יהודים התחמקו מיד הרוצחים ונדדו על פני שדות ויערות בהסתתרם מפני רודפיהם צמאי הדם.

המפקדים של בסיסי הצבא הנאצי בכל מקום הוציאו צווים חמורים והזהירו את האוכלוסיה המקומית לבל יגישו סיוע כלשהו ליהודים. העובר על הצו יירה, הוא ומשפחתו. התושבים, אחוזי אימה, נסגרו בבתיהם על מנעול ובריח ולא פתחו את הדלת בפני הנרדפים. ימים שחורים ומרים באו על היהודים הנודדים ביערות באין להם מחסה מפני הגשם, הקור, הרעב והמוות.

בלילות כאלה היינו ארבעה צעירים יהודים, תשושים מרעב ואימה, נודדים בדרכי עפר צדדיות של רוסיה הלבנה על גבול פולין. מחפשים היינו אחר מקום מקלט

לשהות בו יום־יומיים, להתאושש קצת, להשיג פרוסת לחם על מנת להמשיך ולנדוד במירוץ מפני המוות, שארב לנו על כל צעד ושעל.

הארבעה היו כותב השורות הללו, אחותו הצעיר גיטל ושני דודנים: הנערה רייזל (כיום רייזל צימר, תושבת ת"א, האחרים מתגוררים בארה"ב) כבת 15 ואחיה שמואליק כבן עשר. חדשים ספורים לפני כן, כאשר יהודי העיירה הובלו לטבח, ברחנו ארבעתנו מהבור. כוח טמיר, אולי כוח עליון של ההשגחה, דחף אותנו לברוח למרות הפקודה של הרוצחים הגרמנים ללכת חסרי־אונים כצאן לטבח.

תחת מטר כדורים נמלטנו מקבר האחים הגדול, שניכרה ביער הסמוך, אליו הובלו כאלפיים יהודי הגיטו שבעיירה. בדרך נס לא פגעו בנו כדורי המוות. הדבר אירע בצהרי יום שלישי בשבוע. כל אחד מאתנו רץ לאשר נשאוהו רגליו. בחשכת הליל נפגשנו ארבעתנו, במקרה, בחורשה בקרבת מקום לשדה הטבח. כך ניצלנו ארבע נפשות רצוצות ודוויות, שרידי משפחות ענפות. כך נדדנו יחדיו חדשים רבים נרדפים על צוואר כפושעים נמלטים.

והנה, במסע הנדודים, הגענו בלילה קר וגשום לביתו הדל של איכר שבקצה הכפר. דרך הפתח הפתוח למחצה, צעדנו בחשאי לתוך חדר חשוך. חמימות ביתית, ששכחנו טעמה, אפפה אותנו. ויהי הדבר כחלום. מזמן שכחנו כיצד בני אדם גרים.

— קטו טאם? (מי כאן?) — שמענו לפתע. קולה המנומנם של אשה בוקע מן החשכה. מרוב פחד לא עצרנו כוח להשיב. קול האשה חזר על השאלה. עלה אור קלוש של מנורת־נפט, שהאיר את גופו של גבר נוחר בשנתו. בקול רועד סיפרנו מי אנו ומה בקשתנו. אולי נוכל כאן לנוח יום־יומיים? רעבים אנו.

— קאנדראטי, קום! התעורר! — החלה האשה יחפת הרגליים לנענע את בעלה השקוע על הרצפה בשינה עמוקה. — קום, שיכור שכמותך! — זעקה האשה לתוך אוזנו. לאט לאט החל האיש להתעורר. מיד התיישב ונעץ בנו מבט תוהה. האיכר היה כבן שלושים, על פניו הכהים ביצבץ זקנקן, עיניו אפורות. בידים מלוכלכות החל משפשף את עיניו האדומות משיכרות.

— מה רצונכם, נערים? — שאל האיכר הרוסי בקול צרוד. בעיניים זולגות דמעות התחננו שיותן לנו לנוח בביתו מספר ימים. דומה היה, שהאיכר כלל אינו מקשיב. הוא נשכב שוב. אך לפתע פנה אל אשתו ואמר: — אניוטה, הכניסי אותם לאורווה. שיטפסו על עלית הגג ושישארו שם.

האשה הוליכה אותנו לאורווה קטנה, בה עמדה פרה וחזירים ספורים שהיו רובצים על ריפוד קש. בסולם טיפסנו ועלינו אל עלית הגג הרפודה בקש. מאושרים היינו בעלית הגג של דיר החזירים. חזרנו להיות בני אדם...

אולם יחד עם זאת כירסמה בלבנו דאגה, כי לא ידענו מיהו ומהו אותו איכר. מה היתה כוונתו כאשר החליט לסכן את חייו ולהסתיר יהודים בביתו. אין בידינו כסף או זהב לשלם לו והוא כלל לא ביקש דבר. מה צפוי לנו?

הלילה הראשון עבר עלינו בנדודי שינה. עם אור הבוקר התחלנו להציץ מבעד לסדקים. האיכר, אשתו ושני ילדים קטנים הסתובבו בחצר כה וכה. כעבור זמן מה הביאה לנו אשת האיכר תפ"א צלויים. לאחר מכן עלה למחבוא האיכר עצמו שהושיט לנו ארבע פרוסות לחם. אין יותר לחם בבית — אמר. ביתו עני ואין לו די מחסורו. היום יטחון קמח ומחר תאפה אשתו ככרות לחם. נוכל להישאר אצלו, את פיתו הדלה יחלק אתנו.

לא האמנו למשמע אזנינו. נמצא לנו מלאך מושיע בדמותו של איכר בילורוסי (מרוסיה הלבנה), המוכן ומזומן להצילנו ויהי מה.

כך חלפו עוד כמה ימים, בשעות היום היינו שוכבים בעלית הגג ובלילות היינו יורדים לחצר ומשוחחים עם מצילינו. לעתים קרובות היה קאנדראטי בגילופין, אך התידדנו אתו עד כי היינו מבלים בשיחות ארוכות. לא פעם היה שואל, הלמאי נותנים את עצמם היהודים להיות מובלים כצאן לטבח ? מדוע אינם מתארגנים ביערות ומתקיפים את הגרמנים ? לא יכולנו להסביר לאיכר פרימיטיבי את המצב לאשורו, כאשר האוכלוסיה המקומית ברובה מבקשת אף היא את נפשנו ואין לקיים מחתרת בלי סיוע התושבים.

שוב חלפו כמה ימים שקטים. באחד הימים חזר קאנדראטי מהכפר ובידו גליון מודפס בשלוש שפות: פולנית, גרמנית ובילורוסית. שוב אתראה חמורה לתושבים מפני הגשת סיוע כלשהו ליהודים. כל מי שייתפס בקלקלתו יוצא להורג עם משפחתו בלי חקירה ומשפט.

בלב חרד קראתי את הכרוז והטלתי מבט נוקב בפניו הכהים של האיכר.

— מה היית עושה, קאנדראטי, לו הגרמנים היו באים אליך וחוקרים אם אינך מחביא יהודים בביתך ומאיימים בהוצאתך להורג, איך היית נוהג ? — נתמלטה מפי שאלה מבלי משים.

האיכר שקע קצת בהרהורים ובטרם הספיק לענות, באה במרוצת־בהלה, חיוורת כסיד, אניוטה אשתו, וזועקת:

— קאנדראטי, אנו מוקפים מכל עבר ! גרמנים ושוטרים מקומיים מחפשים בכפר פרטיזנים ויהודים. עוד מעט ויגיעו אלינו. אנו והילדים אבודים !

קאנדראטי לא השיב דבר, קפץ מהר מעלית הגג, נכנס לחצר, הביט כה וכה, ציווה על אשתו שתקח את הילדים ותסתלק איתם לאי־שם, ואילו אנו עקבנו ממחבואנו אחר הנעשה וידענו כי קרבו רגעי־חיינו האחרונים. בטוחים היינו, כי שלח את אשתו להודיע לגרמנים על היהודים שמצאו אצלו מקלט, שהרי רק כך יש לו סיכוי להציל את חייו. נוסף על כך ודאי יקבל פרס במיצרכים שונים כגון מלח, מלבושים ואולי אפילו כסף. רעיונות כאלה התרוצצו במוחי כשהנני עוקב דרך הסדק אחר הנעשה. לפתע ראיתיו תופס גרזן ורץ אלינו, אל האורווה.

— הוי, אתה יהודי, רד מהר אלי — קרא אלי בקולו הצרוד. "הנה הוא בא בגרזן לרוצץ את גלגולתך בכדי להוכיח לגרמנים את נאמנותו". — לוחשת לי

אחותי ברעדה, — "לא, לא אתן לך לרדת לבד, ארד יחד אתך", ואיננה נותנת לי לזוז. גם רייזל ושמואליק שולחים אלי מבטי בהלה.

— מה אתה מתמהמה שם? מה אתם סחים ביניכם יהודים? רד מהר אלי. הזמן קצר — צועק קאנדראטי.

הרהור פילח את מוחי. אולי אהיה אני הקרבן? אם יהרגני האיכר — לא יחפשו הגרמנים אחר יהודים אחרים. כך אולי יינצלו אחותי והדודנים. לי אין מה להפסיד... עלי להבליג ולצעוד לקראת המוות. חיבקתי את אחותי ואת רייזל ושמואליק. השתחררתי מזרועותיהם וקפצתי מעלית הגג. נעמדתי ליד קאנדראטי.

האיכר הרים את גרזנו ופונה אלי:

— קח את הגרזן וניאבק עם הגרמנים!... את אשתי וילדי שלחתי ליער ואני נשארתי לשמור שלא יקרה לכם כל רע. שמע מה התכנית שלי: בדרך כלל עורכים את החיפושים שני גרמנים ושוטר מקומי. ברגע שהם יטפסו אל עלית הגג — אכה בהם ברזן. אז תסתער גם אתה עליהם בגרזן שלך ותרוצץ את גלגולותיהם. אל תפחד! כשנגמור אתם — נקח את נשקם ונברח ליער. שם מחכים לי אניוטה והילדים. אז נגדוד יחד.

כבחלום חדרו למוחי דבריו של האיכר. לא יכולתי להאמין, שבהקיץ רואה אני אותו מולי עם הגרזנים ביד. נטלתי את הגרזן אך נעמדתי נדהם בלי נוע. האיכר הוליכני לפינה נסתרת באורווה ובעצמו החל חוטב עצים בגרזנו. כעבור כמה דקות הופיעו הגרמנים.

— היכן הסתרת את היהודים? פתח לנו את המחבוא לפני שנתחיל בחיפושים. אז יהיה מאוחר מדי. נירה בך כבכלב בו במקום. — צורח אל קאנדראטי גרמני מגושם.

האיכר מפסיק את מלאכתו ופונה אל המחפשים:

— או, יהודים... כן, מזמן שלא ראיתי יהודים. אני מחפש אחריהם, כי זקוק אני לפרנסה. אין מלח בביתי, אין בגד, הילדים רעבים לפת לחם. אם אתפוס כמה בני־כלבה כאלה — אביא אותם מיד אליכם, — אמר האיכר בשלווה מאומצת בהביטו ישר בעיניו של הגרמני.

— כך אומרים אתם כולכם, חזירים שכמותכם, ובינתיים עושים אתם עסקים עם היהודונים הארורים, — צווח הגרמני בקולי קולות ורץ אל האורווה, והשוטר אחריו. האיכר נכנס בעקבותיהם כשהגרזן בידו.

— מה שם אצלך למעלה? שאל הגרמני.

— ריפוד של קש, בקיץ אני ישן שם — שומע אני את קולו של קאנדראטי.

רגעים נמשכים כנצח. אני עוצם את עיני. המום שוכב אני מאחורי האבוס. מי מסוגל לעמוד במתיחות כזו?!

— הוי, האנס, צא מהר מכאן! שם, בחצר השניה ראיתי אשה מחביאה דבר־מה. אולי תכשיטי־זהב. בוא מהר! — נשמע מהחצר קולו של גרמני אחר.

הגרמני עזב במרוצה את האורווה. אחריו יצא השוטר. קאנדראטי נשאר עומד באורווה חיוור ונרגש והגרזן בידו.
קמתי ממקומי וזחלתי בקושי לרגליו של האיכר. אחותי, רייזל ושמואל ירדו מהמחבוא. מבעד לפתח האורווה חדרו קרניים מלטפות של שמש הצהריים, שהפיצו אלומת אור על מראה מוזר ומדהים; באורווה עמד איכר עני ומסכן עם גרזנו בידו. ארבעה ילדי ישראל אומללים משתטחים למרגלותיו של אותו איכר פשוט, אשר התנשא מעל תהומות השנאה והרצח והתעלה למדרגה עליונה של מסירות ורגש אנושי.

מותו של הפרטיזן משה׳לה הופמן

"משה׳לה יפה התואר" — זה היה כינויו בין הפרטיזנים, שהכירו ואהבו אותו אהבת נפש.
כבן 18 היה משה הופמן, בעל קומה בינונית ורחב כתפיים. עיניים היו לו שחורות ולוהטות וראשו היה עטור שפעת שיער שחור. חיוך נלבב לא סר מעולם מפניו, תמיד היה עליז ובוטח בעצמו.
אבי אמו, ר׳ יהושע, היה כל ימיו השוחט של העיירה מיור. גם חזן היה ר׳ יהושע. יהודי העיירה היו משתוקקים להאזין לתפילת מוסף או תפילת ונתנה־תוקף ביום הכיפורים מפיו של ר׳ יהושע, כששני נכדיו, חיים ומשה׳לה, מלווים אותו בקולותיהם הנעימים.
את כל בני משפחתו איבד משה׳לה. אחד ויחידי נשאר לאחר השחיטה הנוראה. הוא ידע גם ידע על מה ולמה הוא גמר אומר להילחם בנאצים כפרטיזן. על כן היה משה מתפרץ למלא כל תפקיד מסוכן ולבצע כל שליחות חשובה. הוא היה אחד הפרטיזנים המצטיינים בגדודו של סאזיגין.
בשעה שהתבקש מתנדב לפעולת נקם באיכר משתף פעולה עם הגרמנים — משה׳לה היה הראשון לכך. אם הוחלט לחסל איכר שהסגיר למוות יהודים עבור מנות מלח, התחנן משה׳לה שיותן לו לבצע משימה זו. וכאשר הפרטיזנים היו נמצאים בבסיסים ונחים בין משימה למשימה, היה נשמע לפעמים ניגון תפילת ונתנה־תוקף מפיו של נכדו של החזן והשוחט ר׳ יהושע ז״ל.
באחד הימים נקראתי אל מפקד הגדוד, שהטיל עלי משימה קשה. המשימה היתה לחדור לעיירה, להגיע לביתו של תושב מקומי המשמש איש מודיעין של הפרטיזנים ולהשיג נתונים על היערכותו של הכוח הגרמני במקום. לשליחות מסוכנת זו היו דרושים שלושה פרטיזנים. השניים שצורפו אלי היו ליבל ברזין מדיסנה, וכמובן, משה׳לה הופמן בן עיירתנו.
מצויידים במקלעים ורימוני יד, בלילה אפל, התקרבנו בשעת חצות לעיירה. היינו לבושים חלוקים לבנים בכדי שלא להתבלט על רקע השלג מסביב. בזחילה זהירה

חדרנו לתוך העיירה והגענו לביתו של איש־הקשר. דפקנו על חלון ביתו. אחוז פחד הוא פתח את הדלת והכניסנו לביתו. האיש השתומם כיצד הצלחנו, שלושה פרטיזנים יהודים, לעקוף את המשמרות המסיירות בסביבה. תוך כדי ארוחה חטופה, מסר לנו האיש דו״ח חשוב וצייד אותנו במפות. כמו כן מסר לנו כמה אקדחים. במהרה עזבנו את ביתו בדרכנו חזרה.

עד כאן בוצעה המשימה בהצלחה. בחסות החשכה יצאנו מן העיירה והתחלנו לעשות את דרכנו אל בסיס הפרטיזנים בעבי היער. כבר האיר היום כאשר הגענו אל אחד הכפרים בקרבת הבסיס. פנינו אל שני איכרים ממשתפי הפעולה איתנו וביקשנו שירתמו סוסיהם למזחלות על מנת להוביל אותנו בהקדם אל היער.

משה׳לה ולייבל ישבו על המזחלת שנסעה ראשונה, ואילו אני עם הציוד שקיבלנו נמצאתי במזחלת השניה. וכך נסענו מתוך הרגשת סיפוק ובטחון, שכן נמצאנו בשטח בו היתה שליטתם של הפרטיזנים מלאה.

שלג קל החל לרדת בעוד אנו ממשיכים לנסוע בדרך הבטוחה, כביכול. לא נשאר לנו אלא מרחק־מה עד לבסיס. לפתע הבחנתי בשיירת עגלות נוסעת ומתקרבת אלינו בכביש הסמוך. לפי מצב הדברים והנתונים הידועים לא יכלה זו להיות אלא שיירה של פרטיזנים היוצאים לפעולה. קראתי בקול רם לעבר חברי שבעגלה הראשונה בכדי להסב את תשומת ליבם לשיירה המוזרה, אך קריאותי לא הגיעו אליהם. ביקשתי את האיכר העגלון שיעצור והשקפתי במשקפת לעבר השיירה. מיד התעוררו ספקות בלבי. סדר־מסע כזה איננו מקובל על הפרטיזנים שלנו. מיד הבחנתי בדמויות לובשות מדים. ברגע זה השגיחו בנו נוסעי השיירה. היו אלה חיילים גרמנים, שקפצו מעגלותיהם והחלו לנוע לקראתנו בריצה. חלפו עוד שניות מעטות וכבר אני שומע קול צריחותיהם של הגרמנים לעברנו: ״עצור!!״

היינו בכל רע. אנו אבודים ותוצאות המשימה הלילית שביצענו בהצלחה ירדו איתנו לטמיון. תפסתי את צרור המפות והאקדחים וקפצתי מהעגלה. ברגע זה הגיע לאזני קולו של משה׳לה: ״לירות! לירות! לא ניכנע חיים!״. פתחתי באש לעבר הגרמנים. אש חזקה יותר נורתה לעברנו. הם היו רבים. האש שלנו אילצה את הגרמנים לנקוט בזהירות. אך הם המשיכו להתקרב אלינו.

תוך כדי כך הבחנתי לפתע במשה׳לה, כשהוא נפגע ונופל פצוע. שוב הגיע לאזני קול צעקתו: ״תברחו, תברחו, אני פצוע. אני ממשיך לירות״. חילופי היריות נמשכו. במצב של ישיבה למחצה המשיך משה׳לה לירות ולמשוך לעברו את אש הגרמנים. בעוד אני מנסה להתמצא במצב החמור ולחשוב במה אוכל לעזור לחברי הפצוע, ראיתיו נפגע שוב ונופל.

התחלתי לברוח לעבר היער כשהצרור היקר בידי. אבל היכן לייבל? תוך כדי ריצה מטורפת הבחנתי מרחוק בלייבל. הוא כבר נמצא רחוק יותר מהסכנה. מי יתן והוא יציל את עצמו, הרהרתי. אש חזקה ניתכה לעברי. מדי פעם בפעם אני מפסיק בריצה, משתטח על הקרקע ומשיב אש לעבר רודפי.

לפתע קרה דבר מפתיע. הגרמנים הרודפים אחרי פנו אחורה והחלו יורים לכיוון ההפוך. מסתבר, שמשה'לה הפצוע, שהגרמנים חשבוהו למת, שוב התאושש והחל לירות עליהם. דבר זה אילץ את הרודפים אחרי ואחרי לייבל לחדול לזמן מה מלרדוף אחרינו. באותם רגעים לא ראיתי את לייבל, אך ידעתי שהוא הצליח להימלט. חלצתי את מגפי המרופטים והמשכתי לרוץ יחף לעבר הבסיס. הצרור היקר היה בידי.

לא חלפו רגעים רבים והגיעו לקראתי בריצה כמה פרטיזנים יהודים. גם לייבל היה ביניהם. אף מפקד הבסיס ניגש אלי. כשעודני נתון בהלם הפלטתי לעברו: "המשימה בוצעה, אבל איבדנו את משה'לה. הוא נלחם בגבורה וכך הציל את חיינו".

מאוחר יותר העידו גם שני האיכרים בעלי המזחלות, שראו במו עיניהם כיצד הפרטיזן היהודי הפצוע ממשיך לירות על הגרמנים. אחר כך מצאנו את גוויתו המרוסקת של חברי היקר, הפרטיזן הגיבור שהציל את חיי — משה'לה הופמן, זכרונו לברכה.

י. בן משה

כוחו של ניגון כל־נדרי

הגיע קיץ 1944. המלחמה קרבה אל קיצה. הצבא האדום וצבאות בנות־הברית הלמו על ראשה של החיה הנאצית. מדי יום ביומו שוחררו ערים ועיירות שהיו שנים בכיבוש הגרמני. זיק של תקווה חדר ללבבות הרצוצים של היהודים, שרידי השואה.
במקומות המשוחררים החלו להתכנס יהודים ספורים, ניצולי החורבן, שיצאו מהיערות ומהמחבואים בהם היו שרויים שלוש־ארבע שנים. הופיעו נכים, שהשתחררו מהשרות הצבאי. כולם חיפשו בית וקורת־גג בכדי שיוכלו להתאושש מהחוויות המזעזעות.
כך התהוו בערים המשוחררות חבורות קטנות של יהודי שארית הפליטה.
בעיירה מיור התקבצו כמניין יהודים, שניסו לחדש את חייהם ליד חורבות בתיהם ובקרבת קברות משפחותיהם. הם הסתדרו בעבודה בחסות השלטון הסובייטי. כל אחד ואחד השתדל להתאים את עצמו לתנאים החדשים.
הימים הנוראים החלו ממשמשים ובאים. בשברון־לב ובגעגועים ציפו הכל לחגים, לאחר ארבע שנים של ניתוק מהוויה יהודית, מתפילה ומסורת. כשנזכרנו באווירת החג בימים שלפני המבול, כאשר היינו מבלים בשמחה ונחת בחיק המשפחה, היה כאב לאין שיעור מציף את הלבבות.
אבל החיים חייבים להימשך. בין השאר עלתה הדאגה: היכן נתפלל בימים הנוראים? אין בית כנסת בעיירה. השלטונות הסובייטיים אסרו על קיום בית־תפילה. אם ייוודע להם, שיהודים התכנסו לתפילה בציבור, ודאי יחשדו במתפללים שהם מכינים מרד במשטר... התוצאות עלולות להיות קשות. לאחר התייעצויות ממושכות עם ר׳ יוסף — בעל־התפילה האחד והיחיד ששרד בעיירה — הוחלט להתפלל בסתר בביתו של יהודי, בו מתגורר ראש הנ.ק.וו.ד.. הרי לא יעלה בדעתו של איש, שדוקא בבית זה יעיזו יהודים לקיים תפילה במחתרת.
כך עברו בשלום שני ימי ראש השנה והוחל בהכנות לקראת תפילת יום כיפור. לאחר הסעודה המפסקת, שכל איש ערך בביתו, החלו היהודים לצעוד אחד אחד ובהסתר לעבר בית התפילה. הוטל על עוזרת הבית הנוצריה, שרחשנו אליה אמון מלא, לשמור ליד פתח הבית ולהזהיר מפני אדם זר.
תפילת כל־נדרי החלה. בקול רווי־דמעה פתח ר׳ יוסף בתפילה. לא קשה לנחש מה הרגישו אותה שעה בלבבותיהם הרצוצים קומץ המתפללים. מול העיניים צפו ועלו דמויותיהם של בני המשפחה שנרצחו ונטבחו על קידוש השם.
לפתע ניגשה אל בעל הדירה (הוא כותב הטורים האלה) עוזרת הבית אחוזת בהלה

והודיעה, כי "שגץ" צעיר פרץ אל המטבח. בכדי שלא להפריע למהלך התפילה יצא בעל הבית אל המטבח לתהות על קנקנו של האורח הבלתי־קרוי. עמד לפניו נער כבן 14, יחף, לבוש בלויים כשפניו מביעים תימהון ופחד.

— מי אתה ומה אתה מחפש כאן? — נשאל ה"שגץ" הצעיר.

— אינני יודע — ענה הנער בקול קפוא, ברוסית.

בעל הבית החוויר מתדהמה וחששות. אולי זו פרובוקציה של הבולשת? מה לעשות? עודנו מהרהר כה וכה, עלה קולו של ר' יוסף בסלסלו בהשתפכות נפש וברעדה את ניגון כל־נדרי בפעם השניה. הנער הקשיב בפה פעור לקול התפילה. הוא התחיל לשפשף בידו את מצחו כמנסה להיזכר בדבר שנשכח ממנו. לפתע נתמלטה מפיו זעקה אדירה: "מאמע מיינע" — אמא שלי! הנער התמוטט ונפל מתעלף על הרצפה.

התפילה נפסקה והמתפללים החלו לטפל בנער על מנת להשיב את רוחו. "הוא ילד יהודי! הוא איננו "שגץ"! אבל כיצד הגיע אלינו?" — לחשו היהודים הנדהמים. לאחר ששבה אליו רוחו, סיפר בקול רצוץ אודות עצמו:

— אינני יודע בדיוק מי אני. אינני זוכר הרבה מימי ילדותי. גדלתי בבית הורי בעיירה קטנה בפולין. לאחר פרוץ המלחמה נמצאנו תחת השלטון הסובייטי. משום־מה הכריחו את אבי לשלחני לבית ספר מקצועי במינסק. אז נותקתי מהורי ויותר לא ראיתי אותם. יום אחד הואשמתי בגניבת מזרן שלא גנבתי. דנו אותי לשלוש שנות גירוש לסיביר. התחננתי ובכיתי כי אינני אשם, אך לא עזר לי. שלוש שנים הייתי במאסר. עכשיו אני כבן 14—15. עבדתי קשה בכריתת יערות. שוחררתי בימי המלחמה והתגלגלתי במקומות רבים, תמיד נידח ורעב. חיפשתי מכיר או מודע ולא מצאתי. בודד אני בעולם. אינני יודע להסביר כיצד הגעתי לכאן ומדוע נמשכתי אל הבית הזה. אולי הייתי פעם בעיירה זו. אינני יודע. אבל כאשר שמעתי את קול התפילה, נזכרתי פתאום בהורי, באחים ואחיות שהיו לי. אני נער יהודי.

המתפללים הנרגשים צרפו את הנער למניין. בלב נשבר ובהתרגשות עמוקה החל שליח־הציבור ר' יוסף את תפילת כל־נדרי בפעם השלישית.

אייך צום געדיינקען

נאָך א יזכור טאָג און נאָך א ליכט
פאר אייך — אונזער אויסדרוק, אונזער פליכט.
מיר זיינען אין צער, דאָס הארץ מיט געוויין.
כאָטש יאָרן פארנעפלען דאָס וויטאג און פיין.

אויפן הר ציון אין חדר פון געגנט דעם ווילנער
אויך א דרויער מצבה געפינט זיך אצינדער
דאָס שטעטל וואָס געבליבן אונז טייער
אן אָנדיינק פון אומקום, פון גרויזאמען פייער.

אויפן הר הקדושים צווישן ירושלים בערג, די שיינע,
א מצבה מיט טויזענטביימער נאָך אייערע נשמות די ריינע.
און יעצט א יזכור־בוך — אייך אייביק צום געדיינקען
שווער איז דער געדאנק און שווער זיך צו שיינקען.

לזכרם של הקדושים

לא רבים מבין יהודי דרויה ועיירות הסביבה עלו ארצה עד פרוץ מלחמת העולם השניה. שנים אחדות לאחר המלחמה, ובמיוחד עם קום מדינת ישראל, החלו להגיע ארצה בזה אחר זה כמה עשרות מיהודי העיירות הללו, ששרדו מן השואה ונשארו בחיים. במרוצת הזמן נודעו פרטים רבים על גורלם המר של בני משפחותינו בגיטאות, ביערות ובמקומות המחבוא השונים. כן הגיעו ידיעות מהימנות על דרכם האחרונה של רבים מיהודי דרויה, מיור, דרויסק, ליאונפול וכפרי הסביבה.
גם אלי הגיעו בשורות־איוב על אחריתם של בני משפחתי בדרויה. המרצחים הטמאים ומשתפי הפעולה איתם שמו קץ לחייהם של אבי יחיאל בער, שתי אחיותי, בעליהן, אחותי ברײנה וילדיהם. אכזרי היה גורלה של אחותי לסקה. היא מסרה לפקדון חפצי ערך רבים לאיכר, שהיה ידיד המשפחה. בבואה אליו במועד מאוחר יותר, כאשר הגיטו עלה בלהבות, לבקש מחבוא בביתו, רצח האיכר בגרזן את אחותי, שהיתה בהריון.

לאחר שנודעו פרטים רבים על השואה ועל גורל יהודי דרויה והסביבה התחלנו לחשוב כיצד להנציח את זכרם. ביזמתה של בת־שבע שמושקוביץ־יאבלונסקי ז״ל נתקבצו יוצאי דרויה בארץ וערכו אזכרה לקדושי העיירה והעיירות הסמוכות. באזכרה נוכחו גם מניצולי השואה שעלו בינתיים ארצה.
כך התארגנו יוצאי ארבע העיירות ויסדו אגודה, שתפקידה היה להנציח את זכר הקדושים ואת הקהילות שנחרבו. בהר הקדושים ליד ירושלים שתלנו לזכרם חורשה של אלף עצים. במרתף השואה הותקן לוח זכרון המנציח את זכרן של ארבע העיירות. מאז ואילך הננו מתכנסים לאזכרה מדי שנה ומזכירים את קדושי העיירות דרויה, מיור, דרויסק וליאונפול.

מיינע געדאנקען

אַט קומען די שווערע געדאנקען וואָס בעטן א ענטפער,
איך וואָלט זיי באהערשן אין צאמן און ראמען.
אָבער שוואך איז מיין ווילן. מיין געדאנק איז א קעמפער,
איך קען זיך נישט העלפן: ער ברעכט דורך די צאמען.

די געדאנקען זיי פרעגן און זוכן מאָטיוון
ווי אזוי! און פארוואָס איז דיין היים אויסגעראָטן ?
כ׳האָב נישט קיין ענטפער, פארוואָס קען דאָס פאסירן.
ווי אזוי איז מיין שטעטל מיט ערד ווי פארשאָטן.

א יוגנט א שיינע האָט אין שטעטל געלעבט
מיט שטאָלץ אין איר צוקונפט אין הארצן געגלויבט,
מיט טיפע געפילן געלערנט, געזוכט און געשטרעבט —
און מיט א מאָל האָט א אומגליק אלעס פארטויבט.

פארשאָטן מיט ערד און באגאָסן מיט טרערן...
פיינלעך שטייען פאר מיר די שיינע געשטאלטן
וואָס לעבן מער נישט און איך וויל דאָ שווערן
אז כ׳וועל זיי אויף אויביק אין זכרון מיין האלטן.

רשימת הקדושים

רשימת יהודי העיירות שניספו בשואה ובמלחמה

בכדי שלא יאבד שמו וזכרו של כל אחד ואחד מיהודי עיירותינו שניספו בשואה, מצאנו לנכון לכלול את הרשימה האישית של הקדושים. יש מקום לחשש שהרשימה איננה שלמה. מחַברי הרשימות השקיעו מאמצים ועשו כמיטב יכולתם בכדי לזכור ולהיזכר בכל אחד ואחד מיהודי עיירתם.

ה מ ע ר כ ת

קדושי דרויה

שנרצחו ביום ההרג כ׳ בתמוז תש״ב (1942), בשאר ימות השואה ובקרבות המלחמה

אהרון מאנציק, גיטה אשתו וילדם.
אידלמאן יהושע ואשתו חנה.
איטין יעקב, בניו משה וברל ושלש בנות.
אייגין חיים בער, אשתו, בנם וועלוול ובתם שרה.
אמדור לייב, אשתו חיה פרומה ושתי בנותיהם.
אפמאן דוד, אשתו, ארבעה בנים ושתי בנות.
אריב יהושע (שיקע) ואשתו.
אריב נחום זיסקה, אשתו ושלושה בנים.

באלונוב, אשתו ושני בניו.
באלונוב אברהם, אשתו חנה ושני ילדים.
באלונוב שלום וכל משפחתו.
באראן, שני בניו ושתי בנותיו.
באראן, אם ובנה ישראל.
בּאראכאוו חיים לייב, אשתו וילדיהם.
בארבאקוב אייזיק, אשתו רייזל ובתם הינדה.

בארבאקוב זלה ואשתו.
בארבאקאוו וולוול, אשתו ושלש בנותיו.
בארבאקאוו משה, אשתו וילדיהם.
בארבאקאוו אלטער, אשתו, בן ובת.
באַראַק רבקה נחמה ופסיה.
באַראַק בונים.
באראנוב יצחק ושני ילדים.
באראנוב דוד, אשתו שרה ובנם ישראל.
באראנוב אלי יעקב, אשתו חנה ושלשה ילדים.
בארקאן שרה אלקע וילדיה.
בארדאקוב משה בער ושלשה ילדים.
בארדאקוב גרשון עם אשתו בלומה ושני ילדים.
בארץ רבקה ובתה.
בובער רבקה והבן זלמן.
בודובניץ אײדל ובנם.
בוזאק חנה.
ביילין משה, אשתו ושלשה ילדים.
ביילין ישיע לייב, אשתו אסתר ושני ילדים.
ביילין זעליג, אשתו שפרה ושני ילדים.
ביילין איזיה ובתה.
ביילין שמואל, אשתו וחמשה ילדים.
בימבאד ברוך עם אשתו העסיה.
בלאכמאן אברהם דוד, אשתו ושני ילדים.
בלאכמאן מנדל ואשתו פייגה.
בלאכמאן נחום לייב, אשתו לעסקה, בנו אבא והבת חיה.
בלאכמאן חיים זליג, אשתו ושני ילדיהם.
ביטשון כתריאל לייב ושני ילדים.
בעליאק לייוויק, אשתו ושני ילדים.
בעליאק יעקב, אשתו ושני ילדים.
בערמאן פייגע לאה.
בעליאק הירש, אשתו והילדים.
בערמאן ואשתו.
בעדיר זעליג, אשתו בונקה ושני ילדים.
בעדיר אסתר ושתי בנותיה.
בעדיר גרשון, אשתו ושני ילדים.
ברעז חנן, אשתו נחמה וילדם.

געלמאן זלמן, בן הרב, ומשפחתו.
געלמאן הרבנית.
גאמרוב, אשתו וילדיהם.
גורדון בלה פריידה והבן הירש.
גולדשטיין פנחס, אשתו בתיה, שלש בנות ובן.
גורוויטש אברהם, אשתו ושלשה ילדים.
גורוויטש שמשון, אשתו מרים וילדם.
גורוויטש יצחק ואשתו.
גילנסון נחמן, אשתו ושלשה ילדים.
גינזבורג אברהם מנדל ושלשה ילדים.
גינזבורג זלמן, אשתו רבקה ושני ילדים.
גינזבורג מנוחה לאה, שלש נפשות.
גלעזער אידל דב ולאה.
גלעזער גדליהו ואשתו טובה לאה.
גלעזער ליבה, שלש בנותיה ומשפחות הבנות.
גלעזער פריידקה.
גלעזער ושני ילדים.
גלעזער רפאל יעקב, אשתו והילדים.
געלער מוסע אליה ושני ילדים.
געלמאן זלמן, שלש נפשות.
געלפערין חסיה ומשפחתם.
גסקין.
גרשוב בריינע, בעלה וילדם.
געלפערין שלום, אשתו ושלשה ילדים.
גרויסר אלטער, אשתו אניוטה הבן לייזער ושתי בנות.
גרויסר מענדל ואשתו חיה מוניע.
גרשוב יוסף ובנו.
גרשוב דוד ומשפחתו.
גרשוב לייב הלל, אשתו והמשפחה.
גורוויטש מרדכי ואשתו הינדה.

דאגדין לייב, בנו בערל, הבת גרוניה ומשפחתה.
דארשין יעקב ישעיהו וחמשת בני משפחתו.
דויטש מנדל ושתי בנות.
דומעס אבא.
דויטש לייזער, אשתו אידקה שרה וחמשה ילדים.

דויטש יצחק, אשתו חיה שרה ובנם משה.
דווארמאן בן ציון ואשתו נחמה.
דווארקין הירש, אשתו, בן ובת.
דווארקין אברהם ואשתו.
דווארקין אלקה־פריידה.
דריזין מיכאל.
דריזין זונדל, אשתו מלכה והבן הירש.
דרויאנוב הירש, אשתו חנה אלקה, בתם אסתר ובנה מאיר.
דרויאנוב גיצל, אשתו מוסיה ובתם איסיה.
דריזין, אשתו של לייב דריזין ושלשה ילדים.
דריזין משה שמעון, אשתו וארבעה ילדים.
דריזין חצקל, אשתו ובתם.
דריזין שלום, אשתו גולדה ושלשה ילדים.

האלפרין חסיה וארבעה ילדים.
האברמאן זלמן, אשתו גולדה ושני ילדים.

וויינשטין הירש, שני בניו ושתי בנותיו.
וויגדרהויז משה וארבעת ילדיו.
וויגדרהויז נחום, אשתו זלאטקה וילדם.
ויגדרהויז יצחק, אשתו בלומה ושני בנים.
ויגדרהויז מרדכי.
ויגדרהויז אורי וארבע בנות.
וויינשטין נחום.

זיידלין איסר ואשתו פערל.
זיידלין סוניה ושלשה ילדים.
זיידלין דאָנע ואשתו מינדה.
זיידלין אסתר.
זיידלין דוד ומשפחתו, ארבע נפשות.
זיידלין שמואל מענדל, בת שבע וילדם.
זייף אריה, אשתו חסיה דובה ושלשה בנים.
זייף מוליה, אשתו רייזל ושלשה ילדים.
זייף שלמה, אשתו ושני ילדים.
זייף שמעון.

חאטיאנוב, אשתו ובנו.
חדקל חיים, אשתו שפרה ובתם.
חדש, אשתו ושני ילדיהם.

טאובמן זלמן.
טייץ חיה רוחה ובנה זלמן.
טייץ אורי חיים, אשתו שרה מירקה ובנם.
טאובמן, משפחה בת שבע נפשות.
טריבוכוב יחיאל בער.
טייטעלבאום חיים, משפחה בת ארבע נפשות.

יאלוב יוסף, בנו, בתו ומשפחת הבת.
יאלוב, שלש אחיות.
יאנקלזון גבריאל, אשתו ושני ילדים.
יאנקלזון לייזער, אשתו ושני ילדים.
יאנקלזון יחיאל בער, אשתו ושני ילדים.
יאנקלזון האם.
יאנקלזון רפאל, אשתו ושלשה ילדים.
יודין חנן, אשתו פסיה וילדם.
יענטין שמעון וולוול, אשתו שרה והבן אליהו.
יענטין ברוך, אשתו שולמית ובתם.
יענטין שני אחים.
יענטין יצחק זאב ושני ילדיו.
יענטין נחום ושני ילדיו.
יענטין אליהו, שלוש נפשות.
יענטין דוד, אשתו חנה ושני ילדים.
יפה ישעיהו, שני ילדיו ובני משפחה.
יפה ישראל, אשתו ושני ילדים.
יפה שלום לייב, ארבעה בנים ובת ובני משפחותיהם.

כאנין הרצל, אשתו, בן וארבע בנות.

לאנגבארד, 5 נפשות.
לאפער אברהם, אשתו ושני ילדים.
לוין משה, אשתו מינדל והבנים קלמן ושלמה.
לוריה מרדכי ואשתו.

לוימאן דוד עם אשתו פראדע ובתה.
לוין נחום אייזיק, אשתו פסיה, שלש בנות ובן.
לוין רייזל.
לוין זאוול, אשתו אטל, הבן יוסף והבת שרה ומשפחתה.
לוינמאן האם, שלוש בנות והבן אלי־בער.
לויטניס דובה מירקה.
לויטניס יקותיאל אהרון ושני ילדים.
לוי מאיר, אשתו וילדיהם.
לוריע לייב עם אשתו גרוניע ושלשה ילדים.
לוין איטא.
לוריה אורקה, אשתו פסיה ובתם.
לוינסון שיינע וארבעה ילדים.
לוינסון יעקב, אשתו צביה ושני ילדים.
לוינסון פערל לאה, שלוש נפשות במשפחה.
לוינסון לייזר 4 נפשות.
לוינסון משה 5 נפשות במשפחה.
לוריה חיים ליפא 5 נפשות במשפחה.
לוריה בן ציון 4 נפשות במשפחה.
לין ארקע ושתי בנות.
לין, אשתו של זעליג וארבעה ילדים.
לין צמח ומשפחתו.
ליבין מיכאל, אשתו ויכנה ושלשה ילדים.
ליפשיץ דבורה ובעלה.
ליפשיץ גיטה.

מאטלין מנדל, 7 נפשות במשפחה.
מאטלין בער, 2 נפשות במשפחה.
מאטלין נחום, אשתו רבקה לאה ושני ילדים.
מאטלין חיים, 7 נפשות במשפחה.
מאטלין מרדכי, 4 נפשות במשפחה.
מאטלין מוטל, אשתו ובת.
מאנדצעס מנוחה ובתה.
מוסין אליהו, אשתו דובה, בניהם שלמה ויעקב והבת חסיה.
מוסין מרדכי, אשתו ושני ילדים.
מודלין שרה ושתי בנותיה.
מודלין רחל.

מודלין בן ציון, אשתו ושני בנים.
מודלין הניך, 5 נפשות במשפחה.
מודלין אלי, 5 נפשות במשפחה.
מודלין שלמה, 4 נפשות במשפחה.
מודלין אהרון אלי.
מינדלין משה, אשתו לעסקה ושני ילדים.
מינצ׳ין יוסף, אשתו בלומה ובנם.
מינצ׳ין סוניה ובת אידה.
מינצ׳ין, בער וויכנה, אח ואחות, ואחיהם.
מילנער חנה ובת.
מורנו דוד ואשתו פסיה.
מגרם שיע, אשתו חיה והבת סוניה.
מוניץ יעקב ואשתו.
מאטלינס, שני אחים.

נוישטט, משפחה בת שתי נפשות.

סולוביצ׳יק חיים, אשתו בוניה ושלשה ילדים.
סורקין שרה ריבה, האם.
סורקין בנימין, אשתו מלכה והבת.
סאפרו יוסף ואשתו, הבן ביינס והבת רחל.
סוורדלין יוסף, אשתו, הבן זלמן והבנות זלדה ושרה.
סוורדלאוו זלמן ואשתו אידה.
סרבניק, אשתו שפרה וילדם.
סרבניק יוסף, אשתו ביילה וילדם.

פאטאוו משה, שתי נפשות במשפחה.
פאטאוו חיים בר, אשתו והבנות בילה וציפקה.
פאפקין שלמה יצחק, משפחה בת 8 נפשות.
פורמנוב דבורקה, 2 נפשות במשפחה.
פורטוביטש.
פוקן, אשתו וחמשה בנים.
פוקן בייראך, אשתו בלומה ובן.
פישר בתיה והבנים חיים ובערצ׳יק.
פישר ישראל, אשתו פסיה ושני ילדים.
פיינוויץ יצחק איזיק, אשתו ובתם נחמה.

פירוצינסקי יהודה, אשתו בלה ושלשה בנים: יונה וולוול ורפאל.
פיינשטיין חיה.
פינקלשטיין יוסף יצחק ואשתו חסיה ושני ילדים.
פינקלשטיין אלתר.
פינקלשטיין הירש לייב, אשתו דינה.
פינקלשטיין פייגה דבורה ומשפחתה.
פייקין, אשתו ובתו.
פישלמן אלתר, אשתו ומשפחתם.
פישלמן הירש, אשתו וילדם.
פישר שאטקע, אשתו אידה וילד.
פישר מולקה, אשתו וילדיהם.
פישר ישראל.
פאלטין יעקב, האב.
פאלטין חיים.
פאלטין זלמן, אשתו ושני ילדים.
פאלטין מאיר ואשתו.
פאלטין בתיה.
פרידקין שלמה, 4 נפשות במשפחה.
פרומין יעקב, אשתו חסיה, בן ובת.

צורילוב בערל ובנם יחיאל.
צורילוב בערל עם אשתו מוסיה.
צורילוב משה, אשתו ובן.
צורילוב הירש, אשתו ובן לייב.
צורילוב מאטל ואשתו.
צורילוב יוסף ואשתו.
צורילוב ברל ואשתו.
ציפעלעוויטש ואשתו בערטא ובנותיו לוסיע ומילקע.

קצב לייב ואשתו סאסיה.
קצב יעקב ואשתו פייגל וילדיהם.
קצב קלמן ואשתו ליבקה.
קצב, אשתו של יעקב צמח, וארבעה ילדים.
קצב משה, אשתו ליבה ושני ילדים.
קצב שלמה ובתו שרה.
קצב הירש ואשתו שרה.

קצב, אשתו של לייב, ושלשה ילדים.
קאגאן וולוול, אשתו זיסליה והבן.
קאגאן חיים ישיע, אשתו רחל והבת חנה עם משפחתה.
קאגאן יעקב, שני בניו ושתי בנותיו.
קאגאן זאב.
קלמנסון יצחק לייב.
קלמנסון יעקב, אשתו קיילה וארבעה ילדים.
כהן חיה.
קאלמייק שיינה, בתה ובנה.
קונין משה אהרון.
קונין בלומה יוכבד, פעסיה ועוד בת.
קונין יעקב.
קווין גדליהו, אשתו והבן זלמן יענקל.
קווין יוכבד.
קופקין אליקום, אשתו מלכה ושני ילדים.
קוטלר רייזל.
קופקין משה, אשתו ושלשה ילדים.
קופקין נחמן, אשתו זלדה ושני ילדים.
קופקין שמעון, אמו, אשתו וילדיהם.
קיסין שמואל רפאל, אשתו, בנו פישל ובתו שרה אסתר.
קיסין אליהו־בר, אשתו וילדיהם.
קופטש יוסי בער, אשתו שרה, הבנים דוד יעקב וולוול והבת רוזה.
קופקין זלאטה פערל.
קפלוסניק יעקב, אשתו וילדיהם.

ראזינמן משה, בנו בן ציון ובתו שרה.
ראזינמן פערל מלכה ובנה ישראל.
ראזינמן יעקב מנדל, אשתו קריינה ובתם.
ראזינמן רייזל.
רוטנברג ישראל, אשתו אידה ובנם.
רוטנברג מוליה, אשתו פייגה רוחה וחמשת ילדיהם.
רוסוניק בנימין, אשתו בריינע ובתם ליובה.
ריוואש זלמן ואשתו רבקה.
ריוואש יוסף, אשתו מרים ובנם.
ריבאק לייזר, אשתו הינה ושני ילדים.
ריבאק טשערנה, 3 בנותיה ובני משפחותיהן.

ריבאק יעקב לייב, אשתו ושלושה ילדים.
רינג שלום, אשתו זיסליה ובתם.
ריווקין משה, אשתו שרה ליבה וילדיהם.
ריווקין ישראל, 3 נפשות במשפחה.
רייסין פסח געצל, אשתו איטקה ושני בנים.
רייסין וולוול, אשתו פרומה ובן.
רייסין שניאור ואחותו אסנה.
רייסין בן ציון, אשתו וילדים.
רייצין דב, 3 נפשות במשפחה.
רייצין אריה ואשתו חסיה.
רייסקין המורה, 3 נפשות במשפחה.
רייסין רפאל, אשתו פרומה ובנם לייזר.
רייסין שלמה, אשתו חיה ושלושה ילדים.
רפפורט רייזל

שאפירא מנדל, אשתו והבן יעקב־לייב.
שאפירא דוד הירש, אשתו וילדם.
שאפירא משה, אשתו ליבה שרה, בנם אברהם ובתם שיינה מוניה.
שאפירא מנדל, בתו ומשפחתה.
שאפירא מאנה.
שוגול זלמן, אשתו שרה ושתי בנות.
שיינין נחמה ובנה אלתר.
שיינין איטה ו־3 ילדים.
שיינין בלה רוחה ובנותיה.
שיינין פרומה חנה ובנה אורקה.
שיינין אבא, אשתו סוניה ושני ילדים.
שיינין שמואל אלי, 3 נפשות במשפחה.
שיינין הדסה ושתי בנותיה.
שיינר אהרון, 4 נפשות במשפחה.
שיינר יעקב דוד, 5 נפשות במשפחה.
שיינר ראובן, 3 נפשות במשפחה.
שיינר שרה, 2 נפשות במשפחה.
שערמן ביינס, 4 נפשות במשפחה.
שערמן גבריאל עם בן ובת.
שערמן חיים הירש, 5 נפשות במשפחה.
שפייער זונדל, אשתו רייזל ושתי בנות, ברײנה ופראדה.

שמושקוביץ משה ואשתו.
שמושקוביץ חיים, אשתו ושני ילדים.
שמושקוביץ נחום, אשתו ושני בנים.
שמושקוביץ זלמן יצחק ואשתו.
שקולניק שמערל ושתי אחיותיו.
שמידוב יעקב ובתו.
שטיין משה ואשתו לאה.

יוצאי דרויה שנפטרו בארץ

זיידלין שלמה.
זייברג אידה רחל.
טייץ שלום.
יבלונסקי (שמושקוביץ') בת־שבע.
קופטש מיכאל.
שיינין אליהו.

קדושי מיור

ארון משה
ארון צירל (אשתו של משה)
ארון אסיה
ארון פייגה רחל
ארון לאה
ארון ארקה
אסתרוב איסר
אסתרוב גולדה
אסתרוב צרנה
אסתרוב לויק
אסתרוב (ניחמצין) חסיה
אסתרוב לייב
אסתרוב ליבה
אסתרוב זלמן, ילד אחד
אסתרוב אלטה
אסתרוב זאב
אסתרוב דבורה, ילד אחד
אסתרוב מיכאל
אסתרוב נחמה
אסתרוב זוסמן, 3 ילדים
אסתרוב חיה
אסתרוב רחל
אסתרוב זלקה
אסתרוב גליקה
אסתרוב ראובן
אסתרוב ברל
אסתרוב ביילה
אסתרוב חיים לויק
אסתרוב ביינס

אוסצוב זלמן, 2 בנים ובת
אוסצוב, אשתו של זלמן
איידלמן אידל
איידלמן ליבה, 2 ילדים
איידלמן ברוך חנוך
איידלמן דינה
איידלמן יונה
איידלמן לאה, בת אחת
איידלמן, אשתו של שבתי, 2 בנים ובת
איטין ציפה דינה
איטין אליהו
איטין יוסף
איטין שלמה חיים
איטין שיינה דבורה
איטין רפאל
איטין זלקינד
איביניצקי דוד
איביניצקי לאה
איבניצקי רחל ושני ילדים
אלפס (רופא שניים) ובנו
אלפס, אשתו

בודובניץ אברהם
בודובניץ ציפה, 2 בנים
בודובניץ מאיר
בורסוקר שמואל
ברזון יצחק
ברזון מינדה
ברזון חיה מינה

ברזון דוד
ברזון אברהם
ברזון איטקה ושני ילדים
ברון מרדכי
ברון פינה
ברון יעקב לייב
ברנמוב זיסקה
ברנמוב ציפה
ברנמוב רחל
ברנמוב שרה
ברקמן שמואל חיים
ברקמן יענטה
ברקמן רבקה
ברקמן זלקה
ברקמן יודל טוביה
ברקמן, אשתו של יודל ט.
ושלושה ילדים

גולר חנן יצחק
גולר, אשתו של חנן י.
גולר דובה
גולר חיה פייגה
גולובצוב פלקה, 2 בנים ובת
גולובצוב דינה, אשתו של פלקה
גולובצוב מלכה
גולובצוב סיומה
גולובצוב מינה
גורביץ ירחמיאל
גורביץ שרה דובה
גלבן חיה
גלבן חנה ליבה
גלבן ראובן
דריזין אלטה
דריזין שמואל
דריזין אבא
דריזין דבורה

דריזין שמעון ובת
דריזין לאה
דריזין יצחק ושני ילדים
דריזין רבקה
דריזין משה
דריזין, אשתו של משה
דריזין זלמן
דריזין שפרה
דריזין לאה בתיה
דריזין חנה
דריזין בר לייב
דריזין צרטל
דייטש חיים יצחק
דייטש, אשתו של חיים יצחק
ושתי בנות
דייטש שבתי
דייטש שרה לאה
דייטש משה זלקה
דייטש מאיר ושני ילדים
דייטש, אשתו של מאיר
דייטש ברוך
דייטש מנוחה ושלושה ילדים

הלפרין דרייזה
הלפרין אסנה
הלפרין שלמה
הופמן שמריהו
הופמן רייזה
הופמן חיים
הופמן נחמה

ווייף פרץ
ווייף, אשתו של פרץ ושני ילדים
ווייף יעקב נחום
ווייף פייגה ושני בנים
ווייף יוסף יצחק

וייף פרומה
ווייצקין שלמה
ווייצקין, אשתו של שלמה

חדש פוליה,
חדש, אשתו של פוליה וחמשה ילדים
חנין לייב (שוחט)
חנין פייגה ושני ילדים
טייטלבוים אברהם
טייטלבוים אלקה הניה
טייטלבוים גרשון
טייטלבוים שיינה שרה
טייטלבוים שלמה וולוול
טייטלבוים שמואל יצחק
טייטלבוים משה
טייטלבוים דבורה
טרייסטר חיים
טרייסטר שולה ושתי בנות
טריבוכוב חיים
טריבוכוב, אשתו של חיים
ושלושה ילדים

יפה אברהם
יפה ציפה
יפה נחום
יפה מאיר
יאלוב הינדה
יאלוב יוסף פייוויש

לאופר שלמה וארבע בנות
לאופר חיה שרה
לולינסקי זלמן
לולינסקי לאה
לולינסקי שרה צירה
לולינסקי רבקה דבורה
לולינסקי, הרב ר׳ מאיר יוסף
לולינסקי פיניה

לולינסקי שפרה
לולינסקי שרה ביילה
לולינסקי רייזה
לולינסקי בתיה
לולינסקי פרל
לולינסקי בריינה
לולינסקי זאב
לולינסקי זלקה
לולינסקי רבקה דבורה
לולינסקי ישראל חיים
לולינסקי יהודה
לולינסקי זאוול
ליאנדו, הרב ר׳ ליפא
ליאנדו, הודה
ליפלנציק משה
ליפלנציק חיה שרה
ליפלנציק ברל
ליפלנציק יהודית
ליפלנציק גבריאל חנוך (שוחט)
ליפלנציק, אשתו של ג. חנוך
ושלושה ילדים
ליפלנציק לאה רחל
ליפלנציק לייב
ליפלנציק, אשתו של לייב ובת
לימובקר אברהם
לימבוקר, אשתו של אברהם

מוניץ יוסף וולוול
מוניץ מאיר
מוניץ, אשתו של מאיר ובת
מוניץ דוד
מוניץ שיינה
מלכין הודה
מלכין פרידה
מלכין רבקה
מקוטאנים רפאל

ניחמצין בן ציון לייב
ניחמצין שרה שיינה
ניחמצין פרדה ושלושה בנים
ניחמצין חיים יצחק
ניחמצין אסנה

סבירסקי דינה
סבירסקי רחל
סבירסקי אבא ליפא
סוסנוביק אליהו
סוסנוביק חיה ובן
סוסנוביק שלום
סורקין זלמן משה
סורקין דבורה
סורקין ברל
סורקין חיים
סורקין אברהם
סורקין, אשתו של אברהם ושני ילדים

ענגל אייזיק
ענגל חיה
ענגל חלוינה

פיאנקה, הרב ר׳ דב בר
פיאנקה, הרבנית ליבה
פיאנקה יעקב
פיאנקה יצחק
פיאנקה זיסקה
פיאנקה מרים
פיין אהרן ובנו
פיין הניה
פור יעקב
פור, אשתו של יעקב ושני ילדים
פיינשטיין שמואל ושני בנים
פיינשטיין חיה
פייקין חיים
פייקין מונקה

פייקין דובה ובת
פייקין דב
פייקין חיה
פייקין רסיה
פרומין ישראל
פרומין, אשתו של ישראל ושני ילדים
פרומין זלמן
פרומין, אחות זלמן
פרומין, אחות זלמן
פרומין משה
פרומין (ארון), אשתו של משה
ובנם שניאור

פיינביץ בנימין
פיינביץ שרה גיטה
פיינביץ משה יצחק
פיינביץ זאוול כתריאל
פיינביץ רבקה
פריידקין קוצר ובת
פריידקין שפרה ובת
פינצוב פרידה
פינצוב ישראל
פינצוב פסיה
פינצוב חלוינה
פינצוב מרים
פינצוב פרידה
פינצוב זלמן

ציפין יעקב מיכל
ציפין אברהם דוד
ציפין שמואל אליהו
ציפין גיטה
ציפין טריינה ושני ילדים

קיידנוב יוסף
קיידנוב לאה
קיידנוב רייצה
קיידנוב נחום

קיידנוב דב
קיידנוב, אשתו של דב ושתי בנות
קוצר בליומה
קוצר בוסיה
קוצר יצחק
קוצר וולקה
קוצר־מינדלין חנה
קוצר מוניק
קוצר זלמן דב
קוצר פרידה
קוצר פוזיה
קוצר ראובן
קוצר פרץ
קורוב זלמן
קורוב דבורה
קורוב אברהם
קורוב גרוניה
קורוב טריינה
קושניר חוה
קושניר חיה פייגה
קושניר חנן
קושניר חנה
קופלן אברהם פסח
קריביצקי יוסף
קריביצקי ברכה
קריביצקי גיטה

רייף אליהו זלמן ושני ילדים
רייף פרידה
רייף שמשון
רייף אליקום
רייף ציפה
ריץ דב
ריץ, אשתו של דב ושני ילדים
ריץ מטליה
ריץ זיסליה
ריץ שיינה

רוזנמן חיים הירש
רוזנמן, אשתו של ח. הירש וחמש בנות
רוסין, משפחה בת 3 נפשות

שיינר חייצה וילד
שיינר שאול
שיינר, אשתו של שאול
שיינר יחזקאל
שיינר רחל
שיינר מאיר אליהו
שיינר חיה פייגה
שיינר שמואל
שיינר ביילה
שיינר יעקב דוד
שיינר דבורה
שיינר בנימין
שיינר לייבקה
שיינר בובל ובן
שיינר יצחק ובן
שיינר ראובן
שיינר דבורה
שיינר בתיה גיטל
שיינר אברהם
שיינקמן אברהם יצחק (שוחט)
שיינקמן בתיה
שיינקמן ראובן
שולץ משה
שולץ חנה ושני בנים
שניידר שמואל
שניידר צרנה
שניידר יעקב
שניידר קלמן
שניידר לאה שרה
שניידר (כץ) מאשה
שניידר שמחה
שניידר מנקה

קדושי דרויסק

אהרן שמואל
אהרן חיה

ברקמן בתיה
ברקמן חלוינה
ברקמן רחל
ברקמן ירחמיאל
ברקמן שרה ריבה
ברקמן משה
ברקמן חיה
ברקמן שמחה
ברקמן שרה ציפה
ברקמן כתריאל זליג
ברקמן מנדל
ברקמן מוסיה
ברקמן יהודית
ברקמן אידל
בודובניץ בן ציון
בודובניץ ליבה ושני בני משפחה
בודובניץ מאיר
בודובניץ שלום
בודובניץ יוסף
בודובניץ ליפשה
בודובניץ אליהו
בודובניץ זלדה
בודובניץ יעקב
בודובניץ יצחק
בודובניץ חיה גולדה
בודובניץ חיים אבא

בודובניץ זלקה
ברון זליג יוסף
ברון גיטה ובן משפחה
ברון אידל
ברון הינדה רחל
ברון שמואל
ברון אידה
ברון שמשון
ברון ראובן
ברון שרה
ברון מתתיהו ושני בני משפחה
ברון יעקב לייב
ברון סימה
ביאליק חנוך ובן משפחה
ביאליאק נח
ביאליאק משה ברוך
ביאליאק יצחק
ביאליאק שרה הינדה
ביאליק יעקב ושני בני משפחה
ביאליאק אברהם
בסין חנוך
בסין רחל ובן משפחה
בסין ליבה
בסין מאיר
בסין פרומה חיה, אשתו
בקר יעקב
בקר חיה, אשתו של יעקב וילדם
ברמן פאלה
ברמן אסתר

ברמן אליעזר ושני בני משפחה
ברמן צבי
ברמן רשיה ושני בני משפחה

גמרוב זלמן פרץ
גמרוב חנה חסיה
גמרוב חיים
גמרוב יצחק
גמרוב דוד זליג
גמרוב ברל יצחק
גמרוב לאה ובן משפחה אחד
גמרוב פרומה
גמרוב אידה
גמרוב חיים ושני בני משפחה
גמרוב שמרל
גמרוב זיידקה
גמרוב אברהם גרשון
גמרוב ביילה
גמרוב חיה שרה
גמרוב פסיה
גמרוב ריבה
גמרוב ליבה
גמרוב אידה
גמרוב פנחס
גמרוב זלמן פרץ
גמרוב חיה גיטה
גמרוב סימה לאה
גמרוב חנה
גמרוב בן ציון
גמרוב ריבה ושלושה בני משפחה
גמרוב מיכאל לייב
גמרוב נחמה
גמרוב ראובן
גנז חיים אייזיק
גנז פרומה לאה
גנז יוסף

גנז נחמן

דביר בליומה
דביר לאה
דויטש שמרל
דויטש יוסף
דויטשמן גרונים
דויטשמן גרוניה
דויטשמן בוניה
דויטשמן אריה
דריזין אסתר
דריזין ישראל שמעון
דריזין חלוינה
דריזין שמחה

וירון אסתר אידה
וירון מרדכי
וירון מלנה ושני בני משפחה
וירון מיכלה
וירון נחום ורעייתו

זכרוב פרידה ינטה
זכרוב משה
זכרוב גיטה פייגה ושני בני משפחה
זכרוב מלנה ושני בני משפחה
זרזבסקי שמואל
זרזבסקי בת שבע
זרזבסקי שמעון לייב
זרזבסקי אברהם
זרזבסקי יוסף
זרזבסקי ליפשה
זרזבסקי מאנס
זרזבסקי טוביה יהודה
זרזבסקי רשיה
זרזבסקי שרה גולדה
זרזבסקי מלכה
זרזבסקי נחמן

ינקלזון ישעיהו יצחק
ינקלזון רבקה
ינקלזון פרומה
ינקלזון ינטה
יודין יצחק
יודין חיה משה ושלושה בני משפחה

לוין רימה
לוין אבא

מוניץ לייזר יעקב
מוניץ מלכה
מוניץ משה
מוניץ הלל
מוניץ לאה
מוניץ אלתר ורעייתו
מוניץ משה
מוניץ אריה
מוניץ יצחק

סקופיאץ לייבה
סקופיאץ ינטה
סקופיאץ צרנה
סקופיאץ אהרון
סוסנוביק יעקב טוביה
סוסנוביק איטה קריינה ושני בני משפחה
סוסנוביק בליומה רחל
סוסנוביק יוסף זלמן ורעייתו
סוסנוביק יצחק יעקב ורעייתו
סוסנוביק אליעזר
סוסנוביק אליהו הירש
סוסנוביק מתתיהו
סוסנוביק דוד
סוסנוביק רחל דינה
סוסנוביק נחמן
סוסנוביק אידה

סוסנוביק הודה
סוסנוביק ירחמיאל
סוסנוביק חיה ברכה
סוסנוביק ישראל
סוסנוביק מוסיה ושני בני משפחה
סוסנוביק שמעון זלמן

עצין יעקב
עצין רחל
עצין צבי
עצין משה
עצין טוביה
עצין ראובן

פוסטרנאק אברהם
פוסטרנאק רחל
פוסטרנאק אדה ושני בני משפחה
פינקלשטיין קלמן
פינקלשטיין צרנה ושני בני משפחה
פישלמן יקותיאל
פישלמן זלטה
פישלמן חיים יצחק
פישלמן אברהם
פיינשטיין דוד
פיינשטיין גיטה פייגה ושני בני משפחה
ציפוק זלמן אהרון ושלושה בני משפחה
ציפוק חלוינה
ציפוק משה
ציפוק חיה חיינה
ציפוק אסתר אידה
ציפוק חיים זיסמן
ציפוק סימה
ציפוק מלנה ושני בני משפחה
ציפוק ראובן בר
ציפוק רחל לאה
ציפוק מרדכי

ציפוק אהרון
ציפוק יצחק
ציפוק רשיה
ציפוק יחזקאל
ציפוק חנוך
ציפוק רחל
צינמן מנדל
צינמן גיטה

קפטלוביץ' בנימין
קפטלוביץ' פסיה
קפטלוביץ' חיים
קפטלוביץ' מוסיה
קפטלוביץ' ריבה
קפנסקי אייזיק
קפנסקי שרה גינה
קלוט יוסף
קלוט חיה שרה ושני בני משפחה
קפלושניק ברל
קפלושניק איידל ושני בני משפחה
קסימוב ישראל
קסימוב ינטה ושני בני משפחה
קסימוב אלטה
קגנוביץ' שאול

רוסניק רפאל
רוסניק נחמה
רוסניק מרדכי
רוסניק חסיה
רוסניק אידל
רוסניק זוסמן

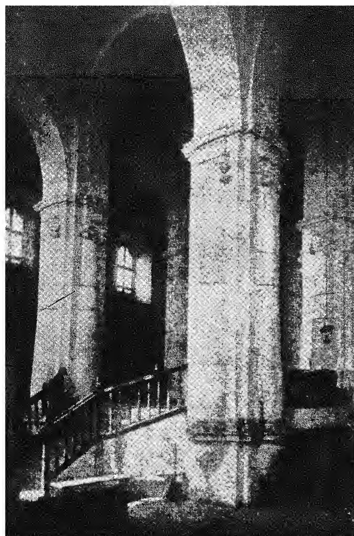
רוסניק לייב
רוסניק חיים מיכאל
רוסניק ריבה
רוסניק גסיה
רוסניק בנימין
רוסניק משה
רוסניק גולדה רייזה וארבעה בני משפחה
רוסניק מיכאל
רוסניק ראובן
רוטנברג גדול
רוטנברג ברכה
רימשיניאט שבתי
רימשיניאט חיינה
רימשיניאט זאב
רליס שלום
רליס דובה

שליאפין לייב שייע
שליאפין אברהם
שליאפין חסיה
שיינר חיים
שיינר אידה
שיינר לייב הירש
שיינרביינס
שרמן קיילה
שרמן דוד
שרמן רייזל
שפיר דוד
שפיר שרה

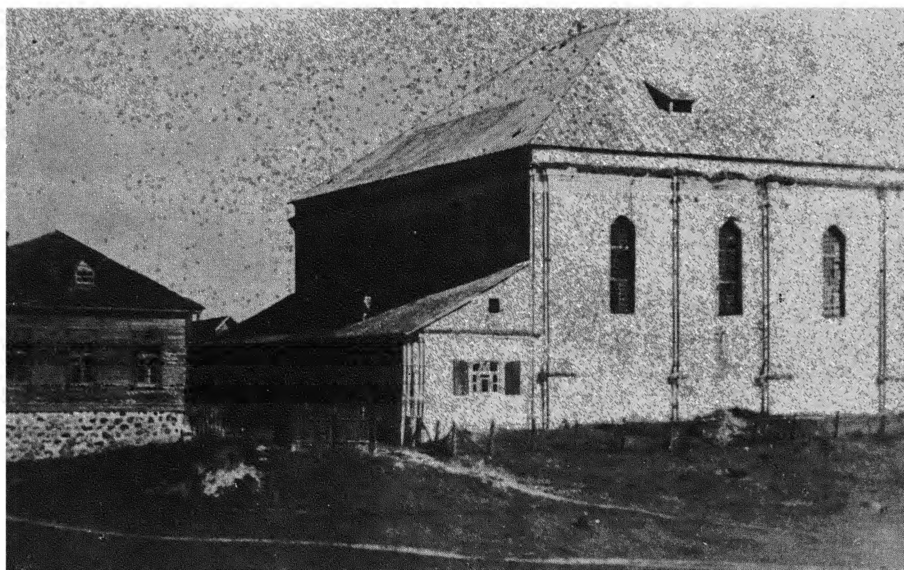
קדושי ליאונפול

אברמסון יוסף, 3 ילדים
איינגורן ירחמיאל, חוה אשתו
ושני ילדיהם
בריא משה דוד, חנה אשתו
ושלושת ילדיהם
בריא ירחמיאל, פייגה אשתו
ושלושת ילדיהם
בריא יהודה, בתיה אשתו ושני ילדיהם
בוקמוס פסיה ושלושת ילדיה
ביילין דב ואשתו חיה
בליאכמן מנחם, גולדה אשתו
ושני ילדיהם
גלזר אלתר וארבעת ילדיו
גלזר חיים צבי, אשתו חיה
וארבעת ילדיהם
גלמן אברהם, אשתו גסיה
ושלושת ילדיהם
יאנקוטוב אליעזר, מוסיה אשתו
ושלושת ילדיהם
ליפשין יהודה ברוך, אשתו מרים
וילדיהם
ליפשין דב, סימה אשתו וילדיהם
מילשבסקי שמואל, שפרה אשתו
ושני ילדיהם

מילשבסקי חנן, שרה אשתו
ושני ילדיהם
מילשבסקי דב, אשתו רסיה
ושני ילדיהם
מילשבסקי משה וילדיו
פייקין אברהם יצחק, אשתו אלקה
ושני ילדיהם
פיזוב רייזל וילדיה
פליסקין יעקב ומשפחתו
קריביצקי ישעיהו, אשתו צביה וילדיהם
קריביצקי מנחם, אשתו רייחל וילדיהם
קריביצקי משה, אשתו חיה פייגה
וילדיהם
קריביצקי אריה ומשפחתו
שוגול ישראל, אשתו שרה וילדיהם
שואל ציפורה ושני ילדים
שקולניק צבי, אשתו חיה וילדיהם
שקולניק יצחק, אשתו שרה
ושלושת ילדיהם
שקולניק ויכניה ושני ילדיה
שיינין מיכאל
ספקטור יצחק, אשתו שרה
וחמשת ילדיהם
ספקטור משה, אשתו רייזל
ושני ילדיהם

בימת בית־הכנסת

בית־הכנסת הגדול — מצד הנהר

דרויה בשטפון — 1931

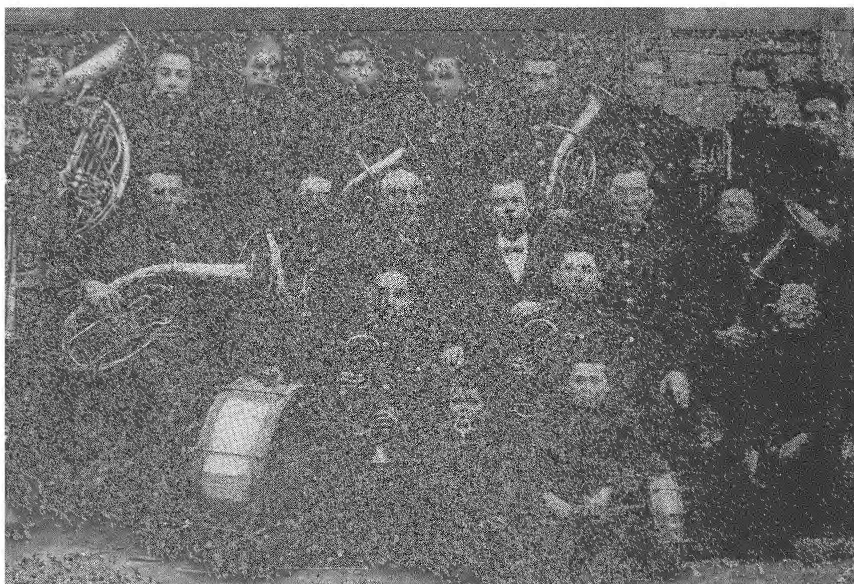
יציאה אל בית־הקברות להטמנת "שמות", דרויה

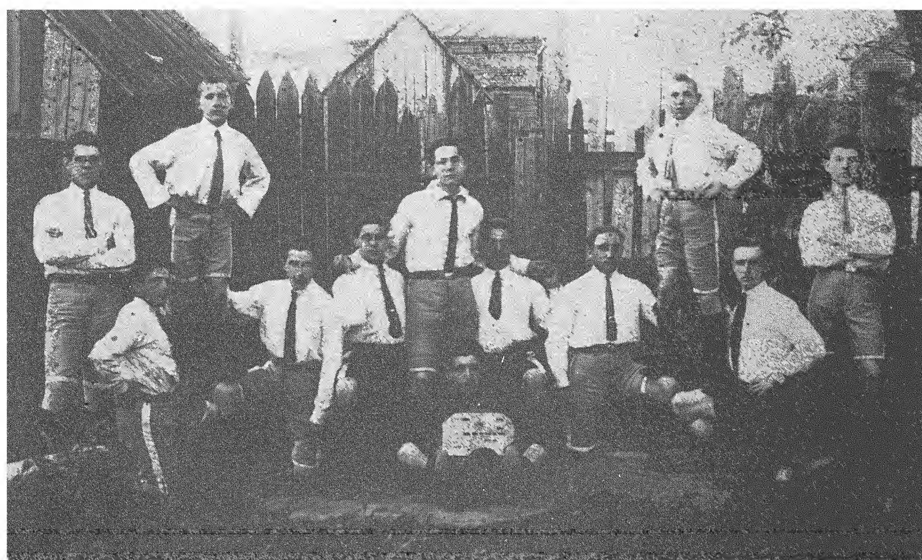
הצגת ילדי ביה"ס בדרויה — 1926

תלמידי בית הספר היהודי בשנת 1925

תזמורת מכבי האש בדרויה — 1930

קבוצת כדורגל של בני הנוער בדרויה

ראשוני סניף בית"ר בדרויה — 1930

סניף בית״ר בדרויה

החוג הדרמטי של בית״ר, דרויה

אלתר דרויאנוב בביקורו בדרויה — 1932

חתונה בביתו של הרב דב־בער פיאנקו במיור

חוג דרמטי ומקהלה במיור — 1940

רבי ותלמידיו במיור

תלמידי בי״ס ״חורב״ בדרויסק

מורים ותלמידים של בי״ס ״חורב״ בדרויסק

קבוצת נוער בדרויסק

קבוצת נוער בליאונפול

ניצולי השואה ליד קבר אחים בדרויה — 1945

ניצולי השואה ליד קבר אחים במיור

פאניה ברבקוב ז"ל

אזכרה לקדושי העיירות בחיפה

אזכרה ביער הקדושים

זיסלה ברבקוב (באמצע) ובתה סוניה ניספו בשואה

ביילה פריידה ברנוב־גורדון
ובנה הירש (באמצע). ניספו בשואה

יוסף יצחק פינקלשטיין
ניספה בגיטו דרויה

יוסף וליפשה בודובניץ, בנם יוסף
ובתם זלדה. ניספו בשואה

ראובן בודובניץ במדי פרטיזן (קרית־ים)

האחיות פרידה ואסתר ארון
ניספו ביום רצח יהודי מיור
זכרן לא ימוש מקרבנו
גיטל ויצחק ארון ובני המשפחה

נחום לייב בלאכמן, אשתו לסיה לבית טריבוכוב
וילדיהם אבא וחיה. ניספו בשואה

אחי מיכאל קופטש ז"ל

כאילו לא היה די בתלאות הנוראות שמצאוך בימי הצורר הנאצי, הנה בהגיעך ארצה כמעפיל נכלאת ע"י האנגלים במחנה מוקף גדר־תייל בעטלית.

כאשר שוחררת ונפלנו איש על צוארי אחיו אמרת בדמעות: "זכיתי למלא צוואתה של אמא. די לי בכך!" ביום ההריגה, כשהמרצחים הובילו את יהודי דרויה למוות, אספה שרה אמנו ז"ל את ילדיה ואמרה: "גם אם מעטים הסיכויים להישאר בחיים — לא נלך כצאן לטבח. ינסה כל אחד לרוץ ולהימלט. מי שיישאר בחיים, חייב לעלות ארצה ולספר על הזוועות".

אתה נמלטת ונשארת בחיים. אז התחילו שנים של פחד ומריטת עצבים, שנים בלי בגדים, מזון ותוחלת. שער ראשך הלבין כשלג. כאשר היה נדמה לך, שאין טעם להמשיך ולהיאבק על החיים, היתה חוזרת ומופיעה מול עיניך דמותה האצילה של אמא ונזכרת בדברי צוואתה.

בארץ, לאט לאט התאוששת מן הזעזועים שעברו עליך וחזר אליך הענין בחיים. נשאת אשה, הקימות משפחה. נולדו לך ילדים.

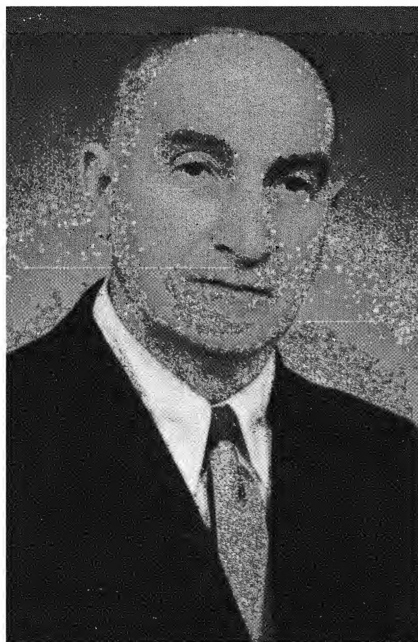
לפתע, ביום מר ונמהר נלקחת מאתנו, מאשתך ומבנותיך הרכות בשנים. ואתה רק בן 46 שנים. לא הספקת לרוות נחת מבני משפחתך.

דמותך לא תמוש מקרבנו. תהא נשמתך צרורה בצרור החיים.

אחיך שלום

משפחת יוסף־בר ושרה קופטש
וילדיהם: דוד, מיכאל, זאב, לייב, יעקב, רווה, גיטה ובעלה מנצ׳יק ארון

ר׳ שלמה זיידלין ז״ל

ביום י״ג בטבת, תשל״ג, הלך לעולמו ר׳ שלמה בן אליהו דב זיידלין.
ר׳ שלמה זיידלין היה מנכבדי קהילת דרויה. הוא היה איש עסקים מצליח והכל כיבדוהו על אופיו החזק ופיקחותו.
שנות השואה עברו עליו בנדודים ביערות ובכפרים. בבתיהם של איכרים מידידיו מצאו מקלט הוא ושני בניו. כן דאג למצוא מקום מקלט לאחותו בת שבע ושלושת ילדיה.
לאחר המלחמה עלה ארצה והקים את ביתו בקרית־ים. ביתו היה פתוח לעולים חדשים מיוצאי דרויה, שקיבלו בשעת הצורך את מלוא עזרתו. תפילת אזכרה לקדושי העיירה היתה נערכת מדי פעם בביתו.
זמן קצר לפני מותו קיבל על עצמו לערוך את רשימת קדושי דרויה בשביל ספר זה. הוא התחיל בהכנת הרשימה אך לא זכה לסיים.
בן 83 היה במותו. יהא זכרו ברוך.

יוצאי דרויה בארגנטינה